

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Զ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԸ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ
ԱՌԱՋ

(1915-ից մինչև մեր օրերը)

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ—1988

Գրախոսներ՝ պատմական գիտություն-
ների դոկտոր Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, պատ-
մական գիտությունների բեկնածու
Ռ. Գ. ԿՈՆԴԱԿՉՅԱՆ
Խմբագիր՝ Բ. Հ. ԱՆԱՆԻԿՅԱՆ

Կիրակոսյան Ջ. Ս.

Կ 530 Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ
(1915-ից մինչև մեր օրերը)։ Գիրք երկրորդ—Եր.
Հայաստան, 1983.— 464 էջ։

Երկրորդ գիրքը առաջինի օրգանական շարունակությունն է։ Այն
ընդգրկում է առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրանից հետո
ընկած ժամանակաշրջանը։ Հեղինակը բացահայտում է երիտթուր-
քերի և պանթուրքերի հակահայկական քաղաքականության անցած
ճանապարհը ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստա-
նում։ Արխիվային նյութերի հիման վրա նկարագրում է երիտթուր-
քերի դատական պրոցեսը։

Գրքում ցույց է տրված, որ ժամանակակից թուրքիայում դեռևս
առկա են պանթուրքիզմի հակասովետական և հակակոմունիստական
գրսևորումները։

Նախատեսվում է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների
համար։

0505040000
61—84
704 (01) 83

ԳՄԴ 63.3 (5 թՈՒ)
9 (ՈՒ) 32

ԵՐԿՐՈՒ ԽՈՍՔ

«Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ»
(19-րդ դարի ավարտ—1914 թ.) առաջին գրքում մենք տվել
ենք երիտթուրքական շարժման ծագման ու զարգացման
քննական տեսությունը, նյութի շարադրանքը հասցնելով
մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը։
Խնդիրների ընկալումն ընթերցողի համար դյուրացնելու
նպատակով մենք երիտթուրքական շարժման էությունը բա-
ցահայտել ենք արևմտահայության քաղաքական պատմու-
թյանը, հայկական հարցի ներքին ու արտաքին շարժիչների
լուսաբանմանը՝ զուգընթաց։ Գրքում քննարկված են երիտ-
թուրքական կուսակցության տեսականն ու գործնականը,
մատնացույց են արված նրա թուրքիստական և պանթուր-
քիստական ծրագրերը։ Մեր նպատակն է եղել պարզել նրա
հակահայկական քաղաքականության մանրամասները։

Դատելով ընթերցողների հարյուրավոր մամակներով,
սովետական ու սփյուռքահայ առաջադիմական թերթերում ու
ամսագրերում տպագրված գրախոսականներով, արտասահ-
մանի հայության շրջաններում տեղ գտած արձագանքներով,
մենագրության առաջին գիրքը լայն ընդունելություն է գտել
մրևմտահայության քաղաքական ճակատագրի պատմու-
թյամբ հետաքրքրվող մասնագետների և ընթերցողների
մոտ։ Գոհունակություն հայտնելով առաջին գրքի լույս ըն-
ծայման առիթով, բազմաթիվ ընթերցողներ անում են դիտո-
դություններ, արտահայտում ցանկություններ, խնդրում են
արագացնել երկրորդ գրքի լույս ընծայումը։ Օգտվելով առի-

թից, ուզում եմ շնորհակալությունս հայտնել բոլոր համակա-
գիրներին, գրախոսներին, բոլոր նրանց ովքեր իրենց գրա-
վոր ու բանավոր խոսքով համերաշխել են մեզ հետ, ոգևորել
երկրորդ գիրքն իր ավարտին հասցնելու գործում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին
արևմտահայության շուրջը կատարված ողբերգական իրա-
դարձությունների պատմության կեղծարարությունը թուրքա-
կան պատմագիտության, քաղաքական գրականության, մա-
մուկի էջերում, հատուկ գումարվող կոնֆերանսների ամբիոն-
ներից ամբողջ ուժով շարունակվում է: Թուրք բուրժուական
պատմաբանները (եթե միայն կարելի է նրանց պատմաբան
կոչել), պետական գործիչներն ամբարտավանորեն ժխտում
են արևմտահայության գեղոցիդի փաստը: Թուրք կեղծա-
րարներին օգնության են շտապում ամերիկյան ու արևմտա-
եվրոպական ամեն տիպի պնակալեզ գրչակներ, որոնք շա-
հագրգռված են Թուրքիայի հակասովետական դերի ուժե-
ղացման և նրան ՆԱՏՕ-ի հարվածող ուժի դերում պահելու
գործում: Հանուն իմպերիալիզմի հակակոմունիստական
ռազմաքաղաքական շահերի, նրանք հանգիստ խղճով գո-
հում են պատմական ճշմարտությունը, գիտական անկողմ-
նակալության սկզբունքները, ծառայում կեղծիքին ու ստին:
Անհրաժեշտ է անզիջում գաղափարական պայքար մղել
պատմության կեղծարարների, հակասովետիզմի թուրքա-
կան, թե ամերիկյան քրմերի դեմ:

Սովետական պատմաբանները մշտապես հանդես են
գալիս հանուն պատմության ճշմարիտ լուսաբանման: Բո-
լորը հիշում են «НОВОЕ время» ամսագրի «Հիշողություն
առևանգողները» հոդվածը: Այդ նպատակին է ծառայում
ընթերցողի ուշադրությանը հանձնվող ներկա հատորը:

Ճրանհայում թե ԱՄՆ-ում, Լիբանանում թե այլուր
առաջադեմ պատմաբանները հակահարված են տալիս կեղ-
ծարարության ասպետներին, հանդես են գալիս պատմական
ճշմարտության պաշտպանության դիրքերից: Այս գործում
իրենց մեծ ավանդն ունեն սփյուռքահայ առաջադիմական
հրապարակագիրներն ու պատմաբանները, Սովետական
Հայաստանի անկեղծ բարեկամները:

ՀԵՂՈՒՆԱԿ

Գ Լ ՈՒ Ն Ա Ռ Ա Ջ Ր Ն

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՆՈՅԻԿԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉՆԵՐ

Համաշխարհային պատերազմը նպաստվոր պան բուրժիզմի
իրականացման համար: Գործի է դրվում արևմտահայության ոչըն-
չացման նախապես պլանավորված ծրագիրը: «Թուրքիան պետք է
լինի Արևելքում»՝ «Հայաստանը հայերից դատարկելու միջոցով:
«Կոտորածի ֆաղափականությունը պլանավորվել էր ամենայն ստու-
ստությամբ», — հավաստել է գերմանացի ակադեմիկոսը: Դրան էին
ժառայելու թե մոլեռանդ համիլյունականները, թե բուրժուա-
կաններն ու համաթուրքականները: Երիտթուրքերի նախադա-
կական գործերի կանխարկական բնույթը: Կայգերական Գերմանիայի
խաղաղած սե դերը: Անտանտայի տերությունները, հասարակական
կարծիքը և հայ ժողովրդի ռդրեբությունը: Վ. Ի. Լենինը, բոլշևիկ-
ները, հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան դատապարտեցին
արևմտահայության ոչնչացման երիտթուրքական ֆաղափականությունը:

Արևմտահայությունը ոչնչացվեց առաջին համաշխարհա-
յին պատերազմի տարիներին: Պատերազմը սանձազերծել
էին իմպերիալիստական մեծ տերությունները, առաջին հերթին
Գերմանիան, աշխարհի վերաբաժանման համար: Խնդրի դա-
սական ըմբռնմամբ օսմանյան կայսրությունը իմպերիալիս-
տական չի կարող կոչվել, բայց նրա նվաճողական պլան-
ները, որ իրագործելու էին պանթուրքիզմի և պանիսլամիզ-
մի դրոշի ներքո, իմպերիալիստական բնույթ ունեին և պա-
կաս ազդեցիկ չէին: Էնվերն ու նրա պանթուրքիստ համագոր-
ծակիցները բացահայտ լիտիոլյամբ դիմեցին խաբուսթյան,
սկզբում չեզոք ձևացան, ապա ուխտադրժորեն հարձակվեցին
Ռուսաստանի վրա:

Օսմանյան թուրքերն. ըստ Թեքին Ալիի, ամբողջ թրքու-

թյան լոկ տասը տոկոսն էին: Բայց հենց օսմանյան թուրքերը պետք է հանդես գային բոլոր թուրքերին միավորելու մի «հզոր համայնքի մեջ», ազատագրելու բոլոր թուրքերին օտարերկրյա տիրապետությունից (126, էջ 27—28): Ահավասիկ այսպիսի պանթուրքիստական լոզունգները պետք է հաջողություն բերեին իրենց պատերազմական արկածախնդրությանը, մտածում էին էնվերը, Քալեաթը և երիտթուրքական մյուս ղեկավարները:

էնվերն անձամբ էր գլխավորում «Թուրանական երիտասարդական շարժումը» («Իզլի»), որ հիշեցնում էր անգլիական տղաների սկաուտական շարժումը: Այս կազմակերպության խորհրդանիշը գորշ գայլն էր՝ «բողկուրտ» (108, էջ 191):

Պատերազմի նախօրյակին թուրք շովինիստ Զելալ Նուրին հռչակում էր, որ Իրաքը, Օմենը պետք է դառնան լրիվ թուրքական, այնտեղ պետք է տիրապետի թուրքերեն լեզուն, որ կայսերական շահերի պահպանման, թուրքերի գոյության համար անհրաժեշտ է թուրքացնել արաբական հողերը, սաղմի մեջ ճնշել արթնացող նացիոնալիզմն արաբ երիտասարդ սերնդի մեջ: Ըստ Իրա՝ «արաբները դժբախտություն են Թուրքիայի համար», «թուրքական պատերազմական նվաճող ձին ավելի լավ է, քան մի այլ ազգի մարզարեն» (126, էջ 25): Ընդհանրապես «օսմանյան կառավարության տեսությունն ու պրակտիկան մշտապես հանգում էին ոչ թուրքի դեմ թուրքին պաշտպանելուն» (119, էջ 4):

Ոմանք հավաստում են, թե նազըմ բեյը խիստ ազդվել էր Մ. Լեոն Կահունի գրքից, որտեղից նա տվյալներ էր քաղել վաղ թուրքերի և մոնղոլների քաջագործությունների մասին: Զիա Գյոք Ալփը, որը 1909-ին երիտթուրքերի համագումար էր եկել Դիարբեքից, գովերգում էր Աթիլային, Չինգիզին, Օգուզ խանին, ապացուցում, որ թուրքերի հայրենիքը Թուրքիան չէ, ոչ էլ Թուրքեստանը, այլ լայնատարած Թուրանիո հողը: Նա ասում էր, թե թուրք ազգությունն ավելի առաջնային է, կարևոր, քան իսլամը, որ գլխավորը ռասայական հպարտությունն է: Օսմանի, Ալթայից եկած թուրքերի՝ առաջնորդի գովքը սրանց ամենասիրված թեման էր (126, էջ 15, 18, 19):

Ահա թե ինչպես է ներկայացնում խնդիրը գերմանացի արևելագետ, հայագետ Յոզեֆ Մարկվարտը. երիտթուրքերը մտածում էին այսպես՝ «Երբ այլևս չեն լինի հայերը, այլևս չի լինի հայկական հարցը»: Նա համոզված էր, որ երիտթուրքերն էին կազմակերպել Ադանայի սարսափելի կոտորածները, թեև Եվրոպայում լիբերալի անուն էին հանել: Մարկվարտը գտնում է, որ «մեծ դահիճ Աբդուլ Համիդից» նրանք առաջ անցան: Նա հիշատակում է 1910-ին Սալոնիկի համազումարում իթթիհադի ընդունած գաղտնի բանաձևը, ըստ որի կայսրությունը դառնալու էր զուտ թուրքական՝ քրիստոնյա, ոչ թուրք տարրերի վերացման միջոցով: Այնուհետև Մարկվարտը մատնացույց է անում 1913—1914 թթ. երիտթուրքերին կայզերական Գերմանիայի ցույց տված ծառայության բացասական հետևանքները հայ ժողովրդի շահերի տեսակետից (103):

Երիտթուրքական կառավարողները Գերմանիայի հետ դաշինքին կոթնած էին ուզում բացել դեպի Թուրան տանող ճանապարհը, նախապես թուրքացնելով երկրի ներսը: Երիտթուրքական ղեկավար կորիզը այս խնդրի իրականացումը չէր պատկերացնում առանց արևմտահայության «վտանգի» վերացման: Էնվերն ու նազըմը, Քալեաթն ու Բեհհաջդիին Շաքիրը համոզված էին, որ պատերազմը բացելու էր «Թուրանի ճանապարհը», որ Գերմանիայի աջակցությամբ գրավելու էին թե՛ Իրանը, թե՛ Կովկասը: Բեհհաջդիին Շաքիրն իրեն և իր գործընկերներին համեմատում էր Քրիստոսի, Մովսեսի, Մահմեդի հետ և ասում էր, թե իրենք ուժեղ կամքի տեր մտավորականներ են և պետք է հիմնեն «Թուրանի կրոնը» (40, էջ 161—162): Երկրի ներսում իրականացվում էր թուրքացում քաղաքական-ազգայնական միջոցներով, հանցագործ բարբարոսացում «ներքին գաղութացմամբ և հայկական կոտորածներով» (118, էջ 152—153): Պանիսլամիզմն իր տեղը զիջել էր ռասայական պանթուրքիզմին, որն իր նպատակն էր հռչակել Վոլգայի, Քաթարիայի, Արևմտյան Սիբիրի, Թուրքեստանի զավթումը (118, էջ 176—173, 181—182): Այս նպատակով նրանք ստեղծում էին «թուրքական Թուրքիա», Անատոլիան դարձնում էին թուրքական երկիր, վերացնում էին հայությանը (118, էջ 185):

Ամերիկացի Գ. Մոնտգոմերին 1915-ի հայոց կոտորածների պատճառների բացահայտմանը նվիրած իր հոդվածում ցույց էր տվել, որ «հանցանքի պլանը գծվել էր և դեկրետավորվել իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեի կողմից» (107): Այս հոդվածում օգտագործվում են 1919-ի հունվարին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնին հանրածանոթ գերմանացի հայասեր գործիչ Արմին Տ. Վեգների նամակում բերված փաստերն ու վկայությունները: Իր պատմական հայրենիքին տեղ լինելու հայ ժողովրդի բնական ձգտումը հակասում էր երիտթուրքական նվաճողական պլաններին: Հայկական սեպը պետք է վերացվեր համաթուրանականության ճանապարհից:

Համաշխարհային պատերազմն այն պատեհ առիթն էր, երբ խնդիրը կարելի էր իրականացնել պակաս աղմուկով, առավել «հաջողությամբ»: Եվ արևմտահայությունը ոչնչացվեց վանդալիզմի բոլոր օրենքներով: Հայի բույնը քանդվեց: Հայոց պատմական հայրենիքը, որտեղ ստեղծվել է մեր ժողովրդի բազմահարուստ քաղաքակրթությունը, ամայացավ: Հայ առաջադեմ մարդիկ այստեղ էին ուզում վերահաստատել իրենց կորսված պետականությունը: Սակայն երիտթուրքական շովինիստները դաժան հարված հասցրին մեր ժողովրդի միանգամայն բնականոն, օրինալափ այդ ձգտումներին:

Պատերազմը շարիք էր բոլորի համար: Սակայն օրհասական հանդիսացավ առանձնապես հայ ժողովրդի համար: Խոսելով պատերազմի վնասների մասին, ոչ ոք աչք չի փակում այն աղետների հանդեպ, որոնց ենթարկվեցին օսմանյան կայսրության մյուս ժողովուրդները և հենց ինքը՝ թուրք ժողովուրդը: Երկրի համար համապարփակ աղետի ժամանակներ էին: Թուրքական բանակի կորուստները պատերազմում կազմեցին 488.798 մարդ (64, էջ 473):

Պատերազմի տարիներին երկրի բնակչությունը տառապում էր սովից և համաճարակներից: Շուկայից, վաճառատնից և արհեստից ոչինչ չէր մնացել: Խանութները և աշխատավայրերը փակվեցին: «Կլայեկչու, զողիչի բացակայությունն անգամ դժվար կացություն էր ստեղծել... Երկիրը գտնվում էր խիստ ողորմելի վիճակում: Անոթությունը, աղքատությունը, բարոյական անկումը, քարտերով տրվող ցեխի պես հացն ստանալու համար ժողովրդի իրարանցումը, այն ձեռք չբերողների

ճիչերը, սովից ուշաթափվողները սովորական էին դարձել: Հաց մուրացողներին թիվ ու սահման չկար: Փողոցները անթիների և թշվառների տունն էին դարձել» (12, 29.7.1969):

Երկրի գյուղատնտեսությունը քայքայված էր: Թույլ զարգացած արդյունաբերությունն անկում էր ապրում: Տրանսպորտը քայքայվեց: Ֆինանսները քառասյին վիճակի մեջ էին: Գներն աճել էին աննկարագրելի չափերով: Ամենուրեք քաղցն էր թևածում: Տիֆը հնձում էր մարդկանց: Թուրքական պետականությունը հատուկ կաշառակերությունը չափ ու սահման չունեի:

Սակայն, ինչպես նշվեց, պատերազմն ամենամեծ հարվածը հասցրեց արևմտահայությանը: Երիտթուրքերն օգտվեցին պատերազմական իրավիճակից գործի դնելու իրենց նախապես մշակված հայասպան ծրագրերը: Վ. Ի. Լենինին 1917-ի նոյեմբերին հղած «Զեկուցագիր Տաճկաստանի մասին» փաստաթղթում Վ. Տերյանը գրում էր, որ «երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը, ամբողջապես կլանված պանխւամիզմի գաղափարներով, դեկավարությամբ էնվերի ու Բալեաթի... օգտվեց համաշխարհային հրդեհից՝ հայկական հարցն ամենաարմատական կերպով լուծելու համար: Այդ կառավարությունը վճռեց ֆիզիկապես ոչնչացնել հայերին, որպեսզի այդպիսով մի անգամ ընդմիջտ վերջ տա Հայաստանի խնդրին» (38, գիրք V—VI, էջ 410):

Ջեյմս Բրայան իր տեսակետն ասել է խիստ որոշակի. «Իսկ մի փորձ էր թուրքական կայսրությունում հայ քրիստոնյաներին արմատախիլ անելու համար (84, էջ 4):

4. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի սովյալներով պատերազմի նախօրյակին Թուրքիայի տիրապետության տակ ապրող հայերի թիվը 2,1 միլիոն էր (ոմանք այս թվին համաձայն չեն և այն 3 միլիոն են համարում): Այս թվից 407 հազարն ապրում էր Կիլիկիայում, 1 163 հազարը՝ վեց վիլայեթներում: Այդ վեց վիլայեթներում քրդերի, թուրքերի և այլ օգգությունների առկայության պայմաններում հայերը մեծամասնություն էին և 40 տոկոսն էին կազմում:

Կայսրության 20—25 միլիոն բնակչության մեջ կազմելով 10 տոկոսը, հայերն իրենց ձեռքում էին պահում ներմուծող առևտրի 60 տոկոսը, արածոող առևտրի 40 տոկոսը և ներ-

քին առևտրի 80 տոկոսը: Ասկայն թուրքական տիրապետության պայմանները 1914-ին շատ ավելի վատ էին, քան Ղրիմի պատերազմի ժամանակ (85, էջ 7):

4. Պոլսի «Փեյամ» թերթը (17.8.1922, № 1328) հրատարակել էր իթթիհադականներին ընդդիմադիր մի քաղաքական գործչի տեսակետը. «Հայերի և հույների կոտորածը կատարվել է դեռևս հինգերորդի ձեռքով, քանի որ նրանք ցանկանում էին նրանց տեղը բռնել առևտրում և տեղ դառնալ նրանց հարևանությանը»:

Երիտթուրքերի պարագլուխները հարմար համարեցին պահել պատերազմական վիճակի ծխածածկույթով կարելի էր արդարացնել ամեն մի շարագործություն: Ռեֆորմների շուրջը տեղի ունեցած բանակցություններից (1912—1914 թթ.) նրանք համոզվել էին, որ հայերը վաղ թե ուշ հասնելու էին իրենց ինքնավարության իրականացմանը: Նրանք հավատացած էին, որ ընթացիկ պատերազմում հայերը լուրջ ուժ էին հակառակորդի ձեռքում, և անհրաժեշտ էին համարում ոչնչացնել ավելի ուժեղանալու որևէ հնարավորություն: Երիտթուրքերն իրենց ներքին քաղաքականության իրականացման մեջ հանդիպել էին հայերի ընդդիմադրությանը և նրանց Միջադեպ տեղափոխելու, հայ ժողովրդի ուժը թուլացնելու մեջ էին տեսնում իրենց հաջողության գրավականը:

Ընթերցողին արդեն ծանոթ Ա. Վամբերին 19-րդ դարի վերջին մի գրքույկ էր հրատարակել, որտեղ խոստովանում էր. «Իսկական թուրք համարվում են Փոքր Ասիայի սելջուկների հետնորդները և այդ իսկական թուրքերի թիվը թուրքիայում խիստ քիչ է, համեմատած կայսրության մեջ բնակվող մյուս ցեղերի թվի հետ»: Նա գրում էր, որ «թուրքերին չի հաջողվել ցեղական տեսակետից մեծամասնություն կազմել, որն անհրաժեշտ է պետության միության համար»: «Երբ թուրքերի մեջ զարթնեց աղգայնության գաղափարը, հին աշխարհակալների հետնորդները դառնություն մտածեցին, որ թուրքիայում կամ գեթ նրա արևմտյան մասում իսկական թուրք գրեթե չկա»: Այնուհետև նա նշում էր, որ «ասիական թուրքիայում գրությունն ավելի վատ է, վասնզի քրդերը, հայերը, հույները, արաբները, սիրիացիները, քաղղեացիները և այլն, կազ-

մում են բոլոր բնակիչների ավելի քան երկու երրորդ մասը» (37, № 137, 1898):

Պատերազմի նախօրյակին իրավիճակը համարյա չէր փոխվել: Երիտթուրքական կենտրոնի անդամ Նաջի բեյը օսմանյան պառլամենտի հայ անդամ Վահան Փափաղյանին դժոխհում էր, որ իրենց չէր բավարարում հայերի շեղորթությունը: Նա պահանջում էր կամավորական խմբեր ստեղծել ընդդեմ Ռուսաստանի: «Պետք են մեզ նաև ձեր միջոցները, նշույնա՛նք», — ասում էր նա: «Պատերազմից հետո կովկասյան ժողովուրդները ֆեդերատիվ միավոր կստանան: Թուրքահայերը կարող են վերաբնակվել Կովկաս և ձուլվել իրենց ռուսահայ եղբայրների հետ, կովկասյան մուսուլմանները կանցնեն Փոքր Ասիա և, այդպիսով, ձեր վաղուցվա երազանքը կիրադրվի» (48, 1916, VI, էջ 46):

1914-ի հուլիսին Հ. Հ. դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովի որոշումներում արձանագրվեց. «Նկատի ունենալով մասնավոր կառավարության հետապնդած խափանարար ուղղությունը հանդեպ բարենորոգումներու արդեն իսկ աղճատված ծրագրի անշեղ գործադրության, ընդհանուր ժողովը եկավ այն եզրակացության, որ կուսակցությունը շարունակելու է մնալ անհողող ընդդիմադիրի և անաշու քննադատի դերի մեջ հանդեպ իթթիհադի, պայքարելով անոր ազգայնական վնասակար քաղաքականության դեմ» (31, թ. 2—3): Ուրեմն խոսքը ոչ թե անկախության կամ երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության դեմ պայքարի դրոշ պարելու մասին է, այլ ռեֆորմները շիրագործելուց դժգոհելու և քննադատելու մասին: Ինչևէ, արդեն ուշացել էին: Ժամանակը կոշտված էր: Իսկ երիտթուրքական մարդատյաց պարագլուխները պատրաստ էին հայությանը հոշոտելու:

«Սա դավաճանություն է, — գոռում է: Բեհաեդդին Շաքիրը, 4. Պոլսից եկած պատվիրակներից մեկը. — Դուք Ռուսաստանի կողմն եք անցնում մի պահի, որից կրիտիկականը չէր եղել: Դուք հրաժարվում եք պաշտպանել կառավարությանը: Դուք մոռանում եք, որ օգտվում եք նրա հյուրընկալությունից»: Բայց հայերը մնացին իրենց որոշման վրա:

Ռուսաստանի և թուրքիայի միջև պատերազմի բռնկելուց առաջ երիտթուրքերը մեկ անգամ էլ փորձեցին հաղթահարել

հայերի դիմադրությունը: Նրանք ավելի շահավոր առաջարկություններ արեցին և բանակցությունների մեջ մտան յուրաքանչյուր վիլայեթի ներկայացուցիչների հետ: Վանում բանակցությունները վարում էին նահանգապետ Քահանի բեյը և Նաջի բեյը: Մուշում՝ Սերվեթ բեյը և Իսհան բեյը: Էրզրումում՝ նույն Քահանի բեյը և ուրիշներ: Կովկասում հայերի ապստամբության նախագծից րիտթուրքերը ձեռք բռնեցին: Դրա հոխարեն Եսմանյան հայերը պետք է միանային անդրկովկասյան մահմեդական բեկական, իսնական վերնախավին, որի խոսվությունը, ըստ երիտթուրքերի, անտարակուսելի էր: Հայերը նորից մերժեցին (115, էջ 107):

Էնվերը 1914-ի օգոստոսի 5-ին մի հրաման արձակեց, որով պանթուրքական, պանիսլամիստական խնդիրներն իրականացնելու նպատակով հատուկ զորամասեր էին կյանքի կոչվում: Սրանք Ռուսաստանի դեմ ուղղված ընդհանուր «Իսլամական հեղափոխական բանակի» (Umum alemi Islam teskilati) բազկացուցիչ ջոկատներն էին հանդիսանալու:

1935-ին թուրքական մի թերթում տպագրած իր հոդվածաշարում Ազիզ Սամիհը (որը պատերազմի ժամանակ օսմանյան ռազմական մինիստրության պատմության բաժնի պետն էր), չի թաքցրել, որ հայկական գյուղերի վրա հարձակվելու, հայերի նկատմամբ խժոժություններ սարքելու հրամանները տրվել էին Սարիղամիշի ճակատամարտից առաջ (1914-ի հոկտեմբերի 29-ի և նոյեմբերի 5-ի միջև): Հայ տղամարդկանց արդեն այն ժամանակ բռնի կերպով որպես քաշող ուժ օգտագործեցին: 1914-ի դեկտեմբերի սկզբներին դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրն արդեն օսմանյան 34-րդ դիվիզիայի շտաբում էր, Մուշում: Իթթիհատի բարձրագույն անդամի, գաղափարախոսի, քաղաքական անձնավորության ներկայությունը բանակի շտաբում կասկած չի թողնում, որ Փարիզում կրթություն ստացած այս «մտավորականը» կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներից էր, — եղբակացնում է անգլիացի ուսումնասիրող Քր. Ուոկերը (127, էջ 200):

1914-ի ավարտին երիտթուրքական դեկավարությունն արդեն զործնական հողի վրա էր դրել Ուրմիայի շրջանում նեստորական ասորիներին ոչնչացնելու ծրագիրը: Խնդիր էր դրե-

ված վերացնել այն բոլոր ոչ թուրք տարրերին, որոնք անջատում էին Անատոլիայի թուրքերին Բաբլի և իրանական Աղբրբեջանի մահմեդական բնակչությունից (126, էջ 20): Թեքին Ալիք գտնում էր, որ Իրանում բնակչության մեկ երրորդը թուրքական արյուն ունի և պետք է նորից վերադառնա թուրքականության գիրկը: Նրանք բոլորը, նաև շահերն ու մեծ վեզիրները, փիլիսոփաներն ու դիտնականները, որ կորցրել են իրենց թուրքական գլխավորությունը և ասիմիլացվել են՝ գրելով, խոսելով պարսկերեն, պետք է լինեն թուրքեր: Թուրք հեղինակը գտնում էր, որ Թուրքիայի և Պարսկաստանի թուրքերը պետք է լինեն նույն հարաբերության մեջ, ինչպիսին ունեն Բավարիան և Պրուսիան (126, էջ 31—32): Երիտթուրքերի կարծիքով սա շատ անհրաժեշտ զորապատճառ էր հայերին տեղահանելու համար, մի բան, որ նրանք կյանքի կոչեցին ռազմադաշտում անհաջողության մատնվելուց մեկ երկու ամիս հետո:

Մի թուրք ժանդարմ հայտարարել էր գերմանական կարմիր խաչի աշխատակցուն. «Նախ մենք կստանանք հայերին, ապա քրդերին» (106, էջ 153): Ամեն մի ոչ թուրք ազգություն օսմանյան կաշարությունում դրված էր ոչնչացման և սպանալիքի տակ:

Անգլիական դիվանագետ, պետական գործիչ Ռոբերտ Սեսիլը գրել է, որ օսմանյան կաշարության կազմում Ռուսաստանի դեմ կովելու պահանջին հայերի խիզախ մերժումին թուրքական կառավարությունը պատասխանեց սխտեմատիկ կոտորածով՝ 1915-ին: Բնակչության երկու երրորդը արմատախիլ արվեց առավել սառնասիրտ դաժանությամբ (78):

Մահմեդական մոլեռանդությունը չէր հայոց կոտորածի գլխավոր շարժիչը: Ո՛չ: Նախաձեռնությունը բխում էր Կ. Պոլսի կենտրոնական կառավարությունից, որը պլանավորել էր օսմանյան կաշարությունում հայոց ազգի սխտեմատիկ ոչնչացումը: Անգլիական աղբյուրները հավաստում են, որ այդ նպատակով միասնական մեթոդ էր մշակված ամենուրեք հայերի նկատմամբ նույնն անելու համար: Հայերին տեղահան էին անում կանոնավոր զորքերը և ժանդարմները, նրանց կոտորում էին ճանապարհներին շեթենների բանդանները, որոնք

բոլոր գավառներուն մեջ, որոնց շարժանաց երբեք թշնամին, Բայց ենթադրելով, նույնիսկ որ հայերը ապստամբած ըլլան —et pour cause— սահմանակից քաղաքի մը մեջ, ո՞ր քաղաքակիրթ երկիրը թույլ պիտի տար իրեն, առանց որևէ շարժառիթի, առանց որևէ provocation-ի գրգռման, նախ զինաթափ, հետո խաբեությամբ արմատախիլ ընել մյուս գավառներու խաղաղ, անմեղ ու անպաշտպան ժողովուրդը իր բույնեն, քշել սպանդանոց առաջնորդ հոտերու պես՝ ալևոր ծերունիներ ու պառավներ, մատաղ աղջիկներ ու հարսեր, անշափահաս տղեկներ ու երեխաներ վարժ մարդասպաններու յաթաղանին տակ... Ըսեք, պատասխանեցեք, աշխարհի ոչ թե քաղաքակիրթ, այլ ո՞ր բարբարոս, ո՞ր մարդակեր կառավարութիւնը վարվեցավ այնպես՝ ինչպես վարվեցաք դուք հայ ժողովրդին հետ, որ ուրիշ բան չուզեց, բայց եթե վայելել մարդկային ամենատարրական իրավունքները, կյանքի, ինչքի և պատվի ապահովութիւն...»

1918-ի դեկտեմբերի 7-ին «Նյու Յորք Թայմսը» հաղորդում էր, որ նոր սուլթան Մուհամմեդ 6-ը Կ. Պոլսում մի անգլիացի թղթակցի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ դատապարտել էր երիտթուրքերի քաղաքականութիւնը հայերի նկատմամբ, ընդամին ցավ արտահայտելով կատարվածի կապակցությամբ: Նա հայտարարել էր, թե եթե ինքը այն ժամանակ սուլթան լիներ, ոչ մի այդպիսի բան տեղի չէր ունենա: «Նման հանցագործութիւնները և միևնույն հայրենիքի զավակների փոխադարձ ոչնչացումը ցնցեցին ինձ»: Նա ասում էր, որ սուլթան դառնալով, նա կարգադրել էր հետաքննութիւն անցկացնել և խստորեն պատժել հրահրողներին: «Սակայն տարբեր փաստեր խանգարեցին իմ հրամանների լրիվ կատարմանը: Այժմ գործը մանրազնին ուսումնասիրվում է,— ասում էր նա,— արդարադատութիւնը շուտով կասի իր խոսքը և մենք երբեք չենք տեսնի այսպիսի սարսափելի իրադարձութիւնների կրկնութիւն: Սուլթանը խնդրել էր թղթակցին անպայման հրապարակել հետեյալ խոսքերը. «Ազգի ճնշող մեծամասնութիւնը լիովին անմեղ է այդ հանցանքների մեջ, որ վերագրվում են նրան: Լոկ սահմանափակ թվով մարդիկ են պատասխանատուութիւն կրում»: Արդեն

1918-ի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Կ. Պոլսի մամուլի էջերը լի էին ճշմարտութիւնը պարզելու նպատակով հարուստ վկայութիւններով: Թերթերի էջերում հրապարակվեցին Թալիաթի, Բեհաէդդին Շաքիրի, Նազըմի հակահայկական հրամանների, շրջաբերականների պատճենները: Դրանցից մեկում ասված էր. «Կես առ կես գործադրեցեք հայերը սպանելու մասին Ձեզի տրված հրամանները» («Ժամանակ»); 11. 12. 1918): Այդ թերթի նույն համարում տպագրված էր Բեհաէդդին Շաքիրի մի ծածկագիր շրջաբերականը, գրված չափածո և հղված նահանգապետներին որպես ազդանշան: Ահավասիկ նրա թուրքերեն և հայերեն տեքստերը.

Սելահ փաթլամասըն,
Ասքեր եափամասըն,
էրմենի գալմասըն:

Պեռլուքլերի քեսմելէ
Կյուզելլերի սեզմելի,
Օ պիրլերի սյուրմելի:

Թող զևնք չպայթի,
Թող զինվորը չընէ,
Թող հայ շմնա:

Մեծերը մորթոտել,
Դեղուհիներն ընտրել,
Մյուսները տարագրել:

1980-ին Նյու Յորքում լույս տեսավ «Ծոզգաթի հայասպանութեան վավերագրական պատմութիւնը» նյութերի ժողովածուն, որը պատրաստել է Գրիկերը (Documentary History of the Armenocide in Yosgat, Copyright, 1980 by Krieger: Library of Congress Catalog Card Number 79—693349) Այս գրքում հսկայական օրիգինալ և չափազանց արժեքավոր փաստաթղթեր, վկայութիւններ են հրապարակված (թուրքերեն և հայերեն լեզուներով), քաղված 1918—1919 թթ. թուրքական պաշտոնական աղբյուրներից, մամուլի էջերից: Այս գրքից տեղեկանում ենք, որ տակավին 1918-ին Կ. Պոլսում սուլթանական հրովարտակով թուրքական կառավարութեանը կից ստեղծվել էր մի հարցաքննիչ հանձնախումբ, որը հանձնարարութիւն էր ստացել հավաքել հայասպանութեան վերաբերյալ բոլոր պաշտոնական վավերագրերը: Այս հանձնախմբի գլուխ կանգնած էր Մազհար բեյը (Անկարայի նախկին կուսակալը, որը 1915-ի հունիսին պաշտոնանկ էր

բաղկացած էին բանտերից ազատված քրեական հանցագործներից: Երբ քաղաքայինները անցնում էին գյուղերի միջով սիրունատես կանաչք, առողջ երեխաները էծան գնով, իսկ երբեմն առանց գնի տրվում էին թուրք գյուղացիներին (126, էջ 20, 21):

Փաստ էր, որ հայերի կոտորածն իրագործելու համար երիտթուրքերը համատեղում էին պանիսլամիզմը և թուրքական նացիոնալիզմը:

Ամերիկացի հեղինակ Կլեր Բրայսը գալիս է այն եզրակացություն, որ 1915-ին հայերի հետ կատարվածը օսմանյան կայսրությունում 25 տարիների ընթացքում հայերի շուրջը կատարված արյունոտ ու ողբերգական անցքերի տրամաբանական վերջնագիծն էր: Նա 1915-ի գլխավոր հանցավոր հուշակում էր օսմանյան կառավարությունը (116, էջ 118—120):

Հալեւլի գերմանական տեխնիկական դպրոցի մի ուսուցիչ, որը որպես բողոք հայոց կոտորածների դեմ՝ հրաժարական էր սվել, ռայխստագին հղած իր նամակում ցույց էր տալիս, որ երիտթուրքերը երկիրը թուրքացնելու ճանապարհին գլխավոր խոչընդոտ համարում էին քրիստոնյա ազգություններին, հայերին, սիրիացիներին և հույներին և վախենում էին նրանց կուլտուրական ու տնտեսական գերազանցությունից: Նա մատնանշում էր թուրքերի մտավոր կարողությունների սոհմանափակ լինելու փաստը հույների, հայերի, արաբների, հրեաների համեմատությամբ (126, էջ 37—38):

Արդեն 1918-ին, համաշխարհային հուշակ ունեցող ֆրանսիական պատմաբան Ժակ դը Մորգանը Փարիզում հրատարակեց մի գիրք, որը վերնագրել էր՝ «Ընդդեմ բարբարոսության Արևելքում»: Այստեղ ամփոփված էին պատերազմի տարիներին նրա տպագրած բազմաթիվ հոդվածները ֆրանսիական թերթերի էջերում: Գրքի 5-րդ գլուխը վերնագրված էր «Թուրքիայի ներսում» (1915—1917): Այնտեղ մենք կարդում ենք. «Երիտթուրքերը իզուր թաքցնում են իրենց հանցագործությունները, որոնք նրանք կատարում են ամեն օր: Այդ հանցագործությունների մասին տեղեկությունները հասնում են մեզ մեծ դժվարությամբ և հաճախ նրանք լրիվ չեն» (108, էջ 176): Մորգանը հանգամանորեն, բազմաթիվ փաստաթղթերի, ականատեսների պատմածների, թերթերի լրատվության և այլ նյութերի հիման վրա այն եղրակացության է հանգում, որ երիտթուրքերը իրենց քաղաքականությունն իրականացնում էին հետևյալ կերպ.

1. «Երիտասարդության մորիլիզացիա այն հաշվով, որպեսզի քրիստոնեական կենտրոններից վերացնեն դիմադրության համար ունակ տարրերին, այդ մարդկանց օգտագործելով ճանապարհային և հողային աշխատանքներում և հետո նրանց զանգվածորեն ոչնչացնելին:

2. Քրիստոնեական կենտրոնների վերացում և բնակչության մի մասի կոտորած, երիտասարդ կանանց ու աղջիկների վաճառք և ցրում հասարակաց շուկաներում (առավել հաճախ 5 ֆրանկ ամեն շնչի համար), «անհավատները» շարժական և անշարժ գույքի կողոպուտ:

3. Բնակչության մնացյալ մասի տեղահանություն, շարունակելով կոտորածը ճանապարհին: Մերկրի և արական սեռի երեխաների ոչնչացում, դեռևս կենդանի մնացած կանանց և երիտասարդ աղջիկների հանձնում տեղերի մուսուլմաններին:

4. Կենդանի մնացած անձանց կենտրոնացում Միջագետքի ճամբարներում, այնպիսի կլիմայական ծանր պայմաններում, որպեսզի տեղահանվածների մեծամասնությունը զոհվեր» (108, էջ 178—179):

«Պատմությունը դեռևս երբեք չէր իմացել այսպիսի մասշտաբների և այսպիսի ձևի կոտորած» (79, էջ 15): Այս խոսքերն ասվում էին 1919-ին Լոնդոնում գումարված մի միտինգի ամբիոնից: Այսօրվա պարոնայք թուրք հեղինակներից պահանջվում է սոսկ մի առաքինություն՝ ճշմարտության, պատմության փաստերը հարգելու ունակություն: Մի բան. որից նրանք զուրկ են:

Արևմտագերմանական «էմունա» ամսագրում (№ 3, 1978) տպագրած «Հենրի Մորգենթաու ավագի գործերը» իր հոդվածում նյուրնբերգի պրոցեսում ԱՄՆ-ից գլխավոր մեղադրող Ռ. Զեկսոնի տեղակալ Թոբերտ Կեմպները գրել է. «Թուրքական կառավարության հրամանով 1,4 միլիոն հայերի սպանությունը մեր դարաշրջանի գեղեցիկի առաջին ծրագիրն էր: Հայերի համընդհանուր տեղահանության գաղափարը, որ մշակել էր երիտթուրքական կոմիտեն առաջին համաշ-

խորհրդային պատերազմի ժամանակ, հանգեցրեց հայ ժողովրդի 2/3-ի զանգվածային ոչնչացման»:

Էրզրումը ուսական բանակի գրավելու նախօրյակին Բեհաէդդին Շաքիրը ասում էր. «Հայտնեցեք ուսական զորքերի հրամանատարին, որ եթե թեկուզ մի մազ պակասի էրզրումի թուրքերի զլուխներից, ապա կենդանի մնացած բոլոր հայերը կոչնչացվեն: Մեզ պետք է, որպեսզի Կ. Պոլսից մինչև Հընդկաստան ու Զինաստան լինի լոկ մահմեդական բնակչություն: Սիրիան կլինի կապող օղակ Ասիայի և Աֆրիկայի միջև. գերմանացիների գիտականությունը և կազմակերպչական տաղանդը ու թուրքերի արի ձեռքը կիրականացնեն այդ վիթխարի նախագիծը» (103, էջ 183):

Ֆրանսիացի ժակ դը Մորգանը հենվում է շեզոք երկրներին (Շվեյցարիա, Հոլանդիա, Իսպանիա, սկանդինավյան պետություններ), ինչպես նաև ավստրիական, գերմանական, ամերիկյան ականատեսներին՝ կրոնականներին, բուժքույրերին, բժիշկներին, ուսուցիչներին, վաճառական ճանապարհորդներին և այլոց նկարագրությունների վկայությունների վրա և սկզբունքային դիրքերից դատապարտում երիտթուրքերի ժողովրդակործան քաղաքականությունը: «Ոչինչ չի փոխվել V և VI դարերի ներխուժումների ձևերի և եղանակների մեջ: Սպանություններ, բռնություններ, կողոպուտ, ստրկացում, սրանք բնորոշ գծեր են բոլոր թշնամիների գործելակերպի՝ ինչպես տեսողների, այնպես և նրանց հարադատ թուրքերի համար» (108, էջ 186):

1918-ի հունվարին Կ. Պոլսում կազմված մի հավաստի տեղեկանքում (Փարիզի Նուբարյան մատենադարան) Հայաստանում կատարված կոտորածների հեղինակները բաժանված են երեք խմբի. տեսաբաններ-ոգեշնչողներ, կազմակերպիչներ, կատարողներ կամ դահիճներ:

«Միություն և առաջադիմություն» կենտկոմի բոլոր անդամները մեղավոր էին ճանաչվում: Սրանք թե որոշումներն էին ընդունել, թե գործնական կատարողներն էին այդ շարագործության: Փաստաթղթի հեղինակները նշում են, որ երիտթուրքական պարագլուխներն իրենց սկզբունքն ընդօրինակել էին «Մոնրոյի դոկտրինայից»՝ հուշակելով «Թուրքիան թուրքերի համար» իրենց լողունը: Բոլոր մինիստրները, նրանց

տեղակալները, բոլոր ղեպուտատներն ու սենատորները, մեծ ու փոքր պաշտոնյաները մասնակցեցին «այդ ճակատագրական որոշման իրականացմանը»:

Խոսելով Սալոնիկի երիտթուրքական ղեկավար կորիզի մասին, փաստաթղթի հեղինակները մասնավորապես շեշտում են հայերի վերացման միջոցով տնտեսական գետնի վրա մրցակցությունը հաղթահարելու, առևտուրը սեփական մենաշնորհ դարձնելու, շահույթներն ավելացնելու նրանց ձգտումը: Սրանց շարքում առաջինը հիշատակվում է սալոնիկցի Զավիդ բեյը, որը երիտթուրքական առաջին կառավարության մեջ ֆինանսների մինիստրն էր: Սա ամեն ինչ անում էր, որպեսզի հսկայական դրամական միջոցները կենտրոնանային սալոնիկցի երիտթուրքերի ձեռքում: Քրիստոնյաների հարուստության զավթումը և հանձնումը երիտթուրքական վերնախավին կատարվեց նրա պլանին համապատասխան: Զավիդ բեյը միջնորդ էր, երիտթուրքերի կաշառակերություն գլխավոր գիտակն ու կազմակերպիչը, մինչդեռ, փաստաթղթի հեղինակների համոզմամբ նրանց մեծամասնությունը, այդ թվում Թալեաթը գլուխ չէին հանում ֆինանսական նրբություններից: Ֆրանսիայում երկար տարիներ ապրած ու մարդասիրության մասին շատախոսող, նախորդ գրքից մեղ արգեն ծանոթ Ահմեդ Ռիզա բեյը շխտրշեց բարձր ամբիոնից հայտարարել. «Ես այնքանով եմ սիրում արդարադատությունը, որ անհրաժեշտության դեպքում սեփական ձեռքով կկոտորեի բոլոր հայերին»: Այս անսքող մարդակերական հայտարարությունից շատ շանցած տեղի ունեցավ 1909-ի Ադանայի արյունահեղությունը: Ահմեդ Ռիզա բեյն այն ժամանակ պառլամենտի նախագահն էր և չէր կարող չիմանալ հայերին կոտորելու վերաբերյալ երիտթուրքական ղեկավար կորիզի զաղտնի որոշման մասին և, փաստորեն, հասարակական կարծիքը պատրաստում էր այդ զարհուրելի փաստին: Այնուհետև հիշատակվում են կազ Ռիֆաթ բեյը և նրա մասնակցությունը կատարված շարագործություններին: Փաստաթղթում բերվում է «Ստամբուլ» թերթին թագածառանգի տված մի հարցազրույցը, որտեղ նա զարմանք է արտահայտում այն կապակցությամբ, որ երեք երիտթուրքական պարագլուխները՝ Թալեաթը, էնվերը և Զեմալը կարողացել էին այդքան ծավալուն

ժողովրդասպան ծրագիր իրականացնել: Սակայն, փաստաթղթի հեղինակները շեշտում են այն հանգամանքը, որ ազգի գլխավոր զանգվածի օժանդակության պայմաններում էր հնարավոր կատարել նման մի համապարփակ ոճրագործություն: Ի հաստատումն այդ մտքի, ասվում է, որ նույնիսկ ամենամակերեսային խուզարկության միջոցով Կ. Պոլսում, թե այլուր թուրքերի բնակարաններում կարելի է գտնել հայերի ունեցվածքի հետքեր, հայ կանայք ու աղջիկներ գերված ու ստրկացված թուրք զոռքաների անասնական քմայքների համար:

Փաստաթղթի հեղինակները մի հարթության վրա են դնում բոլոր թուրքերին. տգետ, հետամնաց զանգվածը, ըստ նրանց, առաջնորդվում է կրոնական, ցնդային բացառիկության բնազդով. կրթված, գրագետ տարրերը գործում էին իրենց հակահայկական քաղաքական համոզմունքներով: Որպես օրինակ հիշվում է Տրապիզոնի բժշկական գործի պետական տնօրեն «դոկտոր» Ալի Սահիրը. թերթերում հրատարակվեցին նրա մոտ բուժման գնացած հայ կանանց ու որբերի կանխամտածված թունավորումների մասին: Մյուս օրինակը վերաբերում է Իթթիհատի կենտկոմի անդամ, «արդարագատության» միսիստր Իբրահիմ բեյին, որը բացել է բանտերի դռները, քրեական հանցագործներից հայասպանների հատուկ ջոկատներ կազմավորելու համար: Նա շէր մոռանում կլորիկ գումարներ յուրացնել նաև այս սև գործի իրականացման միջոցին:

1922-ի օգոստոսի 19-ին անդրադառնալով պատերազմի հանցագործ երիտասարդ թուրքերի պարագլուխների խաղացած սև դերին, «Ճակատամարտ» թերթը հատկապես մատնացույց էր անում Ջավիդ բեյին: Թերթը ցույց էր տալիս, որ նա Թալեաթի ու էնվերի մասնավոր խորհրդատուն էր, «ամեն կերպ զանոնք կրգրգոներ ու կրխրախուսեր: Պետք է լավ ըմբռնել, թե սելանիկցիները այս երկրին թե քրիստոնյաներուն և թե մահմեդականներուն ինչ գեշություններ ըրած են»: Անոնք նախ «Թանխինին» միջոցով հույներուն դեմ սկսան բուռն պրոպագանդ մը, միևնույն ատեն ձեռք առին հայերը, ժպտեցան անոնց դեմքին... Ընդհանուր պատերազմի ընթացքին բոլոր օսմանյան տարրերեն զինվոր առնվեցավ, միայն

դեռնմեները շառնվեցան ու անոնց շատ դրամ շահեցուցին: Եթե այս պարագան ալ նկատի առնենք, այն ատեն կըհասկընանք, թե Իթթիհատի հրեական ղեկավարները որոնք են և որու համար կաշխատին»:

Հայոց գենոցիդի մասին շատ է գրվել: Եվ մենք այստեղ մտադիր չենք տալ դեպքերի և իրողությունների սխտեմատիկ շարադրանքը: Մենք ընթերցողի ուշադրությունն ենք հրավիրելու երիտթուրքական ջարդարարների այն որոշումների ու գործողությունների վրա, որոնք բնորոշում են հայոց ոչընչացման կանխամտածված բնույթը: Մենք դրանով իսկ հերքում ենք այսօրվա թուրքական քաղաքական պրոպագանդայի ճիգերը՝ խճողելու փաստերը, կեղծելու պատմական իրականությունը, արդարացնելու երիտթուրքերի մարդատյաց բարբերը: Այսօր արդեն զուր են թուրք խաբեբանների ջանքերը, բանի որ փաստաթղթերով, ականատեսների վկայություններով ապացուցված է կատարվածի ողջ զագրելիությունը, ապացուցված է համապարփակ գենոցիդի կազմակերպման սահմուկեցուցիչ էությունը:

1915-ի փետրվարի 27-ին ռազմական միսիստր էնվերը ծածկագիր հեռագրով հրամայում էր բանակների հրամանատարներին, զորամասերի սպայությանը մասնակցել հայ ժողովրդի ոչնչացմանը. հինգ տարեկանից մեծ բոլոր օսմանահպատակ հայերին դուրս տանել քաղաքներից ու ոչնչացնել... բանակում ծառայող բոլոր հայերին անջատել իրենց զորամասերից և հեռացնելով առանձին վայրեր գնդակահարել...

Նույն ամսին Ադանայի իր ներկայացուցիչ Ջեմալ բեյին տրված հրահանգի մեջ «Իթթիհատ վե թերագգի» ղեկավարության անունից ասվում էր, որ «Ջեմիթեր» («Ընկերությունը», նույն կուսակցությունը երբեմն այդպես էին անվանում) որոշել է ոչնչացնել երկրում ապրող բոլոր հայերին «կենդանի շիթղներով նրանցից ոչ մեկին» և կառավարությանն այդ հարցում գործողությունների լրիվ ազատություն է շնորհել: «Հասկանալի է, որ կառավարությունը համապատասխան հանձնարարականներ կտա նահանգապետներին կոտորածն իրականացնելու անհրաժեշտության մասին: Իթթիհատի ներկայացուցիչները կանեն ամեն հնարավոր բան այդ հարցի շուտափույթ լուծման համար»: Թալեաթի, էնվերի

այսպիսի մարդակերական բովանդակություն ունեցող երեսուն ծածկագրերը (իրենց արաբատառ թուրքերեն ֆոտոպատճեններով) առաջին անգամ լույս աշխարհ բերվեցին 1920-ին, երբ Լոնդոնում լույս ընծայվեցին Հալեպի կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Նաիմ բեյի հուշերը (77): Նույն թվականին այդ գիրքը Փարիզում լույս տեսավ ֆրանսերեն (76), իսկ 1921-ին հայերեն հրատարակվեց Բոստոնում (3): Նաիմ բեյի հուշերը նոր հրատարակությամբ տպագրվեցին 1964-ին ԱՄՆ-ում: 1965-ի մարտին Նաիմ բեյի պահպանած և փրկած ծածկագրերի տեքստերը ֆրանսերենից թարգմանեց, արաբատառ թուրքերեն տեքստերի հետ համեմատելով որոշ վրիպակներ շտեկեց և հայերեն հրատարակեց թուրքագետ Ռուբեն Սահակյանը (70):

Նաիմ բեյի փաստերը հավաստի են: Տաշեանը գրում է, թե դրանց «վավերականության մասին կասկածելու պետք չկա», որ նրանց «պարունակությունն ալ քայլ առ քայլ կհաստատվի գերմանական փաստաթղթերով» (44, էջ 70—71): Հանրապետության պատմության կենտրոնական արխիվում կա երիտթուրքական ղեկավարության 1915-ի ապրիլի 15-ի գաղտնի հրամանի թուրքական բնագրից կատարված թարգմանությունը՝ արևմտահայության պլանային ոչնչացման կազմակերպման գործում տեղական մարմինների անելիքների մասին (22): Առ այսօր և ոչ մի թուրք հեղինակ չի հերքել Նաիմ բեյի հրապարակած փաստաթղթերի իսկությունը: Այս նյութերն արժեքավոր են նրանով, որ պահպանվել են: Դրանք գլխավորապես վերաբերում են Մուշի վիլայեթի անցուղարձին, որովհետև այնտեղ է պաշտոնավարել Նաիմ բեյը և իր ձեռքի տակ ունեցած թղթերն է հանձնել հանրության ուշադրությանը: Իսկ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Մուշի, Կիլիկիայի և այլ վայրերի թղթերը տակավին փականքի տակ են, թուրքական պետական արխիվների անդուկներում, որոնց փականքները, կարծում ենք, ի վերջո կբացվեն:

Թուրքական «հերքման» իմաստությունը հանգել է նրան, որ այս կամ այն ճշմարտացի հրատարակությունների հազարավոր օրինակները գնվել ու ոչնչացվել են տարբեր երկրներում հավատարմագրված թուրք դիվանագետների ձեռքով: Տարիներ շարունակ այս մեթոդն է կիրառվել, օրինակ, Վեր-

ֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի նկատմամբ: Վերջին տարիներս թուրքական փող էր ծախսվում Գ. Բոյաջյանի հայոց գենոցիդին նվիրված հավաստի փաստաթղթերի ու աղբյուրների ժողովածուն (83) ոչնչացնելու վրա:

1915-ի փետրվարի վերջին տասնօրյակին աշխատանքից ազատվեցին հայագի պաշտոնատար անձինք, ծառայողները: Հայ զինվորներին տարան աշխատանքային գումարտակներ (ամելիե թաբուրի): Հայ սպաները բանտարկվեցին. Ք. Ուոկերը հենվում է Ա. Քոչյրիի՝ սովետահայ պատմագիտության մեջ տակավին չօգտագործված մի հոդվածի վրա (123, էջ 363—364), ցույց տալու համար այն բարբարոսական մեթոդները, որ կիրառվում էին տեղահանվող կանանց ու երեխաների նկատմամբ: Բարբարոս երիտթուրքերը դիմում էին կեղծիքի, հարևան թուրքերից հավաքած զենքերը նկարում էին և ուղարկում Կ. Պոլիս որպես «հայերի դավաճանության վկայություն» (127, էջ 201): Ք. Ուոկերը եզրակացրել է, որ հայերին ոչնչացնելու վերջնական որոշումը կայացվել է 1915-ի փետրվարի կեսերին: Նա գրում է, որ խնդիրը միանգամայն պարզ էր. արմատախիլ անել Արևմտյան Հայաստանի հայերին: Այսպիսի որոշումը բխեց 1910-ին երիտթուրքական համագումարում թուրքական ռասիզմի զարգացումից. թուրքական նացիոնալիզմ, գումարած «Թուրքիան պետք է լինի Արևելքում» պանթուրքիստների նշանաբանը, նշանակում էր, որ Հայաստանը պետք է դատարկվի հայերից (127, էջ 200): Նա հանգամանորեն վերլուծում է հայերին արմատախիլ անելու մեթոդները, անդրադառնում Զեյթունին՝ փոքրիկ հայկական Մոնտենեգրոյին (Զեռնոգորիային), Վանին ու այնտեղ Զեղեթ բեյի խաղացած սև ղերին, Կ. Պոլսում ապրիլի 23-ի լույս 24-ի գիշերը տեղի ունեցած իրադարձություններին, այնուհետև Բիթլիսին, Խարբերդին, Մուշին, Սըվասին, Մուսա լեռան, Սասունին, Երզնկային, Տրապիզոնին: Նա մի առանձին հատվածում անդրադառնում է ասորիների նկատմամբ թուրքերի կատարած հանցագործություններին:

Ք. Ուոկերի գրքի աղբյուրների շարքում պետք է առանձնապես նշել Մեծ Բրիտանիայի «Ֆորին օֆիսի» արխիվների և պառլամենտական արձանագրությունների նյութերը (93): Պատլամենտական արձանագրությունների՝ miscellaneous-ի

համարները հատկապես լայնորեն են օգտագործված առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտահայության ողբերգության հանգամանքները բացահայտելու համար:

Այսօր արդեն գաղտնիք չէ, որ «անկասկած հետապնդված նպատակն էր ամբողջովին բնաջնջել հայ ժողովրդին՝ մահվան և բռնի իսլամացման միջոցով» (6, էջ 49): «Կառավարությունը, որուն բուն նպատակը հայոց ընդհանուր բնաջնջումն էր, երբեք համամիտ չէր գտնված, որ հայ գաղթականներ քաղաքներու, մասնավորաբար Հալեպի մեջ, կամ անոնց շրջանակները հաստատվեն» (3, էջ 88): Թալեաթը հատուկ հեռագիր էր հղել, պահանջելով թույլ չտալ հայերին հաստատվել Հալեպի շրջանում, իսկ իր կարգադրությունը չկատարողներին պահանջում էր պատժել որպես հայրենիքի դավաճաններ:

Ինուս թղթակցուհի Արիադնա Տիրկովան, որ քաջածանոթ էր Ստամբուլի երիտթուրք տնօրենների բարբերին, գրել է, թե «Իթթիհատի գլխավոր ղեկավար Թալեաթ բեյը հանդիսացավ հայ ժողովրդի դահիճը»: Տիրկովան նրան անվանում է մարդասպան, նրան է համարում «հայ ժողովրդի կործանողը»: Նա հայտարարում է, որ «այդ կոտորածի պատմությունը արյունոտ տառերով գրված դատավճիռ է երիտթուրքերին» (71, էջ 80, 127): 2. Շտուրմերը Թալեաթին անվանում է Թուրքիայի «չթագադրված թագավոր» (118, էջ 195): Մեծ վեղիրն առանց այլևայլության կատարում էր ներքին գործերի մինիստր Թալեաթի կամբը: «Կոտորածի քաղաքականությունը պլանավորվել էր ամենայն սառնասրտությամբ», — հավաստում է դեպքերին ակնատես ամերիկացի դիվանագետ Լ. էյնշտեյնը (94, էջ VII):

Նեղուցները գրավելու Անտանտի զինված ուժերի ձախողումից հետո, 1915-ի գարնանը, երիտթուրքերը մտածեցին, որ էնվերի, Թալեաթի քաղաքական ծրագրերն իսկապես կարող էին իրականացվել: Չէ որ նրանք բոլոր մահմեդականներին «ազատագրելու», թուրքալեզու ժողովուրդներին միավորելու, մի մեծ կայսրություն ստեղծելու գաղափարի կենսագործումը ռեալ բան էին համարում («Թայմս», 7. VIII. 1919):

1915-ի կեսերին, երբ Կ. Պոլիսը բրիտանական նավատորմի կողմից գրավվելու վտանգն անցավ, Թալեաթն ու էնվերը դարձան սանձարձակ իրենց հակահայկական գործողություններում (85, էջ 4):

Մի մասնավոր զրույցի ժամանակ Թալեաթն ասել էր, թե «մենք վախենում ենք նրանցից (դաշնակներից): Մենք մեր հեղափոխական կազմակերպությունն ընդօրինակեցինք նրանցից: Նրանք գիտեն մեր գաղտնիքները» (90, էջ VII, 126): Եվ սրա համար հարկ էր համարվում ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովուրդ: Երիտթուրքական պարագլուխները չէին կարող չգիտակցել, թե ինչպիսի հակամարդկային քայլի էին դիմում և տեղերին հղած իրենց առաջին ծածկագիր հեռագրերից մեկում խոստովանում էին, թե «հայրենասիրական մրդուններից դրդված են ստանձնում խայտառակության պատասխանատվությունը, որը սկսեցնելու է օտոմանյան պատմությունը» (70, էջ 76):

Հիրավի, երիտթուրքերի շարագործությունն ընդմիջա սեպրել է թուրքական պետականության առանց այն էլ սև պատմությունը:

Տակավին 1919-ին Բաքվում ուսերեն լույս տեսնող ազդեցիկ «Наше время» թերթը հանգամանորեն վերլուծել է երիտթուրքական շարագործների հայասպան հրամանների, կարգադրությունների, շրջաբերականների բովանդակությունը, մերկացրել նրանց ժողովրդասպան քաղաքականությունը: Հայերի բնաջնջման մասին հրամանում մասնավորապես ասված էր. փակել բոլոր հայկական կազմակերպությունները, ձերբակալել նրանց վարչական անձնակազմը և բոլոր այն անձանց, ովքեր հայտնի են իրենց հակակառավարական տրամադրություններով, արսորել նրանց Բաղդադի, Մոսուլի վիլայեթները և այնտեղ ոչնչացնել նրանց, հայերից խլել բոլոր ղեները, մահմեդականների մոտ առաջացնել համապատասխան տրամադրություն ոչ պաշտոնական բնույթի միջոցառումներով: Վանի, էրզրումի և Ադանայի նման վայրերում մահմեդականներին հրահրել հակահայկական կազմակերպված ելույթներ... էրզրումի, Վանի, Մամուրեթ ուլ-Ազիզի և Բիթլիսի վիլայեթներում գործի իրականացումը թողնել բուն ժողովրդին, իսկ զորքին և մյուս կազմակերպված ուժերին

օգտագործել արտաքին կարգը պահպանելու համար: Իսկ Ադանայում, Սրվասում, Բրուսայում, Նիկոմեդիայում և Իզմիրում մահմեդական բնակչությանը օժանդակել զինվորական ուժով: Անհրաժեշտ է կոտորել գլխավորապես 50 տարեկանից պակաս տղամարդկանց և ուսուցիչներին: Աղջիկներին և երեխաներին պահել մահմեդականացնելու նպատակով: Պետական ծառայությունից ազատել բոլոր հայերին, նրանց մեղադրելով լրտեսության մեջ: Բանակում գտնվող հայերը ենթակա են ոչնչացման ռազմական իշխանությունների միջոցով: Հայերի ոչնչացումն իրականացնել ամենուրեք միաժամանակ, հնարավորություն և ժամանակ չտալով ինքնապաշտպանության համար: Ներկա հրամանը պահել խիստ պաշտնի և բոլոր միջոցները կիրառել, որպեսզի նրա մասին իմանան մի քանի մարդ (66, № 82, 1919):

1915-ը դարձավ արևմտահայության համապարփակ կործանման տարի: Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ոչնչացմանը, տեղահանմանը զուգընթաց հայությանը վերացնում էին ամբողջ տերության մեջ: Եվրոպական Թուրքիայի Ռոդոստո քաղաքից մինչև Ադանա, Տրապիզոնից մինչև Ռիաբեքի՝ ամենուր կիրառվում էր միեւնույն մեթոդը: Թուրքիան իր կործանարար դերի մեջ էր:

Իթիհատի կենտրոնական կոմիտեի «Թեշվիլաթը Մախսուսե» հատուկ կազմակերպությունը գործի էր կոչել մոտ 40 հազար ավազակաբարո մարդասպանների: Կուսակալները, կայմակալները, քաղաքացիական ու զինվորական պաշտոնատար անձինք իրենց ճնշող մեծամասնությամբ կուրորեն կտարում էին վերևից ստացած հրահանգները:

Տ. Նանսենը նկատում է, որ երիտթուրքերի հուշակած սրբազան պատերազմը թեև նպատակ ուներ Անգլիայի ու Ռուսաստանի դեմ հանել Ասիայի և Աֆրիկայի մահմեդականությունը, բայց քրիստոնյաների դեմ մահմեդականների ատելությունը գրգռեց նախ և առաջ երկրի ներսում (113, էջ 299):

Ա. Թոյնթին նշում է, որ հայկական կոտորածների ժամանակ երիտթուրքերի քաղաքականությանը ծառայում էին ինչպես մոլեռանդ համիսլամականությունը, այնպես և թուրքականությունն ու համաթուրքականությունը (123, էջ 22—33):

Թալեաթի լիտի հայտարարությունն այն մասին, թե «ես

ավելի շատ բան արեցի հայերի խնդիրը լուծելու երեք ամսում, քան Աբդուլ Համիդը երեսուն տարում» պարզ վկայությունն է հայերին կոտորելու երիտթուրքական որոշակի ծրագրի առկայության (109, էջ 342): Իսկ էնվերը Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուին ասում էր, թե հայերը կախման մեջ պետք է լինեն միայն թուրքերից: Նա դեսպանին հայտարարում էր, թե որքան ԱՄՆ-ը շատ օգնի հայերին, այնքան շատ հայ կկոտորեն իրենք (109, էջ 350):

Մորգենթաուն Թալեաթին հակաճառելով ասում էր, որ ոչ բոլորն են համագործակցել ռուսական բանակի հետ, որ հայ ժողովրդի նկատմամբ նախապես մշակված ծրագիր է իրականացվում: Երիտթուրքական դահիճն իր հայատյացությունը փորձում էր պատճառաբանել շինծու մեղադրանքներով, թե հայերն իբր հարստացել են մահմեդականների հաշվին, թե հայերն իբր որոշել են իրենց անկախ պետությունն ստեղծել, որ նրանք համագործակցում են Թուրքիայի թշնամիների հետ և այլն (109, էջ 335—337): Մորգենթաուն ցույց է տալիս, որ Թալեաթի հայատյացությունն աճում է հայ ժողովրդի տանջանքների աճին զուգընթաց (109, էջ 339): Նա նկատում է, որ երիտթուրքական պետական մարմինների միամիտ կարծիքով, մայրաքաղաքի և նահանգների միջև կապի վրա հսկողություն հաստատելով կարող էին արտաքին աշխարհն անտեղյակ պահել երկրի ներսում կատարված կոտորածներից (111, էջ 7—8):

Ով ծանոթ է Ջավեն արքեպիսկոպոսի «Պատրիարքական հուշերին» (1947, Կահիրե), Թալեաթի հետ նրա ունեցած զրույցներին, երիտթուրքական պարագլխի լիտի հայտարարություններին, նա երբեք չի տարակուսել հայ ժողովրդի դեմ կազմակերպված դավադրության համապարփակ բնույթի մեջ:

Դարդանելի ճակատամարտի օրերին (1915-ի սկիզբ) երիտթուրքերն իսկապես խուճապի մեջ էին: 1915-ին Թալեաթը ընդդիմադիր իթիլաֆ կուսակցության ղեկավար Սապահեդդինին հրավիրում է Վիեննա, բանակցում նրա հետ և նրան առաջարկում անմիջապես Ստամբուլ անցնել, գլխավորել Թուրքիայի կառավարությունը, եթե դաշնակիցների զորքերը գրավեն մայրաքաղաքը: Պատահական չէ դեպքերին ակա-

նատես ամերիկյան դիվանագետ Լյուիս էյնշտեյնի խոստովանությունը, թե «Դարդանելի ռազմաբեմում դաշնակիցների ձախողումից ամենաշատը տուժեցին հայերը» (94, էջ VII): Լ. էյնշտեյնը շեշտում է և այն հանգամանքը, որ երիտթուրքերի պարագլուխները ոգևորվեցին Դարդանելի հաղթանակով և պահը հարմար համարեցին հայերի նկատմամբ իրենց քաղաքականությունն իրականացնելու համար (94, էջ 219):

Նրանք ոգևորվել էին և մտածում էին, թե Թուրքիան կարող էր «նորից համաշխարհային տերություն դառնալ» (111, էջ 5—6): Նրանք այլևս ոչ ոքի առջև պատասխան տալու մասին չէին խորհում: Նրանց համակել էր «խփիր անցիր» թուրքական ավանդական նշանաբանը:

Ստորև տեսնենք, թե ինչպես սանձարձակ է ճամարտակում Թալեաթը արևմտահայ հայտնի գործիչ Վարդգեսի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ (վերջինս ղոհված մտավորականներից առաջինների թվում էր): «Քաղաքականություն է այս, Վարդգես... Կարգով է: Հիմա մենք ենք ուժեղը: Թրքական շահը ինչ որ պահանջե՛ ան պիտի ընենք: Ասիկա հայրենիքի վերաբերյալ խնդիր մըն է: Անձնական կապն ու բարեկամությունը տեղ չունին: Մի մոռնաք, թե մեր տկարությունն օրերուն, դուք մեր վզին փաթաթվեցաք և բարենորոգումներու խնդիր մը բացիք մեր գլխուն: Ահա թե ինչու պիտի օգտվինք այս նպատակովոր կացութենեն, որուն մեջ կը գտնվինք, այնպես մը ցրելու ձեռք ժողովուրդը, որ ամբողջ հիսուն տարիներ, ձեռք գլուխը վեր պիտի չառնեք բարենորոգումներու համար, ու հիսուն տարի ձեռք խելքը գլուխը պիտի չգա» (տե՛ս Նյուսեին Զահիդի (Յալչին) հուշերը, հրատարակված «Ենի Գյուն» թերթում, 4, 28. IV. 1979):

Նույն պահին մեծ վեղիր Սայիդ Հալիմը Եղիշե պատրիարքին միամտացնելով հավաստիացնում էր, թե «կառավարությունը հայ ազգը բնաջինջ անելու նպատակ չունի», որ նրա միջոցառումները այդ «նահանգները հայերից պարպելու» նպատակին են հանդու: Նա պատրիարքից պահանջում էր, որ հայերը «ուսանեն ու անգլիացիները մոռնան»:

Արևմտահայությունը հանկարծակիի եկավ: Նա պատրաստ չէր դիմագրավելու պետականորեն սարքված դավադրությունը, համերաշխորեն, զանգվածորեն զենքով դիմա-

դրական ճակատ ստեղծելու թուրք ջարդարարների դեմ: «Անգիտակցությունը և անտեղյակ ըլլալը զոհերու մեջ այնքան բացարձակ էր, որ անոնցմեն ոմանք բացակա ըլլալով իրենց տունեն, ձերբակալության պահուն, գացած ինքնաբերաբար ներկայացած են ոստիկանատուն, կարծելով թե անկարևոր տեղեկություն մը պիտի հարցվի իրենց. մեկնած են առանց դրամի, առանց պատրաստության: Մտքերնին հառած իրենց ասպարեզին հատուկ որոշումներու և մտադրություններու, մինչև իրենց աքսորի մեկնումը չեն ըմբռնած, թե ի՞նչ կկատարվի և ի՞նչ վտանգի ենթարկված են»: Այսպես է նկարագրել եղելությունը Զապել Եսայանը: «Առավել ևս, անտեղյակ եղած են այն զարհուրելի վտանգին, որուն ենթարկված էր ամբողջ ժողովուրդը, որուն բախոր վճռված էր այդ պահուն և որուն գլխուն վերև կը շողային արդեն սուրերը» (11, № 71, 1926):

1910-ի օգոստոս-սեպտեմբերին Դանիայի մայրաքաղաք Կոպենհագենում տեղի էր ունենում II Եռանդացիների VIII համագումարը: Նրան մասնակցում էին Ժորժեթ, Ժյուլ Կեզը, Պիեռանույր, Կաուցկին, Վիկտոր Ադյեր, Վալան, Ռազա Կուստուբուրգը և օրիշներ: ՀՀ դաշնակցության շուրջ ներկայացուցիչներ էր մտնում մասնակցում էին համագումարին: Մրանցից Մ. Վառանդյանն իր նառումը հրական գեահատակներ էր շայտում երիտթուրքերի հասցեին, խոսում էր «հաշուր միլիոնավոր մանվագական զանգվածների երգելանության մեջ կատարվող ճանաչելի փոփոխության» մասին: Նա ասում էր. «Մենք ուրախ ենք, որ տարեկան ազատությունների հազարանակը հնարավորություն է տալիս մեզ կազմակերպել մեր ազատարար գործը բոլոր միջև օրս հակամարտ ազգերի աշխատավոր զանգվածների մեջ, քաղաքի նրանց համաբաշխություն» արատանի ու սոցիալիզմի ավետարանի շուրջը: Եվ այս ամենը Ալանայի բարդից նետո, շատ ու շատ այլանդակ փաստերից նետո, որոնք անհրաժեշտաբար պետ է զգաստացնելի երիտթուրքերի իշխանությանը հավատ ընծայողներին: Մ. Վառանդյանը սուս հույս էր հայտնում, որ «երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը վաղ թե ուշ պետ է փոխի իր ազգայնամոլ ընթացքը»:

Սա 1910-ին էր:

Իսկ հետո, 1915-ին ձերբակալված դաշնակցական ղեկավար գործիչները զարմացած էին, չէին հավատում, թե ինչ էր կատարվում իրենց հետ և իրենց շուրջը: Այսպես հասած Ակնու-

նին, Զարդարյանը, դոկտոր Փաշայանը հեռագրում էին Քալեաթին, հիշեցնում իրենց համատեղ աշխատանքը երիտ-թուրքերի կաղամակերպության հետ՝ հանուն «կայսրության բարգավաճման ու առաջադիմության», կատարվածը գնահատում որպես «տարօրինակ և անըմբռնելի կացություն», «երկու ազգերի փոխհարաբերությունների պղտորում», «բնակչության երկու տարրերի թշնամացում» և այլն:

Յ. Լեփսիուսը նկատում է, որ «դաշնակցական պետերը միշտ այն ինքնախաբեության մեջ էին, թե ինչ որ պատահած էր, սխալանքի մը արդյունք էր»: Նա գրում է, թե այն կառավարությունը, որի դիտավորությունն էր «բնաչինջ անել ամբողջ հայ ժողովրդին» (15, էջ 208) չէր կարող ազդվել նման հեռագրերից:

Ինչ խոսք, որ «էֆենդիական», պետական պաշտոնատարների այդ բաղմամբուղ դասակարգը, անշուշտ, վայ էր տալիս իր գլխին, 1915-ին: Նա տափակացավ, հարմարվեց, բայց չխուսափեց հալածանքից, հարվածներից, չէ որ, վերջապես հայ էր: «Ու՛ր ես, ի՞նչ աղաղակներ ես արձակում, հոգիդ, իմացականությունդ, էությունդ իթթիհադին վաճառքի հանող հայ էֆենդիական, թուրք պետական՝ հայ պաշտոնյա դասակարգ: Աքսորավ՞յրն ես, բանտն ես, ծովերի՞ն կեր ես դարձել, կորած կինդ, զավակդ, պատիվդ ես ողբում, թե՞ մերկությունդ, անթությունդ» (41, էջ 19): Հայոց քաղաքական ճակատագրին տնօրինելուն հավակնած մարդիկ «եթե անկարող էին կշռել ու շափել ընդհարվող ուժերի խոշորությունը, գոնե պիտի շնորհք ունենային ըմբռնելու հարադատ ազգի հավաքական զորության թուլությունը, նրա ցրվածությունը, նրա գոյության տարբեր պայմանները տարբեր պետականությունների ծոցում և տարբեր ժողովուրդների հարևանության մեջ» (10, № 1, Բ մաս, 1917, էջ 23):

Քաղաքական միամտություն չէր արդյոք Ակնունու լավատեսությունը, երբ աքսորի ճանապարհին նա ասում էր, թե ոստիկաններն իրեն արգելել էին հեռախոսելու Քալեաթի հետ, բայց ինքը համոզված էր, որ նույն բանն անելու էին իր ընկերները և հետևելու էր աղատման հրամանը (7):

«Անկախ և ինքնաու՛ր Հայաստան մը կաղմելու և կայսերական երկրներեն մաս մը օսմանյան կառավարությունն

անջատելու» ամբաստանությամբ կախաղան հանվեցին 20 հնչակ գործիչներ (46, էջ 6): Այդ նույն հրապարակում սահմանադրության նախօրյակին «Բեմերեն Էջբայ: ացած (°) ազգերու բերան դարձող Քալեաթի և Զոհրապի հայրենաշունչ բանախոսություններուն ունկնդրող ժողովուրդը կծփար, կծափեր... բայց այսօր այդ պատմական տախտակներեն կախաղանի սյուններ շինված են թուրք մուկեռանդ խուժանին կողմեն» (46, էջ 93): «Երեկ իթթիհադ կառավարությունը միայն ս.-դ. հնչակյան կուսակցության դեմ կոխվ հայտարարած էր, իսկ այսօր՝ հանուր հայության դեմ: Նա իր կատաղության գագաթնակետին հասած՝ այսօր կավերե, կքանդե, կկոտորե առանց աչ ու ահեակ դիտելու, առանց խտրություն դնելու սեռի և տարիքի մեջ»: Այսպես էին գնահատում երիտթուրքերի հայասպան քաղաքականությունը Պրովիդենսում 1916-ին հրապարակած իրենց գրքուկում հնչակ գործիչները (46, էջ 7):

Թուրք սպաները ծաղրում էին հայ քաղաքական գործիչներին, ասելով, «կատարյալ անկախություն ասիք հա՛... ձեր ախորժակը պահեցեք մյուս աշխարհի համար» (29, էջ 40): Սատունի հերոս Մեծն Մուրադին կախեցին Կեսարիայում: Մահապատժից առաջ նա գուչեց. «Զիս կկախեք, բայց... հայ մայրերու արգանդը նոր Մուրադներ պիտի ծնի. մարմինս կկախեք, բայց զաղտփուրս՝ ոչ. նոր սերունդը վրեժ պիտի գոռա, դուք հրեշներդ եկուղն նկուղ պիտի սողոսկեք, երբ հայուն Արեգին ազատության ճառագայթները ծագին...» (16, էջ 27): Երբ 1915-ի ապրիլի 11-ին Կ. Պոլսից աքսորված մտավորականների հարցով հայոց պատրիարքը դիմեց մեծ վեզիր Սալիդ Հալիմ փաշային, սա պատասխանեց, թե «պատերազմից առաջ համաձայնական տերություններին ղիմելով ուղեցիք անջատել ձեր ազգը օսմանյան պետությունից. ձեր արածների պատիժն է, որ կբում եք. հայերի մասին եղածը արդյունք է մի ծրագրի, որ պիտի գործադրվի» (3):

Ինչ խոսք, որ միջոցառմանը տրվում էր պետական, պաշտոնական բնույթ: Նույնիսկ տեղահանված հայ բնակչությանը երբեմն ճանապարհում էին բոլոր կանոններով, քաղաքազլխի ու այլ պաշտոնյաների մասնակցությամբ ու ուղեկցությամբ (123, էջ 44): Իսկ որոշ տարածություն անցնելուց

հետո նրանց կանգնեցնում էին գլուխ կտրողների հատուկ ջոկատները, կողոպտում, բռնաբարում, սպանում...

Ամենուրեք միևնույն մեթոդն էր տիրում: Ամեն ինչ կատարվում էր կենտրոնի կամքով: Օրինակ, Սեբաստիայում նույնպես սկզբում ձեռքակալվեցին մտավորականները, հետո ընդհանուր տարագրության մասին հրաման տրվեց (15, էջ 63): Երբ Մարզվանում մի միսիոներ բողոքել էր տեղական իշխանությունը կատարված շարագործությունների դեմ, նրան պատասխանել էին, թե քաղաքից հայերին վերացնելու մասին հրամանը բարձրից է տրված (15, էջ 67): Ըստ ականատեսների և գիտակ մարդկանց, տեղահանվածների ²/3-ը անհետանում էր ճանապարհներին (113, էջ 305):

Երիտթուրքական կառավարողների քաղաքականության հիմքում ընկած էր հայ ազգը արմատախիլ անելու մտադրությունը: Ոչ մի փաստաթղթում չէր հիշատակվում այս կամ այն սոցիալական խավի, դասակարգի, ունևորի կամ շունեվորի նկատմամբ տարբեր մտեցման հարցը: Խոսքը վերաբերում էր հայ ազգին պատկանած բոլոր մարդկանց նկատմամբ ռեպրեսիաների կիրառմանը:

Բոստոնի հանրաճանաչ «Քրիշչն Սայենս Մոնիտոր» թերթը 1915-ի սեպտեմբերի 15-ին հրապարակեց մի հոդված, որը վերնագրված էր. «Թուրքիայում կատարվող կոտորածները համարվում են վատթարագույնը պատմության մեջ»: Նոյեմբերի 16-ին անգլիական պառլամենտի համայնքների պալատի ամբիոնից նույն բանն էր ապացուցում Ա. Վիլյամսը: Այս փաստերին կարելի է տեղեկանալ լորդերի պալատի և համայնքների պալատի արձանագրություններին ծանոթանալով (127, էջ 231):

Ըստ էության, Թուրքիայի միայն չորս քաղաքում՝ Կ. Պոլիս, Քյութահիա, Իզմիր և Ուշազ, մասսայական տեղահանություն չեղավ:

Հայ գինվորներին գնդակահարում էին առանց դատի ու քննության: Մի թուրք սպայի հիշատակարանում կարդում ենք 5 հայ գինվորների գնդակահարության մասին: Նրանցից մեկը հաղիվ 17 տարեկան էր և սպանվելուց առաջ աղիողորմ լալիս էր (29, էջ 6—7): Երիտթուրքերը պատրաստ էին ոչնչացնելու հայ ազգի թե կրոնական, թե քաղաքացիական

առաջնորդներին, ժողովրդի ինքնության համար մարտնչող բոլոր ուժերին, միայն թե հաղթանակեր թուրքականությունը: 1915-ի սեպտեմբերի 22-ին Մարսելի «Արմենիա» թերթին արտատպել էր Սոֆիայի «Հայաստան» թերթից մի ցուցակ, ըստ որի երիտթուրքերը կենդանի այրել էին Դիարբեքիրի արքեպիսկոպոս Զիլհատյանին, Իզմիրի եպիսկոպոսին բանտ էին նետել, կախել էին Սըվասի արքեպիսկոպոս Գայեմքարյանին, Շապին-Գարահիսարի արքեպիսկոպոս Թորիկյանին, Խարբերդի արքեպիսկոպոս Խորենյանին, էրզրումի արքեպիսկոպոս Սաադեթյանին և շատ ուրիշների (123, էջ 103—104):

1915-ի սեպտեմբերին թուրքական «Թանին» թերթը բացահայտ հանդես եկավ «բոլոր հայ կանանց» «ոչնչացման» կամ «մահմեդականացման» պահանջով: Թերթը գտնում էր, որ միայն այդ ճանապարհով էր հնարավոր «փրկել կայսրությունը»: Այս մասին հաղորդել էր ֆրանսիական «Լա գեր սոսիալ» (Փարիզ) թերթը, 1915-ի սեպտեմբերի 16-ին (128, էջ 150—151): Դեպքերին ականատես ղոկտոր Ե. Թուզճյանը գրում է, որ «հայկական բնաջնջումի սխտեմն ամեն տեղ միևնույն հղանակով և միևնույն որակով, երեւոնական ոճիրներով կատարվեցավ», ցույց է տալիս, որ տարբերություն չկար, այլ կար մտածված պլան: «Հայաջնջումը թուրք կառավարության ծրագիրն էր», «բանի որ թուրք կառավարությունը հայկական հարցը բաված խնդրեն աղատվելու համար պետք էր մի անգամ ընդմիջտ սպանել ու գոցել, երբ թուրքական կառավարությունը պիտի ապրեր, իշխեր ու աիրապետեր, բրիստոնյա տարրերը պետք է պզտիկնային ու մանավանդ հայերը բնաջնջվեին» (21, թ. 5—8):

Սամսունի, Կիլասոնի, Թերմի, Տրապիզոնի և մյուս քաղաքների ու բնակավայրերի հայ բնակիչները բնաջնջվեցին, ծովում խեղդվեցին կամ աքսորվեցին:

Տրապիզոնի նահանգապետ մարզակեր Ալմի փաշայի հրամանով հայ համայնքը տեղահանվեց հունիսի 18-ի առավոտյան, Մինչ այդ, Տրապիզոնից 8 կմ արևմուտք գտնվող Պլատանա ծովեզրյա քաղաքի մոտ, հունիսի 11-ին սրախողխող արվեցին 42 հայ անվանի մարդիկ: Այդ քաղաքում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Օսքար Հայզերը իր 1915-ի հունիսի 28-ի տեղեկագրում տվել է կատարվածի հանգամանալի նկարագրու-

թյունը: Այն առաջին անգամ հրապարակել է Յ. Լեփսիուսը: Այդ տեղեկագիրը պատմում է. 1915-ի հուլիսի 6-ին, երեք-շաբթի, Տրապիզոնի բոլոր հայ տները, շուրջ հազար, պար-պրված էին և իրենց բնակիչները տարագրված... Ոստիկան-ները դուրս էին տանում կարասիները (15, էջ 37—39): Մովը ասի էր դուրս բերում Տրապիզոնի խեղդված հայ բնակչության հարյուրավոր դիակներ (112, էջ 230—233): Եվ այսօր Քուր-բիայում աշխարհի հերոս են հռչակում այդ շարագործության հեղինակ Ադմի փառաշահին:

Ժ. Մորզանը գրում է, որ պատերազմից առաջ Տրապիզո-նում և նրա շրջակայքի 45 գյուղերում 18343 հայ կար: Նրբ սուսական զորքը գրավեց այդ շրջանը, 367 հայ կար գյուղե-րում և 92 մարդ քուղաքում՝ ընդամենը 459 մարդ: Նա հա-մողմունք էր հայտնում, որ հայերի մի մասը սպանված էր, մի մասը գտնվում էր համակենտրոնացման ճամբարներում (108, էջ 180):

Ամասիայի և Սամսունի հույն արքեպիսկոպոս Ժերմանոսը Պոնտոսի պատվիրակության անունից դիմել էր Փարիզի խա-ղաղության կոնֆերանսին, նկարագրելով երիտթուրքական խժոժությունների մանրամասնությունները երկրի այդ շրջա-նում: Նա ցույց էր տալիս, որ իթթիհադի, նրա պարագլուխ-ներ Քալեաթի, էնվերի, Ջեմալի հետ միասին հայոց կոտո-րածին մասնակցում էր թուրք ժողովուրդը, որը աչք էր տնկել քրիստոնյաների ունեցվածքին, հարստությանը (97):

Դարդանելի մոտ, Սեղարե փոքր քաղաքում թուրքերը մի տան մեջ հավաքել էին հայ երեխաների: Հետո այնտեղ բե-րեցին մայրերին, նրանց կարգադրելով վերցնել իրենց երե-խաներին: Մայրերն ուրախությունից զեռ շէին սթափվել, երբ տունը կլանեցին կրակի բոցերը (121):

Փարիզի Նուբարյան մատենադարանում պահվում է «Ամ-բաստանագիր-տեղեկագիր Սեբաստիո կուսակալության» փաստաթուղթը, կազմված 1919-ի փետրվարի 27-ին: Նրա տակ գրված են Սեբաստիայի նահանգային գաղթականական մասնախմբի վարչության ատենադպիրի և անդամների ստո-րագրությունները՝ Հովհ. Մինասյան, Կարապետ Արծրուն-յան, Օսկան Կորկոտյան, Արամ Օնպաշյան, Նադարեթ Տա-րազձյան, Հարություն Ծըղլյան: Այս մարդիկ կազմել են

խիստ ճշգրիտ մի փաստաթուղթ, որտեղից կարելի է գաղա-փար կազմել Սեբաստիայի նահանգի Ավազ, Ամասիա, Քո-գատ, Շապին-Գարահիսար գավառների, Հաֆիզ, Գոչկիրի, Դիվրիկ, Գանկաշ, Երլուջելի, Քոնուա, Կյուրին, Տարենտի, Աշստի, Աջիջիէ գավառակների բնակչության (139, 625), բռնագաղթի, բնաջնջվածների ու վերապրողների մասին: Սե-բաստիայի նահանգում հայերի սպանություններն սկիզբ առան 1914-ի նոյեմբերին, շարունակվեցին 1915-ի մարտ, ապրիլ, մայիս ամիսներին: 1915-ի հունիսի 17-ին պաշտոնա-պես հայտարարվեց Սեբաստիա քաղաքի բռնադադլը: Տեղե-կագրի մեջ տրված է նահանգի հիմնական սպանողանոցների նկարագրությունը: «Սեբաստիո տեղահանության և ջարդի գլխավոր կազմակերպիչն ու ջարդարարները» բաժնում հիշա-տակվում են կուսակալ Մուամեր բեյը, իթթիհադի շեֆ Անի բեյը, ժանդարմերիայի պետ Խալի բեյը և բաղամաթիվ ուրիշ-ներ: Ամասիայում սև գործը գլխավորել էին մյութեսարիֆ Ջելալ բեյը, ժանդարմերիայի հարյուրապետ օսման Նուրին և ուրիշներ: Փաստաթղթում գրված է տնտեսական վնասների հանգամանալի հաշվարկը:

Հայ կանանց «Ազգանվեր» ընկերությունը (հիմնված Կ. Պոլսում 1879-ին) 1920-ին Փարիզում հրապարակեց փաս-տաթղթերի և վկայությունների մի ժողովածու, որտեղ ամ-փոփված են երիտթուրքական ճիվաղների հանցագործություն-ների մասին բաղամաթիվ հավաստի փաստեր (121): Դրանք վերաբերում են Երզնկայի, Սեղարի, Բրուսայի, Կարինի, Ադանայի, Սամսունի, Տրապիզոնի, Շապին-Գարահիսարի դեպքերին: Ինպրեսիաները սկսում էին առավել աչքի ընկ-նող հայերի ձերբակալությամբ, հավաստում են ականատես-ները: Այնուհետև իրականացվում էր մնացյալ բնակչության տեղահանությունը: Տղամարդկանց տանում էին կանանցից առանձին: Ծանապարհին նրանց սպանում էին քաղցը, ծա-րավը, հիվանդությունները: Ավազակների խմբերը կողոպտում էին, բռնաբարում կանանց, ապա ոչնչացնում: Տրապիզոնի մի մեծահարուստ վաճառականի կին՝ Նվարդ Մանուկյանը, պատմում է, որ Երզնկայում ամբողջ գետինը պատված էր կտրված գլուխներով, մարդկանց վերջավորություններով, կանացի մադերով... Նա նշում է, որ եփրատը ստանում էր

բազմաթիվ մարդկային պիակներ, Արմենուհի Թորիկյանը (Մամսունից) պատմում է, որ թուրքերը խլում էին ամենագեղեցիկ երիտասարդ հայուհիներին և օրգիաներ կազմակերպում: Ձոհներից շատերն ինքնասպանություններ վերջ էին տալիս իրենց կյանքին: Օրդուում և Կիրասունում եղան դեպքեր, երբ հայ ամուսինը սպանեց կնոջը, որդին՝ հորը, եղբայրը՝ քրոջը, հայրը զավակներին, որպեսզի խույս տալին անպատվությունից: Երզնկայի մյուսիսարիֆ Մահմադ բեյը փոս էր փորել սվեյ և նրանում կենդանի-կենդանի լնալել 450 հայ մանուկների (121):

Ահա թե ինչ էր գրվում Տրապիզոնի մասին տարիներ անց. «Տրապիզոնի մեջ բնավ հայություն չի մնացած. ելին ելնք-շորս ընտանիքներ գտնվեին, անոնք ալ արապիղոնցիներ շեն, այլ ուրիշ գավառներ եկողներ. առայժմ հոն կմնան, հարմար առիթին անկից մեկնելու համար: Հայերու ամբողջ կալվածները կառավարության ձեռքն են, ոմանք ծախված են կառավարության կողմն, ոմանք վարձու տրված, ոմանք ալ կառավարության պաշտոնասաներ եղած են...» (36, № 131, 1927):

Մամսունի մյուսիսարիֆը հայոց վերնախավին առաջարկեց իսլամ ընդունել՝ տեղահանությունից խուսափելու համար: Քաղաքի հայկական և թուրքական թաղերի միջև մի շղթա էին ձգել: Ով ցանկանում էր շտարագրվել իսլամ ընդունելու միջոցով, կարող էր անցնել թուրքական կողմը: Հարյուրավոր հայ ընտանիքներ խույս սվեցին գեղնից իսլամ ընդունելու միջոցով (15, էջ 269):

Կապանի շրջանի շրջանները գկայում են, որ մինչև 1915-ի օգոստոսի 15-ը, արդեն հայոց կորուսաները հաշվում էին 500 հազար մարդ (44, էջ 63): Լորդ Քրոմերը 1915-ի հոկտեմբերի 7-ին անգլիական պառլամենտում հայտարարեց, որ հայերի զոհերի թիվն արդեն 800 հազարի է հասել (44, էջ 218):

1915-ի հուլիսի 31-ին Կարինի հայ արքեպիսկոպոս Քաչերյանը հեռագրում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանին, թե ինքը և Կարինի ողջ մնացած հայերը աքսորված էին (15, էջ 50):

Մինչ ռուսական բանակը կգրավեր էրզրումը, երիտթուրքական պարագլուխների կազմակերպած գեհնից փրկվեցին

միայն 200 հոգի (քաղաքի 20 հազար հայությունից): Փրկվածները թաքնվել էին միսիոներների մոտ կամ այլ ապահով անկյուններում: Քաղաքն ամայացել էր:

1915—1916 թթ. հայկական ջարդի օրերին մոտ հինգ հազար հայեր ապաստան գտան Գերսիմի քրդերի մոտ: Դերսիմը հարկատու չէր օսմանյան բանակին, որին նաև զինվոր չէր տալիս: Կարինի գրավումից հետո (1916) քրդերը այրեցին այդ շրջանի թուրքական գյուղերն ու քաղաքները: Երզնկայի 30 հազար հայերին բնաջնջեց, ցաք ու ցրիվ արեց Մեհթուրբեյը, որը հայերից կողոպտեց 50 հազար լիրա ոսկի (9, էջ 668): Այդ քաղաքի ճանապարհին քրդերը գերեզմարում էին գեղեցիկ կանանց, աշխատող երիտասարդներին, մնացածներին մասամբ կոտորում, մասամբ խեղդում էին Քեմախի կիրճում: Գիակների շատությունից գետը նույնիսկ փոխել էր իր հունը (33, լ. 35): Երզնկայում սկզբում երկու հազար հայերի ձերբակալեցին, առանց որևէ ամբաստանության: Հետո նրանց գիշերով բանտից հանեցին և քաղաքի մոտակայքում գնդակահարեցին: Մրանից հետո հայոց 1500 աները հրաման ստացան հեռանալ քաղաքից: Հունիսի կեսերից տեղահանվեցին 20—25 հազար հայ բնակիչներ: Հայ մանուկներին խլում էին թուրքերը (15, էջ 51—54):

Ահա թե ինչ է պատմել մի ականատես կին. թուրքական պառլամենտի երեսփոխան Ֆելեա բեյը ավտոմեքենայով վերադառնալով Քեմախից, գետափին ամբոխ նկատեց: Մոտենալով նա իմացավ, որ դրանք երեխաներ են, դրանց ծնողները սպանված էին: Նրանք լացում էին, բղավում: Երկար շփոթածելով, թուրք ղեպուտատը հրամայեց բոլոր երեխաներին ջուրը նետել: Երբ նրա հրամանը կատարվեց, դահիճը հանգիստ շրջվեց դեպի իր ավտոմեքենան, հետո շարունակեց իր ճանապարհը: Այս հրեշք մինչև պառլամենտի արձակումը (1918-ի ավարտ) տեղ էր գրադեցնում ղեպուտատների պալատում (121):

Քաբերդի հայությունը տեղահանվեց երեք խմբով: Երկրորդ խումբը հանդիպեց առաջին խմբի դիակներին: «Տասնհինգ տարեկան են վեր ոչ մեկ արու անհատ. ողջ մնաց», պատմել է մի ականատես կին: Քաղաքից երկու ժամվա հեռավորության վրա հայոց տարագիրների քարավանի վրա

հարձակվել էր «հրացաններով ու կացիններով» զինված թուրք խուժանը: Հրոսակներն առևանգեցին կանանց ու աղջիկներին: Շատերը զոհվում էին քաղցից (15, էջ 54—56): Եփրատի վրա դիակները լողում էին ամիսներ շարունակ. տղամարդկանց դիակները անդամատված, կանանց որովայնները բացված: Կարդում ենք «Կեսարիո մտավորական և հեղափոխական թանկագին ուժերուն սպանդը» վերտառությամբ Մելքոն-Ասատուրի գրած նյութը (16, էջ 173): Այստեղ բերված են Կեսարիայի անվանի մարդկանց ցուցակները: Նրանց տեղահանել էին, քշել հարավ, ոչնչացրել ամենագաղանային մեթոդներով: «Մուշն խումբը շեթեից տապարով նահատակված է, Կեմերեկեն դուրս, էհմալ օղլու Համբարի ջաղացքեն կես ժամ դեպի արևելք, Արզըլար ձորին մեջ, ոտից ց'զուլս մերկացվել է վերջ. նահատակաց մարմինը նետվեցավ Նիրօղլու կողմած քարայրը: Թրքական վայրագությունը իր հանդես եկած տապարով, խանչերով, բիրով սպանելու մասնագիտության մեջ, կապարը, խնդրված երջանիկ կապարը զլացված է միշտ» (16, էջ 184):

Մարզվանի 16 հազար հայերի տեղահանությունը, ջարդը, հարյուրավոր հայուհիներին հարեմ քշելն իրականացրին կայմակամ բժիշկ Ֆայիքը, զինվորական հրամանատար Մահիր բեյը, ոստիկանապետ Սալիհ բեյը: Կեսարիայի էվերեկ գավառում կատարած հակահայկական «քաջագործությունների» համար Սալիհ Զեքին մյութեսարիֆ կարգվեց Դեր Զորում, որտեղ «եղավ իսկական Հիմլեր մը» (5):

Երբ Լիջնի (Դիարբեքիր) կայմակամ Ներսիսի բեյը հրաժարվեց կատարել Դիարբեքիրի նահանգապետ Ռեշիդ բեյի հրամանը հայերի զանգվածային կոտորած սարքելու վերաբերյալ (այն բանից հետո, երբ ոռոսական բանակը մոտենում էր Մանազկերտի և Թուլանուխի կազաներին), նրան սպանեցին այդ նպատակի համար ուղարկված ջոկատի ժանդարմները:

Գերմանական «Ալգեմայնե Միսիոնս—Ցեյտըրիֆտ» հանդեսի 1915-ի նոյեմբերի համարում տպագրված էին օկանատեսների պատմածները, ըստ որոնց Դիարբեքիրի և Մամուրեթ ու—Ազիզի 1300 երեւելի բնակիչներից 674 հոգու

կողոպտել էին, հետո լաստերի վրա դրել ու տարել Տիգրիսի հոսանքով ներքև, խեղդել գետի ջրերում: Նրանց հազուստները վաճառում էին շուկաներում (6, էջ 40):

«Օսմանյան պաշտոնական և անպաշտոն անձնավորությունաց մեջ բոլոր թախանձանքներն ու լացերը անարժեք եղան: Օտար շեղոք պետությունաց անպաշտոն և կես պաշտոնական դատողությունները ոչ մեկ ազդեցություն գործեցին»,— գրում էր Զավեն պատրիարքը: 1915-ի հունիսի 10-ին Մուշից գրված նամակով հաղորդում էին, որ Մշո դաշտի հայ բնակչությունը, ահարեկված զանգվածային սպանություններից, կողոպտաներից մերկ ու անոթի, խուճապով հեռանում էր Սասունի սարալանջերը (32): Տարոնի հայության կոտորածն սկսվեց հուլիսի 10-ին: Թուրք բնակչության թիվը Բիթլիսի վիլայեթում 40 հազարից ավելի էր, մինչդեռ այնտեղ կար 180 հազար հայություն: Իսկ տեղի քրդությունը չէր մոռացել մեկ տարի առաջ երիտթուրքական դաժանությունն իր նկատմամբ: Մինչև երիտթուրքերը նորից հակահայկական գործողությունների ասպարեկ հանելին XIX դարի 80-ական թթ. վերջին հակահայկական իր վայրագություններով անուն հանած, սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կողմից ողջնշված և եվրոպական հասարակական կարծիքի կողմից դատապարտված Մուսա բեկին, որպեսզի նա քրդական հրոսակախմբեր կազմակերպեր համատարած հայկական կոտորածների համար, արգեն երկուս ու կես ամիս ժամանակ անցավ: Այդ Մուսա բեկի հրոսակախմբերի «շնորհքն էր», որ մեկ օրվա ընթացքում (հուլիսի 10-ին) կոտորվեց Մշո դաշտի հայկական գյուղերի բնակչությունից 80 հազար մարդ: Բիթլիսի նահանգապետը հայ բնակիչներին խաբում էր, թե հավատարիմ մնալու դեպքում ազատվելու էին: «Այսպես ասելով,— գրում է ակամատեսը, — զորանոցներ շինել տվեց, իսկ հետո բոլորին էլ կոտորեց» (29, էջ 44):

Բիթլիսի կուսակալ Ռեշիդը, Կարինի կուսակալ Քահսինը պարծենալով հեռագրեր էին տվել էնտրոսնական կառավարությանը, թե իրենց կառավարած նահանգներում ոչ մի հայ չկա այլևս:

1915-ի դեկտեմբերի 28-ին Կ. Պոլսի Զավեն պատրիարքը ամերիկահայոց առաջնորդ Վեստի Մ. վարդապետին գրում

էր, թե «այս անգամ խուժանը չէր, որ հարձակվելով խաղաղ ժողովրդին վրա, այլ նույն ինքը՝ կառավարութիւնը, որ իր ծրագիրը գործադրեց զինվորներու, ժանդարմներու, ոստիկաններու և մանավանդ հրոսախմբերու ձեռքով: Հրահանգը կենտրոնէն տրվեցավ և ամեն կողմ գործադրվեցավ անխղճորեն»: Նա գրում էր, որ Սամսունից մինչև Տիգրանակերտ գրեթե հայ այր մարդ չի ազատված: Ամեն ինչ կրոնով բացատրողները սխալվում են, միակողմանիութուն են հանդես բերում:

Կոնիայի կրոնապետ Հյուսամեղդին Չելեբին (սելջուկ թուրքերի մեսնեի աղանդի գլխավորը) դեմ էր հայերի շարդին և հակառակում էր իշխանութունների կարգադրութիւններին: Նա ժողով էր հրավիրել, հատուկ բանաձև ընդունել և վարչապետ Սալիզ Հալիմից խնդրել հայերի տեղահանութիւն մասին որոշումը չկիրառել Կոնիայում: Նրան արտրեցին Դամասկոս (45, էջ 32, 58, 85—87, 92): Զապել Եսայանը վկայում է, որ «թուրքական ժողովրդական զանգվածը որոշակիորեն դեմ էր այդ հալածանքներին և դրանք իրականացնող կառավարութիւնը» (49, № 33, 1916, էջ 13—14): Իդուր չէ, որ Նանսենը նշում է՝ շարդերը նախապես մշակված ու ծրագրված լինելու փաստը (113, էջ 305—307):

Երբ ռուսական զորքերը գրավեցին Վանը, քաղաքում ու նրա մատուցներում հայտնաբերեցին ու այրեցին մոտ 55 հազար դիակ: Նահանջի ճանապարհը բռնած կատաղած թուրքերը կոտորել էին անմեղ երեխաների, կանանց ու ծերերի (169, էջ 339):

1915-ին թուրքերը Ուրֆայում կոտորած սարքեցին թվով երրորդ անգամ քսան տարվա ընթացքում: Այստեղ 4000 հայի տուն կար: Դրանցից անվնաս էր մնացել միայն 20-ից 30-ը (79, էջ 38): Ականատեսը հաղորդում էր, որ «սոսկալի շարդով մը վերջաբան դրված է Տիգրանակերտի շրջանի հայութիւնը» (34, թ. 9):

Ուրֆայում շարիքի սկիզբը դրվեց ապրիլի 17-ի խուզարկութիւններով: «Հանկարծ,— գրում է ակնատեսը,— 16 խումբ ոստիկաններ տարբեր ճամփաներով կմտնեն Հայոց

թաղը, կարճես թե նախապես շափված, ձեւած և կնքված ծրագրով՝ խուզարկութիւններու կը ձեռնարկեն: Նախ կաշարեն մայր եկեղեցին և հարուստներու տունները, ոստիկաններու տարբեր խումբեր հեծյալ և հետիոտն անդադար կը շագայեն փողոցները... Կեսօրեն անմիջապես հետո 30-ի շափ հեծյալ ոստիկաններ կը փութան խուզարկելու քաղաքն մեկուկես ժամ հեռու գտնվող զուտ հայաբնակ Կարմուճ գյուղը» (16, էջ 220):

Ապրիլի 18-ին սկսվեցին ձերբակալութիւնները: Նախ զինվորական տարիք ունեցող երիտասարդները հարչուրներով ուղարկվեցին ամելե քաբուրի անվան տակ դեպի Այնթապ և Ուրֆայի մոտ գտնվող Գարա-Քեոփրիի և Գատեմիի վայրերը: Որոշակի էր դառնում, որ «թուրքական կառավարութիւնը, պաշտոնապես հայերը բնաշնչելու ծրագիրներ պատրաստած և գործադրութիւն դրած է» (16, էջ 221): Թուրքական իշխանութիւնները Կարող դերե վայրում հրացանազարկ արեցին Կարմուճ գյուղի երիտասարդութիւն մեծ մասին: Այնուհետև, թուրք ոստիկաններն ու զինվորները 70-ը մարդ կոտորեցին Ուրֆայի Պլատիկ Մելլուանի թաղում:

Սեպտեմբերի 14-ին ուրֆացիները ինքնապաշտպանական ապստամբութիւն դրոշ բարձրացրին փրկվելու համար թուրք խուժանի և կանոնավոր բանակի ճիրաններից: Թուրքական հրամանատարութիւնը Այնթապից և Հալեպից բերեց 6 թընդանոթ և 7000-անոց կանոնավոր զորք, որը «Դիվանը էորմիի թաբուրի» անվան տակ գործում էր ներքին ապստամբութիւնները ճնշելու դրոշի ներքո: Մոտավորապես մեկ ամիս տևեց հերոսամարտը: Հարչուրավոր մարդիկ զոհվեցին հրացանազարկ լինելով և կախաղան հանվելով, մյուսներն աքսորվեցին Դեր Զոր:

1916-ին Բաղդադի երկաթուղու վրա աշխատած հայ բանվորներին քշեցին անապատ և կոտորեցին (118, էջ 58): Երիտթուրքական պարագլուխներն անմիջապես պաշտոնանկ արեցին մեր հիշատակած Հալեպի կուսակալ Զելալ բեյին, որը համամիտ չէր «անպատասխանատու շարդարարների» հետ (44, էջ 198): Այս նահանգապետին մեղադրեցին այն բանում, որ Հալեպ հասած Վարդգեսի, Զոհրապի, Տաղավալ-

յանի, Ակնունու, Խաժակի նկատմամբ «փափուկ» վերաբերմունք էր գրսևորվել (44, էջ 54): Արաբական երկրներում ծանր էր վիճակը. մինչև 1916-ի մարտը Սիրիայում և Լիբանանում սովից ու հիվանդություններից մահացել էր բնակչության (հատկապես գյուղական) մինչև 40 տոկոսը (58, էջ 72—73): 1915-ի փետրվար-հունիսին Բեյրութում, Դամասկոսում և Հայֆայում տեղի էին ունենում ընդհարումներ թուրքական զորքի, ժանդարմերիայի և արաբ բնակչության միջև: Երիտթուրքական ազգայնական և կենտրոնաձիգ տենդենցներն ուղղված էին ոչ միայն հույների, հայերի, սիրիացիների և հրեաների դեմ, այլև մահաճակատի սիրիացիների, քրդերի, շիա բնակչության դեմ: Մասնավորապես, երիտթուրքական շովինիզմը մերժում էր արաբական ազգային ինքնությունը: «Կրոնը այժմ երկրորդական գործոն է լեզվի համեմատությամբ», — ազդարարում էին երիտթուրքերի տեսաբանները: «Բոլոր օսմանները թուրքեր չեն», — ասում էին նրանք: «Եթե կայսրությունը պետք է դառնա զուտ թուրքական, ապա բոլոր ոչ թուրք տարրերը կլինեն օտար նրա համար»... «Շուտով մենք առաջ կընթանանք Թուրքիայի անվան ու թուրքական դրոշի ներքո, մի կողմ հրելով կրոնը՝ որպես մասնավոր և երկրորդական հարց»: Արաբներին դիմելով, նրանք ասում էին. «Իսլամ և Ձեր ազգը պետք է գիտակցեք, որ դուք թուրքեր եք և չկա արաբի հայրենիք» (126, էջ 24—25):

Ուշագրավ են Թուրքիայում ամերիկյան թղթակից Ուիլյամ Տ. Էլլիսի («The Outlook». 20. 12. 1916) նկատանքները պանթուրքիզմի քաղաքականության մասին: Նա գրում է այն ջանքերի մասին, որ գործադրում էին երիտթուրքերը բոլոր թուրքերին մի միություն մեջ միավորելու, կրոնական կապերը ռասայականով փոխարինելու համար: Հեղինակի կարծիքով դրան նոր ազդակ եղավ Մեքքայի շերիֆի գլխավորությամբ արաբների հակաթուրքական ապստամբությունը: Խոսելով երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության մասին, նա նշում է, որ թուրքական իշխանություններն ամեն ինչ անում էին ինֆորմացիայի հոսքը Թուրքիայից կանխելու համար:

1916-ի մարտի սկզբին Սիրիայում 816 և Միջագետքում 117 արաբ դատապարտվեցին մահվան, իսկ նրանց ունեց-

վածքը բռնագրավվեց: Այս առիթով մի թուրք սպա ասել էր. «Այն արաբներին, որոնք ուզում են մեզնից հեռանալ և գաղտնի կերպով համակրում են մեր թշնամիներին, մենք մտադիր ենք վերացնել նախքան նրանք կկարողանան իրենց համակրանքը գործողության վերածել» (126, էջ 27):

Երբ էնվերը Ջեմալին նշանակում էր 4-րդ բանակի հրամանատար Սիրիայում, որտեղ անհանգիստ արաբ բնակչությունը հարցականի տակ էր դնում թուրքական իշխանությունը, նա խոսում էր «ուժեղ ձեռքի» անհրաժեշտության մասին: Եվ Ջեմալ փաշան արդարացրեց իր արշուները ընկերոջ վստահությունը. նա այնպիսի արյան բազմիքներ սարքեց արաբ աշխատավոր մարդկանց գլխին, որ ստացավ «արարների դահիճ» մականունը (58, էջ 74):

Թուրքական տիրապետության կրկնի տակ հեծող արաբ աշխատավոր ժողովուրդը հնարավորության սահմաններում օգնության ձեռք էր մեկնում սիրիական անապատներն աքսորված արևմտահայ ժողովրդի բեկորներին: Հոմսը, Հալեպը, Դամասկոսը դարձան մահվան ճիւղերից ազատված հայ աքսորյալների ապաքինման, վերակենդանացման վայրերը: Արաբ ժողովրդի ասպնջականությունը մշտապես հիշվում ու բարձր է գնահատվում տառապանքի ճանապարհներով անցած հայ մարդկանց կողմից:

1914-ին թուրքական իշխանություններին դեմ ըմբոստություններ կազմակերպելու ամբաստանությամբ ձերբակալվել և Դիարբեքիր էր աքսորվել արաբ հայրենասեր, իրավաբան Ֆայեզ ալ Ղոսեյինը: Նա ականատես եղավ երիտթուրքական շարագործություններին և շուտով 1916-ին Բոմբեյում արաբերեն լույս ընծայեց «Հայկական ջարդերը» խորագրով մի գրքույկ: Արաբ հեղինակն ամենայն ճշմարտացիությամբ բացահայտեց ու մերկացրեց երիտթուրքական բռնակալական, հակաժողովրդական ռեժիմի արատները, ցույց տվեց արաբների հայասիրական գործողությունների բազմաթիվ փաստեր: 1916-ի սեպտեմբերին նրա գրքույկն արդեն լույս տեսավ ԱՄՆ-ում «Նահատակ Հայաստան» վերնագրով և անգլիախոս աշխարհն այս անգամ արևմտահայ ողբերգության մանրամասներին ծանոթացավ արաբ ականատեսի վկայությունների միջոցով (92):

1915-ի աշնանը հայկական կոտորածները դատապարտող ամերիկյան կոմիտեն, որի անդամներից կարելի է հիշատակել կարդինալ Գիբբոնսին (հայտնի է հայոց կոտորածներին նվիրված իր գրքով) (52), հրապարակեց մի հայտարարություն, որտեղ Թուրքիայից ստացված բազմաթիվ լուրերի հիման վրա ցույց էր տրվում, որ երիտթուրքերն իսկական պատերազմ էին սանձաղեղծել հայերին արմատախիլ անելու համար: Կատարվածը գնահատվում էր որպես «պատմության մեջ առավել ցավալի և առավել հրեշավոր ողբերգություն»: Երիտթուրքերը համեմատվում էին «վայրի գազանների» հետ (Wild animals could not be worse): Քանի որ Կ. Պոլսի կենտրոնական կառավարությունը թույլ չէր տալիս հայերին հեռանալ երկրից, ապա ավելի ակնբախ էր դառնում հայերին արմատախիլ անելու նրա նպատակը, եղբակացնում էր կոմիտեն:

Երիտթուրքները չէին ժխտում կոտորածները, բայց պնդում էին, որ կատարվածը զինվորական միջոցառումներ էին պաշտպանելու համար պետական շահերը «ոչ լոյալ ցեղի հնարավոր հարձակումից»: Ամերիկյան կոմիտեն բացահայտում էր թուրքական այս փաստարկների ստահողությունը: Հայ որբերին թուրքական անուններ էին տալիս և դաստիարակում որբանոցներում որպես թուրքերի: Կեսարիայում 500-ից ավելի հայ ընտանիքների բնությունը մահմեդական դարձրին (44, էջ 112, 295):

Սերաստիայի նախկին նահանգապետ Մուհամեդ բեյը 1916-ի հունիսին անձամբ էր գլխավորում «ամելե թարուրի»՝ բանվորական գումարտակների հայ զինվորների ջարդը: Ամերիկացի ակնառտես Ալբերտ Մակենզին անձամբ ճանաչում էր հայ ժողովրդի բազմաթիվ դահիճներին: Նա հիշատակում է խորբերդի մի իթթիհաղականի, որը պարծեցել էր, թե կենակցել է տեղահանված 72 հայ աղջիկների հետ (100, էջ 30):

1920-ի գարնանը Կահիրեում հրատարակած իր գրքում Պիեր Մերջիմեկյանը տվել է Անկարայի հայության տեղահանման ու կոտորածի համապարփակ պատկերը: Նա պատասխանել է բաղձալիվ «ինչուների», խորապես վերլուծե-

լով իթթիհաղի հակահայկական, հակամարդկային գործողությունները, նահանգապետ Մազհար բեյի, կոմիտեական Աթեֆ բեյի զազրելի շարագործությունները: Գիրքը բաղկացած է երեք գլխից. 1. Ինչու Անգորայի հայերը տեղահանվեցին և կոտորվեցին. 2. Անգորայի հայերն ինչպե՞ս տեղահանվեցին և կոտորվեցին. 3. Իմ անձնական ճակատագիրը Անգորայի տեղահանության մեջ (105):

Թուրքական գեհնից մաղապուրծ հայ մարդիկ պատմելով տեղի ունեցած սարսափների մասին, միաժամանակ խնդրում էին չհրապարակել իրենց անունները, չվտանգելու համար դեռևս փրկվելու հույս ունեցող հարազատներին (86, էջ XXXIX):

1916-ի գարնանը արևմտահայ գաղթականների թիվը Արևելյան Անդրկովկասում հասնում էր 240 հազարի. Երևանի նահանգում՝ 105 հազարի, Թիֆլիսի նահանգում՝ 7400-ի, Ալեքսիանյան նահանգում՝ 2300-ի, Ստավրոպոլի նահանգում՝ 6200-ի, Թերեքի մարզում՝ 3500-ի, Կուրանի մարզում՝ 19000-ի, Կարսի մարզում՝ 24000-ի, Բաթումի մարզում՝ 12000-ի, Բաքվի նահանգում 2900-ի (48, № 1, 1916, էջ 15, 21):

Արևմտյան Հայաստանի հայերից փրկվել էին ընդամենը 600 հազար հայ: Եթե հայ բնակչության թվի հիմքում վերցնենք պատրիարքարանի տվյալները, ապա հայ ժողովրդի կորուստները կազմում են 1,5 միլիոն մարդ (30, էջ 75):

Ռուսահայաստանում ստեղծված ծանր վիճակը նկարագրված է Բ. Իշխանյանի «Աղետի և տառապանքի աշխարհից» (Թիֆլիս, 1915) գրքույկում: «Ապաբախտ ժողովուրդն ինքն իր բախտին է թողնված միանգամայն անօգնական՝ գաղթելու ժամանակ», — գրում էր նա (էջ 7—8):

1915-ին միայն էջմիածնում 30 հազար գաղթական մեռավ (42, էջ 87): Արևմտահայությանը էջմիածնից, Ռուսաստանից իսպառ խղելու մտադրությամբ Թալեաթը 1916-ին հատուկ կաթողիկոս նշանակեց թուրքահայերի համար: Կիլիկիայի Տեր-Սահակ կաթողիկոս խապայանը կազմեց իր հոգևոր ժողովը, մեկուսանալով Դամասկոսի մեջ (14, էջ

12): Երիտթուրքերի նպատակն էր հիմնովին քանդել հայոց միասնական կյանքի բոլոր կովանները:

«Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն «իրեն զրսևորեց ավելի անխիղճ, քան իր նախորդները՝ ամբողջ կայսրության մեջ իրականացնելով «թուրքացման» քաղաքականությունը»,— գրում է Լեոնարդ Լիփլը: 1915-ի ապրիլից սկսած թուրքական կառավարության հրամաններով սիստեմատիկ փորձ էր արվում Թուրքիայի հայոց բնակչությանը արմատախիլ անելու համար: «Տղամարդկանց մեծամասնությունը մորթվեց հաճախակի առավել սարսափելի տանջանքների ենթարկվելուց հետո: Քնքուշ կանանց գերեվարեցին թուրքական բեյերի ու սպանների հարեմների համար: Երեխաներին ստրկության վաճառեցին, մահմեդական դարձնելու պայմանով» (96, էջ 8):

Եթե որևէ մեկի մոտ տարակուսանք կա Փոքր Ասիայում կատարված թուրքական դաժանությունների վերաբերյալ, թող ծանոթանան հայերին տեղահանելու ու ոչնչացնելու մասին թուրքական պաշտոնական հեռագրերին: Այսպես էր գրում Լոնդոնի «Դեյլի թեյեգրաֆ» թերթը 1922-ի մայիսի 29-ին, մատնացույց անելով Մարկ Հ. Վարդի «Դեպորտացիաները Փոքր Ասիայում 1921—1922 թթ.» գիրքը (104): Հիշատակվում էր Թալեաթի հրամաններից մեկը (9. 09. 1915), որտեղ ասված էր, որ Թուրքիայում ամենուրեք վերացվում է հայերի ապրելու և աշխատելու իրավունքը: Մի այլ հրամանում (29. 09. 1915) Թալեաթը թուրք պաշտոնատար անձանց արգելում էր ամուսնությունը հայ կանանց հետ, պահանջելով վերջիններիս ուղարկել անապատ: Այնուհետև պահանջվում էր (18. 11. 1915) այնպիսի միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի տեղահանված հայերի քաղաքացիների ճանապարհներին զրոնքով թող քաղաքներում և մեծ գյուղերում օտարների, մասնավորապես, ամերիկացիների ուշադրությունը հրավիրող անկարգություն չլինի: Թալեաթը պահանջում էր ամեն ինչ անել ցույց տալու համար, որ տեղահանության միակ նպատակը բնակչության վաչրը փոխելն է: Մի այլ հրամանում (29. 11. 1915) խնդիր էր դրվում ճանապարհների եզրերից հավաքել հայերի դիակները, որոնք արդեն դարձել էին օտարերկրյա սպանների կողմից ֆոտոնկարահանման առարկա:

Պատերազմի տարբեր գոտիներում տեղ գտած ահավոր սարսափներից ոչ մեկը չի կարող համեմատվել հայերի ողբերգության հետ: Այսպես էր գրում Հենրի Մորգենթաուն 1918-ի մարտին (110):

Թալեաթի պնդումներն այն մասին, թե հայերը լոյալ չէին, թե նրանք համագործակցում էին թշնամի տերությունների հետ, պատմաբան Հովարդ Ջ. Սաշարը բնութագրում է որպես «սկզբից մինչև վերջ հորինվածք» (117a, էջ 101)՝ երիտթուրքական ժողովրդասպան ծրագիրն արդարացնելու համար:

Ինչպիսի՞ն էր իմպերիալիստական տերությունների դիրքորոշումը հայկական հարցում: Ի՞նչ էին գրում արևմտակարգ պաշտոնական և ամերիկյան թերթերն ու ամսագրերը, գրքերի հեղինակներն այն օրերին: Այս հարցերի պատասխանը այսօրվա սերունդներին անհրաժեշտ է, ճիշտ ըմբռնելու համար իմպերիալիստական ներկա քաղաքականությունը Մերձավոր արևելքում, հյուսիսատլանտյան պակտի անդամ Թուրքիայի դիրքը հակասովետական պլաններում:

Իմպերիալիստական տերությունները հանդիսացան թուրքական ոճրագործության մեղսակիցներ: Նախ, հիշեցնենք, որ միլիտարիստական Գերմանիան վայրենաբարո թուրքական պետության դաշնակիցն էր և հակահայկական հանցագործ քաղաքականության գլխավոր ոգեշնչողը: Այս խնդրին մենք անդրադարձել ենք տակավին 1965-ին (17): Նույն խնդրին նվիրված նոր աղբյուրներ են հրատարակ հանվել: Հարկ ենք համարում լրացուցիչ նյութերի և վկայությունների հիման վրա պարզաբանել գերմանական քաղաքականության հակամարդկային էությունը:

Տասնամյակների ընթացքում գերմանական պետականությունը, քաղաքագետները, զինվորական միսիաները գործով ու խոսքով ոգևորում էին թուրքական կառավարողներին, նրանց մղում արկածախնդրությունների: Օսմանյան կայսրու-

թյան մասնակցութիւնը պատերազմին նաև գերմանական ակտիվ քաղաքականութեան ազդեցութեան արգասիքն էր:

Պատերազմի նախօրյակին թուրքական բանակի վրա անշարժ մեծ էր գերմանական զինվորականների ազդեցութիւնը: Հայկական հարցի շուրջը դիվանագիտական պայքարի թե՛՛ պահին դիվանագիտական նոր վեճ առաջացավ Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև Լիման ֆոն Սանդերսի ռազմական միսիայի պատճառով: Սրա 1913-ի միսիան օժտված էր լայն լիազորութիւններով: Նույն թվականի մայիսին Բեռլին ժամանեց Մեծ Բրիտանիայի թագավորը: Պարզ դարձավ, որ Անգլիան իր դաշնակիցների թիկունքում գործարք է կնքում Գերմանիայի հետ, նրա ձեռքը հանձնելով ամբողջ թուրքական բանակը:

Երիտթուրքերի քաղաքականութեան բացահայտ հակառուսական այս դրսևորման դեմ մեծ աղմուկ բարձրացրեց ռուսական մամուլը: Ավելի ուշ Բեռլին ուղարկված Ռուսաստանի կառավարութեան նախագահ Կոկովցևի բողոքները գործնական նշանակութիւն չունեցան (65): 1913-ի դեկտեմբերի կեսերին գերմանական զինվորականների խումբը (թվով 800 մարդ) ժամանեց Կ. Պոլիս: Լիման ֆոն Սանդերսն ստացավ թուրքական բանակի մարշալի կոչում և դարձավ նույն բանակի զլխավոր տեսուչ:

Պատահական չէ, որ գերմանական ֆաշիստ Կուրտ Օկայը մի ամբողջ գիրք (700 էջ) է նվիրել էնվեր փաշային՝ Գերմանիայի «մեծ բարեկամին»: Գրքի բնաբանը Հիտլերի գովասանական կարծիքն է էնվերի մասին: Տեղին է հիշել ժողովրդական առածը՝ «նման զնմանս գտանե»: Ըստ ֆաշիստ հեղինակի, «միայն էնվերն էր ճիշտ հասկանում և գնահատում Թուրքիայի բարեկամութիւնը Գերմանիայի հետ» (114): Իսկ գերմանացիներն էնվերին շոյելու համար Թուրքիա ուղարկվող ապրանքների վազոնների վրա Թուրքիայի փոխարեն գրում էին՝ «էնվերլանդ»:

Կլեմանտոն իր խմբագրած «L'Homme Libre»-ի մեջ 1913-ի հուլիսի 28-ին նշում էր Բեռլինի բացասական դերը հայկական հարցում: Նա գրում էր, որ ցարական կառավարութիւնը ետ կանգնեց Հայաստան գործ մտցնելու

մտքից, հանդիպելով Գերմանիայի դիմադրութիւնը (27, № 165, 1913):

Ահա թե ինչպես էր պատկերացնում հայկական հարցը ու նրա շուրջը գոյացած միջազգային հարաբերութիւնների թնշուկը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականութեան ղեկավարներից մեկը՝ Յիմերմանը 1914-ին, պատերազմի նախօրյակին: Հայաստանից ստացվող բոլոր գեկուլցները, ասում էր նա, վկայում են այն մեծ հույսերը, որ այդ ժողովուրդը կապում է Ռուսաստանի հետ: Թուրքերի նկատմամբ հայերի ունեցած խոր անվստահութեան պատճառով Գերմանիան անհնարին է համարում նրանց մեկը մյուսի հետ հաշտեցումը: Թուրքիայի ամբողջականութեանը սպառնացող վտանգից խուսափելու համար Գերմանիան ըստ էութեան հայերին պետք է լրիվ հանձնի թուրքերի տնօրինութեանը: Բայց այսպէս, ցավոք, ասում էր Յիմերմանը, Ռուսաստանը հանկարծ հանդես եկավ հայերի շահերի պաշտպանութեամբ: Բացի այդ, պետք է վախենալ նաև հայկական հուղումներից, ինչը Ռուսաստանի միջամտութիւն առաջ կբերի: Այնուհետև, Յիմերմանը եղբակացնում էր. եթե Գերմանիան պաշտպանի հայկական բարենորոգումների ծրագիրը և դրանով իսկ նըպաստի հայերի պահպանմանը, ապա հարկ կլինի հոգ տանել հայերի համակրանքը շահելու ուղղութեամբ: Գրա համար անհրաժեշտ կլինի հայերին ապացուցել Գերմանիայի բարյացակամութիւնը ինչ-որ օգտակար գործողութիւններով: «Ինչպիսիք, ես դեռ կանգ չեմ առել մի որևէ որոշակի տեսակետի վրա, — ամփոփում էր իր մտքերը Յիմերմանը, — և պետք է մի լավ մտածել այդ ամենի մասին»: Քանի որ հայերը համակրում էին Ռուսաստանին, նրա հետ էին կապում իրենց վաղվա օրը, ապա Գերմանիան պաշտպանելու էր երիտթուրքերին նրանց հակահայկական գործողութիւններում: Գերմանիան երբեք չի կառողանա ապահով տիրապետութիւն ունենալ Կիլիկիայում և Միջագետքում, քանի դեռ Ռուսաստանը ձգտում է նվաճել Հայաստանը, քանի որ ամեն մի զինվորականի պարզ է, որ «ով տիրում է Հայաստանին, նա անխուսափելիորեն տիրում է Միջագետքին և Կիլիկիային՝ դեպի Միջերկրական տանող ելքին»: Այսպես էր մտածում գերմանացի դիվանագետը՝ հայոց արտաքին գործերի ան-

ւշաշտոն համաւարմասար դոկտոր Զավրիևի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ, 1914-ի սկզբին (50, թթ. 29—32)։

Մի կողմից, Գերմանիան հարաճուն հաջողությամբ աշխատում էր Ռուսիայում գրավել գերակշիռ դիրք, որի ողնաշարը Բաղդադի երկաթուղին էր։ Պարզ է, որ տնտեսական այս աղղեցության պահպանության ամրապնդման համար ամբողջ օսմանյան կայսրության սահմաններում, Բեռլինի կառավարությունը պետք է քաղաքական աջակցություն ցույց տար Բ. Դոանը, բայց, մյուս կողմից՝ գերմանական կառավարությունն ի նկատի ուներ օսմանյան կայսրության փլուզումն ավելի կամ պակաս մոտավոր ապագայում և այս նախաձեռնությամբ պատրաստվում էր Թուրքիայի բաժանմանը՝ նըպատակ ունենալով Փոքր Ասիայում ստեղծել հատուկ գերմանական «աշխատանքի գոտի» (Arbeit Zone)։ Այստեղից էլ Վիլհելմշտրասեի հայկական քաղաքականության շարունակության տատանումը. նախ՝ դժգոհ շթողնել Հայաստանում որեէ լուրջ բարենորոգում չկամեցող բարեկամ Թուրքիային, և ապա՝ շիրտնացնել հայկական տարրին (28, էջ 72)։

Կ. Պոլսում գերմանացի դեսպան Վանգենհայմն իր վերադասին հղած հաղորդումներում պարզում էր իր տեսակետի իմաստը։ Նա դեմ էր, որ վեց վիլայեթները միացվեին մի մեծ նահանգի մեջ։ Այս դիրքերից էլ նա քննադատում էր ռուսական նախադիժը։ Վանգենհայմն առարկում էր հայկական նահանգից մի շունի քրդական մեծամասնություն ունեցող գավառներ (Շեքիարի, Սղերդի հարավային մասը, Բիշեքեկ ու Մուշաթիա և Սըվասի հյուսիսարևելյան մասը) դուրս հանելու դեմ։ Այս հարցադրման մեջ նա տեսնում էր ռուսական կառավարության կողմից Ռուսաստանի վրա հենված հայկական մեծամասնություն ունեցող վարչական մի միություն ստեղծելու ձգտում։ Մյուս կողմից, նախագծվող հայկական նահանգի հարավային մասը, ըստ բարոն Վանգենհայմի, գտնվում էր գերմանական շահերի շրջանում։ Գերմանիայի դեսպանը պաշտպանեց թուրքական ծրագիրը, որ նախատեսում էր ընդհանուր բարենորոգումներ ամբողջ կայսրության համար (28, էջ 67)։ Վանգենհայմը գտնում էր, որ «հայկական հարցի օգնությամբ Ռուսաստանը կամենում է իր առջև բաց պահել Կ. Պոլսի ճանապարհը» և որ «սահ-

մանի մոտ պատահած առաջին կոտորածը պատրվակ կծառայի Ռուսաստանին մտնելու Հայաստան» (90, № 15304)։ Իհարկե, այս կարծիքն ամբողջությամբ չէին բաժանում ոչ Պետերբուրգում գերմանական դեսպան Պուրտալեսը, ոչ արտաքին գործերի մինիստր ֆոն Յագովը։ Սրանք այն կարծիքին չէին, թե Ռուսաստանն ամեն գնով կոնֆլիկտ է փնտրում Թուրքիայի հետ, նշանակություն էին տալիս Սադոնովի այն հավաստիացումներին, թե իր կառավարությունը չափազանց շահագրգռված է իր սահմանները գերծ պահելու հեղափոխական անկարգություններից։ Մի գրության մեջ ֆոն Յագովը հայտնում էր Վանգենհայմին, որ ինքը հավատում է ռուսական կառավարության ձգտմանը՝ առժամանակ պահպանելու Թուրքիայի ամբողջականությունը (90, № 15367)։

Անդրադառնալով հայկական հարցում Գերմանիայի դերին, ռուս դիվանագետ Գուլկևիչը գրում է. Գերմանիան «հայկական խնդրում մեզ հետ համաձայնվեց երկու նպատակով. նախ՝ որպեսզի հնար ունենար ասելու Բ. Դոանը, թե ինքը չափավոր, Թուրքիայի համար վտանգ չներկայացնող բարենորոգումների գնով կարողացավ ռուսներին ետ պահել ընդարձակ բարենորոգումներից. երկրորդ՝ ապահովելու համար բարչացակամությունը հայերի, որոնց Գերմանիան կարևորություն է ընծայում շնորհիվ նրանց գերակայության Կիլիկիայում, որը գերմանացիք համարում են իրենց ազդեցության ոլորտը։

1912—1913 թթ. Գերմանիայում որոշակի տարածում էր գտնում այն տեսակետը, թե ասիական Թուրքիայի քաղաքական ու տնտեսական ամրացումը և եվրոպականացումը անկարելի է, առանց հայ ազգի աջակցության, թե գերմանացիներին ու հայերի շահերը առնչվում են։ Մյուս կողմից, ի դեմս հայերի տեսնում էին իրենց մրցակիցներին առևտրի, արդյունաբերության և ֆինանսների բնագավառներում։ «Ահա թե ինչու նրանք ակտիվորեն նպաստում էին հայերի ֆիզիկական ոչնչացմանը։ Միայն թուրքերը չէին էլ կարողանա դա իրագործել այդքան մեթոդիկորեն։ Դրա համար նրանք չափազանց վատ կազմակերպիչներ են։ Այստեղ պարզ արտահայտվեց գերմանացիների մասնակցությունը» (98, էջ 195, 196, 206)։ Պանգերմանական միություն օրգան

«Ալդեյչե բլետտեր» թերթը 1913-ի հունիսի 28-ին գերմանական ժողովրդին կոչ էր անում «իր ձեռքը դնել» ասիական թուրքիայի վրա («տնտեսական ինքնապաշտպանություն» նպատակով), թուրքերին համարելով անընդունակ օգտագործելու իրենց հողը երկրի տնտեսությունը զարգացնելու համար (47, էջ 21)։

«Գերմանիան 1913 թվականին սպառնում էր պատերազմով Հայաստանի պատճառով...», — հիշատակում է վ. Ի. Լենինը։ Նա ուշադրություն էր նվիրում «Գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիան և համաշխարհային պատերազմը» գրքի հեղինակ Լենչի այն մտքին, թե «1913 թվականին Ռուսաստանը փորձում էր գրավել Հայաստանը» (1, հ. 39, էջ 374, 868)։

Թուրքիան ավելի որոշակի ընկալվում էր գերմանիայի գիրկը, երբ Չերչիլը բռնազրավեց Անգլիայում պատվիրված թուրքական երկու ռազմականավերը (117, էջ 13)։ 1916-ի ալարտին վ. Ի. Լենինը նշում էր, որ Թուրքիան ֆինանսական ու ռազմական առումով Գերմանիայի վասալն է դարձել։

Կ. Պոլիսը լիքն էր գերմանական զորքերով, տեղեկագրերով, որոնք հիանալի հեռանկարներ էին խոստանում գերմանական առևտրին Փոքր Ասիայում, տալիս էին գործնական խորհուրդներ և ցուցումներ Գերմանիայի վաճառականներին Արևելքում առևտրի սովորությունների ու կարգ ու կանոնի մասին (66, № 69, 1919)։ Պատերազմի պահին, երբ արյան ծառավի երիտթուրքերի պարագլուխները գերմանական դիվանագետներին ասում էին, թե նրանք նույնպես հայերի նկատմամբ նույնը կանեն և պահանջում էին շմիջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին, կալերական Գերմանիայի ներկայացուցիչները համաձայնության նշան էին անում։ 1916-ի հունիսին Շվեյցարիայում Հալեպի գերմանական դրպրոցի ավագ ուսուցիչ ղոկտոր էդ. Գրիտների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ պրոֆ. Խաչատրյանը տեղեկացել էր, թե կայզերն ինչ էր ասել էնվերին հայերի մասին. «Դուք կատարելապես ազատ եք ձեր ուզած ձևով կարգադրելու հայոց խնդիրը...»։ Այո, Լեփսիոսը գրել է. «Դժբախտաբար կայզերը շատ գեշ է տրամադրված հայերի վերաբերմամբ» (19. 29. 11. 1919)։

Գերմանական թերթերը տեղահանությունները ներկայացնում էին որպես թուրքական կառավարության անհրաժեշտ միջոցառումներ (91, էջ 17)։ Կ. Պոլսում գերմանական ռազմածովային խորհրդական հերցոգ էնստ Ռենդզլովը «Դոյչե Տագեսցեյտունգում» գրում էր, թե «Թուրքիան ոչ միայն իրավունք ունի պատժելու ապստամբ հայերին, այլև դա համարում է Թուրքիայի պարտքը», այն պատճառաբանելով ռազմական անհրաժեշտությամբ։ «... Մենք՝ գերմանացիներս, պետք է համարենք այդ հայկական հարցը ոչ մայն Թուրքիային, այլև նրա բոլոր դաշնակիցներին վերաբերող հարց»։ Նա դաշնակիցների պարտքն էր համարում ամեն կերպ օգնել «թուրքերին այն ժամանակ, երբ նրանց վրա հարձակվում են դրսից» (48, № 2—3, 1916, էջ 30)։

1915-ի հոկտեմբերի 4-ին պատասխանելով գերմանական «Յեյտունգլեյթագ» թերթի խմբագիր դ-ր Ֆաբերի հարցմանը, Ցիմերմանը չէր թաքցնում, որ «հայկական հարցի պատճառով խզել կապերը Թուրքիայի հետ մենք հարմար չենք գտել և չենք գտնում» (125, էջ 144)։

1915-ի հուլիսին գալով Կ. Պոլիս և տեղեկանալով հայկական ջարդի մանրամասների մասին, Լեփսիոսն ասում էր, թե «այժմ այնպիսի մի եղանակ է կատարվում, որ ոչ միայն Թուրքիայի պատմության, այլև ընդհանուր պատմության մեջ իր նախընթացը չունի...» (19, 27. XI. 1919)։ Հերբերտ Գիբոնսը գրում է, որ իրեն ծանոթ ամերիկյան մի միսիոներ, որին ինքը հավատ է ընծայում, տեսել է, թե ինչպես ասիական Թուրքիայի մեծ քաղաքներից մեկում գերմանական սպան անձամբ ղեկավարում և ուղղություն էր տալիս թուրքական հրետանուն ուժակոծելու հայկական խաղաղ բնակչությանը։ Ըստ նրա, այլ կետերում գերմանական հյուպատոսներն ամեն կերպ պաշտպանում էին հայերին կոտորելու թուրքական քաղաքականությունը (52a, էջ 27)։

Սակայն գտնվեցին ազնիվ գերմանացիներ, որոնք գերմանական իշխանությունների հետապնդումների, արգելքների ու գրաքննության պայմաններում իրենց ձայնը բարձրացրին, բողոքելով հայոց գենոցիդի դեմ։ Դրանցից առաջինը Կարլ Լիբկնեխտն էր, որը գերմանական ռախստագում կատարած իր ճշմարտացի ու սկզբունքային հարցապնդումներ-

րով ու հայտարարութիւններով բացահայտում էր կատար-ված շարագործութեան արմատները, ցույց տալիս Թուրքիայի դաշնակից գերմանական կառավարութեան վատ դերը (59): Լեփսիուսը գրել է, թե պատերազմի ժամանակ գերմանական գրաքննութիւնը չէր արտոնում Թուրքիայում տեղի ունեցող ռեպրեսիաների մասին ճշմարտութեան հրապարակումը (15, էջ ա):

Գերմանական որոշ սոցիալ-դեմոկրատներ՝ «Ուլտեյն պարլիշինգ հասուդի» դիրեկտոր Բեռնհարդը, Հրատարակիչ Յուլիուս Կալիսկին և ուրիշներ, Լեփսիուսին մեղադրում էին հայոց վիճակն անհիմն կերպով ծայրահեղ մոռլլ գույներով ներկայացնելու մեջ: Յու. Կալիսկին նույնիսկ գոհունակու-թիւն էր հայտնել, որ հայերի գործարար ունակութիւնները կարող էին «հաջողութեամբ փոխարինվել հրեականով» (125, էջ 145):

Ստորութեան մի նմուշ է համարում Յ. Մարկվարտը գեր-մանական մի ժուռնալիստի վարքագիծը «Գոլչե Տագեսցեյ-տունգ» թերթից, որը ոչ միայն հավանութիւն էր տալիս, այլև արդարացնում էր հայերի ոչնչացման գործը: Մինչև 1918-ի հոկտեմբերը գերմանական կառավարութիւնը խստիվ արգելում էր որևէ գրական լուր, տեղեկութիւն հայտնել հա-յերի մասին: Թուրքական զրպարտութեան հերքման որևէ փորձ (հոդվածների, գրքուկների հրատարակում), որը կա-րող էր հասարակութեանը պարզել իրականութիւնը, ներկա-յացվում էր որպէս Գերմանիայի նկատմամբ թշնամական գործողութիւն: Մարկվարտը բերում է մի օրինակ. երբ մի հեղինակ՝ դոկտոր Մարտին Նեպաժը հրապարակեց «Դիմում գերմանական ժողովրդի ներկայացուցիչներին» գրքուկը, Քյոլ-նի թերթերից մեկը փորձում էր ժխտել նույնիսկ այսպիսի հեղինակի գոյութիւնն անգամ: Մարկվարտը ցույց էր տա-լիս գերմանական գրաքննութեան հակաժողովրդական բը-նույթը: Գերմանացի պաշտոնյաները չէին թաքցնում թուր-քական վայրենութիւնները պաշտպանելու իրենց դիրքը, պա-հանջում էին մեղադրել հայ ժողովրդին, որն իբրև ինքն էր հրահրել կոտորածը (103):

Բեռլինում լույս տեսնող բողոքական «Ալգեմայնե միսիոնս ցեյտշրիֆտ» ամսագիրը (հրատարակիչներ՝ պրոֆ. Յուլիուս Ռիխտեր և Իոհանես Վարնեկ) հրապարակեցին Թուրքիայում

հայերի կոտորածների վերաբերյալ մի չափազանց ճշմար-տացի հաշվետվութիւն: Այստեղ հիմնականում հիշատակ-վում էին ծագումով և հպատակութեամբ գերմանացի ակա-նատեսների վկայութիւնները: Գերմանական գրաքննութիւնն անհանգստացել էր և արգելել որևէ արտատպութիւն այդ ամսագրից կամ որևէ հղում այդ նյութին (48, № 2—3, 1916, էջ 1):

1916-ի հունվարի 4-ին Լոնդոնի «Թայմսը» տպագրել է մի ականատեսի պատմածները Խարբերդից դուրս եկած 5000 տեղահանված հայերի տանջանքների մասին, որոնք ցնցոտիների մեջ, քաղցած ու վայրենացած ոչնչացվեցին ճանապարհին՝ խեղդվելով գետերի ջրերում, սարսափահար լինելով անապատներում: 5000-ից տեղ էին հասել ընդամե-նը 213-ը: Այս նյութում սոսկալի պատկերներ են նկարա-գրված տեղահանված կանանց ու աղջիկների կյանքից: Գեր-մանացի սպան հրամայում է թուրք ժանդարմներին մտրակ-ներով ծեծել ջրի վրա խմբված հայ կանանց ու երեխաներին: Իսկ գերմանական սպաները հրանոթներից կրակ էին բացում անդն հայերի տների վրա (118, էջ 63—69):

Կ. Պոլսում Ավստրո-Հունգարիայի ղեսպան Պալալիշինին նկատել էր, ակներև է, որ որոշված է արմատախիլ անել հայկական տարրը, որն այնքան կասկածելի է դարձել այս-տեղ, մնասակար մեկրնգմիշտ (127, էջ 233): Ինչ խոսք, որ թե գերմանական ղեսպան Վանգենհայմը, թե ավստրո-հունգարական ղեսպան Պալալիշինին անհանգստա-ցած էին, որ Թուրքիայի քրիստոնյաների դեմ ձեռնարկված անմարդկային արարաքնները կարող էին իբր Անտանտի տե-րութիւններին պատրվակ տալ իրենց ամբողջ ուժն ուղղելու Թուրքիայի դեմ: Վանգենհայմը թալեաթին խորհուրդ է տա-լիս խուսափել «կանանց ու երեխաներին հետապնդելուց»՝ Թուրքիայի հակառակորդներին պրոպագանդայի լավ նյութ շմտակարարելու համար: Թալեաթին իր պատասխանում ըն-դունում է, որ զալառներում զոհվել են հազարավոր մար-դիկ, բայց շեշտում է, թե ոչ միայն հայեր, և ժխտում է դա-ժան արարքների փաստը (125, էջ 135): Ոմանք փորձել են թուրքական գործերում գերմանական քաղաքականութեան այս կամ այն նրբերանգր բացատրել ղեսպանների անձնա-

վորութեամբ: Բայց իրականում դեսպանները փոխվում էին, իսկ կայզերական Կերմանիայի թուրքասիրական քաղաքականութիւնը պահպանվում էր:

1915-ի հուլիսի 20-ից մինչև հոկտեմբերի 2-ը Վանգենհայմը արձակուրդ էր վերցրել, և դեսպանատան գործերը վարում էր իշխան Հոհենլոե կանգնեցուցրը: Նրան որպէս ժամանակավոր հավատարմատար փոխարինեց ֆոն Նելրատը: 1915-ի հոկտեմբերին սրտի կաթվածից մեռավ դեսպան Վանգենհայմը: 1915-ի նոյեմբերից մինչև 1916-ի հոկտեմբերը դեսպան էր կոմս Վուլֆ Մետերնիխը: Նրանից հետո դեսպան նշանակվեց ֆոն Կյուլմանը (1916-ի նոյեմբերից 1917-ի հուլիս), հետո կոմս Բերնսդորֆը (1917-ի նոյեմբերից—1918-ի հոկտեմբեր): Այս բոլորի օրոք գերմանական քաղաքականութիւնը մնաց շեշտված հակառուսական և հակահայկական՝ թուրքական բոլոր գործերում: Սրանք բոլորն էլ իրենց սև մասնակցութիւնը բերեցին թուրքական պետականութեան հակահայկական գործողութիւններին:

Վերլուծելով 1916-ի հուլիսի 30-ին Կ. Պոլսից Բեռլին գերմանական նոր դեսպան Վուլֆ Մետերնիխի հղած զեկուցագրի բովանդակութիւնը, Ռոկերը ցույց է տալիս երիտթուրքերի իրականացրած հակահայկական վայրենի քաղաքականութեան զարկի իրութիւնը: Նա գրում է, որ այն «քաղաքական մոլեռանդութիւն էր», որը «ուղեկցում էր գենոցիդին»: 1915-ի հայկական գենոցիդին իրապէս XX դարի «պտուղ էր ռասիզմի ու ռացիոնալիզմի խառնուրդով» (127, էջ 237):

Արեւմտահայութեան նկատմամբ կատարվածից սարսափել էին նուրնիսկ սիոնիստները:

Գերմանացի Դևիս Թրիչը չի ժխտում, որ հրեաները մի պահ դանդաղեցրին Պաղեստինի գաղութացումը, որովհետև «Քրանսիական և բրիտանական ազդեցիկ հրեաները տակավին գտնվում էին հայկական կոտորածների (1895—1897 թթ.) տպավորութեան տակ»: Իրականում հայերի սպանող Կ. Պոլսում մի համոզիչ ապացույց էր, որ հրեաները օսմանյան կայսրութիւնում ապահով վիճակում էին, քանզի ոչ մի հրեայի գլխից մազ չպակասեց: Եվ 1897-ին սիոնիստների առաջին համագումարը որոշեց հրեա ժողովրդի համար հիմնա-

դրել հայրենի օջախ Պաղեստինում: Հետո 1907-ին Յաֆայում բացվեց առաջին հրեական դպրոցը, 1914-ին՝ առաջին պոլիտեխնիկական ուսումնական հաստատութիւնը: Իսկ 1915 թվականի «տպավորութիւնից» թվում էր, թե անհնար էր ազատվել Դոկտոր Դևիս Թրիչը դա գրել էր 1915-ի ավարտին (88):

«Սա գերմանացիներին համարում եմ լիովին պատասխանատու հայերի կոտորածի համար: Բեռլինից ասված մի քանի խոսքեր կարող էր վերջ դնել կոտորածին քանաչորս ժամկալն ինքնուրույն: Այս խոսքերը պատկանում են անզլական պառլամենտի անդամ ՕՔոնորին, որը մասնակցել էր 1919-ին Լոնդոնում տեղի ունեցած հայանպաստ միտինգին (79, էջ 23):

1917-ի ամռանը Վիլհելմ II-ի և Թալեաթ փաշայի միջև տեղի ունեցած բանակցութիւններից հետո որոշվեց Թուրքիային 5 միլիոն մարկ հատկացնել Ռուսաստանի դեմ ջիհադը՝ կրոնական պատերազմը շարունակելու և ծավալելու նպատակով (61, էջ 54): 1915-ի գարնանից մինչև 1916-ի դեկտեմբերը Կ. Պոլսի անցուղարձի ականատեսներից է գերմանական «Քյոլնիշե Յայտունգ» թերթի թղթթակից զոկտոր Լ. Շտյուրմերը: Նրա գիրքը (118) ժամանակին մի շտաշուն ապտակ հանդիսացավ հայ ժողովրդի դահիճների ու նրանց համախոհների երեսին: Հայերի կոտորածը նա համեմատում է Աֆրիկայի ստրկավաճառութեան, ներքին կողմից քրիստոնեաներին ջարդելու մեթոդների հետ: Նա համոզիչ փաստերով ժխտում է արեւմտահայութեան տեղահանութիւնը «պատերազմական անհրաժեշտութեամբ» բացատրելու երիտթուրքական ստահոգ վարկածը: Նա ցույց է տալիս, որ երիտթուրքերը մշակել էին հայ ցնդն արմատախիլ անելու համապարփակ սիստեմ» (118, էջ 49): Գերմանացի լրագրողը Շվեյցարիայում ծանոթացել էր Թոնբրիի հայկական կոտորածին նվիրված գրքի ձեռագրին: Նա համոզված էր, որ հանձինս երիտթուրքերի, աշխարհը գործունի մարդկութեան պատմութեան ամենացիւրիկ, ամենանոյակալի ոճրագործների հետ (118, էջ 51): Գերմանացի լրագրողը չէր թաքցնում երիտթուրքական հանցագործների սրիկայութեանը գերմանական կառավարողների մեղսակցութիւնը:

Շտյուրմերի կինը Գալաթասարայի փողոցներում 1916-ի

ամռանը տեսել էր հայ մարդկանց նկատմամբ կատարված վայրենությունները: Տուն դառնալուով նա ամուսնուն տրամաբանական հարց էր տալիս. եթե այդ բոլոր հրեշավոր գործողությունները կատարվում են Կ. Պոլսի գործարար կենտրոնում, ապա ի՞նչ է կատարվում գավառում, ներքին շրջաններում (118, էջ 62—63): Շտյուրմերն ականատեսի և օսմանյան կայսրության սոցիալ-քաղաքական, ազգային խնդիրների խոր իմացությունը ցույց է տալիս երիտթուրքերի պանթուրքիստական ծրագրի էությունը. թուրանիզմի, մեծ Թուրքիայի իրագործում «սրբազան» պատերազմի միջոցով. երկրի ներսում թուրքացում բռնի՝ քաղաքական ու ազգայնական միջոցներով, «հանցագործ բարբարոսությունը», «ներքին գաղութացմամբ և հայկական կոտորածներով» (118, էջ 152—153): Նույն հեղինակը շեշտում է, որ պանիսլամականությունն իր տեղը զիջել էր ռասայական պանթուրքականությանը: «Թուրքական Թուրքիա»՝ գոչում էին երիտթուրքերը: Սրանք մտածում էին, որ պատերազմից հետո «Անատոլիան դառնալու էր թուրքական երկիր և թողնվելու էր իրենց» (118, էջ 176—178, 181, 185):

Շտյուրմերը հաղորդում է, որ հայերից բռնագրավված ունեցվածքը, ապրանքները վաճառվում էին շնչին գներով (118, էջ 167): Նա հիշատակում է Մեհմեդ էմինին, որն իր գրվածքներով խրախուսում էր Անատոլիայի նվաճումը: «Թուրք օջախ» հանդեսի էջերում թուրքականության ազդեցիկ տեսաբանները, այդ թվում արևմտահայության դահիճներից Բեհաէդդին Շաքիրը և ուրիշներ կոչ էին անում թուրքերին ամրանալ հայոց հողերի վրա, զարգացնել Արևելյան Անատոլիան (118, էջ 172—173): Թուրքականության գաղափարը երիտթուրքերն առաջ էին մղում շեշտված եռանդով. գործի էին կոչված ինչպես թուրքագիտությունը, այնպես և քաղաքական պրոպագանդան, գրում է Շտյուրմերը: Ճիշտ է, Անդրկովկասը Ռուսաստանի դեմ հանելու էնվերի պլանը ձախողվեց պատերազմի հենց սկզբին, բայց երիտթուրքերը ռուսների հաղթանակները դիմավորելու էին առանց հայերի, դատարկված Հայաստանով (118, էջ 185—186):

Անդրադառնալով Թալեաթի դերին, որը 1916-ին արդեն վարչապետ էր, ամենալայն լիազորություններով օժտված

երիտթուրք պարագլուխ, գերմանացի Շտյուրմերը նրան անվանում է «Թուրքիայի շթագաղղված թագալոր» (118, էջ 195): Գերմանացի լրագրողը գտնում է, որ գերմանական կառավարությունը հավասարապես պատասխանատու է կատարված ջարդերի համար (118, էջ 42—43): Եվ հայերի նկատմամբ թուրքերի՝ «չինգոիզմը» հիասթափեցրել էր նրան:

Ջրանսիացի Ռենն Բինոնը իր «Հայերի բնաջնջումը» (1916, Փարիզ) գրքում գրում էր, թե «գերմանացիք քաղաքական շահ ունեին հայոց անհետացումով, որպեսզի Թուրքիան դառնա գերմանական ցեղին գաղթավայր»: Բինոնը շեշտում էր, որ «գերմանական շահերը հրաշալիորեն ներդաշնակ էին թուրքերի դարավոր ասկություն հետ» (6, էջ 13—14): Պատերազմի տարիներին օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի ազդեցիկ դերի բացահայտմանը, գերմանա-թուրքական հարաբերությունների տարբեր կողմերի քննարկմանն է նվիրված կանադական պրոֆեսոր Ուլրիխ Տրումպենների փաստացի նյութերով ու դիպուկ նկատանքներով հարուստ աշխատությունը (125):

«Հայկական ողբերգության մեջ Գերմանիայի դերի» հարցը, ըստ Տրումպենների, տակավին կարոտ է թարմ ուսումնասիրությունների: Նա գտնում է, որ միակողմանի են արևմտակարգական այն հեղինակները, որոնք ցայսօր փորձում են սպացուցել, թե պատերազմի ժամանակ հայերի հետապնդումները հրահրվել են գերմանական կառավարության կողմից: Տրումպենները դատապարտում է Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի կառավարություններին այն բանի համար, որ նրանք տեսնելով, որ ամբողջ շրջաններ դատարկվում են հայերից՝ նրանց ցրելու ու ոչնչացնելու համար, ոչինչ վճռական ու էական չձեռնարկեցին թուրքական շարագործությունը դատապարտելու ուղղությամբ (125, էջ 205): Նա ցույց է տալիս, որ կալվերական Գերմանիայի տնօրեններն այնքան շատ էին շահագրգռված թուրքական դաշնակցին լիարտացնելու մեջ, որ աչք էին փակում Բ. Դոան բոլոր հակամարդկային արարքների վրա:

«Իրականում,— գրում է Տրումպենները,— տրամադրության տակ առկա ապացույցների մեծամասնությունը այն հետևությունն է բերում, որ արևելյան նահանգներում հայ

ընակչության սիտեմատիկ ջարդերը արդեն որոշված էին «Իթթիհադի» ռեժիմի կողմից և հուլուամները Վանում ու այլ վայրերում լուկ հարմար առիթ ծառայեցին զանգվածային տեղահանումների ծրագրի իրականացման և մեծ մասշտաբով ոչնչացման համար» (125, էջ 203): Ըստ Տրումպենների, պատերազմի տարիներին օսմանյան հայերի հետապնդումները «ոչ հրահրվել և ոչ էլ հավանության են արժանացել գերմանական կառավարության կողմից»: Սա, իհարկե, սպացույցներ պահանջող հայտարարություն է: Բանն այն է, որ պատերազմական պայմաններում ինքնապաշտպանական ելույթների օջախները վերացնելու երիտթուրքերի քաղաքականությունը, անտարակույս, հավանության էր արժանանում ինչպես Գերմանիայի, այնպես և Ավստրո-Հունգարիայի կառավարողների կողմից: Շատ դեպքերում թուրքիայում ծառայող գերմանացի սպաները գործնականում օգնում էին թուրքիային: Տրումպենները փորձում է համոզել իր ընթերցողներին, որ դեսպանի պաշտոնում Վանգենհայմի փոխարինած Հոհենլոե կանգնեցրողը հայկական հալածանքները դատապարտողի, սեփական նախաձեռնությամբ թուրքական իշխանություններին բողոքներ ներկայացնողի դերում էր: Այս նպատակով նա արխիվային բազմաթիվ քաղվածքներ է վկայակոչում, ցույց տալիս թուրքական շարագործության պատասխանատվության իսկական հեղինակներին (125, էջ 141—142): Նա և գերմանացի այլ հեղինակներ փորձում են շրջանցել, մոռացության տալ փաստերը:

Տրումպենները փորձում է մեղմել Գերմանիայի կատարած սև դերը երիտթուրքերի հակահայկական շարագործության մեջ: Սակայն նա չի հաջողում իր այդ փորձի մեջ, որովհետև փաստերն այլ բան են ապացուցում: «Թեև Բեռլինի և Վիեննայի պետական գործիչները նողկում էին և ցնցված էին թուրքերի դաժան քաղաքականությունից և Բ. Դոանը հետագայում ուղղեցին բազմաթիվ նախազգուշացումներ ու բողոքներ, նրանք ավելի շատ շահագրգռված էին այն բանում, որ թուրքերը շարունակեն մնալ պատերազմական վիճակում, քան այն բանում, որ իրենցից վանեն Բ. Դոանը, գործադրելով նրա վրա իրական, ուժեղ ճնշում», — եզրակացնում է

Ուլրիխ Տրումպենները (125, էջ 132): Իր գրքի «Ապանությունները և գերմանացիները» բաժնում անդլիացի պատմաբան Ուոկերը ցույց է տալիս Գերմանիայի և Անլստրո-Հունգարիայի մեղսակցությունը թուրքական ոճրագործությանը: Տրումպենների գիրքը Ուոկերը գնահատում է որպես պատմական ճշմարտություններից հեռանալու մի փորձ՝ հօգուտ գերմանացիների վատ դերի արդարացման:

Գերմանիայի դիրքորոշման բնութագրման տեսակետից հատկանշական է մարդասպան Թալեաթի թաղման արարողությանը արտաքին գործերի նախարարության ուղարկած ծաղիկապսակի ժապավենի մակագրությունը. «Պետական մեծ մարդուն և հավատարիմ բարեկամին» (2, էջ 265): Վերջին հաշվով սա էր գերմանական պետականության դիրքորոշումը:

Պատերազմի նախօրյակին արդեն պարզ էր, որ հայ ժողովուրդը կանգնեց Ռուսաստանի կողքին: Նախօրյակին ռուսական պետական քաղաքականությունն իր որոշակի նպատակաուղղվածությամբ նպաստում էր Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու ընդհանուր մտայնության ու պատրաստակամության խորացմանը: «Վախենալով հեղափոխական շարժման զարգացումից ինչպես թուրքահայերի, այնպես էլ ռուսահայերի մոտ, — գրում է սովետական պատմաբան Վ. Շպիլկովան, — ցարական կառավարությունը ձգտում էր հասնել այն բանին, որպեսզի Բ. Դոանը իրականացներ որոշ ռեֆորմներ կանխելու հեղափոխական պայթյունը, ինչպես նաև իր կողմը գրավելու հայերի համակրանքը» (73, էջ 19): Ոսկայն խաղաղ ժամանակների քաղաքականությունն արմատապես տարբերվում է պատերազմի պայմաններից: Հայոց ամբողջովին ռուսասեր լինելու գործոնը թշնամություն էր ներկայանում թուրքականությանը:

Պատերազմի բռնկումը հուլյան ներշնչեց հայությանը, որ խորտակվելու է հայոց հարցի հղոր հակառակորդ Գերմանիան և ուրեմն նպաստավոր քաղաքական կացություն պիտի ստեղծվի հայոց հարցի լուծման համար: Առաջ մղվեց Ռու-

սաստանին գինվորական աշակցություն ցույց տալու գաղափարը, Թուրքիային հարվածելուն անմիջական մասնակցություն ունենալու պատրաստակամությունը: «Այսպես թե այնպես՝ հայությունը փարեց կամավոր խմբերի գաղափարին. ամենուրեք բուսան օժանդակ մարմիններ, թափվեցին առատ նվերներ, հագուստ ու մթերք, եկան կամավոր խմբեր ու կովի դաշտ հասան»: Ազգային բյուրոն այդ գործի կազմակերպությունը հանձնեց մի հատուկ մարմնի, որ կոչվում է «Հայ կամավոր խմբերի կարգադրիչ մարմին» կամ, ինչպես ասում են ընթացիկ լեզվով, շտաբ (26, թ. 18—19): Թուրքական կողմն այս ամենն ընկալում էր որպես բացահայտ թշնամական գործողություն հայերի կողմից: «Եթե հայերը չլինեին,— հայտարարում էր թուրքական գեներալ Ալի Իփուսան փաշան,— մենք կնվաճեինք Կովկասը» (89, էջ 132):

Հիրավի, հայոց ընդդիմությունը թուրքական նվաճմանը պայմանավորված էր նրանց ապրելու ձգտմամբ: Հայ ժողովուրդը մեծագույն զոհողությունների գնով պաշտպանում էր Կովկասի մատույցները նենգ թշնամու տարածողական նկրտումներից: Խնդրի էությունն ամբողջապես հայտնի էր ցարական կառավարողներին: Ահապասիկ ինչ էր ասում այդ առիթով արտաքին գործերի մինիստր Ս. Գ. Սաղոնովը. «Առաջներում ես արդեն առիթ ունեցել եմ հիշատակել այդ դժբախտ ժողովրդի անասելի տանջանքների մասին: Գաշակից Գերմանիայի բարոյացակամ հայացքի տակ, թուրքերը, ամենյան հավանականությամբ, մտադրվել են իրականացնել իրենց վաղուցվա երազը հայ բնակչության լրիվ ոչնչացման մասին, որը չէր ենթարկվում մուսուլմանական ազդեցությանը և այդպիսով խանդարիչ հանդամանք հանդիսանում թուրքական կայսրությունը գերմանական տնտեսական ու քաղաքական շահերին ենթարկելու պլաններում» (48, էջ 181): Մյուս կողմից, ինչպես սահմանից այն կողմ, այնպես այստեղ՝ Անդրկովկասում հայոց քաղաքական-հասարակական շրջանները շփին կարող անհանգիստ չլինել թուրքական թշնամության ահեղ բռնկման հնարավորությունից: Այս առումով կամավորական շարժումը, ցարական կառավարության պլանների իրականացմանը ծառայելը վտանգավոր բան էր ներկայանում:

Ռուսաստանը նրանց ներկայանում էր որպես առաջագիմություն, փրկության խարիսխ, որպես արևելյան բռնակալական լծից ազատագրվելու ունակ հնարավորություն: Ցարիզմի հակաժողովրդական էությունը հետին պլան էր մղվել Արևելքում Ռուսաստանի ավանդական ազատագրական առաքելության բազմամյա փորձի լավատեսական գիտակցման համեմատությամբ: Ռուսաստանի միջոցով ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը՝ այս էր գլխավոր մտահոգությունը: Ռուսական բանակի առաջին ռազմական հաջողությունները խանդավառեցին հայության սրտերը: Միաժամանակ, երիտթուրքական շովինիզմի գաղափարական մարզանքները զրվեցին գործնական հողի վրա: Սարիզամիշի ճակատամարտում թուրքական բանակի պարտության մեջ մեղավոր ճանաչվեցին նաև հայերը:

Երկար ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի թնդանոթների ունոցի, հրացանային համազարկերի, անդեն ու անմեղ կանանց և երեխաների կոտորածի աղմուկ-աղաղակի մեջ կորչեր լավատեսությունը: Ռուս-թուրքական ռազմաճակատից այն կողմ, Արևմտյան Հայաստանի տարածքի վրա կոտորվում էր ժողովուրդը և գործնականում չկար այն ուժը, որ բռներ, վնասազերծեր շարագործ ձեռքը: «Հայ ժողովրդի անօրինակ ոչնչացումը ցույց տվեց, որ շնայած Եվրոպայից փոխառնված ծրագրերին և լողունգներին, երիտթուրքերն ըստ էության ոչնչով չէին տարբերվում հին թուրքերից» (71, էջ VII):

Վ. Ի. Լենինը առաջիններից մեկն էր, որ դատապարտեց երիտթուրքական ոճրագործությունը: Միջազգային սոցիալիստական կոնֆերանսը, որ տեղի ունեցավ Ցիմմերվալդում (Շվեյցարիա) 1915-ի սեպտեմբերի 5-ից 8-ը, պատերազմի ժամանակ ինտերնացիոնալիստների առաջին կոնֆերանսն էր: Այն գումարվել էր Վ. Ի. Լենինի ջանքերով: Կոնֆերանսի փաստաթղթերում հիշատակվեց Հայաստանի, հայ ժողովրդի ծանր վիճակի մասին: Պատերազմն իմպերիալիստական էր: Բայց Վ. Ի. Լենինը չէր ժխտում պատերազմի որոշ մասնակիցների կամ նրանով շահագրգռված որոշ երկրների, ժողովուրդների համար բուրժուաառաջադիմական, ազգային-ազատագրական նկրտումների սուկայությունը: Նա գտնում

էր, որ «այժմյան պատերազմի մասնակիցների ինչ-որ հար-
յուրերորդականի համար պատերազմը բուրժուական աղա-
տազրական շարժման ճշգրտականության շարունակությունն
է» (1, հ. 21, էջ 292): Վ. Ի. Լենինը ազատագրական պատե-
րազմը տասնհազան (խորքական) բարբարոսական բռնակա-
լության դեմ համարում էր առաջադիմական, օգտակար
մարդկության զարգացման շահերի տեսակետից (1, հ. 21,
էջ 379):

«Ցիմմերվալդյան ձախի բանաձևի նախագիծը» հոդվածում
Վ. Ի. Լենինը նշում էր. «Եվ ներկայումս, եթե Եվրոպայի
արևելքում կամ դաղուիթներում ծագեր ճնշված ազգերի պա-
տերազմ իրենց կեղեքողների, մեծ տերությունների դեմ, սո-
ցիալիստների համակրանքն ամբողջությամբ կլիներ կեղեք-
վածների կողմը» (1, հ. 21, էջ 438—439): Իսկ հայ ժողո-
վուրդը կեղեքված էր թուրքական մեծապետական նացիոնա-
լիզմի կողմից: Նա պայքարում էր իր գոյություն, ազգային
համախմբման և հայրենիք ունենալու համար: Ահա թե ինչու
նրա արդարացի մաքառումներն արժանանում էին բոլշևիկ-
ների՝ հայ ժողովրդի ամենահետևողական բարեկամների,
նրա դատի: Նվիրված պաշտպանների համակրանքին ու
պաշտպանությանը: Ցիմմերվալդի կոնֆերանսում ընդուն-
ված երկու փաստաթղթերում, որ ստորագրել էր Վ. Ի. Լենինը,
սոցիալիստներն իրենց համակրանքն էին արտահայտում հայ
ժողովրդի նկատմամբ, որի վիճակը կրիտիկական դարձավ
հենց իմպերիալիստական պատերազմի հետևանքով: «Միջազ-
գային սոցիալիստական կոնֆերանսը Ցիմմերվալդում իր
ամենախոր համակրանքն է արտահայտում պատերազմի բազ-
մաթիվ դոհներին, լեհ և բելգիական ժողովուրդներին, հետա-
պընդվող հրեական և հայկական ազգերին, բոլոր այն միլիո-
նավոր մարդկային էակներին, որոնք տառապում են անասա-
ման աղետներից, որոնք ստիպված են ենթարկվել չլսված
սարսափների», — ասված է համակրանքի բանաձևում, որ
կոնֆերանսի մասնակիցներն ընդունել էին միահամուռ կեր-
պով (68, էջ 16): Կոնֆերանսի ընդունած մանիֆեստում, որն
ուղղված էր Եվրոպայի պրոլետարիատին, արձանագրված էր.
«Տնտեսապես հետամնաց կամ քաղաքականապես թույլ ազ-
գերը ստրկական կախման մեջ են ընկնում մեծ տերություն-

ներից, որոնք ձգտում են այս պատերազմում արյամբ և երկա-
թով իրենց շահերին համապատասխան նորից վերածնել Եվ-
րոպայի բարտեկը: Ամբողջ շարք ժողովուրդների և երկրների,
ինչպես Բելգիան, Լեհաստանը, Բալկանյան պետությունները,
Հայաստանը, սպառնում է առուժախի առարկա դառնալու ճա-
կատագիր կոնպենսացիաների խաղում և անկարգի են-
թարկվելու ամբողջությամբ կամ մաս-մաս» (68, էջ 18): Ինչ
ձևակերպումները ճշտությամբ իրականացան ետպատերազմ-
յան իմպերիալիստական դիվանագիտության սարքած խաղե-
րի ժամանակ, երբ Արևմուտքի պլանների իրականացման մեջ
հայկական հարցը օգտագործվեց միայն որպես մանր դրամ:
Իմպերիալիզմի պարագլուխները ինչպես բոլոր փոքր ազգե-
րի, այնպես և հայ ժողովրդի թշնամիներն էին, բայց երբեք
հովանավորներ, որպիսի դեր ստանձնել էին յաբեության
համար:

Ցիմմերվալդյան երկրորդ կոնֆերանսը, որ տեղի ունեցավ
Կինտալ գյուղում (Շվեյցարիա), 1916-ի ապրիլի 24—30-ը,
իր ընդունած բանաձևերից մեկում նորից արձանագրեց.
«Իրադարձությունները ցույց տվին, որ ոչ մի ճնշված ազգ-
չի կարող ազատագրություն և անկախություն սպասել ոչ իմ-
պերիալիստական պետությունների, ոչ իմպերիալիստական
պատերազմի կողմից: Ինչպես ցուցադրում է Բալկանյան
պետությունների օրինակը և առանձնապես Սերբիայի ու
Հայաստանի ողբերգական ճակատագիրը, փոքր պետույուն-
ները և ճնշված ազգերը լուկ շախմատային ֆիգուրներ են
մեծ տերությունների իմպերիալիստական խաղում, և աշխա-
տավոր ժողովրդական զանգվածները նման պատերազմի
ժամանակ ծառայում են որպես հասարակ միջոց, իսկ պա-
տերազմից հետո կմատուցվեն կապիտալիստական բազանք-
ների զոհասեղանին» (72, էջ 53—54):

«Պրավդան» գրեց. «Մեկ միլիոն հայեր իրենց կանանց
ու երեխաների հետ սբի քաշվեցին միայն այն բանի համար,
որ նրանք հայ են» (69, № 258, 1918): Ս. Մ. Կիրովը և
Մաքսիմ Գորկին, Յուրի Վեսելովսկին և Վալերի Բրյուսովը,
Նիկոլայ Մառը և բազմաթիվ ուսու առաջադեմ այլ մտավո-
րականներ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին երիտթուրքա-
կան շարագործության դեմ:

Ռուսական հասարակայնությունը կող էր անում օգնել հայ գաղթականներին, նրանց փրկել մահվան ճիրաններից, «Ժամանակը չի սպասում: Պետրոգրադի քաղաքացիներ, ցույց տվեք բարոյական և նյութական օժանդակություն մեր հարազատներին», — առավել էր կոչվում: «Բարձրացրե՛ք նրանց ոգին, թույլ մի տվեք, որ հուսահատությունը բույն գնի նրանց աանջված սրտերում, շերմացրե՛ք ստատեներին, հագցրե՛ք ոտաբորիկներին, կերակրե՛ք քաղցածներին»: Կոչն ավարտվում էր հետևյալ խոսքերով. «Թող մեծ Ռուսիան ևս մի ավելորդ անգամ ապացուցի, որ սիրառատ ու նուրբ է նրա սիրտը, որ իր սահմաններում ապրող բոլոր ժողովուրդներին նա սեր և խաղաղություն է պարգևում, դժվարին պահերին ուրախությամբ և բարեկամությամբ նրանց մեկնում է իր օգնության ձեռքը»:

Ռուս ազնիվ մարդիկ (Դ. Մորել, Դ. Գավրիլով, Ա. Լոնգինով, Լեբեդինսկի) լծվել էին թուրքական վայրագությունների ծանր հետևանքներն ուսումնասիրելու և հանրությանը ներկայացնելու շնորհակալ գործին (24): Այս մարդկանց ուսումնասիրությունները, ականատեսների հետ նրանց զրույցները հատորներ կազմեցին, որոնք ներկայացվեցին Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին:

Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո սովետական կառավարությունը հրապարակեց ցարական կառավարության արտաքին քաղաքական գաղտնի փաստաթղթերը, որոնք լույս սփռեցին նրա ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական պլանների ու գործունեության վրա: Բնականորեն դա հնարավորություն ընձեռեց ավելի հանգամանորեն լուսաբանելու ցարիզմի արտաքին քաղաքականությունը, բացահայտելու նրա հետապնդած նպատակները: Հատկապես 20-ական և 30-ական թվականներին այդ հարցերի լուսաբանմանը նվիրված հարուստ գրականություն ստեղծվեց: Մյուս կողմից, թուրքական կառավարողների նվաճողական պլանների փաստաթղթերը այդպես էլ չհրապարակվեցին, լայն հասարակայնության սեփականությունը չդարձան, շուտումնասիրվեցին, այլ մնացին թուրքական պետական գաղտնարաններում, փականքի տակ: Որոշ տեսակետից դա էր պատճառը, որ բազմաթիվ հեղի-

նակներ (այդ թվում նաև սովետական առանձին պատմաբաններ) իրենց գործերում հանգամանորեն վերլուծելով ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, միաժամանակ անհրաժեշտ խորությամբ չէին բացահայտում երիտասարդ թուրքերի ռեակցիոն, պանթուրքիստական ու նվաճողական քաղաքականությունը: Որոշ աշխատություններում թուրքիան միակողմանիորեն ներկայացվել է միայն որպես կիսագաղութային, իմպերիալիզմի կողմից ճնշված երկիր, ցույց չի տրվել, որ օսմանյան պետությունը ժանդարմի դեր էր կատարում կայսրության փոքր ժողովուրդների նկատմամբ, որ նա զոհ լինելով արևմտյան գաղութարարների տնտեսական ու քաղաքական էքսպանսիային, միաժամանակ հարստահարող և գաղութացնող էր արաբների, հայերի, քրդերի, սլավոնական և այլ ժողովուրդների համար, ուներ զավթողական որոշակի պլաններ Անդրկովկասի նկատմամբ, որոնք գործնականում ցայտուն կերպով դրսևորվեցին առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջին փուլում:

Արևմտահայության խնդրին խոսքով համակրական դիրք բռնած Անտանտի տերությունների կառավարությունները գործնականում ոչնչով չնպաստեցին թուրքական ոճրագործության կանխմանը: «... Եթե տերությունը համաձայնեին և կամենային, միայն մեկ խոսքով կարող էին թուրքին գազանության սանձ դնել և ահա դա մեկ խոսքին զլացմամբ այսօր հայն ու Հայաստան արյան մեջ կլողան. և ուստի կրնանք ըսել, որ թուրքը դահձ է և պետությունը նրա մեղսակիցը», — կարդում ենք կաթողիկոսական դիվանի արխիվային մի փաստաթղթում (23, թ. 1):

Ռաբինդրանադ Տագորն ասում էր, թե «դիվանագետներն իրենց կռակին ունեն ստերի մի տոպրակ, որը երբեմն պատռվում է կեղծիքի ծանրությունից»: Լորդ Բերտին իր հուշերում գրում է. «Եթե 1914—1918 թթ. համաշխարհային պատերազմի մասին դատելու լինենք կառավարական նոտաներով, դեկլարացիաներով և այլ փաստաթղթերով, որ գրված են դիվանագիտական լեզվով, մենք երբեք հասու չենք լինի

իմպերիալիստական տերությունների իսկական մտադրություններին» (51): Այսօր էլ բուրժուական դիվանագիտությունը սրբորեն պաշտպանում է Քալեյրանի պատգամն այն մասին, թե լեզուն մեզ պետք է մեր մտքերը թաքցնելու համար:

Թե Անտանտը, թե եռյակ միությունը ձգտում էին տիրել Քուրդիային, տերությունների միջև բաժանել նրա հսկայաժավալ տիրույթները, որոնք միայն ձևականորեն էին ենթարկվում Կ. Պոլսի իշխանությանը: «Թվում էր, թե Բ. Գոանց ազատություն է տրված լոկ ընտրելու իր սեփական դահճին, քանի որ մեծ տերությունների դիվանագիտական բոլոր լարախաղացությունների ժամանակ կարելի էր Բոսֆորի ափին հույս դնել կախաղանի ժամկետը երկարաձգելու վրա միայն» (43, էջ 26):

Անգլիական քաղաքականության խարդավանքները էական դեր խաղացին, բացասական հետք թողեցին արևմտահայության քաղաքական ճակատագրի վրա: Ընթերցողին հիշեցնենք, որ այլ կլիներ արևմտահայության ճակատագիրը, եթե Գիզրայելին ու Լայարդը, Սուլթերին ու Ռոզերին տասնամյակներ շարունակ արևելյան հարցում չվարեն այդպիսի շեշտված հակառուսական քաղաքականություն: Բեռլինի կոնգրեսում, թե XIX դարի 80-ական ու 90-ական թվականներին, Անգլիան բացասական դեր խաղաց արևմտահայության վիճակը բարվոքելու խնդրում: Վ. Ի. Լենինն ասում էր, թե «... ժամանակակից պատերազմը հասկանալու համար մենք ամենից առաջ պետք է մի ընդհանուր հայացք գցենք եվրոպական տերությունների քաղաքականության վրա ամբողջությամբ վերցրած...» (1, հ. 24, էջ 502):

Մինչդեռ Եվրոպայում հասարակական կարծիքը զայրույթով պահանջում էր, որպեսզի պետութայունների միջամտությունը վերջ դնի կոտորածներին Հայաստանում, եվրոպական դիվանագետներն ու պետական գործիչները դրանք օգտագործում էին Քուրդիայում նոր կոնցեսիաներ ստանալու համար, ակնհայտորեն «առանց որևէ լուրջ մտադրության օգնելու տանջված ու արյունաքամ ժողովրդին, որն այդքան առատ նյութ էր տալիս նրանց հուզիչ հոստորության» (113, էջ 282): Այսպես է գրել մեծ հումանիստ Նանսենը:

Անտանտի տերությունները պատերազմ հայտարարելով Քուրդիային, լրիվ հնարավորություն ունեին կարճ ժամանակում շախչախելու Քուրդական զորքերին և պատերազմից դուրս հանելու օսմանյան կայսրությանը: Բայց Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարութայունները ոչ միայն չէին ուզում օգտվել Քուրդիայի ռազմական թուլությունից, կարճ ժամանակվա ընթացքում վճռական հարված հասցնելու նրան, այլև խանգարում էին Ռուսաստանի ակտիվ գործողութայուններին ինչպես կովկասյան ճակատում, այնպես էլ Սև ծովի ավազանում (53): Միջիմպերիալիստական հակասութայուններին, նրանց ռազմական պլաններին և, մասնավորապես, գեներալ Կիտչենների ռազմական ծրագրին առանձնապես, հանգամանորեն է անդրադառնում անգլիացի Բարկերը (81): Անգլիական զորքերի գլխավոր շտաբում մշակված Կիտչենների պլանով, անգլիական զորքերը ափ պետք է դուրս գային Քուրդիայի հարավում, Ալեքսանդրետի ծովածոցում: Այս գործողութայունը հնարավորութայուն էր ընձեռելու Անտանտի տերութայուններին հուժկու հարված հասցնելու օսմանյան կայսրությանը՝ կազերական Գերմանիայի դաշնակցին: Հսկա երկիրը բաժանվում էր երկու մասի, Բ. Գուրը զրկվում էր Հայաստանի, Միջագետքի, արաբական մյուս երկրների վրա իր տիրապետութայունից: Բաղդադի երկաթուղին տակավին պատրաստ չէր Ամանոս-Տավրոս թունելների շրջանում և այլևս շարք չէր մտնելու, եթե իրականացվեր Կիտչենների պլանը: Հաշվի էր առնված նաև այն հանգամանքը, որ Կիլիկիայի շրջանում բնակչության մեծամասնութայունը հայերն էին, որոնք օգնելու էին դաշնակիցների զինված ուժերին (81, էջ 409): Բարկերը պնդում է, որ եթե այդ գործողութայունն իրականացվեր, օսմանյան կայսրության փլուզումը կատարված փաստ կլիներ արդեն 1915-ի վերջին: Այս դեպքում, նրա կարծիքով, չէին լինի Գարդանելի և Գալիպոլիի զոհերը, տեղի չէին ունենա հայկական կոտորածները, անհրաժեշտ չէր լինի զոհառատ կռիվներ մղել Միջագետքի անապատներում՝ Մինայի ավազների մեջ, Գազայի կամ Պաղեստինի համար:

Խնդրի այս կողմը դուրս չի մնացել գերմանական ֆելդմարշալ Հինդենբուրգի տեսադաշտից: Սա իր զարմանքն է արտահայտել այն մասին, թե ինչու եռյակ տերութայունները

չօգտվեցին այդ թույլ, անպաշտպան օղակից և շարքից չհանեցին իրենց դաշնակից Թուրքիային: «Այդպես վարվելու դեպքում,— գրում է Հինդենբուրգը,— նրանք կկարողանային կտրել Թուրքիայի տրանստավոսյան երակը, որի վրայով Թուրքական ուժերը և հանդերձանքն ու սպառազինությունն ուղարկվում էին Սիրիա, Միջագետք և մասամբ կովկասյան բանակներին» (81, էջ 410): Հինդենբուրգը գրում է, որ Ալեքսանդրեաի ծովածոցը պաշտպանված չէր: Թուրքերը եղած ուժերը ուղարկել էին Սիրիա և Միջագետք: Այս մասին էնվեր փաշան ասել էր Հինդենբուրգին, թե իր միակ հույան այն էր, որ «թշնամին չբացահայտեր մեր թուլությունը հենց այդ կրիտիկական կետում» (81, էջ 410):

Սակայն բանը սխալի մեջ չէր, ռազմական արվեստին շտիրպակետելու մեջ չէր: Բանն այն էր, որ նեղուցների նկատմամբ ռուսական վտանգի մոտալուտ լինելը անգլո-ֆրանսիական դաշնակիցներին մղեցին Դարդանելի արկածախնդրությանը, մղեցին այն բանին, որպեսզի կանխելն ռուսների կողմից նեղուցների գրավումը: Դա էր պատճառը, որ լրիվ մշակված պլանը չիրագործվեց: Հայտնի է, որ Եգիպտոսում տեղադրված զենքերալ Բերդվուդի բանակը լրիվ պատրաստ էր նշված գործողությանը: Ըստ էության ամի դուրս գալու մասին հրամանի իրագործումը դրված էր ընթացքի մեջ: Բայց 1915-ի փետրվարի 16-ին Ուայթհոլում որոշում ընդունվեց նավատորմը և մյուս ուժերն ուղղել դեպի Դարդանելի շրջանը: Կիտլենների պլանը մերժվեց: Սկսվեց Դարդանելի գործողությունը, որի անփառունակ ավարտը հանրահայտ է: Բարկերը գտնում է, որ փայլուն հնարավորությունը ձեռքից բաց թողնելուց (81, էջ 411): «Անգլիական պրեստիժը թաղվեց Դարդանելի ճակատում շատ ավելի խոր, քան որևէ այլ վայրում» (51, էջ 71): Ավստրալիայում ամեն տարի ապրիլին նշում են Դարդանելի մարտերում զոհված իրենց զինվորների հիշատակը:

Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպանը 1915-ի մայիսի 16-ին հայտնում էր Փարիզ՝ արտաքին գործերի մինիստրությանը, որ Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Հարոլդ Նիքոլսոնը դեմ էր հայերին կոտորելու թուրքական քաղաքականությունը դատապարտող հայտարարություն անելուն (8, էջ 78):

Իհարկե, մայիսի 24-ին դաշնակիցներն այնուամենայնիվ այդպիսի հայտարարություն արեցին, սակայն վերը նշված փաստը ցույց է տալիս իմպերիալիստական Անգլիայի տրնօրենների ոչ հայանպաստ դիրքորոշումը: Ֆրանսիացի դիվանագետ Լըդոն, որն իր գործընկերների նման չէր մեկնել հայրենիք և պատերազմի ժամանակ շարունակում էր ապրել Կ. Պոլսում, հավաստում է, որ տերությունների նոտան Բ. Դոանը կրակի վրա յուղ լցնելու դեր կատարեց. կոտորածներն ավելի սաստկացան (25, թ. 44): Պետրոգրադում Ֆրանսիայի դեսպան Պալեոլոգի համար առաջնայինը Ռուսաստանի մասնակցությամբ Գերմանիայի հետ հաշվեհարդար տեսնելն էր և նա Նիկոլայ II-ի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ ասում էր. «Հուսով եմ, որ Փոքր Ասիայի պատճառով Ձեր կառավարությունը չի մոռանա Հոնենոսի ձախ ափի մասին» (67, էջ 74):

1915-ի հուլիսին Հոտմի Բենեդիկտ պապը նույնպես բողոք հայտնեց հայերին ոչնչացնելու քաղաքականության դեմ: Ավելի ուշ՝ 1915-ի նոյեմբերին նա այդ առիթով անձնական նամակ գրեց Կ. Պոլիս՝ սուլթանին (74, էջ 81): Սրանք հասարակական կարծիքի ճնշման տակ արված քայլեր էին, որոնք և ոչ մի գործնական նշանակություն չունեցան: Նույնիսկ Գերմանիայի և Թուրքիայի դաշնակից պետության՝ Բուլղարիայի դեսպանը Կ. Պոլսում բողոք հայտնեց հայոց կոտորածների առթիվ (109, էջ 340—341):

1915-ի դեկտեմբերի 1-ին «Նյու Յորք Թայմսը» հրապարակեց ԱՄՆ-ի նախնիներ պրեզիդենտ Թեոդոր Ռուզվելտի՝ նույն թվի նոյեմբերի 24-ի նամակի պատճենը, որտեղ նա ցավ էր հայտնում, թե ի՞նչ երկիրը քիչ բան էր «անում վայրագությամբ ու ծավալով աննախընթաց այն ոճիրների առթիվ, ինչպիսին հայկական կոտորածներն էին»:

ԱՄՆ-ի հասարակական կազմակերպությունները, կրոնական հաստատությունները, բազմաթիվ անհատներ բանաձևեր և դիմումներ էին հղում պրեզիդենտ Վիլսոնին՝ խնդրելով նրան ձգտել անել մի բան փրկելու համար հայ ժողովրդի բեկորները վերջնական կորստից:

Պարսկաստանի գլխավոր հյուպատոսը ԱՄՆ-ում՝ Հ. Հ. Թոպակյանը 1915-ի հոկտեմբերին մի կոչ էր հղել պետական

քարտուղար Լանսինգին անելու իր ուժերից կախված ամեն ինչ՝ վերջ դնելու հայերի կոտորածներին ու հետապնդումներին թուրքերի կողմից: Թուրքական յաթաղանից զոհվել էին նաև նրա հարազատները: ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարը հարց էր դրել Վաշինգտոնում Գերմանիայի դեսպան Բերնսդորֆի առջև օգտագործել իր ազդեցությունը գերմանական կառավարության վրա՝ դազարեցնելու հայերի կոտորածները, նրանց ազատելու «արյունոտ թուրքերի ձեռքից» (120, 20. 10. 1915): Թերթերը գրել էին այն մասին, որ Գերմանիայի դեսպանին նույն խնդրով դիմել էր նաև պրեզիդենտ Վիլսոնը: Ամերիկյան թերթերը գրում էին, որ Բելգիան պատմության սև էջն է, իսկ Հայաստանը ավելի սև էջը: Թերթերը պահանջում էին, որ ի պատասխան հակահայկական շարագործությունների՝ ԱՄՆ-ը ասպարեզ իջներ իր զինված ուժերով և նավատորմով:

Մեծ եղեռնի 65-ամյակի առթիվ ամերիկահայ Ռիչարդ Գիրան Քլոյանը 1980-ին ԱՄՆ-ում (Սան Ֆրանցիսկո) լույս ընծայեց չափազանց պետքական մի գիրք (95): Այստեղ բերված են 1913—1921 թթ. ԱՄՆ-ի թերթերի էջերում, ամսագրերում և այլ հրատարակություններում հայոց ողբերգությունը նվիրված հազարավոր նյութերի՝ թղթակցությունների, ինֆորմացիաների, հոդվածների, պատճենները (մեծ մասամբ ֆոտոպատճենները): Միայն «Նյու Յորք Թայմս» թերթից բերված նյութերի թիվն անցնում է երեք հարյուրից: «Աուիլուկ», «Քարընթ հիսթորի», «Ամերիկան ռեյուս օվ ռեյուս», «Սենչրի», «Աթլանթիք մանթլի», «Լիթերարի դայջեստ» և այլ ամսագրերից բերված են հարյուրավոր հավաստի, կատարվածի վրա սպառիչ լույս սփռող նյութեր: Այդ նյութերի վերնագրերի լոկ թվարկումն էլ բավական է, որպեսզի հօդս ցնդեն երեկվա ու այսօրվա թուրք հեղինակների կեղծիքների՝ օճառե պղպաղակները: Այդ նյութերը մի-մի ապտակ են ՆԱՏՕ-ի գծով Թուրքիայի այսօրվա ամերիկյան հովանավորողներին, որոնք իրենց իմպերիալիստական քաղաքականության շահերին համապատասխան աղավաղում են նաև պատմական ճշմարտությունները:

«Հայաստանի բնակչության ոչնչացումը», «Հայ գաղթականները», «Հայերին արմատախիլ անելը», «Հայոց դիմումը

Ամերիկային», «Մեծագույն կրոնական կոտորածը», «Ռասայի ոչնչացումը», «Ո՞վ կարող էր փրկել Հայաստանը», «Նահատակ Հայաստան», «Ինչու են հայերին սպանում», «Հայկական ողբերգություն», «Դատապարտված Հայաստան», «Թուրքերը հայերին սպանել են կացիններով», «Գերմանիան և հայկական կոտորածները» և այլ վերնագրերով նյութերը տպագրվել են 1915—1916 թվականներին: Այս նյութերը ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ միջազգային հասարակական կարծիքը որոշակի և սպառիչ պատկերացում ուներ երիտթուրքական շարագործության մասին: Ամենատարրական ցանկությունը բավական է, որպեսզի Ծվրոպայում, թե ԱՄՆ-ում համապատասխան խոսք ասվի, հակահարված տրվի այն կեղծիքներին, որ տարածում են այսօր թուրքական պաշտոնական ու անպաշտոն շրջանները հայոց հետ կատարվածի շուրջը:

Կոպենհագենի «Պոլիտիկեն» թերթը 1915-ի հոկտեմբերի 8-ին գրում էր. «Թուրքիան փորձել է լուծել ամբողջ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու խնդիրը»: Թերթը նշում էր, որ տեղի ունեցած սարսափները չեն կարող զուգահեռներ ունենալ համաշխարհային պատմության մեջ (87): Ամերիկյան թերթերը Վաշինգտոնում Գերմանիայի դեսպան Բերնսդորֆին կնքեցին փաշա այն բանից հետո, երբ նա հայոց կոտորածներն անվանեց հորինվածք: «Ամերիկա-Արմենիա նպաստամատուցը» նամակ էր ստացել Կ. Պոլսից (1915. 15. VIII.), որտեղ ասված էր. փաստորեն հայ չի մնացել էրզրումի, Տրապիզոնի, Սըվասի, Խարբերդի, Բիթլիսի, Դիարբեքրի վիլայեթներում, որտեղ մոտ մեկ միլիոն մարդ տեղահանվել և քստրվել է հարավ: Նամակագիրը նշում էր, թե Կ. Պոլսում եվրոպացիների մոտ տիրող կարծիքն այն է, որ թուրքական կառավարության նպատակն է հայկական բնակչությանը վտարել հայոց վեց վիլայեթներից, անհնարին դարձնելով պապայում հայոց պահանջները բարենորոգումների կամ ինքնավարության մարզում:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ասոշիատեդ Պրես գործակալության թղթակցի հետ (Վիեննայում, 1916-ի հոկտեմբերի 25-ին) օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի մինիստր Խալիլ փաշայի հարցազրույցը: Այն տպագրու-

վիլ էր ամերիկյան «Current History Magazine» ամսագրում 1916-ի դեկտեմբերին: Խալիլը խոսում էր օսմանյան կայսրության մասին, որպես օրինակ մատնացուցց անելով, թե թուրքական կառավարության համարյա բոլոր մինիստրների տեղակալները հայեր էին: «Մենք պատրաստ էինք նրանց քաղաքական իրավունքներ շնորհելու»,— հայտարարում էր նա: Սակայն ինչը դրան խանգարեց: Պարզվում է, որ բալկանյան պատերազմներից հետո ուժեղացել էր հայերի ձրգտումը ինքնավարության: Բայց նա շեշտում էր հայերի ցըրվածության փաստը: «Հայերի դեպոտացիան հսկայական կորուստ էր օսմանյան կայսրության համար: Հայը խելոք է և աշխատասեր և դրա համար արժեքավոր է էկոնոմիայի ոլորտում, բայց ի՞նչ կարող էին անել: Մենք գտնվում էինք պատերազմական դրության մեջ և ստիպված էինք»,— արդարանում էր նա:

Ամերիկացի Ուիլյամ Ու. Ռոքուելը «Սպանված հայերի և սիրիացիների ընդհանուր հանրագումարը» հոդվածում («Current history», 1916-ի նոյեմբեր), պնդում էր, որ պատերազմից առաջ Թուրքիայում ապրում էր մինչև 2 միլիոն հայ: «Նրանցից քանի՞սն են կենդանի այսօր»,— հարց է տալիս նա: Հեղինակը չի տարակուսում, որ հայ բնակչության 50 տոկոսը, այսինքն մեկ միլիոն մարդ սպանված էր: Պետք է նկատել, որ այդ տողերը գրվում էին 1916-ի ավարտին, իսկ արևմտահայության ողբերգությունը շարունակվեց նաև հետագա մի քանի տարիներին: Ամերիկյան շատ պարբերականներ մշտապես հրապարակում էին 1915-ի արյունոտ դեպքերի ականատեսների պատմածները: Օրինակ, «The Independent» ամսագիրը (5. 1. 1918) պատմել էր տասներեքամյա Մարգարիտ Գարոդյանի մասին, որն անցել էր թուրքական հարեմային կյանքով և փրկվել էր միայն ուսաց կողմն անցնելու շնորհիվ: «The Atlantic Monthly» ամսագրի (1916 նոյեմբեր) անհայտ հեղինակն իր հոդվածը վերնագրել էր «Մի ազգի գողգոթան»: Դա մի հանգամանակի ակնարկ է հայկական հարցի դիվանագիտական և քաղաքական պատմության մասին, բավականին տեղին դիտումներով ու նկատանքներով: «Կոտորածը սովորական բան էր Թուրքիա-

յի պատմության մեջ: Թուրքը Կենտրոնական Ասիայից եկել է մի հող, որը հիմա օկուպացնում է, կոտորելով բոլորին»:

Ամերիկյան հոդվածագիրները մատնացուցց էին անում երիտթուրքերի վերջնական նպատակը՝ հայոց ազգի ոչնչացումը որպես հայկական հարցի լրիվ և վերջնական լուծման միջոց: Ֆրեդ Պ. Հագգարդը «Պետք է մեռնի՞ Հայաստանը» հոդվածում («The Independent», 23. 06. 1917) ցույց էր տալիս, որ «Թուրքիան թուրքերի համար» լողունգի հեղինակները կարծում էին, որ քանի դեռ տերությունները զբաղված են պատերազմով, նրանք կկարողանան հասնել իրենց մարդակերական նպատակին: Այս նպատակով, նախ և առաջ, նրանք կազմակերպեցին թուրքական բանակում ծառայող հայ և սիրիացի զինվորների սպանությունը: «Ոչ Բելգիան, ոչ Սերբիան և Լեհաստանը այնքան շեն տուժել, որքան Հայաստանն ու Սիրիան»,— եզրակացնում է Ֆ. Պ. Հագգարդը:

1917-ի հոկտեմբերի 6-ին ամերիկյան «The Literary Digest» ամսագիրը մի գրախոսական տպագրեց գերմանացի զինվորական թղթակից, դոկտոր Հարրի Շոյուրմերի գրքի (118) մասին՝ «Գերմանիայի մեղքը ըստ մի գերմանացու ներկայացրած մեղադրանքի» վերնագրով: Նույն ամսագիրը (27. 10. 1917) «Հայոց արյունահեղություն մեջ Գերմանիայի մեղքը» հոդվածում (հեղինակ դ-ր Անդրուս) ցույց էր տալիս, որ Գերմանիան ամենաանմիջական մասնակցություն էր ունեցել հայոց ոչնչացման ծրագրի կազմմանը: Հեղինակը գրում էր, որ այնտեղ, որտեղ հայերին հաջողվեց կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ թուրքերին, նրանց ճնշեցին «գերմանական սպաները և թնդանոթները»:

Արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում վերը հիշատակած ամերիկացի զինվորագետ Լյուիս էյնշտեյնը: Սա աշխատել էր Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպանատանը 1906-ից մինչև 1909 թվականը, իր հայացքներով թուրքոֆիլ էր: Նորից Կ. Պոլիս էր եկել 1915-ի սկզբին ամերիկյան դեսպանի հատուկ քարտուղար-օգնականի պաշտոնով, զխավորապես զբաղվելով Թուրքիայի հետ պատերազմի մեջ գտնված Իտալիայի ու Ռուսաստանի շահերի պաշտպանությամբ: Այս դիվանագետը թողել է մի փաստաշատ օրագիր, որտեղ հարուստ տվյալներ կան երիտթուրքերի հակահայկական գործո-

դուքյուններին, նրանցում Գերմանիայի մասնակցության վերաբերյալ:

Էյնշտեյնը գրում է, որ Գարդանելի շրջանում ծավալված պատերազմական գործողությունների մեջ դաշնակիցների անհաջողությունը ոգեշնչեց երիտթուրքերին՝ պահել հարմար համարել իրենց հին քաղաքականությունը հայերի դեմ իրականացնելու համար (94, էջ 219): Ամերիկյան դիվանագետն օրագրում գրում է (1915 թ. մայիսի 1), որ կոտորածի ահեղ օրերին Քալեաթը երիտթուրքական ակումբում պոկեր էր խաղում, իսկ մեծ վեզիրը՝ բիլյարդ (94, էջ 18): Հայերի կոտորածների կապակցությամբ դաշնակիցների սպառնալից նոտան երիտթուրքական կառավարությանը (1915 մայիս) վախեցրել էր մեծ վեզիրին, քանի որ նրա հարստությունը գլխավորապես կենտրոնացված էր Եգիպտոսում (94, էջ 126): Քալեաթն ու իր համախոհները Գրիգոր Զոհրապի ու Վարդգեսի սպանությունը հասարակությանը ներկայացրին ամբողջապես կեղծված: Նրանց կողմնակցությունը կատարելով, թերթերը հաղորդեցին, թե իբր առաջինը մահացել էր սրտի կաթվածից, իսկ երկրորդն իբր ընկել էր ձիուց (94, էջ 123): Միևնույն պահին հայերին գիշերով հանում էին բանտերից և խումբ-խումբ գնդակահարում: Թուրքիայում Ավստրո-Ղուկարիայի դեսպանին պատմել էին, որ մինչև տասը տարեկան հայ երեխաներին երիտթուրքերը բաժանում էին մահմեդական բնակչությանը, իսկ ավելի բարձր տարիքի պատանիներին ու աղջիկներին թափել էին գետը: Լողացողների վրա կրակ էին բացել (94, էջ 215): Ամերիկացի դիվանագետ Լյուիս Էյնշտեյնը Քալեաթին համարում էր հայոց կոտորածի գլխավոր ոգեշնչող: Իսկ սա կոտորածը բացատրում էր Սաբիղամիշի պարտությունը, Ադրբեջան շահանելու անհաջողությամբ, Վանի կորուստով և այլն: Էյնշտեյնը Քալեաթին բնութագրում է որպես թուրքացման դաժան քաղաքականության հեղինակ: Իսկ կայզերական Գերմանիայի ֆինանսների մինիստր Գելֆերիխը Քալեաթի ուշադրությունն էր հրավիրում հայ ժողովրդի կոտորածների հետևանքով գերմանացիների կրած ֆինանսական կորուստների վրա: Հաշվել էին, որ «Գոյն օրիենտ բանկը» 750 000 դոլար էր կորցրել հայերի տեղահանության սկզբից մինչև 1915-ի օգոստոսը (94, էջ

218): Էյնշտեյնն ալեւացւում էր, թե թուրքերը քանդեցին իրենց երկրի տնտեսական հարստության մեծագույն աղբյուրը (94, էջ 231):

Այսպիսով, արևմտահայության գեներացիի հեղինակները միջազգային ասպարեզում դատապարտվում էին արդեն 1915-ին: Եվրոպական և ամերիկյան մամուլի բազմաթիվ նյութերին հետևեցին գրքեր: Սրանց շարքում պետք է հիշատակել Ժյուլ Ֆավրի, Ջեյմս Բրայսի, Առնոլդ Քոյնբրիի հատորները: Անգլիացի Ջեյմս Բրայսը համայնքների պալատում 1915-ի հոկտեմբերի 6-ին արտասանած իր ճառում հայոց կոտորածները համարում էր «թուրքական կայսրության զրուխ անցած անամոթ արկածախնդիրների բանդայի» քաղաքականության արդյունք: Նա այդ ջարդերը համեմատում էր Քամերլանի բարբարոսությունների հետ (123, էջ 6, 11), մատնանշում, որ ոչ մի պատճառաբանություն չի կարող արդարացնել այդ ոճրագործությունը:

1915-ի սեպտեմբերի 20-ին «Նյու Յորք Քայմս» թերթում լույս տեսավ Ջեյմս Բրայսի նամակը թուրքական կառավարության վայրագությունների մասին: Անգլիացի հայասեր հասարակական գործիչն իր պատմական ակնարկով, հանգամանալի վերլուծություններով ընթերցողի առջև պարզում էր երիտթուրքական կառավարողների քստմենլի դերը կատարված շարագործության մեջ:

1915-ի հոկտեմբերի 15-ին «Նյու Յորք հերալդ տրիբյունը» տպագրել էր ոմն Սալեմ Մուսլեկի նամակը, որտեղ շնորհակալություն էր հայտնվում թերթի խմբագրությանը հայոց կոտորածների մեջ գերմանական կայզերի սև դերը բացահայտելու համար: Նամակագիրը ցույց էր տալիս, որ գերմանական կայզերն անմիջական պատասխանատվություն է կրում «հայ ցեղը» արմատախիլ անելու գործում: Այնուհետև նա հարց էր տալիս. «Ինչու է պրեզիդենտ Վիլսոնը ուղերձներ հղում Թուրքիային, նրան մեղադրելով ջարդարական քաղաքականության մեջ: Ինչու է նա չի դիմում անձամբ կայզերին, որն ինքն է հայերին սպանողը (թեև ֆոն Բերնսդորֆը ժխտում է դա), իսկ էնվեր փաշան միայն մի գործակալ է»:

1916-ի փետրվարի 16-ին «Գազետ դը Լոզանը» գրում էր. «Ինչ որ այսօր տեղի է ունենում Հայաստանում, վաղուց ի վեր երիտասարդ թուրքերի ծրագիրն էր, որոնք պատե՛հ առի-թի էին սպասում իրագործելու համար: Այս սուկալի պատե՛հ-րազմը լավագույն շարժառիթը եղավ: Հայկական ապստամ-բությունը մի պատրվակ էր...»

«Զիկագո տրիբյուն» թերթի թղթակիցը 1916-ի փետրվարի 18-ին հաղորդել էր շարունակվող հայկական կոտորածների դեմ Միացյալ Նահանգների «ձեռնարկ բողոքի» մասին: 1916-ի դեկտեմբերի 18-ին Բրիանը և Բալֆուրը ի պատաս-խան Վիլսոնի հաշտարար առաջարկության, պահանջում էին «արևմտյան քաղաքակրթությանը օտար» օսմանյան կայսրու-թյանը վճռել Եվրոպայից: 1917-ի գարնանը պատերազմի մեջ ԱՄՆ-ի մտնելուց անմիջապես հետո Վուդրո Վիլսոնը հայտարարություն արեց այն մասին, որ «թուրքերը, քրիս-տոնյաներին սպանողները, պետք է հեռացվեն Եվրոպայից» (63, էջ 61—62):

Ֆրանսիայում դեպուտատների պալատի նախագահ Դե-շանլը, ժողովրդական լուսավորության մինիստր Պենլեն և Անատոլ Ֆրանսը ճառեր էին արտասանում, որոնք լի էին չերմ արտահայտություններով հայ ժողովրդի հասցեին ոչ միայն նրա կրած տառապանքների, այլև «ցուցաբերած ոգու և կայունության համար» (48, № 2—3, 1916, էջ 44):

Լեհական «էխո Պոլսկիե» ամսագրում հայտնի լեհ գոր-ծիչ Ա. Լեդնիցկին գրում էր. «...Լեհ ժողովուրդը չի կարող անտարբեր անցնել մի ժողովրդի սարսափելի, ողբերգական պատմության կողքով, որը մեր կուլտուրայի մեջ ներդրել է իր շնորհի և ազդեցության ծաղիկը, մի ժողովրդի, որը վե-րաբնակվելով մեր լեհական հողի վրա, մեզ տվել է հայրե-նասիրության մեջ ինքնազոհության համակված մարդիկ: Եվ մենք ցանկանում ենք տեսնել ժողովրդի ազատագրման մոտալուտ արշալույսը, որն իր հին կուլտուրայով ունի ինք-նուրույն կյանքի բոլոր իրավունքները» (48, № 2—3, 1916, էջ 38):

Ոմանք անտեսելով հասարակական զարգացման կարևո-րագույն ասպեկտները, կոնֆլիկտը փորձում էին բացատրել միայն կրոնական տարբերությամբ, քրիստոնեությանը հա-

յերի նվիրվածությամբ և այլն (115, էջ 18): Մյուսները սառ-նասրտորեն քննարկում էին տնտեսական հարցեր:

1917-ի հունվարի 27-ին ամերիկյան «Նյու Ռիփաբլիկ» ամսագիրը «կոտորած դեկրետով» վերնագրով հոդվածում ցույց էր տալիս արևմտահայության ողբերգության սառ-սափները: Ըստ հոդվածագրի 1915—1916 թթ. կես միլիոն հայ սպանվել էր, կես միլիոն էլ մահացել էր շոգից ու քաղ-ցից տեղահանման ժամանակ: «Երիտթուրքերը որոշել էին օսմանացնել Հայաստանը»,— եղրակացնում էր նա:

«Քարընտ հիսթորի մագազին» ամսագիրը (1917, փետր-վար) «Հայերի ճամբարների սարսափները» վերնագրի տակ հրապարակել էր «Մի ականատեսի պատմությունը»: Այստեղ նկարագրված են Եփրատի հովտում, հյուսիսային Արաբիա-յում և Սիրիայում թուրքական բանտային ճամբարների անմարդկային պայմանները: Միայն Մեսիլինում հողին էին հանձնվել 60 հազար հայեր, որ մեռել էին քաղցից ու տարափոխիկ հիվանդություններից: Այստեղ պատմվում է այն մասին, թե ինչպես մի թուրք պաշտոնյա քաղաքի բան-տում հանդիպում է քուրդ ալազակապետ Մուրսա Բեկին: Այն հարցին, թե ինչու է նա բանտում, Մուրսա Բեկը պա-տասխանում է. «Ես 70 հազար հայ եմ սպանել, իսկ հիմա ինձ ձերբակալել են այն բանի համար, որ ես հարվածել եմ ժանդարմի»: Շուտով քուրդ ալազակին սպանեցին բան-տում, փակելու համար նրա անզգույշ բերանը:

«Թուրքերը հայերին սպանում էին կացիններով»— այս-պես է վերնագրված այն հոդվածը («Քարընտ հիսթորի» 1917-ի նոյեմբեր), որտեղ բերված են Մարզվանի Անա-տոլիական կոլեջի տնօրեն Զորջ Ուայթի վկայությունները: Նա գրում է, որ թուրքերը որոշել էին վճռել զնել հայկական հարցին, կոտորելով բոլոր հայերին և հենց երիտթուրքական կառավարությունն է ճանաչվում բոլոր հակահայկական գոր-ծողությունների պատասխանատուն:

«Ավելի քան երկու միլիոն հայ սպանվել է կամ մահացել թուրքական կառավարության սատանայական քաղաքակա-նության հետևանքով»: Այս խոսքերով է սկսվում «The missionary Review of the World» (1917-ի նոյեմբեր) ամ-սագրի խմբագրական հոդվածը: Հոդվածում ամերիկյան հա-

տարակուսյանը կոչ էր արվում ձեռք մեկնել հարյուր-հազարավոր հայ գաղթականներին և որբերին: Այսպիսի կոչով հանդես էր եկել նաև «The Literary Digest» ամսագիրը (1917-ի սեպտեմբեր) իր «Կոչ հանուն հայերի փրկության» հոդվածում:

Արդեն 1920-ին Բրայսը հակահարված էր տալիս հայկական կոտորածների իրական պատմությունը կեղծելու թուրքական փորձերին: Նա ցույց էր տալիս, որ երիտթուրքերը գործել էին որոշակի ծրագրով: Հիշեցնելով, որ երիտթուրքերը հայերին մեղադրում էին ուսանների հետ համագործակցելու մեջ և փորձում դրանով արդարացնել կատարված սև գործը, Բրայսը հարց էր տալիս, իսկ նեստորականներին և խալդեերին կոտորելն ի՞նչի հետ էր կապված: «Քրիստոնյաները մորթվեցին, որովհետև նրանք քրիստոնյաներ էին»: Նա ցույց էր տալիս, որ երիտթուրքերը ղեկավարվում էին «քաղաքական մոտիվներով», ինչպես նաև կողոպուտի միջոցով (ինչպես և նրանք վարվեցին) հարստանալու սկզբունքով (85, էջ 5,6):

Բազմաթիվ աղբյուրներ ընդգծել են հայ տարրի ոչնչացման բացասական հետևանքները երկրի տնտեսական, առևտրական կյանքի վրա: Գերմանական, ամերիկյան աղբյուրները նշում էին, որ ոչնչացվածները բնակչության տնտեսապես զարգացած, քաղաքակրթված մասն էին, նրանց ձեռքում կենտրոնացված էր երկրի ներքին առևտրի մեծ տոկոսը: Հայերից զրկված վայրերում շի մնացել ոչ մի դաբաղագործ, ձուլող, դարբին, դերձակ, հյուան, բրուտագործ, ջուլհակ, կոշկակար, ոսկերիչ, դեղագործ, բժիշկ, իրավաբան և այլն: Ասվում էր, որ «երկիրը թողնվում է անօգնական վիճակում»: Այս կապակցությամբ մի գերմանացի նշում էր, թե սղուշ չեք կարող վաճառական գառնալ մեկ ուրիշին սպանելով: Դուք չեք կարող արհեստ բանեցնել նրա գործիքները ոչնչացնելով» (126):

Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսն իր մի զեկուցագրում նշում էր, որ ներքին վաճառականության խոշոր մասը հայերի ձեռքին էր և տարագրության հետևանքով ամբողջ գործը կործանվում էր, սնանկացնելով շատերին: Պարզված երկրամասերում, գրում էր նա, բացի մի քանի բացառություններից,

չէր մնացել ոչ որմնագիր, ոչ երկաթագործ, ոչ հյուան, ոչ ատաղձագործ, ոչ բրուտ, ոչ կղմինդրագործ, ոչ տարադագործ, ոչ ոսկերիչ, ոչ կոշկակար, ոչ դեղագործ ու բժիշկ և ոչ փաստաբան: «Երկիրն իսկապես հուսահատական կացության մեջ պիտի ընկնի,— եզրակացնում էր ամերիկացի հյուպատոսը:

Ֆ. Նանսենի հաշվարկով թուրքերը 1914—1921 թթ. կոտորեցին ամբողջ հայության մեկ երրորդին (113, էջ 312): Նա շեշտում է երիտթուրքերի կողմից նախապես ջարդերը կազմակերպելու և պլանավորելու փաստը: Մեծ հումանիտար գրում էր, որ արևմտյան տերությունները «երբեք չէին մտածում կատարել իրենց խոստումները», թեև հասարակական կարծիքը զայրույթով պահանջում էր միջամտել իրադարձություններին Հայաստանում: Նա շեշտում է, որ այդ տերություններին հետաքրքրում էին նավթային կոնցեսիաները, բայց ոչ «տանջված ու արյունաքամ ժողովուրդը»: Նանսենը մեղադրում է եվրոպական դիվանագիտությանը, որը միայն թուրքերին զրգռել գիտեր, թեև հայերի օգտին որևէ բան անելու մտադրություն չունեն (113, էջ 282—283):

Շվեդուհի Ալմա Յուհանսոնն իր «Աքսորյալ ժողովուրդ» գրքում (Ett Folk J. Laandselykt), բերում է անհերքելի վկայություններ թուրքական շարագործության մանրամասների մասին: Այդ միսիոներուհին հայկական եղեռնի իր հիշատակները կառուցել է Արևմտյան Հայաստանի գերմանական միսիոներական հաստատություններում աշխատած տարիներին սեփական աչքերով տեսած փաստերի վրա: Նա վերջին շորս ամիսները ճաշակել է Մուշի հայ բնակչության դառնակսկիծ օրերը:

Հայաստանին նվիրված իր գրքում Բենեդիկտսենը (82, էջ 259) բերում է Թալեաթի այն հեռագրի ֆոտոպատճենը, որ 1915-ի սեպտեմբերի 15-ին հղվել էր Հալեպի նահանգապետությանը: Դա այն հեռագիրն է, որով ներքին գործերի միսիստրը պահանջում էր ոչնչացնել բոլոր հայերին առանց ներողամտության: Հեռագրում թուրքական կառավարության թշնամիներ էին հռչակվում բոլոր նրանք, ովքեր կթերանային կատարել այդ հրամանը: Այս հրամանը տպագրվել է բազմիցս, քննարկվել շատ հեղինակների գրքերում: Այստեղ մենք հի-

շատակեցրնք հրամանն այն առումով, որ Կոպենհագենում 1925-ին լույս տեսած գրքում արդեն գիտեին Քալեաթի շարագործությունների մասին ամենայն մանրամասնությամբ: Դրա մասին գիտեին Լոնդոնում ու Փարիզում, Բեռլինում ու Հոտում, Աթենքում ու Տոկիոյում:

Հայաստանի բարեկամների Շվեյցարական միությունը (նախադահ՝ Լոպպոլդ Ֆալր, քարտուղար՝ Ա. Քրաֆֆ Պոնարտ) պրեզիդենտ Վիլսոնին և փոխպրեզիդենտ Մարշալին ուղարկել էր մի հեռագիր, որով ԱՄՆ-ից խնդրում էր ընդունել Հայաստանի մանդատը, «որպեսզի Հայաստանը շանհետանա աշխարհի երեսից»: «Այս համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ոչ մեկ ազգ այնքան տառապած է ազատության հույսի համար, որքան տառապած են հայերը: Հայաստանը մեռնում է և որևէ պատասխան չի տրվում վերապրողների կանչերին» (19, 9. XI. 1919):

1919-ի հուլիսին ամերիկյան ակադեմիայի քաղաքական գիտությունների բաժանմունքը հրապարակեց փաստերով ու եզրահանգումներով մի ամփոփագիր, որտեղ երիտթուրքերը մեղադրվում էին զանգվածային սպանություններ և տեղահանություններ կազմակերպելու մեջ (117, էջ 36):

Սոցիալիստ Հյուսիսամասը (էմիգրացիայի տարիներին Վ. Ի. Լենինի մտերիմ բարեկամ) հայասեր այլ բելգիացիների հետ միասին 1922-ի դեկտեմբերի 20-ին ամբիոն բարձրացավ խոսելու հայ ժողովրդի տառապանքների, հայկական դատի քաղաքական պատմության մասին: Ժողովի ընդունած բանաձևում ասված էր. «Հինգ հարյուր բելգիացի քաղաքացիներ հավաքվելով Անվերսի մեջ... բողոքում են 1904-ից ի վեր Փոքր Ասիայում սիստեմատիկ կերպով քրիստոնյա ազգաբնակչության ոչնչացման դեմ, ընդդեմ թուրքական կառավարության գործադրած բռնությունների, կոչ անելով բելգիական կառավարությանը Լոզանի խորհրդածողովում ընդառաջ երթալ համաշխարհային խղճի ցանկությանը և պահանջել պարտված թուրքիայից.

ա. վերջ դնել ջարդերին ու տեղահանությանը.

բ. իր սահմաններում հարգել փոքրամասնությունների իրավունքները.

գ. հատուցել կատարված հանցանքների համար.

դ. հայերին տալ օջախ իրենց նախնիների հողերի վրա» (18, № 24, 1922):

Ըստ «Նյու Յորք Թայմս» թերթի հաղորդագրության, 1924-ի դեկտեմբերի 22-ին Մարսել քաղաքը ցնցվեց սարսափելի լուրից. նավահանգիստ էր ժամանել անգլիական «Զան» նավը, բեռնված 400 տոննա մարդկային ոսկորներով գործարաններին հանձնելու համար: Հայտնի դարձավ, որ դա հայ զոհերի ոսկորներն էին, որ նավ էին բարձել Մարմարայի ծովեզրում, Մուզանիայի մոտ:

«Ըսեք, պատասխանեցեք, աշխարհի ոչ թե քաղաքակիրթ, այլ ո՞ր բարբարոս, ո՞ր մարդակեր կառավարությունը վարվեցավ այնպես՝ ինչպես վարվեցաք դուք հայ ժողովրդին հետ, որ ուրիշ բան չուզեց, բայց եթե վայելել մարդկային ամենատարրական իրավունքները, կյանքի, ինչքի և պատվի ապահովության»: Այսպես էր գրում Տիգրան Զավենը «Ժողովուրդ» թերթում, 1918-ի նոյեմբերի 30-ին:

1. Աենե Վ. Ի. Նրկեր, 4-րդ հրատ.
2. Ամենուս տարեցույցը, ԺԶ տարի, 1922, Հայ միտքը երեկ և այսօր, Կ. Պոլիս:
3. Անտոնյան Արամ Մեծ ոճերը, Հայկական վերջին կոտորածները և Քալեաթ փաշա, պաշտոնական հեռագրեր, Բոստոն, 1921:
4. «Աշխարհ» թերթ, Փարիզ:
5. Բեյլերյան Ա. Եղեռնը և իր հեղինակները, «Աշխարհ», 23. Թ. 1929:
6. Բինոն, Ռոնե Հայերու բնաշնչումը գերմանական մեթոդ-թուրքական գործելակերպ, Կ. Պոլիս, 1919:
7. Կանգրունի Զ. Կարելի՞ էր գործակցել իթթիհադի հետ, «Արարատ», 1. Թ. 1923:
8. Գառամանուկյան Ա. Հայկական լեզիոնը պատմական, իրավական ու քաղաքական հարցերու լույսին տակ և վավերագրեր. «Հայկադյան հայագիտական հանդես», Բեյրութ, 1924, հ. Ե.:
9. Գեղամյանց Նիլը Հայերի ազատագրական շարժումները 20-րդ դարում, մ. 2, Բաբու, 1917:
10. «Գործ» ամսագիր, Բաբու:
11. «Երևան» թերթ, Փարիզ:
12. «Զարթոնք» թերթ, Բեյրութ:
13. Զ. Ն. և Մ. Կ. Հայկական հարցին վերջին փուլերը, Կ. Պոլիս, 1913:

14. Բուրբաց ազնաբ, պատմական փաստաթղթեր, Ա. Տեղեկագիր, Տեր Մ... արքեպիսկոպոս Օ.-ի (Օրմանյան), Ս. էջ-միածին, 1919:
15. Անիսիոս Ի. Գաղտնի տեղեկագիր Հայաստանի շարդերուն, Կ. Պոլիս, 1919:
16. Կիլիկյան տարեցույց, 1922, կազմեցին Նվարդ—Ասպետ, Արամ—Ասպետ, Աղանա, Կիլիկիա, Կ. Պոլիս, 1922:
17. Կիրակոսյան Զ. Ս. Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965:
18. «Հայաստանի ձայն» թերթ, Փարիզ:
19. «Հայրենիք» թերթ, Բոստոն:
20. Հովակիմյան Հովակիմ (Արշակունի), Պատմություն հայկական Պոնտոսի, Բեյրութ, 1967:
21. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 57, ց. 1, գործ 618:
22. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 314, ց. 12, գ. 23:
23. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 57, ց. 1, գ. 693:
24. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 200, ց. 1, գ. 144:
25. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 57, ց. 2, գ. 669:
26. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ Ֆ. 57, ց. 2, գ. 729:
27. «Հորիզոն» թերթ, Թիֆլիս:
28. Մանդելշտամ Ա. Ռուսաստանի քաղաքականությունը Բուրբախյում մեծ պատերազմից առաջ, «Վեմ» ԺԱ, 1935:
29. Մի Բուրբ սպայի հիշատակարանից, Թիֆլիս, 1917:
30. Միրագենց Վ. Հայկական շարդերու փաստաթղթերը, Ա մաս, Կ. Պոլիս, 1920:
31. Մլի հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 72:
32. Մլի հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 120:
33. Մլի հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142:
34. Մլի հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 145:
35. «Մշակ» թերթ, Թիֆլիս:
36. «Մշակ» թերթ, Չրեզնո:
37. «Նոր դար» թերթ, Թիֆլիս:
38. «Նորք» ամսագիր, Երևան:
39. «Պայքար» թերթ, Թիֆլիս:
40. Ռիֆար, Մելլան Զառե Օսմանյան հեղափոխությունը և մութ ժամերը, Բեյրութ, 1938:
41. Սապան—Գյուլյան Ս. Պատասխանատուները, Պրովիդենս, 1916:
42. Ստուոնի Կ. Տանկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914—1918), Բոստոն, 1927:
43. Վերներ Է. Բուրբիան եռյակ միության և Անտանտի միջև 1914 թվականին. պատրանքներ և իրականություններ Բոսֆորի ափերին, «Լրագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ, № 7, 1970:

44. Տաշեան Հ., Հակովրոս Վ. Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագրիչներու համեմատ, մասն Ա, Վիեննա, 1921:
45. Քեյնյան Ա. Մ. Կարմիր դրվագներ հերոսներու կյանքին, 1915—1918, Պուրեշ, 1938:
46. Քսան կախաղաններ: Նվեր 1915 հունիսի 2/15-ին Կ. Պոլսո մեջ կախաղան բարձրացած ըսան ս. դ. հնչակյան ընկերների հիշատակին, Պրովիդենս, 1916:
47. Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке, М., 1966.
48. «Армяне и война», ежемесячный, иллюстрированный журнал об армянской жизни, Одесса.
49. «Армянский Вестник», 1916, М.
50. АВПР, Ф. Канцелярия, 1914, д. 207 (записка армянского деятеля доктора Завриева).
51. Берти, лорд, За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже, 1914—1919, М., 1927.
52. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966. с. 560.
- 52а. Гиббонс, Герберт А. Самая черная страница новейшей истории. Последние избиения в Армении, Петроград, 1916.
53. Голованов Н. И. (полковник). Империалистические противоречия в лагере Антанты в период первой мировой войны (1914—1917), (Автореферат), М., 1953.
54. Дело Петроградского Армянского кружка, т. III, 1914—1915 (библиотека Армянского филиала ИМЛ).
55. Истягин Л. Г. Стратегия и тактика германского империализма на Среднем Востоке в конце XIX — начале XX вв. М., 1967.
56. Капчев Г. И. Турецкое наследство и мировая война, Стокгольм, 1917.
57. Кряжин В. Политические группировки Турции. Младотурки. «Новый Восток», № 1, 1923.
58. Лазарев М. С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке, (1914—1918 гг.), М., 1960.
59. Либкнехт К. Мой процесс по документам, Петроград, 1918.
60. Мандельштам А. Н. Младотурецкая держава. Историко-политический очерк, М., 1915.

- 61 **Марунов Ю.**, Пантюркизм и панисламизм младотурок (1908—1918), «Краткие сообщения института народов Азии», XLV, М., 1961.
- 62 **Международные отношения в эпоху империализма**, серия III, М., 1931.
- 63 **Миллер А. Ф.** Американский план захвата Константинополя и проливов в 1919 году, журнал «Вопросы истории», № 3, 1951.
- 64 **Мирный С.** К вопросу об определении стоимости мировой войны для Турции, жур. «Новый Восток», № 1, 1923.
- 65 **Могилевич А. А. и Айрапетян М. Э.** На путях к мировой войне, 1914—1918, Л., 1940.
- 66 «Наше время», газета, Баку.
- 67 **Палеолог М.** Итоги мировой войны. М., 1924.
- 68 **Первая Циммервальдская конференция.** Официальные документы, Петроград, 1915.
- 69 «Правда», газета.
- 70 **Саакян Р. Г.** Документы младотурецкого комитета о геноциде западных армян в 1915—1916 гг., Известия АН Арм. ССР, Общественные науки, Ереван, № 3, 1965.
- 71 **Тыркова, Ариадна**, Старая Турция и младотурки, Петроград, 1916.
- 72 **Циммервальдская и Кинтальская конференции.** С предисловием проф. В. В. Святловского, Л. — М., 1924.
- 73 **Шпилькова В. И.** Империалистическая политика США в отношении Турции (1914—1920), М., 1960.
- 74 **Эриберггер М.** Германия и Антанта, Мемуары, М., — П., 1923.
- 75 **Anderson M.S.** The Great Powers and the Near East, 1774—1923 Documents of Modern History, London, 1970.
- 76 **Andonian Aram** Documents officiels concernant les massacres Arméniens. Reproduction photographique d'un grand nombre de Documents, Paris.
- 77 **Andonian Aram** The Memoirs of Naim Bey. Turkish official Documents Relating of the Deporations and Massacres of Armenians, London, 1920.
- 78 **Armenia's Charter.** Right to Liberation by the Allies. From Lord Bryce to mr. Balfour, september 30, 1918; From Lord Robert Cecil to Lord Bryce, oktober 3, 1918. Reprinted from the "Westminster Gazette", oktober 3, 1918.
- 79 **Armenia and the Settlement.** Report of Public to express Sympathy with the Armenian Cause, Held at the Central Hall, Westminster on Thursday, June, 19-th, 1919, London.
- 80 **Armstrong H.C.** Gray wolf, The Life of Kemal Ataturk, N.Y., 1961.
- 81 **Barker A.J.** The Mesopotamian Campaign of 1914-1918, The Bastard War, N.Y., 1967.
- 82 **Benetictsen M.** Armenien, Kopenhagen, 1925.
- 83 **Boyajian Dickran H.** Armenia: The Case For a Forgotten Genocide, Westwood, New Jersey, 1972.
- 84 **Bryce, Viscount.** The Future of Armenia, Reprinted from the "Contemporary Review", December, 1918.
- 85 **Bryce, Viscount O. M.** The Settlement of the Near East, Reprinted from "The Contemporary Riview", London, 1920.
- 86 **Bryce J.** The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916 London, p. XXXIX.
- 87 **Deregian Avetis** The Armenian Genocide (1915), N.Y., 1977.
- 88 **Davis—Trietsch.** Die Jüden der Türkei, Leipzig, 1915 (Dent sches Vorderasion scomitee—սերիալի շարքում համար 8 հյուսիսը "Länder. Völker der Türkei).
- 89 **Gibbons A.H.** Armenia in the World War, N.Y., 1926.
- 90 **Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914** 38 Band, Neue Gefahrenzonen in Orient 1913-1914. Die Frage der Armenischen Reformen. Januar 1913 bis April 1914, Berlin, 1927.
- 91 **Guttman Joseph** The Beginnings of Genocide, 1948, N.Y.
- 92 **FA'IZ El-Ghusein** Martyred Armenia, N. Y., 1916.
- 93 **Foreign Office, Great Britain,** Parliamentary Papers, Miscellaneous, London.
- 94 **Einstein, Lewis** Inside Constantinople, Former minister plenipotentiary of United States diplomatic service; N.Y., 1918.
- 95 **Kloian R. D.** The Armenian Genocide—first 20-th Century Holocaust, San-Francisco, Second Edition, 1981.
- 96 **Leese, Leonard C.** Armenia and the Allies, London, 1920.
- 97 **Les Atrocités Turques au Pont—Euxin,** Copie D'une Lettre de S.E. L'Archesevêque d'Amassia et Samsoun Germanes, Paris 1919.
- 98 **Lengyel, Emil** Turkey, N.Y., 1941.
- 100 **Mackenzie, Albert** Crimes of Turkish Misrule, "The New York Times Current History", N.Y. october, 1922.
- 101 **Mandelstame A.** La Societé des Nation et les Puissance devant le Probleme Armenien, 2-ème edition, Liban, 1970.
- 102 **Mandelstame A.** Le sort de l'Empire Ottoman, Lausanne et Paris, 1917.

- 103 **Marquart J.** L'Origine et La Reconstitution De La Nation Armenienne. Traduction de Maric K. J. Basmadjian, Paris, 1919.
104. **Mark H., Ward M. D.** The Deportations In Asia Minor 1921-1922, London, 1922.
- 105 **Merdjimekian, Pierre P.** Les Armeniens D'Angora Déportés et Massacrés. Pourquoi??? et Comment??? Le Caire, 25 mars, 1920.
- 106 **Miscellaneous N 31** (1916). London.
- 107 **Montgomery G. R.** The Massacres of Armenians in 1915 "Current History", 1922, october.
- 108 **Morgan J.** Contre Les Barbares de L'Orient, Paris 1918.
- 109 **Morgenthau H.** Ambassador Morgenthau's Story, N.Y., 1926.
- 110 **Morgenthau H.** The Greatest Horror in History, "Red Cross Magazine", March, 1918.
- 111 **Morgenthau H.** The Tragedy of Armenia (reprinted from the Red Cross magazine, march, 1918), London, 1918.
- 112 **Naaem, Rev. Joseph** Shall this Nation Die? N.Y., 1921.
- 113 **Nansen Fritjof** Armenia and Near East, London, 1928.
- 114 **Okay, Kurt** Enver Paschader Grosse Freund Deutschlands, Berlin, 1935.
- 115 **Papazian B. S.** The Tragedy of Armenia, Boston, Chicago, 1918.
- 116 **Price, Clair.** Mustapha Kemal and The Americans. "The New York Times Current History", October, 1922.
- 117 **Robinson R. D.** The first Turkish Republic, Harvard University press, Cambridge, Massachusetts, 1963.
- 117a **Sachar, J. Howard** The Emergence of the Middle East, Knopf, 1969.
- 118 **Stuermer, Harry** The War Years in Constantinople. Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics, N. Y., 1917.
- 119 **Sykes, Mark.** The Future of the Near East, London.
- 120 "The New York Herald Tribune", N. Y.
- 121 **Témoignages Inédits** Sur les Atrocités Turques Commises on Arménie Suivis d'un Récit de L'Epopée Arménienne de Chabin-Karahissar recueillis par La Societe de Dames Arméniennes (Azkanever de Constantinople), Paris, 1920.
122. **Toynbee A. J.** A past and a Future, N.Y.
- 123 **Toynbee A. J.** Armenian Atrocities, The Murder of a Nation, London—N.Y., 1915.
- 124 **Toynbee A. J.** The Extermination of the Armenians, The Time History of the War, London, 1916, vol. VIII.
- 125 **Trumpener, Ulrich** Germany and the Ottoman Empire 1914-1918, Princeton, New Jersey, 1968(գլուխ 7-րդ, Հայկական հալածանքներ, տե՛ս «Բանբեր Հաստատանի արհիվների», № 2, 1970)
- 126 **Turkey: A past and a Future.** Reprinted (with additions) from "The Round Table", june 1917, London.
- 127 **Walker, Christopher** Armenia; The Survival of a Nation, N.Y., 1980.
- 128 **Williams, W. Lew** Armenia; Past and Present, London, 1916.

**1918 ԹՎԱԿԱՆ. ՊԱՆԹՈՒՐՔԻԶՄԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
ՀԱՅՈՑ ԳԵՆՈՑԻԴԸ ԸՆԴՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է**

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը: «Քուր-
ֆահայտության մասին» սովետական կառավարության դեկրետը: Երիտրուֆեր դարձան հակասովետական ինտերվենցիայի առաջին իրականացնողները: Քուրֆական զորքերը նորից զավթեցին Արևմտյան Հայաստանը, ներխուժեցին Արևելյան Հայաստան: Բրեստ-Լիտովսկի խաղաղությունը: Անդրկովկասյան հակահեղափո-
խության սև դերը: Տրապիզոնի բանակցությունները: Քաղաքական մթնոլորտը Հայոց ազգային խորհրդում: Սարգսրապատի հերոսա-
մատը: Բաթումի կոնֆերանսը: Հայոց բանագնացները Բեռլինում, Վիեննայում, Կ. Պոլսում: Պանթուրֆիզմը գործողության մեջ: Երիտ-
րուֆեի շարագործություններն Անդրկովկասում: Անտանտի գա-
ղափարաւորների խոսքն ու գործը: Միայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունն էր օգնության ձեռք մեկնում հայ ժողովրդին:

Հայ ժողովուրդը 1917 թվականը թևակոխեց շարժված ու բզկտված, անթիվ ու անհամար որբերով, տեղահանված և ռուսական հող հասած ու տարբեր վայրերում սփռված 300—350 հազար գաղթականությանը:

1917-ի Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափո-
խությունը դրեց մարդկության նոր, իսկական պատմության սկիզբը: Հաշտության մասին լեհիսյան դեկրետը ժողովուրդ-
ներին ելք ցույց տվեց իմպերիալիստական պատերազմի սպանդից, ավերածությունից ու ժողովրդական զանգվածների թշվառությունից: Սովետական կառավարության կողմից 1917-ի նոյեմբերի 3-ին հրապարակված «Ռուսաստանի ժո-
ղովուրդների իրավունքների ղեկավարացիայում» հռչակվում էր Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավահավասարությունն ու

սովետներնությունը, ազատ ինքնորոշման իրավունքը: Սովե-
տական կառավարությունն ազդարարում էր, որ ազատ զար-
գացում է ապահովելու Ռուսաստանի տերիտորիայում բնակ-
վող ազգային փոքրամասնությունների համար:

Վ. Ի. Լենինը հատուկ ուշադրություն էր նվիրում հայ ժողովրդին, հայկական հարցին: Դատապարտելով Գուշկով-
Միլյուկովի բուրժուական կառավարության իմպերիալիստա-
կան պատերազմը շարունակելու քաղաքականությունը, նրա գործելակերպը Արևմտյան Հայաստանում, Վ. Ի. Լենինը լիա-
կատար ազատության պահանջ էր դնում «ամբողջ Հայաստա-
նի նկատմամբ» (1, հ. 26, էջ 58): Հանդես գալով 1917-ի հու-
նիսին տեղի ունեցած Սովետների 1 համագումարում, նա, դիմելով ժամանակավոր կառավարության ղեկավարներին, ասում էր. այն բանակը, որ «այժմ պահվում է Հայաստա-
նում... եթե Հայաստանը դարձնեք անկախ հայկական հան-
րապետություն, և այն դրամը, որ մեզնից վերցնում են Անգ-
լիայի և Ֆրանսիայի ֆինանսիստները, տար նրան, տեղա այդ
լավ կլինեք» (1, հ. 25, էջ 31): «Ապացուցեք, որ դուք ազատա-
գրում եք հայկական հանրապետությունը, համաձայնության մեջ եք մտնում բանվորների և գյուղացիների դեպուտատների հետ յուրաքանչյուր երկրում,— ասում էր նա,— որ դուք ազատ հանրապետության կողմնակից եք, այն ժամանակ ռուսական հեղափոխության արտաքին քաղաքականությունը կզառնա իրոք հեղափոխական, իրոք դեմոկրատական» (1, հ. 25, էջ 31):

Վ. Ի. Լենինի նախաձեռնությամբ հրապարակվեցին և հան-
րության դատաստանին հանձնվեցին իմպերիալիստական դի-
վանագիտության փաստաթղթերը: Պատուկեց իմպերիալիս-
տական գիշատիչների դիմակը, ջրի երես դուրս բերվեցին աշխարհի վերաբաժանման ծրագրերը, նրանց խոսքի և գոր-
ծի հակադիր պատկերը: Պարզվեց, որ հայ ժողովրդի օգտին ճառեր ասող արևմտաեվրոպական դիվանագետներն իրենց կնքած գաղտնի համաձայնագրերում Մերձավոր արևելքի տերիտորիաները նախատեսելով որպես անգլիական և ֆրան-
սիական, ցարական և մի փոքր ուշ նաև իտալական ազդե-
ցության գոտիներ, հայ ժողովրդի իրավունքները հարգելու ոչ մի միտք ու մտադրություն չունեին:

Ի հակադրութիւն այդ քաղաքականութեան, սովետական կառավարութեան ընդունած առաջին որոշումներից էր՝ «Թուրքահայաստանի մասին» ղեկրետը (1917 թ. դեկտեմբերի 29—1918 թ. հունվարի 11)։ «Թուրքահայաստանի մասին» սովետական կառավարության ղեկրետը նոր ժամանակների դիվանագիտության պատմության մեջ, միջազգային հարաբերությունների պրակտիկայում առաջին փաստաթուղթն էր, որ նախատեսում էր հայ ժողովրդի ազատ ինքնորոշման, դառնալու առաջ կորցրած պետականության ստեղծման իրավունքը։ Այս փաստաթղթով սովետական կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ պաշտպանում է Արևմտյան Հայաստանի «ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն»։ Սովետական կառավարությունը պահանջում էր ապահովել տարբեր երկրներում ցրված կամ բուրժուական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով օսմանյան կայսրության խորհերն ախորժակով հայերի անարգել վերադարձն իրենց հայրենի հողերը։

Մինչդեռ երիտթուրքերը կործանման եզրին էին հասցրել արևմտահայությանը, իմպերիալիստական տերությունների ղեկավարներն ու դիվանագետները բավարարվում էին հայաստան փարիսեցիությանը և գատարկահնչյուն, անորոշ խոստումներով, սոցիալիստական առաջին պետությունը ճշակում էր, որ հարգում է հայ ժողովրդի ինքնությունը և գործնական միջոցառումներ մշակում այդ իրավունքներն իրականացնելու համար։

Սրանից էլ բխում էր այն փաստը, որ Վ. Ի. Լենինը համաձայնություն տվեց կազմկոմիտե ստեղծելու և Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն կազմակերպելու ուղղությամբ աշխատանք տանելու համար։ Հայաստանում սովետական պետականություն ստեղծելու, «Թուրքահայաստանի մասին» ղեկրետն իրագործելու հսկողությունը Վ. Ի. Լենինի կողմից դրվում էր Կոմկասում սովետական արտակարգ կոմիսար կարգված Ս. Շահումյանի վրա։

Անդրկովկասի հակահեղափոխությունը (ադրբեջանական մուսավաթը, վրաց մենշևիկները, հայկական դաշնակցությունը), Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, ապա սեյմը, ազգային խորհուրդները՝ շճանաշելով Վ. Ի. Լենինի գլխավոր

բաժ սովետական կառավարությունը, արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանի լիազորությունները, պաշար սանձազերծեցին սոցիալիզմի հաղթանակի դեմ և իրենց ազգայնական գործելակերպով խորացրին երկրամասի ազգությունների երկպառակությունները, ջլատեցին աշխատավորության ուժերը, դեմ առ դեմ միայնակ մնացին օսմանյան գիշատիչ պետության առջև։

Սովետական կառավարությունը 1918-ի ամբողջ ընթացքում երկրի ներքին և արտաքին բարդ իրադրության պայմաններում բոլոր միջոցներով ձգտում էր թեթևացնել հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանր վիճակը։

Ստեղծվեց հայկական գործերի կոմիսարիատ, որտեղ ղեկավար աշխատանքի ներգրավվեցին հայ կոմունիստներ Վառլամ Ավանեսովը, Վահան Տերյանը, Սարգիս Լուկաշինը, Պողոս Մակինցյանը, ավելի ուշ՝ Արտ. Կարինյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը, Հայկ Հովսեփյանը և ուրիշներ, որոնք լավատեղյակ էին հայ ժողովրդի վիճակին և ժողկոմխորհրդի օրգաններին ներկայացնում էին զեկուցագրեր, առաջարկներ, նախագծեր՝ Հայաստանի հետ կապված հարցերը լուծելու մասին։

Հայկական գործերի կոմիսարիատի 30 ներկայացուցիչներ Պետրոգրադից և Մոսկվայից ուղարկվեցին այն մարզերը, ուր կուտակվել էին հայ գաղթականները, նրանց օգնելու համար։ Ժողկոմխորհուրդը 1918-ի հունվարին քննեց «Հայկական գործերի կոմիսարիատի հայտարարությունը հայ գաղթականներին անհապաղ օգնություն ցույց տալու մասին» և որոշեց այդ նպատակի համար հատկացնել 6 միլիոն 194 հազար 784 ռուբլի, որպես անվերադարձ նպաստ՝ կարիքավորներին բաժանելու համար։ Միաժամանակ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը հրահանգ ուղարկեց բոլոր հեղկոմներին և տեղերում գործող սովետական մյուս կազմակերպություններին՝ օգնություն ցույց տալ հայկական կազմակերպություններին՝ հայկական ջոկատներ կազմակերպելու, նրանց զինելու և անարգել կերպով այդ ուժերը Հայաստան ուղարկելու համար։

1917-ի վերջին ռուս-թուրքական սահմանը (մոտ 500 կմ երկարությամբ) անցնում էր Տրապիզոն—Նրզնկա—Խնուս—

Վան գծով: Պատերազմի տարիներին ուսական բանակը գրավել էր Ալաշկերտը, Բայազեդը, Վանը, էրզրումը, Տրապիզոնը, հասել Երզնկա: Այդ շրջաններն էր վերադարձել երեկվա մաղապուրծ գաղթականության մի մասը, փորձելով վերաշինել իր բունը:

Երբ 1917-ի նոյեմբերին թուրքական արևելյան բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարին դիմեց հանուն «մշտական բարեկամության», «հանուն մարդասիրության» եղբայրասպան պատրազմին վերջ տալու, հաշտություն կնքելու մասին առաջարկությունը, երիտթուրքական կառավարողների նպատակը խաղաղությունը չէր: Չնայած այն բանին, որ 1917-ի դեկտեմբերի 18-ին Երզնկայում զինադադար կնքվեց ուսական և թուրքական բանակների միջև, էնվեր-Քալեաթի կառավարությունը միտք չունեի հարգելու այդ փաստաթուղթը: Համաշխարհային պատերազմը շարունակվում էր: Թուրքիան, հետևելով իր ավագ դաշնակից՝ կայզերական Գերմանիայի օրինակին, հեղափոխությունը Ռուսաստանում դիտում էր մի պատեհ առիթ իր ծավալողական պլաններն իրագործելու, տերիտորիալ ավարտության համար: Զինադադարը միայն միջոց էր ժամանակ շահելու, սեփական ուժերը համախմբելու և հարձակման նախապատրաստվելու համար:

Երիտթուրքական կառավարողները դարձան հակասովետական ինտերվենցիայի առաջին իրակացնողները: Էնվերի ու Քալեաթի կառավարությունն անկարող էր կերակրել նույնիսկ բանակը, որի թիվը 1917-ի վերջին և 1918-ի սկզբին 2 միլիոնի էր հասնում (61, էջ 67): Եփրատից մինչև Ուրմիա լճի հարավարևմտյան կողմերը, մոտ 500 կմ երկարությամբ պաշտպանական գիծ բռնած 6-րդ բանակի մնացորդները հալչում էին սովից և տարափոխիկ հիվանդություններից: Ամեն ինչ վերջացած էր համարվում: Թվում էր, թե թուրքական բանակն այլևս ոչ մի բանի պիտանի չէր: Սակայն նվաճողական պանթուրքիստական ծրագրերը նրանց մղեցին արկածախնդրության, հանուն էնվերի, Քալեաթի, նազըմի պանիսլամիստական ու պանթուրքիստական պլանների իրականացման:

Արևմտահայության դահիճները միևնույն պլաններն էին ծրագրել Անդրկովկասի հայության նկատմամբ, ինչ նրանք բարբարոսաբար իրագործել էին 1915-ին: Նրանք փաշիպայում էին այն միտքը որ «Սև ծովը պետք է թուրքական լինի, որի առափնյա պետությունները պետք է գտնվեն Թուրքիայի հովանավորության ներքո, իսկ թուրքական փաղիշահը տիրապետի Ղրիմում և Ադրբեջանում» (19):

Երիտթուրքերն ամբողջապես նպատակամղվում էին դեպի Անդրկովկաս, Հյուսիսային Կովկաս, պահանջներ էին առաջարկում Քավրդիի և Ուրմիայի նկատմամբ, հեռավոր պլաններ էին որոճում (47, 1918, № 194):

Անդրկովկասում «արդեն 1917-ի ավարտին փաստորեն տնօրենը ազգային խորհուրդներն էին» (44, էջ 64): «Ժամանակավոր կառավարության հատուկ անդրկովկասյան կոմիտեի» (ՕԶԱԿՈՄ) անդամները՝ (Ջաֆարով, Պապաջանով, Չիենկելի) գործում էին իրենց ազգային բուրժուական շահերին համապատասխան: Կոմիտեի նախագահ ուս. Վ. Ա. Խարլամովը դժվարին կացության մեջ էր: «ՕԶԱԿՈՄԻՆ» զուգահեռ գործում էին վրացական, հայկական, թաթարական (ադրբեջանական) ազգային խորհուրդները, որոնք փորձում էին չենթարկվել բանվորական և զինվորական դեպուտատների սովետների իշխանությանը: 1917-ի նոյեմբերի 24-ին ստեղծվեց Անդրկովկասյան կոմիտարիատը:

1917-ի նոյեմբերի 14-ին Հայոց ազգային խորհրդում ընթերցվում էր Ջապել Եսայանի նամակը Միջագետքի տարագիր հայերի մասին: Նկարագրելով թուրքական իշխանությունների կողմից հայ բեկորների նկատմամբ կիրառված ջարդարարական գործողությունները, նա միաժամանակ ճշմարիտ տեղեկություն էր հայտնում Միջագետք մտած անգլիական զինվորական իշխանությունների հակահայկական դիրքորոշման մասին, որ «անգլիացիները հայերին չեն ազատում», ձգտելով «իրենց հարաբերությունները չփչացնել» թուրքերի հետ (11, թ. 24—25): Չնայած սրան, ազգային ջոշերը շարունակում էին անգլիացիներից ակնկալել իրենց հույսը, մտածել նրանց հետ համագործակցելու մասին:

Թուրքահայաստանի մասին դեկրետի իրագործումը շատ տեսակետից հենց կախված էր հայ ազգային ուժերի կազմա-

կերպով ածուբյունից, վարչական ... ունակութիւններէից, այն բանից, թե նրանք որքան օպերատիվ կ'մտրի իր զացնեան ուժերը երկրում կարգ հաստատելու, միլիցիա ստեղծելու, մասսայական դարձած դասալքութիւնը կանխելու, ուսական բանակի զորամասերը օգտագործելու համար: Այնինչ նրանց այդ շահողովեց: Մի կողմից, ստեղծված օբյեկտիվ ծանր կացութիւնը, մյուս կողմից, նրանց անճարակութիւնը, պարտութիւն պարտութիւն հետեւից բերեցին նրանց, խորացնելով հայ ժողովրդի դժբախտութիւնը: Ազգային խորհրդի 1917-ի նոյեմբերի 4-ի նիստում Պապաջանովը հայտարարում էր. «Մենք Ռուսաստանից չենք անջատվելու, բայց օգնութիւն սպասել չենք կարող» (11, թ. 14): Խոսքով անջատվելու դեմ էր ոչ միայն այս անվանի կադետը, այլև հայկական բուրժուազգային մյուս կուսակցութիւնների ու խմբավորումների ղեկավարները: Բայց միայն խոսքով: Գործնականում նրանք ընդդիմացան սովետական կառավարութիւնը ճանաչելուն, նրան եմթարկվելուն, կանգնեցին նրա թըշնամիների դիրքերում և աստիճանաբար դեպի անդունդի եզրը գլորեցին առանց այն էլ բզկտված հայ ժողովրդին:

«Վախենում եմ, — ասում էր Արամ Մանուկյանը, — տարվեք թուրքաց Հայաստանով և Կովկասը կորցնենք» (11, թ. 76): Տխրահռչակ Լ. Օհանջանյանի մտահոգութիւնն այլ էր. նոյեմբերի 24-ին նա կոչ էր անում բոլոր միջոցներով «ընդդիմանալ ուժեղացող բուլշևիկյան շարժմանը» (11, թ. 49):

Կովկասյան ուսական բանակի հրամանատարութիւնը հրաման էր տվել մինչև 1917-ի դեկտեմբերի 25-ը ոչ մի զինվոր չթողնել թուրքական ճակատում: Զինվորները կուտակվում էին, խճողվում Կարինի, Հասան Կալեի, Կարաուրգանի և Սարիղամիշի կայարաններում: Հինգ-տասը օրվա մեջ գրեթե դատարկվել էին Երզնկան, Մամախաթունը և Բաբերդը (4, էջ 11): Երզնկայի ստիպողական նահանջից հետո Մուրադն ասում էր. «Արշակ Զամալյանը պատճառ դարձավ 6000 հոգու կորստյան: Ես չէի հավատում, որ մեզ ուժ կուղարկեն Կովկասից...» (4, էջ 96): «Դավաճան ոճրագործներ, անմեղ զոհերի դահիճները դուք եք: Ո՛ր է Արշակ Զամալյանը...» (4, էջ 122):

Մինչև դեկտեմբերի 10-ը Տրապիզոնի, Գյումուշխանի,

Բաբերդի, Երզնկայի ճակատներից համախմբված ուսահայ զինվորների թիվը 2000-ից չէր անցնում: 1917-ի նոյեմբերի սկզբին Վանի շրջանում եղած ուսական զորքի 70 տոկոսն արդեն հեռացել էր, մնացյալը նույնպես բռնել էր ցրվելու ճանապարհը (11, թ. 14): 1918-ի սկզբին էրզրումից մինչև Վասպուրական գծի վրա 22 հազար հայ զորք կար (34, էջ 163):

Խախտելով էրզինջանի զինադադարը և հարձակման անցնելով, Վեհիբ փաշան ասում էր, որ «այդ գործողութիւնը ձեռնարկվում է լուկ անհրաժեշտաբար՝ հանուն հումանիզմի և քաղաքակրթութիւն» (42, էջ 19): Սա ասվում էր որպես ծխածածկույթ: Միաժամանակ երիտթուրքերն այն ժամանակ սիրում էին ասել, թե հարավում արաբական հողերը կորցնելու դիմաց իրենք պետք է փոխհատուցում ստանան հյուսիսում:

Խոսելով 1918-ի սկզբին երիտթուրքական ուխտագրում հարձակման, էրզինջանում կնքված պայմանագրի դրժման և հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանր կացութիւն մասին, սովետական պատմաբան Զ. Գոգոլը գրում է, որ «Անդրանիկի հայկական շեքնիկների մանր ջոկատները չէին կարող կանգնեցնել թուրքական հարձակումը», որ «Կարսի մարզի հայ և ուս բնակչութիւնը թողնվեց բախտի բմահաճույթին», իսկ «թուրքական զորքերը կազմակերպեցին բրիստոնյանների, առանձնապես բնակչութիւն հայ հատվածի սարսափելի կոտորած» (41, էջ 15):

Ազգային խորհրդի 1917-ի դեկտեմբերի 15-ի նիստում Անդրանիկը տարակուսանքի մեջ հայտարարում էր. «Ես դեռ մտածում եմ: Թե գուցե պետք է թուրքերի հետ հաշտվել, եթե ֆրոնտն այսպես քայքայվի»: Նա դժգոհում էր Ազգային խորհրդից, որը լուրջ մտտեցում չունեւ արևմտահայութիւն անդրին, որ ինքը դեռ վաղուց դրել է ինքնապաշտպանութիւն սնգիրը (11, թ. 79, 82): Մի քանի օր անց, դեկտեմբերի 19-ին նա ասում էր. «Հաշտութիւն կնքեք, չկնքեք ձեզ պիտի կոտորեն: ... Թուրքերն էրզրումը վերցնեն, 600 թնդանոթը նրանց մնա: Սիրտս կարյունի, երբ կմտածեմ» (11, թ. 79, 82):

Դեկտեմբերի 19-ի որոշումով մերժվում են թուրքահայերից մի դիվիզիա և մի երկրապահ զորամաս կազմելու առաջարկու-

թյունները: Հիմնական պատճառաբանությունն էր՝ «չգրգռել թուրքերին»: Ընդունված բանաձևում ասված էր. «Ազգային խորհուրդը ցանկալի է համարում կազմել Հայաստանի զանազան վայրերում երկրապահ անջատ գնդեր» (11, թ. 98): Անդրա-ճիվը գրան գեմ .է պարտահայտվում . Հեռանալով ճիվտից, հաստում է. «Պահպանողական, թե ոչ, ձեր բոլոր օձապտույտները ձեզ չեն փրկելու... ոչ ոքի խաբել չեք կարող... Եթե ինձ հայու զավակ կնկատեք, ես վաղը գնում եմ էրզրում: ...Մենակ եմ գնում իմ ժողովրդի պաշտպանության համար» (11, թ. 101): Բանն այն էր, որ կիսախրատված կամավորական շարժման դասերից, ազգային ջոջերը վախենալով թուրքիայից, կիսատ-պոատ քայլերի էին դիմում զինված ուժեր կազմակերպելու գործում: Կենսափորձով հարուստ, ամբողջ կյանքը թուրքական լծից հարազատ ժողովրդի ազատագրմանը նվիրած Անդրանիկը անհամեմատ գործնականորեն էր խորհում: Նա ասում էր. «Թուրքերը պիտի գրգռվեն թուրքահայ զորամասի կազմության համար. դրա պատճառը, ձևն ու անունը չեն, այլ էությունը, այն, որ հայերը ուժ են կազմում: Այս պատճառով շարժե հապաղել. ընդհակառակը, որքան արագ կազմակերպենք, այնքան ավելի ապահով կլինենք: Ճիշտ ձեռնարկելով այս գործին՝ մենք ոխկ ենք անում, բայց դավաճանություն կլինեք մանր մտահոգությունների համար զոհել մեր պատմական դատը» (11, թ. 102): Հիրավի, Ս. Վրացյանը խորհրդում խոստովանում էր, թե «մեկը չգիտի թե ինչ էլանում մյուսը. ուստի ժամերով խոսում ենք ապարդյուն: ...Պետք է վերջ տալ այս կոմեդիային» (11, թ. 94):

Հայոց ազգային խորհրդում 1917-ի դեկտեմբերի 31-ին բուն վեճեր էին ծավալվել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության հարցերի շուրջը: Ոմանք պնդում էին պատվիրակություն ուղարկելու, մյուսները դիտորդներ ուղարկելու վրա: Սոցիալ-դեմոկրատ Ս. Փիրումյանն առաջարկություն է մտցնում պատվիրակությունը կազմել թուրքահայերից և «կապ պահպանել Լենինի հետ» (11, թ. 128): 1918-ի հունվարի 1-ին որոշվում է պատվիրակություն ունենալ Պետրոգրադում, որի նպատակը պետք է լինեք կապ պահպանել խաղաղության բանակցություններ վարող մարմինների հետ: Այդ պահին հայոց քաղաքական կուսակցությունների (դաշնակներ, էսէներ, ս.-դ.-ներ)

դեկավար շրջանները այն կարծիքին էին, որ ոչ մի խոսք չպետք է լինեք թուրքիայի հետ սեպարատ հաշտության մասին և այդ պատճառով Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններն ուզում էին մասնակցել դիտորդի մակարդակով: Երիտ-թուրքերի նպատակներից մեկն էր ունենալ իրենցից կախման մեջ գտնվող Անդրկովկաս և անմիջական սահման շունենալ Ռուսաստանի հետ (11, թ. 155): Երիտթուրքերն ուզում էին հայերին ոչնչացնել նաև Ռուսահայաստանում, գրում է Նանսենը (66, էջ 312):

«Ոչ ոք կրնա ուրանալ թե թուրքը կովկասահայը ևս չարդել կուզեր: Ոչ ոք կրնա ուրանալ թե թուրքը իր այդ մտադրությունը իրագործած էր կովկասի սահմաններեն ներս արշավելով» (12, 9. XI. 1919):

Տիրապետող մտայնություն էր այն ճշմարտությունը, որ հայ ժողովրդի բախտը ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Արևմտյան Հայաստանում անքակտելիորեն կապված է Ռուսաստանի ճակատագրի հետ: Սակայն Անդրկովկասն ամբողջապես կտրված էր հյուսիսից: Անդրկովկասի և Հյուսիսային կովկասի միջև բոլոր ճանապարհների վրա առաջացել էին խցաններ:

1917-ի աշնանը «ոչ մեկի մտքով չէր անցնում (բացի գուցե առավել ազգայնական տարրերից, գլխավորապես վրացիների և թուրքոֆիլ թաթարների շրջանում) ընդմիշտ խզել կապերը Ռուսաստանի հետ», — գրում է դեպքերին ականատես Գ. Մելիք-Կարակոզովն իր հուշերում (51):

1918-ի իրադարձությունները մեզ մտ ավելի շատ ֆենտիկվել են ներքին դրության առումով: Մեր կարծիքով մտեցման հիմքում ամբողջ խորությամբ չի դրվել բուրժուական ինտերվենցիան բացառապես, դատապարտելու անհրաժեշտությունը:

1918 թվականը ամենաբարդ տարին է իրադարձությունների բազմազանությամբ, ֆաղափական իրադարձության բարդացմամբ, տարբեր ուժերի բախման ու կոնֆլիկտների առատությամբ: Իտալիայում էր հայ ժողովրդի նամար այդ տարի փոխվում էր ոչ քե ամիսներով, այլ օրերով, իսկ երբեմն նաև ժամերով: Այս հանգամանքը պատմաբանից պահանջում է նախ և առաջ օրյակտիվություն ու կուսակցականության նշարիտ չափանիշների կիրառում պատմական պրոցեսի իրական պատկերը վերականգնելու և վերապատմելու նամար:

Օրինակ, պատմական ճշմարտությունը ասեմաբարձում է, երբ գրում են, թե անգրիզական կամ իսպանական ստեղծել են Առևձառախի իմպերիալիստները: Կամ երբ պնդում են, թե բուրժուական և գերմանական գործերին Անդրկովկասի վրա ճարձակման դրոշմը անգրիզական և ամերիկյան իմպերիալիստները, թե «ստեղծված իրադրության մեջ, ուղղակի գինված ինտերվենցիա կազմակերպելու հնարավորություն չունենալով ԱՄՆ-ը կուրս վերցրին խրախուսելու Անդրկովկասի դեմ գերմանա-բուրժուական ագրեսիա կազմակերպելու» (40): ԱՄՆ-ի փառապաշտությունը կարելի է և պետք է քննադատել այլ, սեզիսն առիթներով, բայց ոչ թե 1918-ի բուրժուական ներխուժման համար: Այդ ներխուժման հեղինակներն ու պատասխանատուները երիտթուրքական շարժարարներն են և չպետք է նրանց մեղքը մեղմացնել, այն ուրիշի վերագրելով:

Երիտթուրքների գործած մեծագույն շարագործություններից մեկը 1918-ի հակասովետական ինտերվենցիան էր Անդրկովկասում: Այս մասին հակայական գրականություն է ստեղծված ինչպես Սովետական Միությունում, մասնավորապես Անդրկովկասում, այնպես և աշխարհի տարբեր երկրներում: Երիտթուրքների արգեսիվությունը, ուխտադրծությունը, ժողովրդակործան քաղաքականությունը Անդրկովկասում, 1918-ի գարնան շարագործությունները Հայաստանի ամբողջ տարածքում, Թաքվի գանգվածային մարդասպանությունը, որին զոհ գնաց 30 հազար հայություն, հանրահայտ փաստեր են: 1918-ի դժնի ժամանակաշրջանն ուսումնասիրելիս մեզ մոտ շատ ավելի շեշտը դրվել է բուրժուանացիոնալիստական կուսակցությունների հակասովետական կեցվածքի, նրանց ներհակությունների ու մրցապայքարի վրա, քան թուրքական ագրեսիվ քաղաքականության էությունը բացահայտման ու մերկացման վրա:

1918-ի փետրվարի 27-ին գաղտնի հրամանով էնվերը ռազմական միևնույնության անունից հրամայում էր ոչնչացնել ամբողջ հայ ցեղը: «Թեև գեներալ Վեհիբը հավաստիացնում էր, որ նրա զորքերը թշնամական մտադրություններ չունենին... այդ գործողության իրական նպատակը Անդրկովկասի մեծ մասի վրա թուրքական հսկողության հաստատումն էր»,— գրում է Տրումպեները (71, էջ 94): Բրեստում ապահովելով պանթուրքիստական ծրագրի միևնույնը, երիտթուրքական կառավարությունը շարունակեց ճնշում գործա-

դրել Անդրկովկասի վրա, պահանջելով նրանից անջատվել Ռուսաստանից, իսկ հետո վերջնագրով տարանջատելու էր Անդրկովկասը՝ բաժանիր, որ տիրես սկզբունքով իր տիրապետությունը երկրամասում հաստատելու համար: «Այդ անհղ վտանգի և իրավաբանական խորամանկ խաղերի դեմ հանդիման, պետք է խոստովանել,— գրում է դեպքերին քաղաքագետ Պ. Մելիք-Կարակոչովը,— Անդրկովկասյան սեյմը (առաջին անգամ գումարված 1918-ի փետրվարի 10-ին) և ազգային խորհուրդները խղճուկ պատկեր էին ներկայացնում: Խճճվելով ու սայթաքելով ամեն քայլում, զողալով մոտեցող վտանգից... Անդրկովկասյան կառավարությունը չկարողացավ կազմակերպել երկրամասի պաշտպանությունը, չնայած ռուսական բանակի թողած զգալի զինամթերքներին և, ինչպես հետո պարզվեց, թուրքական զինված ուժերի շնչի նությանը» (51):

1918-ի փետրվարի 5-ին գեներալ Նազարբեկովը գանգատվում էր, որ Կարինում գտնվող առաջին գնդի կազմում միայն 500 մարդ կա, չորրորդ գնդում միայն 300 հոգի, իսկ Խնուսի երկրորդ գունդը վերջնագիր է տվել, թե դառնալու է Կովկաս մինչև փետրվարի 15-ը: Նա ասում էր, որ ուղարկված համալրումներից «ոչ մի մարդ տեղ չի հասել» (11, թ. 147):

Փետրվարի 8-ին արդեն նոր կացություն էր: Թուրքական զորքն առաջ էր շարժվում «միմիայն նրա համար, որ... մենք զորք չունենք ճակատում: Եթե մենք դիմադրեինք խուճապ չէր լինի»,— եզրակացնում էր Հայոց ազգային խորհրդում նախագահողը (11, թ. 149):

Ազգային խորհրդի փետրվարի 12-ի նիստում անհիմն լավատեսի դերում էր դաշնակ Ռ. Տեր-Մինասյանը: Նա հոխորտում էր. «Այս բոլորին մեր ուժերով թուրքերին հավասար ենք: Հարց է նույնիսկ, թե ո՞վ շատ ուժ ունի, մենք, թե նրանք: ... Մենք դեռ հաղթված չենք: Անդրկովկասի բախտը հայերի ձեռքին է. մենք դեռ հաղթողի դերի մեջ ենք» (11, թ. 149): 1918-ի մարտի 30-ին Ազգային խորհրդի նիստում Արշ. Զուրաբյանը հայտարարում էր. «Թուրքերի պահանջը՝ անկախություն հայտարարել, մի միջոց է մեզ Ռուսաստանից անջատելու և մենակ թողնելու» (11, թ. 174):

Ս.-դ. Փիրուսյանը առաջարկում էր կոիվը շարունակել Թուրքիայի դեմ, բայց բուլղարիկյան Ռուսաստանի հետ դաշնակցած (11, թ. 174):

1917—1918 թթ. ռուսական զորքերի հեռացումով առավել անհանգստացած էին հայ հասարակական-քաղաքական ուժերը: Առանց Ռուսաստանի նրանց շահադանց անհեռու-նկար էր ներկայանում վաղվա օրը: Սա էր պատճառը, որ նրանց ղեկավարներն անհամեմատ շատ էին խոսում Անդրը-կովկասի համախմբվածության, արտաքին հարձակումից երկրամասը պաշտպանելու համատեղ ջանքերի գործադրման մասին: Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից ստեղծում էր անելանելի վիճակ: Վրաց մենչևիկները ձեռնարկում էին գերմանական հովանավորության ու թուրքական ձեռնարկում միջև՝ պահպանելով Վրաստանի տերիտորիալ ան-ձեռնմխելիությունը: Ագրեսիվական հողատեր բեկական ու խանական վերնախավն աղոթում էր Թուրքիայի գալստյան համար: Իսկ հայկական միջավայրում շարունակվում էր ան-որոշ ընթացքը, սակայն միշտ գիտակցելով, որ առանց Ռուսաստանի ամեն ինչ վատ է լինելու:

Ճակատը չկարողանալով պահել միայն հայոց ազգային խորհրդի կազմած զորամասերով, սեյմն ուզում էր թուրքերի հետ ղինադադար կնքել Անդրկովկասի հանրապետության անունից, որը ձևականորեն շարունակում էր մնալ համառու-սաստանյան պետության կազմում: Երիտթուրքական ինտեր-վենտների համար որքան հաջող էին զարգանում իրադարձու-թյունները կովկասյան ձևատում (ավելի շուտ նրանք առաջ էին շարժվում համարյա դիմադրության չհանդիպելով), «անքան ավելի էր բացահայտվում Անդրկովկասյան սեյմի ու կառավարության իշխանության նոմինալ բնույթը», ակըն-բախ էր դառնում անդրկովկասյան ժողովուրդների բուրժու-ական վերնախավերի ազգային-քաղաքական կողմնորոշում-ների հակասականությունը: «Անդրկովկասյան թաթարներն առանց երկրնորանքի ծարավի էին թուրքերի գալստյան, վրացիները տատանվում էին՝ ընտրություն կատարելով դի-վանագիտության և պատերազմի միջև, իսկ հայերը իմանա-լով, որ հաշտեցում և խաղաղություն չի կարող լինել իրենց և թուրքերի միջև այն ամենից հետո, որ տեղի էր ունեցել

հայերի հետ Թուրքիայում, գտնվում էին տենդաշին զրգոման մեջ իրենց լրիվ միայնակության ու մահացու վտանգի գի-տակցումից» (51, էջ 7):

Նվ աշխարհագրական, և քաղաքական տեսակետից հայերը պետք է իրենց վրա վերցնեին հարձակվող թշնամու առաջին հարվածը, և նրանց համար դա կյանքի ու մահվան հարց էր: Գիվանագիտություն, թե՛ պատերազմ. վրաց մենչևիկները նախընտրում էին առաջինը:

Երկրամասի ազգային խորհուրդներում շատերը խոսքով դատապարտում էին սեպարատիստական տենդենցները, կոչ էին անում միասնականություն ընդդեմ թուրքական վտանգի, բայց գործով ամեն ինչ հակառակին էր տանում: «Նեղ ազ-գային կրքերը կատարում էին իրենց քայքայիչ գործը, խար-խըլելով անդրկովկասյան պետական իշխանությունը» (51, էջ 8): Գ. Ղարաջյանը (Արկումեդ) գրում է, որ սեյմը որպես բարձրագույն օրգան համարյա գոյություն չունեի: Ընդհա-նուր անդրկովկասյան հիմնարկները կախված էին օդում և ոչ մի իշխանություն չունեին (38, էջ 65):

Թուրքական զորքերը առաջանում էին Անդրկովկաս, քայլ առ քայլ ամրանալով նոր դիրքերում: Նրանց հրամանատար-ները կեղծավոր առաջարկություններ էին անում անդրկով-կասյան իշխանությունը հաշտություն ու խաղաղություն կըն-քելու մասին: Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Բուաշեն 1918-ի մարտի 17-ին հաղորդում էր, որ թուրքական «բո-լոր ազդեցիկ շրջաններն այս վայրկյանիս ուղղակի արբեցած են հաղթության գիտակցությամբ, ազգայնամոլությամբ և համիսլամությամբ»: Ը. Տաշեանը գրում է, որ «այդպիսի ոգի մը պիտի չսանձվեր դյուրավ, մանավանդ, երբ ռուս բանակները քաշված էին հայ հողեն...» (36, էջ 37):

1918-ի սկզբի թուրքական հարձակումը տեղահանեց թուրքահայաստանի 150 հազար հայությունը: 1918-ի մար-տի 14-ին Վանի ներկայացուցիչ Լովհաննիսյանը հետևյալ կերպ էր նկարագրում ստեղծված ծանր դրությունը. «Վանը կարված է, մի ռադիոկայան գոյություն ունի, բայց մասնա-գետի բացակայության պատճառով անգործության է մատն-ված: Տեղացիներից կարելի է հավաքել մոտ 2000 հոգի, բայց զենք չկա... երկու թնդանոթ կա, բայց մարդ չկա: Հեռախոս-

ների, հեռագրերի համար մարդիկ չկան...» (11, թ. 168)։ Թուրքական զինված ուժերը 1918-ի հունվար-ապրիլին գրավեցին Երզնկան, Բայբուրթը (Բաբերդ), Մամախաթունը, էրզրումը, Կարսը և այլն։ Չնայած այն բանին, որ Անդրկովկասյան սեյմի կառավարությունն ապրիլի 1-ին, այնուամենայնիվ, թեև ուշացած, ընդունեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները, Թուրքիան, ի խախտումն այդ պայմանների, ոչ միայն գրավեց Կարսը, այլև Ալեքսանդրապոլը և միլիոնավոր կասի խորքը։

Էնվեր-Քալեթ երիտթուրքական կլիկը ոչ մի միտք չունեւ հարգելու միջազգային իրավունքը, իր իսկ կնքած զինադադարի պայմանները, ըմբռնելու Սովետական Ռուսաստանի հռչակած՝ ժողովուրդների եղբայրության, խաղաղության և նոր հասարակարգի կառուցման սկզբունքները։ Նա ղեկավարվում էր Անդրկովկասը նվաճելու պանթուրքական սկզբունքներով։

Բրեստ-Լիտովսկում Գերմանիան պահանջում էր, որ «Ռուսաստանը իր տրամադրության տակ ունեցած բոլոր միջոցներով պետք է նպաստի ամենակարճ ժամանակամիջոցում պլանաչափ կերպով Թուրքիային վերադարձնելու նրա անատուրիական մարզերը...» (43, էջ 113)։ Սրանք դեռ կոնկրետացված պահանջներ չէին։ Օգտվելով զինադադար կնքելու լենինյան տակտիկայի դեմ Տրոցկու և «ձախ» կոմունիստների հարուցած դժվարություններից, կազերական Գերմանիան ավելի սսնձարձակ պահանջներ առաջադրեց։ «Այն բանից հետո,— գրում է Գ. Վ. Չիչերինը,— երբ մենք ժամանեցինք Բրեստ-Լիտովսկ, մեզ ներկայացվեց էլի մի նոր պայման, որը վատացնում էր առաջվա վերջնագիրը, այն է՝ Ռուսաստանից Կարսը, Բաթումը և Արդահանը անջատելու պահանջը։ Միաժամանակ մեզ հայտնեցին, որ դա հակառակ կողմի միևնույն պահանջն է» (60, էջ 20)։

Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների մասնակից, սովետական զինվանագետ Ա. Ա. Իոֆֆեն գրել է, թե Բուլղարիան և Թուրքիան Բրեստ-Լիտովսկում համարյա ոչ մի դեր չէին խաղում, իսկ մեծ վեզիր Քալեթ փաշան «փորձում էր նվաճել մեր համակրանքը հաճախակի հիշեցումներով այն մասին, թե ինքը նույնպես հեղափոխական է»։ Իոֆֆեն հիշում

է նաև թուրք մյուս պատվիրակ Հաքբի փաշային, որին գերմանացի Կյուլմանը սովետական պատվիրակներին էր ներկայացրել իրեն բոլոր ժամանակների «Եվրոպայի լավագույն զինվանագետ»։ Սա ուզած պահին իսկական արցունքներով կարող էր լաց լինել՝ նման կինոդերասաններին, հիշում է Իոֆֆեն (46)։ Գերմանական վերջնագիրն ավելի ծանր էր դարձել Կարսը, Արդահանը և Բաթումը Թուրքիային հանձնելու պահանջով (46, էջ 146)։

1918-ի մարտին Բրեստում սովետական պատվիրակությունը բողոք էր հայտնում գերմանական ու թուրքական ներկայացուցիչներին՝ թուրքական բանակի հարձակման, նոր տերիտորիաներ գրավելու առթիվ, առանց հաշվի նստելու այդ «մարզերի բնակչության կամքի հետ» (54, № 43. 7. 3. 1918)։ Բրեստի պայմանագրի (կնքված 1918 թ. մարտի 3-ին) 4-րդ հոդվածով Արդահանի, Կարսի և Բաթումի շրջաններում բնակչությունը նոր իրավակարգ էր ստեղծելու հարևան պետությունների, «հատկապես Թուրքիայի համաձայնությամբ», թեև սովետական ներկայացուցիչները (1918 թ. փետրվարի 21-ին) բողոքեցին Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերը հզգուտ Թուրքիայի Ռուսաստանից անջատելու դեմ (52)։ Սովետական կառավարության պահանջը մերժվեց և նա ստիպված էր կնքել «անասելի ծանր, բռնակալական և ստորացուցիչ հաշտություն», որը փաթաթեցին «մեր վզին բացահայտ ուլտիմատումով և անողոք բռնությամբ» (1, հ. 27, էջ 233)։

Այսպիսով, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածով ռուսական բանակը պետք է ազատեր Արևմտյան Հայաստանի գրավված տերիտորիաները։ Կարսի և Արդահանի մարզերում պետք է անցկացվեւ հանրաքվե, իսկ Արևմտյան Հայաստանի հողերը Թուրքիան սեփականացնում էր, անտեսելով հայ ժողովրդի իրավունքները։ Երիտթուրքական կառավարությունը չէր ճանաչում «Թուրքահայաստանի մասին» ղեկերտի դրույթները, շարունակելով իր որդեգրած հակահայկական ուղեգիծը։

Բուլղարիան բացատրում էին, որ թուրքերի «անզուսպ ցանկությունն է՝ հաջողությամբ պսակված տեսնել բեզական գերիշխանությունը Անդրկովկասում», որ նրանք «հուր ու

կրակի, սուր ու թրի տալով» Հայաստանը, ձգտում են «թիկունքից հարձակվել սոցիալիստական Ռուսաստանի վրա»: Ընդգծելով, որ «տաճկական իմպերիալիզմի դեմ մեր կռիվը նույն կռիվն է», որ մղվում է բեզական-ազնվականական բուրժուական հակահեղափոխության դեմ, նրանք բոլոր հեղափոխական ուժերի «սրբազան պարտականությունը» համարում էին «ամենահամառ կերպով պաշտպանել սոցիալիստական Ռուսաստանի թիկունքը» (9, № 5, 6, 7, 1918):

Խճճված հակասությունների մեջ, ավելի գրգռելով ազգամիջյան երկպառակությունները Անդրկովկասյան սեյմը, ազգային խորհուրդներն անկարող գտնվեցին դիմագրավելու թուրքական ագրեսիային: Չկար կազմակերպված բանակ, միասնական հրամանատարություն, տարրական կարգապահություն: Վրաց մենշևիկները կապի մեջ էին գերմանացիների հետ, «Վիլհելմի պրոտեկտորատ» (33, էջ 200) էին ուղում: Ադրբեջանական մուսավաթն ու բեզական-խանական վերնախավը՝ երիտթուրքերի հետ, «գլուղացիներին իրենց ենթարկելու համար օգնության էին կանչում թուրքիային» (33, էջ 210): Իսկ դաշնակցության վերնախավն ընդունելով հակասովետական դիրքորոշում, ընթացավ իսկական դավաճանության ուղիով: «Իրենց սոցիալիստ անվանող մենշևիկները փոխանակ իրենց բեզերի դեմ ապստամբած մուսուլման գյուղացիների հետ կապվելու, գործարքի մեջ մտան հենց այդ բեզերի հետ, զինեցին ու ուժեղացրին նրանց և նրանց հետ միասին դավաճանեցին ու Անդրկովկասը վաճառեցին թուրք փաշաներին: Ռուսաստանից Անդրկովկասն անջատելու խայտառակ ակտին մասնակցեցին նաև դաշնակցականները...», — ասվում էր Բաբելի ժողովրդական կոմիսարների և ուլետի 1918-ի հունիսի 1-ի կոչում: Անդրկովկասը նվաճելու ռազմական գործի գլուխ կարգվել էր մոլեռանդ պանթուրքիստ Վեհիբ փաշան (70, թ. 40):

1918-ի ապրիլի 13-ին Գ. Զիչերինը և Լ. Կարախանը հեռագրում էին Թիֆլիսում գերմանական հյուպատոսին, պահանջելով, որ Գերմանիան կանխեր թուրքական արշավանքը Հայաստան: Հեռագրում ասված էր. «Թուրքական բանակն առաջ է շարժվում դեպի Բաթում, Կարս, Արդահան, ավերելով երկիրը և ոչնչացնելով գյուղացիական բնակչությանը

Հայերի հետագա ճակատագրի համար պատասխանատվությունն ընկնում է Գերմանիայի վրա, որովհետև նրա պահանջով էլ հենց ռուսական զորքերը դուրս բերվեցին հայկական մարզերից և այժմ Գերմանիայից է կախված թուրքական բանակի ետ պահումը վրեժի և շարունակյալ հողի վրա ծագող սովորական էքսցեսներին: Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ մի այնպիսի կուլտուրական պետություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որը հնարավորություն ունի ազդելու իր դաշնակից թուրքիայի վրա, թույլ կտա, որ կամքից անկախ այս համաշխարհային պատերազմի մեջ քաշված հայ ժողովրդի համար Բրեստի հաշտության պայմանագիրը ծառայի անթիվ թշվառությունների աղբյուր» (19, էջ 433):

Արխիվային վավերագրերը մեզ պատմում են այն հրեշավոր շարագործությունների մասին, որ գործում էին երիտթուրքական բանակի հրամանատարները հայ գերիների նրկատմամբ: Էրզրում բերված 4000 հայ գերիների մեծամասնությունը կոտորվեց: Որոշ կայարաններում գերիներին դիմավորում էին դանակներով, դազանակներով ու քարերով զինված թուրք կանայք, որոնք հարձակվում էին անզեն, հյուժված գերիների վրա և «վրեժ» լուծում «անցյալի» համար (13, թ. 61):

1918-ի ապրիլի 6(19)-ից մինչև 8(21)-ը Ալեքսանդրապոլում կառավարության անդամների, կուսակցությունների դեկավարների խորհրդակցությունում քննարկվում էին Անդրկովկասյան սեյմի, Բրեստի հաշտության, երկրամասի պաշտպանության և այլ հարցեր: Գլխավոր հրամանատար գեներալ Լեբեդինսկին ճակատում տիրող դրության մասին տված հաղորդման մեջ, (7(20) ապրիլի), ասում էր. «Կարսը բավարար չափով պաշտպանված է և կարող է ցույց տալ դիմադրություն» (31, թ. 6): Թշնամու զորքի թիվը նա հաշվում էր 3—4 հազար զինվոր: Գեներալ Նազարբեկովը հայտարարում էր, որ ամբողջ ճակատում ունեին 6 հազար զինվոր: Նա բողոքում էր մատակարարումից և գտնում էր, որ «մենք մենակ դիմադրել չենք կարող թշնամուն» (31, թ. 6): Խորհրդակցությունում Արշ. Զուրաբյանը կոչ էր անում հավատ չընծայել խարդախ երիտթուրքերին: Նա ասում էր. «Ինչով կարելի է երաշխավորել, որ Թուրքիան կբազակականա 1877 թվականի

սահմաններով և ավելի առաջ չի գա: Թշնամու առաջխաղացումն ինքնին ապացույց է, որ նրանք չեն հարգի դաշնագիրը (Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի մասին է խոսքը—Ձ. Կ.) ... Ոչ ոք չի կարող տալ երաշխիք, որ թշնամին առաջ չի գա և մեզ չի կոտորի, հավատալ Թուրքիո խոստումներին—դա վտանգավոր ավանտյուրա է: ... Տաճկաստանի նպատակն է բաժանել մեզ Ռուսաստանից և ենթարկել իրեն: Բայց մենք կարո՞ղ ենք թողնել Ռուսաստանը, հյուսիսի օրիենտացիան, կարո՞ղ ենք դադարել մեր աչքերը դեպի հյուսիս հառելուց» (31, թ. 11—12): Լեոն Սարգսյանը նույն խորհրդակցությունում չէր ժխտում, որ «ժողովուրդը բնավ չի ուզում Ռուսաստանից բաժանվել» (31, թ. 17): Արշ. Զուրաբյանը չէր ընդունում Անդրկովկասի անկախությունը և հերթական խնդիրը համարում էր «ամրապնդել կապերը ռուսական ֆեդերատիվ հանրապետության հետ»: Բայց նա, իհարկե, դատապարտում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որը «հաստատում էր Բաթումի, Կարսի և Արդահանի շրջանների անջատումը», «Թուրքիայի առաջ բացում էր ավելի հեշտ եղանակներ և ուղիներ տիրանալու ամբողջ Անդրկովկասին ու բնաջնջելու ժողովուրդներին, մասնավորապես հայերին» (31, թ. 18):

Երիտթուրքերը հայոց քաղաքական դեկավարներին հորդորում էին իրենց հետ դաշն կապել ընդդեմ Սովետական Ռուսաստանի: «Մենք կաջակցենք Ձեզ սեփական պետություն կազմելու, մեր շահն է հանդես գալ ընդդեմ Ռուսաստանի»: Այս նպատակով «Ընդդեմ բոլշևիկների» կովելու համար թուրքերը խոստանում էին զինված օգնություն: Այնուհետև նրանք զգուշացնում էին. «Մենք մեր պատմական կոչումը պիտի կատարենք: Եթե այժմ հայերը մեզ ստիպեն, որ Կովկասը կովի մեր դեմ, այն ժամանակ կլինենք անողոք» (31, թ. 6): Ասվել էր այն մասին, որ հայերը միջազգային կոնֆերանսի վրա հույս չպետք է դնեն, քանի որ կասկածում էին, թե հայ մնալու էր կոնֆերանսի համար (31, թ. 9):

Ստ. Շահումյանը ցույց էր տալիս, որ «թուրքական կայսրությունը օգտվեց Անդրկովկասյան սեյմի դավաճանական, զուտ պրովոկացիոն գործունեությունից» (33, էջ 290): Նա ցույց էր տալիս, որ միայն հայոց զինված ուժը բավարար էր թուրքական հրոսակների առաջն առնելու համար, միայն

թե լինեի որոշակի կազմակերպվածություն: Նացիոնալիստները «խայտառակ կերպով դավաճանեցին» հայ զանգվածներին: Նա մեղադրում էր դաշնակցության վերնախավին, որի «ձեռքին կար մոտ 30 000 հայ ճակատային զինվոր: Այդ ուժով հրաշքներ կարելի էր գործել» (33, էջ 224): Մինչդեռ «դաշնակցություն կուսակցության տվյալների համաձայն ամբողջ ռազմաճակատում, սկսած Սև ծովից մինչև Պարսկաստան, թուրքերեն ունեն 18—20 հազար հոգանած, կազմալուծված զորք» (33, էջ 276): «Թուրքական տիրակալությունը կալվածատերերի հաղթանակն է և կործանում՝ ամբողջ Անդրկովկասի գյուղացիների ու բանվորների համար» (33, էջ 244): Ստ. Շահումյանը զգուշացնում էր «բեզական հակահեղափոխությունից», որին պաշտպանում էին ժողովանիան, Գեգեչկորին, Զխենկելին, սրանց մեղադրում «հանցավոր խաղի» մեջ (33, էջ 244):

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը Թուրքիային պատերազմ հայտարարեց միայն 1918-ի մարտի 1-ին, թեև ռազմաճակատում պատերազմական գործողությունները ոչ մի օր չէին դադարել: Այնուհետև, սեյմն ինքնուրույն բանակցությունների մեջ մտավ թուրքերի հետ Տրապիզոնում: Չճանաչելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը (Ռուսաստանի և Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Թուրքիայի և Բուլղարիայի միջև), որը հողվածներ էր պարունակում Անդրկովկասի վերաբերյալ. սեյմն անհրաժեշտ էր համարում խաղաղության հարցը Թուրքիայի և Անդրկովկասի միջև դարձնել հատուկ քննարկման առարկա:

Ապրիլի 1-ին, երբ Անդրկովկասի պատվիրակությունը ստիպված էր հայտարարություն անել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ճանաչելու մասին, բանակցությունները խզվեցին և թուրքերը զբաղեցին Բաթումը: Երբ մենշևիկյան կուսակցության վերնախավում հաղթեց թուրքերի հետ ամեն գնով հաշտության հասնելու գիծը, անդրկովկասյան կառավարության նոր նախագահ Զխենկելին «իր իշխանությունը» (58, թ. 5) Կարսը հանձնեց թուրքերին և նրանց հետ բանակցություններ սկսեց խաղաղության շուրջը: Սովետական կառավարությունը դատապարտում էր Կարսի, Բաթումի և Արդահանի նահանգների օկուպացիան երիտթուրքական գավթիչների կողմից,

«Դրտեղ նրանք սկսեցին ամենավայրագ ճնով դատաստան տեսնել տեղի բնակիչների հետ» (10, էջ 443): Տրապիզոնի բանակցությունների ժամանակ օսմանյան պատվիրակները «հայկական հարցի մասին լսել անգամ չէին ուզում, համարելով այդ իրենց ներքին գործը»: Թուրք ազդեցություններն արհամարհում էին «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը: Օսմանյան պատվիրակները պնդում էին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության համաձայնագիրն անհապաղ ընդունելու վրա, այլապես Անդրկովկասը դիտելու էին որպես Սովետական Ռուսաստանի և իրենց դեմ ապաստամբած երկրամաս: Թուրք պատվիրակներ Ռեուֆ բեյը, Նիզադի բեյը, Խյուսրե բեյը, պրոֆ. Համդի բեյը խոստումներ էին տալիս, հայերին Թուրքիա վերադարձնելու (350 հազար Կովկասից, 30 հազար Միջագետքից) մասին էին շտղակրտառում: Միաժամանակ սպառնում էին. «Գուր միշտ հակված եք դեպի ռուսները և դրա համար պետք է ջնջենք հայերին. եթե դուք՝ հայերը, կրկին շարունակեք Ռուսաստանի կամ Անդլիայի օգնության դիմել, մենք շենք երաշխավորի և մնացած հայերի ապահովությունը» (55, թ. 178):

Տրապիզոնի կոնֆերանսում թուրք պատվիրակները շատ բացորոշ էին արտահայտվում երիտթուրքական պարագլուխների հետապնդած նպատակների, նրանց պանթուրքիստական ծրագրերի մասին: Տարբեր առիթներով նրանք ասում էին, որ իրենք «նացիոնալիստներ» են, «իմպերիալիստներ» և ուզում են իրենց ազդեցությունը տարածել Արևմուտք, Կովկասում: «Եթե չեք ուզում ընդունել մեր պայմանները, մենք կգանք և կթելադրենք մեր պահանջները և նույնիսկ ռազմատուգանք կգնենք մեր ծախսերը ծածկելու համար» (11, թ. 178): Ռեուֆ բեյը հեղինակում ասել էր Հովհ. Քաջազնունուն. «Մենք ինչպես չվախենանք ձեզնից, հայերից: Թուրքիայում այլևս ոչ մի հայ չկա, իսկ դուք դեռ պլաններ եք քաշում Թուրքահայաստանի մասին» (51, էջ 25):

Անդրկովկասի պատվիրակությունը Տրապիզոնում թուրքական պատվիրակության հետ գումարեց վեց նիստ, իսկ առանց նրա՝ 46 նիստ: Հայերից մասնակցում էին Ալ. Խատիսյանը և Հովհ. Քաջազնունին: Որպես խորհրդական մասնակցում էր նաև Լեոն: 1918-ի ապրիլի 5-ին Հայոց ազգային

խորհրդի նիստում բանակցությունների ընթացքի, արդյունքների մասին ղեկուցելիս Ալ. Խատիսյանը, մասնավորապես, ասում էր. «Օսմանցիք հայկական հարցի մասին լսել անգամ չեն ուզում, համարելով այդ իրենց ներքին գործը» (11, թ. 178):

Հաշտության բանակցությունների երկրորդ շրջանը Տրապիզոնում սկսվեց թուրքական վերջնագրի ժամկետի լրանալուց հետո: Տրված էր 48 ժամ: Ռազմական դրության անհուսալիություն, խուճապ ու անկումայնություն, սեյմի իրարամերձ հրահանգները դրույթունը դարձրին էլ ավելի կրիտիկական: Տրապիզոնում անդրկովկասյան պատվիրակությունն ընդունեց թուրքական վերջնագրի պայմանները, որոնց հիմքում դրված էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պահանջները: Թիֆլիսից հեռագրով հրահանգ էին տվել հանձնել կարսն ու Կաղզվանը: Թեև Ժորդանիան և Մերեթելին հեռագրով պահանջել էին Բաթումը չզիջել, բայց Բաթումն առանց կովի հանձնվեց թուրքերին: Իսկ սեյմը շորս օր ուշացրեց պաշտոնական պատասխանը թուրքերին և վերջն էլ մերժեց վերջնագիրը:

Տրապիզոնի բանակցությունները մի անգամ ևս ցուցադրեցին թուրքական քաղաքականության ողջ նողկալիությունը: Երեսպաշտություն, շողջորթություն՝ դիվանագիտության բնագավառում, ուխտադրժություն, արյունարբու դաժանություն ռազմական ասպարեզում՝ ահա թուրքական գործելակերպի ընդհանուր պատկերը:

Սկսվեց Անդրկովկասի տարբեր ուժերի, քաղաքական կուսակցությունների միջև առկա հակասությունների էլ ավելի խորացման, բախումների շրջանը: Սոցիալ-դեմոկրատների մի մասը, ֆեդերալիստները, մուսավաթականները, հումեթթը, սոցիալիստական բոլկը հանդես եկան բանակցությունները վերսկսելու օգտին, իսկ դաշնակցությունը, համեմալյն դեպս խոսքով, դեմ արտահայտվեց: Վերջապես որոշվեց այդ խնդիրը քննարկել Ալեքսանդրապոլում գումարվելիք բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչների համաժողովում: Թուրքերի կազմած պայմանագրի նախագծի 4-րդ հոդվածով Անդրկովկասի անկախությունը չհայտարարելու դեպքում օկուպացիայի տակ գտնվող ազգաբնակչության

նկատմամբ իրավունքը անցնում էր թուրքական իշխանություններին: Զինված ուժերը զինաթափվելու և լուծարքի էին ենթարկվելու: Հարցն այսպես էր դրվում. կամ Ռուսաստանից անջատվել և հետո բանակցությունների մեջ մշտնել թուրքական կառավարության հետ, կամ ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները: Բնական է, որ վերջին դեպքում գիշատիչ թուրքական իմպերիալիզմը չէր հարգելու Անդրկովկասի աշխատավորության շահերը: Լեոն այդ նույն նիստում խոստովանում էր, որ օսմանցիք ուղղակի խաղ էին անում իրենց հետ: Նա ասում էր, որ նույնիսկ ձեռքի տակ չունեին, չգիտեին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որ թուրքերն իրենց հետ խոսում էին իբրև հաղթողներ, իրենց կտրել էին արտաքին աշխարհից, հայկական հարցի մասին լսել անգամ չէին ուզում և այլն (11, թ. 179):

Այդ պահին (1918 թ. ապրիլի 12-ին) շատերն էին արտահայտվում ընդդեմ անկախության: «Թուրքը գալու է և փրկություն չկա նրանից: Դեռ ուշ չէ, պետք է սեյմը ցրել և հարել բուլղեիկյան իշխանության. մեր ժողովրդի համակրանքը նրա կողմն է...», — ասում էին ոմանք (11, թ. 181): Արտակ Ստամբուլցյանը գտնում էր, որ փրկությունը սովետների իշխանություն հաստատելու մեջ էր, Ռուսաստանի հետ դաշինք կապելու մեջ (11, թ. 182): Նույնիսկ ընդունվում է մի բանաձև, որտեղ դատապարտվում էր սեյմը, որն իրավունք չուներ ոտնահարել ժողովուրդների իրավունքը՝ անկախություն հայտարարելով: Բանաձևում ասվում էր, որ անկախության ակտը կարելի էր հրատարակել միայն Անդրկովկասի ժողովուրդների հանրաքվեի միջոցով (11, թ. 183):

«Ազգային խորհուրդը, — ասված էր բանաձևում, — բողոքում է այդ ձևով կատարված ակտի համար, թողնելով դրա ամբողջ պատասխանատվությունը սեյմի վրա» (11, թ. 183): Զևի տեսակետից կարծես թե սա ճիշտ դիրքորոշում էր, բայց գործնականում սեյմը շարունակելու էր հակասովետական ընթացքը, քանի որ փաստացի իշխանությունը մնում էր այնտեղ խմբված մենշևիկների և մուսավաթականների ձեռքին: Դաշնակները և հայ մյուս քաղաքական ուղղությունների մարդիկ գլխիկոր ընթացան նրա ետևից: Այդ ընթացքը մի պահ շեղվեց Սարդարապատի ժողովրդական դիմադրության շնոր-

հիվ, բայց նորից շարունակվեց 1918-ի հունիսի 4-ին Բաթումում կնքված պայմանագրի բովանդակությամբ և հետևանքներով:

1918-ի մայիսի 7-ին Ազգային խորհուրդում միտքը պտտվում էր այն խնդրի շուրջը, որ եթե Ազգային խորհուրդը մնար Ալեքսանդրոպոլում և կազմակերպեր նրա պաշտպանությունը, թուրքերը չէին մտնի այդ քաղաքը (11, թ. 194): Խոսում էին այն մասին, որ զինվորական գործի գլուխ էին կանգնած «հին բյուրոկրատ, հասարակական ջիղ չունեցող զինվորականներ և ծառայությունից խուսափողներ», որ զենքերը վաճառում էին, դասալքությունը բռն էր դրել մանուրեք, որ «հարուստների տղաները պրոտեկցիայի շնորհիվ ետ էին կանչվում պահեստի գնդերից գրագետի անվան տակ» և այլն (11, թ. 198): Ոմանք գտնում էին, որ զեներալ Նազարբեկովը «միանգամայն անհարմար է այդ բարձր և պատասխանատու պաշտոնի համար. հուսահատ, գործի հաջողությանը չհավատացող և խուճապի ենթակա մարդուն թողնել այդ պաշտոնում՝ հանցագործություն է» (11, թ. 199):

Մայիսի 15-ին թուրքական հրամանատարությունն անընթեռնելի մի վերջնագիր ներկայացրեց Ալեքսանդրապոլի ամբողջի պարետին: Թուրք սպան անհապաղ պատասխան էր պահանջում: Մինչև պարետը կգար մտտակա թուրքական պահակակետը թուղթը թարգմանել տալու (այն վերջնագիր էր Ալեքսանդրապոլը, Ալեքսանդրապոլ—Զուլֆա երկաթուղագիծը թուրքերին հանձնելու և այլնի մասին), թուրքական զորամասերն անցան սահմանը, իսկ հրետանին սկսեց ոմբակոծել քաղաքի բնակելի տները (21, թ. 49—50):

Մայիսի 15-ին Ազգային խորհուրդն արտակարգ նիստ էր գումարել: Ալեքսանդրապոլը ոմբակոծված էր: Թուրքերը պահանջում էին այդ քաղաքը, Երևանը, Էջմիածինը, Ախալքալաքը, դեպի Զուլֆա երկաթուղային գիծը հանձնել իրենց: Պահանջում էին աղթթելիս հիշել սուլթանի անունը (55, թ. 207):

Թվում էր, թե երիտթուրքական ջարդարարներին հաջողվելու էր իրականացնել Ռուսահայաստանը նույնպես ոչնչացնելու իրենց մարդակերական ծրագիրը: Գաղթելու տեղ այլևս չէր մնացել: Թուրքական զորքերի մի մասը շարժվեց Ալեքսանդրապոլ—Ղարաքիլիսա գծով, մյուսը դեպի Երևան: Սա-

կայն Ղարաքիլիսայի, Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի ժողովրդական հերոսամարտերում թուրքական չինված ուժերը պարտութան մատնվեցին: «Հանուն հայ ժողովրդի գոյատևության ու ազատության, հերոսաբար դիմադրելով թուրք ջարդարաներին,— գրել է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը,— Սարդարապատի մարտիկները փաստորեն պատերազմում էին այն ուժերի դեմ, որոնք պատրաստվում էին հայ ժողովրդի կրծքավանդակի վրայով նետվել Անդրկովկաս՝ նպատակ ունենալով արյան մեջ խեղդել Բաքվի կոմունան, տիրանալով նաև Բաքվի նավթին, որի կարիքն օգի ու ջրի պես զգում էր թուրք-գերմանական կռալիցիան» (7, էջ 7, առաջաբան):

Որտեղ դիպավ թուրք ասկյաթի ոտքը, որտեղով անցան երիտթուրք սպաների վաշտերը, այնտեղ հորդառատ արյուն հոսեց: «Ղարաքիլիսան և իր շրջակա յոթ գյուղերը՝ Ղշաղ, Հաշի—Ղարա, Դարբաս, Բզովդալ, Սարմուսախի, Եղաբլի, Վարդանլի փոխվեցին մի ահռելի հեկատոմբի, ուր կատարվեց մեծ եղեռնի վերջին արարը» (32, էջ 28): Մի քանի օրվա ընթացքում ավերակների կույտի վերածվեցին Փամբակի շրջանը, Ղարաքիլիսա գյուղաքաղաքը: Մարդկանց խումբ-խումբ գնդակահարեցին քաղաքի շրջակայքում: Կանանց ու աղջիկներին բռնաբարեցին:

Երիտթուրք Զավիդ բեյը բանվորահավաք հայտարարեց, հետո հավաքվածներին կապկպեցին, քշեցին Մայմեխի, Աջաուրթի և Ալթունթախտի բարձունքները և գնազակահարեցին: Տներից թուրքերը կողոպտում, տանում էին ամեն ինչ՝ ամանեղենից սկսած մինչև գրքերն ու սեղանները, անասուններն ու փեթակները: Այս ամենը բարձում և ուղարկում էին Թուրքիա: Ավանատեք հավաստում է, որ ոչ մի պատահական բան չկար. ամեն ինչ հետևանք էր «թուրք վարիչների կանխորոշված ծրագրի» (32, էջ 101):

1918-ի հունիսի 29-ին «Le Soleil du midi» թերթը գրել էր. «Թուրք զլխատված փոքր ազգերից առավել կոտորվածը Հայաստանն է» (65a, էջ 15):

Տրապիզոնում թուրքական պատվիրակությունը լսել անգամ չէր ուղում հայերի մասին և պատվիրակության նախագահն իր բացման խոսքում հայ անունն անգամ չտվեց և հայ-

տարարեց՝ ուր հասնի թուրք զինվորը, այնտեղ էլ հայ չի կարող գոյություն ունենալ (25, թ. 1): Թիֆլիսում գերմանական ներկայացուցիչը Հայոց ազգային խորհրդի նախագահին փաստաթղթեր էր ցույց տվել, որոնք հաստատում էին, որ թուրքերը վճռել էին հայերին բնաջնջել նաև Կովկասում: Թուրքական ղեկավարների տրամադրությունը սոսկալի թըշնամական էր հայերի հանդեպ մինչև մայիսի վերջին օրերը, և հանկարծ հեղաշրջում է կատարվում նրանց տրամադրության մեջ:

Կ. Պոլսում 1918-ի հունիսին գերմանական դեսպան Բերնսդորֆը զարմանք էր հայտնել, թե «Թուրքիան, որ ութ օր առաջ լսել անգամ չէր ուղում Հայաստան ստեղծելու մասին (մանավանդ էնվեր և Թալեաթ փաշաները), հանկարծ համաձայնություն տվեց...» (ՄԼԻ հայկ. ֆիլ. արխիվ, ֆ. 4047, գ. 260, թ. 2): Այս բոլորը կարծես թե պետք է հասկանալի լինեք անգամ ոչ քաղաքագետներին: Բայց դաշնակցական ղեկավարները միայն շոյվեցին, երբ մայիսի 27-ին Խալիլն ու Վեհիբը իրենց մոտ հրավիրեցին Քաջազնունուն ու Խատիսովին և բարեկամական տոնով խոսեցին: Խալիլը հաճոյախոսում էր հայերի հասցեին, Խատիսովին խնդրում հաղորդել Հայոց ազգային խորհրդին, թե թուրքերը դեմ չեն Կովկասի սահմաններում «Հայաստան կազմելուն»: Իսկ Վեհիբն ավելացնում էր. «Հայ զորքը հիանալի է կովել... Ըստ Շեքի փաշայի տեղեկության՝ նա նման կռիվ չի տեսել տաճկական ոչ մեկ զորաճակատում, չնայած մեր ուժերին (10 հազար կանոնավոր զորք, չհաշված կամավոր հրոսակներին, իսկ հայերը՝ 7000) ու տեխնիկական առավելություններին, կռիվը 4 օր տևեց: Այդ կռիվը զանազան խորհրդածությունների նյութ է դառնում, որ Կովկասում դուք բռնելու եք Բուլղարիայի տեղը» (25, թ. 2): Նա առաջարկում է հայերի հետ պայմանագիր կնքել:

Տրանսիական մի թերթ 1918-ի հունիսի 29-ին գրում էր. «Արյունաքամ Հայաստանը, շրջապատված, առանց հացի, առանց օգնության, առանց հույսի Հայաստանը սրբազան ճիչ է արձակում. «Վեր կացեք մեռածները»: Եվ նա ոտքի է կանգնում թուրքի դեմ: Նա կտրում է նրա ճանապարհը, նա կովում է, նա նրան պարտության է մատնում Պարսկաստա-

նի և Միջագետքի ճանապարհների վրա. նա հաղթականորեն դիմադրում է Վանում, Կարսում, Բաքվում կատաղի բորենուն» (65a, էջ 17):

Հայերը «մի բուռ առյուծներ էին թուրքական բորենինների դեմ»: Ֆրանսիական թերթը գրում էր, թե ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ հայերին պետք է միայն ողբալ: Բայց պարզվեց, որ նրանցով պետք է հիանալ (65a, էջ 18):

Վեհիբը լուծում էր թուրքական զորքի պարտության ու փախուստի մասին: Իսկ հայ «դիվանագետները» չէին զարմանում, թե ի՞նչ փոփոխություն է դա, չէ՞ որ մինչ այդ թուրքերը կտրականապես պահանջում էին ազատել Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա գիծը, դադարեցնել դիմադրությունը, քանի որ, նրանց կարծիքով, դա անօգուտ էր: Մարտի դաշտում հաղթանակել էր հայ զինվորը, իսկ Բաթումում պարտվելու էին հատիսով-Քաջաղունի «դիվանագետները»:

Շուտով Ավ. Ահարոնյանը Կ. Պոլսում թերթերից մեկի թղթակցին ասում էր, թե Կ. Պոլիս ժամանած հայկական պատվիրակության խնդիրների մեջամենևին չի մտնում թուրքահայերի հարցը, իսկ կովկասահայերի հարցը կարող է լուծվել միայն Թուրքիայի բարյացակամ վերաբերմունքի դեպքում: Նա արդեն հայտարարում էր, թե, «եվրոպական տերությունների բարեկամությունը և հովանավորությունը մեզ շատ թանկ նստեցին, նրանցից այժմ մենք որևէ օգուտ սպասել չենք կարող»: Նա հույս էր տածում, որ առաջիկա բանակցությունների ժամանակ թուրքական կառավարությունն իրենց նկատմամբ «կգործեր ներողամտորեն-բարյացակամորեն» (13, թ. 239):

Սարդարապատի ճակատամարտը համաժողովրդական մի կռիվ էր հանուն պատվի, ապրելու և գոյատևելու: Այդ հերոսամարտը մեր ժողովրդի ազգային-ազատագրական բազմադարյան պայքարի ամենափայլուն էջերից մեկն է, որն անջնջելի է նրա պատմությունից:

Սակայն տեսնենք, թե ինչ էր կատարվում Հայոց ազգային խորհրդի ներսում, Բաթումի կոնֆերանսում Անդրկովկասին երիտթուրքերի տված վերջնագրի շուրջ: Բաթումից վերադարձած Հովհ. Բեկզադյանը մայիսի 23-ին Ազգային խորհրդի նիստում պատմում էր կոնֆերանսի աշխատանքի

ընթացքի մասին: Նա հաղորդում էր, որ հալիլ բեյը հայ պատվիրակների հետ խոսում էր «հեզնանքով», «զզվելի» տոնով: «Այժմ,— ասում էր նա,— մենք հաղթող ենք, դուք պարտված, պետք է ընդունեք մեր պայմանները»: Այս ջարդարարը՝ Վեհիբ փաշան, Իգդիրի և Բաշ-Ապարանի կողմից թուրքական զորքի հարձակումը փորձում էր վերադրել քրդերին, կեղծում էր փաստերը (11, թ. 221): 1918-ի մայիսի 25-ին Ազգային խորհրդում արձանագրում էին, որ «բոլորին համակել է լքումն ու անորոշ տրամադրությունը» (11, թ. 222): Ոմանք գտնում էին, որ նոր կացությունն այլ քաղաքականություն է առաջադրում, որ «կովի քաղաքականության գլխավոր ղեկավար Հ. Հ. դաշնակցությունը» պետք է հեռանա, իր տեղը զիջի Հայ ժողովրդական կուսակցությանը կամ կաթողիկոսին, որոնք ավելի հարմար են արտաքին աշխարհի հետ «զիջման, համակերպման» գիծ որդեգրելու համար: Մյուսները հիշեցնում էին, որ քաղաքականության «էական կետերում՝ տաճկահայկական, կամավորական, դիվանագիտական և այլ խնդիրներում» երկու կուսակցությունն էլ նման են միմյանց:

Անհանգստություն էր տիրում այն կապակցությամբ, որ մայիսի 26-ին անկախություն էր հայտարարելու Վրաստանը, որ Բաթումի միացյալ պատվիրակությունը փլուզվել էր, իսկ Չխենկելին Ֆոն Լոսեի հետ մեկնում էր Բեռլին: Որոշվում է Բեռլին ուղարկել Արշ. Ջուրաբյանին, իսկ Կ. Պոլիս՝ Մ. Պապաջանովին և Ալ. հատիսովին (11, թ. 223, 225, 226): Մայիսի 26-ին մեծամասնությունը անժամանակ է համարում Հայաստանի անկախության հռչակումը: Երբ քվեարկության է դրվում անկախության հարցը, ոչ ոք չի ցանկանում: Մերժվում է նաև Ավ. Ահարոնյանի առաջարկը Ազգային խորհուրդը ժամանակավոր կառավարություն հռչակելու մասին:

Վերջապես ընդունվում է էսէո Լ. Թումանյանի առաջարկը (ստանում է 7 ձայն և համարվում ընդունված): Այնտեղ ասված էր. «Ի նկատի ունենալով, որ Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախության հրապարակումով լուծվում է անդրկովկասյան անկախությունը, Հայոց ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես իր վրա է վերցնում կառավարչական

Ֆունկցիաներ հայկական գավառների նկատմամբ» (11, թ. 229): Ընտրվում է հանձնաժողով (Ս. Հարությունյան, Ստ. Մամիկոնյան, Է. Թումանյան և Ա. Երզնկյան)՝ Ազգային խորհրդի հետագա գործունեության ընթացքը մշակելու, ներքին ստատուսը կազմելու և երկու օրվա ընթացքում համապատասխան բանաձևեր մշակելու համար:

Այսպիսով, մայիսի 26-ին անկախության հռչակումը մեծամասնության կողմից մերժվում էր այն պատճառաբանությամբ, որ այն չէր իրագործվի Թուրքիայի հետևողական հակառակության հետևանքով: Մայիսի 26-ի երեկոյան նիստում քննարկվում է Նազարբեկովի հեռագիրն այն մասին, որ զորք չի մնացել, ցրվել են գյուղերը, որ Դիլիջանում հաց, փամփուշտ չկա, որ դրությունը կրիտիկական է և ստիպված է ցրել փաստորեն ցրված զորքը, սեպարատ հաշտություն կնքել և փրկել այն, ինչ որ հնարավոր էր: Խորհուրդը որոշում է զորքի ցրումը թողնել Նազարբեկովի հայեցողությամբ (11, թ. 229):

1918-ի մայիսի 27-ի նիստում լսվում է Մ. Պապաջանովի զեկուցումը: Վերջինս մի շարք փաստերով ցույց էր տալիս, որ դեռևս հունվարին մենշևիկները թուրքերից գրավոր համաձայնություն էին ստացել Վրաստանի անկախության մասին (11, էջ 231): Պարզվում է, որ մայիսի 25-ին Ֆոն Լոսերը Խատիսովին և Քաջազնունուն առաջարկել էր՝ 1. պատվիրակություն ուղարկել Բեռլին, 2. Կ. Պոլիս չգնալ, 3. սեպարատ պայմանագիր թուրքերի հետ չկնքել, 4. թուրքերի օկուպացիային չդիմադրել, 5. Հայաստանի անկախություն հռչակել և այլն: Խալիլ բեյը խոստացել էր հարգել Հայաստանի անկախությունը և նրա տերիտորիան ընդլայնել Կովկասի հաշվին, պահանջել էր վերացնել «բանդաները», այսինքն՝ թուրքերին դիմադրող հայրենասեր ուժերին, հրաժարվել բուլշևիկյան իշխանությունը պաշտպանելուց (11, թ. 231):

1918-ի մայիսի 28-ին Խ. Կարճիկյանը դաշնակցության ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է շտորագրել թուրքական վերջնագիրը: Հայ ժողովրդական կուսակցության կողմից Մ. Պապաջանովը առաջարկություն է մտցնում ընդունել վերջնագիրը: Այդ կուսակցության ֆրակցիայի բանաձևը հրա-

պարակում է Ս. Հարությունյանը: Այստեղ նշվում էր, որ թուրքական նվաճումից ազատ մնացած շրջանները Երևանի և Գանձակի նահանգներում կտրված են դրսի աշխարհից, որ հայկական զորքը կազմալուծված է, իսկ Երևանի նահանգում թեև կոիվը շարունակվում է, բայց չի կարող երկարատև լինել թշնամու ուժերի գերակշռության և ռազմամթերքի ու պարենի պակասի հետևանքով: Նշվում էր, որ ժողովրդի մեջ նկատվում է անկումային տրամադրություն և որ անհաջող կոիվները սպառնում են կորստաբեր հետևանքներ ունենալ հայ մնացյալ ժողովրդի համար: Ընդգծվում էր խնդրի այն կողմը, որ վերջնագրի ընդունումը և զինադադարը կփրկեն ժողովրդին, և որ պատերազմի ավարտից հետո հնարավորություն կստեղծվի համակվրոպական կոնգրեսի միջոցով համապատասխան լուծում տալ հայկական հարցին: «Վերջնագրի ընդունումը, — ասված էր բանաձևում, — կարող է ապահովել մեղ հնարավորություն ունենալու մի փոքր ազգային տերիտորիա, որը կլինի ապագա ազգային կյանքի սաղմը» (11, թ. 233—234):

Այնուհետև բանաձևն առաջարկում էր բանակցել Բաթումի թուրքական խաղաղարար պատգամավորության հետ, որպեսզի էջմիածինը մնա այժմյան հայկական անվիճելի շրջան, իսկ մնացյալ հայկական շրջանների մասին, որոնք վերջնագրի հիման վրա անցնելու էին Թուրքիային, համարվեն առժամանակ վիճելի և դրանք ետ ստանալու համար պատվիրակություն ուղարկել Կ. Պոլիս: Որպես պայման առաջադրվում էին հետևյալ պահանջները. թուրքերի օկուպացրած շրջաններում հայերը չէին ենթարկվելու զինակոշի և պատերազմական պարտադիր աշխատանքների, իսկ Հայաստանը պահպանելու էր ներքին զինվորական ուժերը: Թուրքերից պահանջվում էր թույլ տալ գաղթած հայերին վերադառնալ իրենց վայրերը (11, թ. 234): Այնուամենայնիվ, քվեարկության ժամանակ ձայների մեծամասնությամբ թուրքական վերջնագիրը մերժվեց:

Հատկանշական է, որ վերջնագրի մեջ կար հատուկ կետ, որտեղ թուրքերը պահանջում էին «կոիվ հեղափոխական բանդաներին» (11, թ. 234): Թուրքերի հարցադրումը համընկնում էր անդրկովկասյան հակահեղափոխության դիրք-

որոշմանը: Պատահական չէր, որ Ալ. Խատիսովը՝ Թիֆլիսի երեկվա քաղաքագլուխը, հայ բուրժուազիայի քաղաքական ղեկավարներից մեկը «ծանր դրություն» պատճառները երեքն էր համարում. 1) Բաքվի ղեպքերը և դաշնակցությունը, 2) հողային ռեֆորմների անժամանակ հրապարակումը և 3) Սուրմալուի և Երևանի հակաթուրքական ղեպքերը» (11, թ. 236):

Բաքվում Ստ. Շահումյանի գլխավորած սովետական իշխանության պայքարին ձախ դաշնակների մասնակցությունը Խատիսովի դժգոհության առաջին պատճառն էր, երկրորդը՝ հողային հարցը լուծելու ուղղությամբ կատարված երկշտ քայլերը: Իսկ երրորդ պատճառը՝ Սարդարապատի հերոսական զիմադրությունն էր, որը նույնպես քաղաքական դժվարություն էր հարուցել քաղաքագետ խատիսովներին իրենց դավաճանությունը՝ թուրքերի գիրկն ընկնելը, դուրացնելու տեսակետից:

Վեհիբ Փաշային և Խալիլ բեյին ուղղված այն հարցին, թե ինչո՞ւ բանակցությունների ընթացքում նրանք շարունակում էին արշավանքը, Վեհիբ փաշան պատասխանել է, որ «դրանք միջոցներ են մեր պահանջներն ընդունել տալու համար. գրավված են բոլոր կարևոր ռադմական կետերը՝ Զալալօղլի, Ղարաբիլիսա»: Դա ամենևին չէր խանգարում Հ. Քաջազնունուն հայտարարելու, թե «Վեհիբ փաշան իր վրս լավ տպավորություն է թողել իբրև արևելյան ղեկավարի»: Նա գտնում էր, որ վերջնագիրը ստորագրելուց հետո ավելորդ չի լինի Կ. Պոլիս գնալը» (11, թ. 236):

1918-ի մայիսի 28-ին գիշերվա ժամը 10 և կեսին նույն օրվա մեջ խորհուրդը գումարում է իր երրորդ նիստը: Նախագահում էր Ավ. Ահարոնյանը: Ներկա էին Ն. Աղբալյանը, Ս. Վրացյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ա. Բաբալյանը, Տ. Բեկզադյանը, Ստ. Մամիկոնյանը, Ա. Երզնկյանը, Մ. Հարությունյանը, Մ. Պապաջանովը, Բունիաթյանը, Հ. Քաջազնունին, Ալ. Խատիսովը: Վերջնագրի օգտին քվեարկում են Հ. Հ. դաշնակցությունը և Հայ ժողովրդական կուսակցությունը: Սոցիալ-դեմոկրատները և սոցիալ-հեղափոխականները բացակայում էին: Որոշվում է վերջնագիրը համարել ընդունված, իսկ ձայները հաշվել մյուս օրը: Տ. Բեկզադյանը

նույն նիստում ասում էր. «Մենք անկախ Հայաստան ենք հայտարարում, բայց ի՞նչ է նրա բովանդակությունը, անհայտ է: ...Ազգային խորհուրդը հայտարարենք կառավարություն, առանց անկախություն հռչակելու» (11, թ. 238):

1918-ի մայիսի 30-ին Ազգային խորհուրդը կոչ ընդունեց՝ ուղղված հայ ժողովրդին, որտեղ Ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում էր հայկական զավառների գերագույն և միակ իշխանություն, որոշ «ծանրակշիռ պատճառներով» թողնելով մոտիկ օրերում կազմել Հայոց ազգային կառավարություն: Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում էր կառավարության բոլոր լիազորությունները «հայկական զավառների քաղաքական ու վարչական ղեկը վարելու համար» (11, թ. 239): Կառավարության կազմի որոշումը դեռ վաղաժամ էր համարվում, անհրաժեշտ էր սպասել Բաթումի բանակցությունների արդյունքներին: Ավ. Ահարոնյանն ավելի հեռու էր գնում, ասելով. «Մենք անկախություն չենք ուզում... Մենք ժամանակավորապես վերցնում ենք կառավարչական լիազորությունները, իսկ Ազգային խորհուրդն ընտրված լինելով բոլոր հայերի կողմից, չի կարող մի որևէ մասի կառավարություն կազմել: Պետք է այդ իրավունքը փոխանցել Երևանի ազգային խորհրդին, որը և իրավազոր է կառավարություն կազմելու, եթե թուրքերի առաջխաղացումը դադարի» (11, թ. 240—241):

Հատկանշական է Ս. Հարությունյանի խոստովանությունը. «Արդյոք Հ. ժողովրդական կուսակցությունը կարո՞ղ է իր վրա վերցնել կառավարություն կազմելու ղեկը: Զի կարող, որովհետև չունի ոչ բավական մեծություն և հմայք. իսկ քաղաքականության գծի սխալը ընկնում է նաև նրա վրա, որովհետև նրա վարիչները նույնպես մեղավոր են կամավորական շարժման մեջ» (11, թ. 241): Համբարձում Առաքելյանը փորձում էր ցույց տալ, որ «Հ. ժողովրդական կուսակցությունը կամավորական շարժման մեջ դեր չի խաղացել» և հայտարարում էր, որ դրա ամբողջ մեղքն ընկնում է դաշնակցության վրա (11, թ. 241): Նա պահանջում էր, որ կազմվելիք կառավարության մեջ «դաշնակցությունը ղեկավար դեր չկատարի: Նրա երեսնամյա գործունեությունը բացասական հետևանքներ տվեց և նրա ղեկավար դերը կարող

է խանգարել մեր բարեկամական հարաբերություններին ոչ միայն հարևանների, այլև դրսի պետությունների հետ» (11, թ. 241):

Երբ 1918-ի հունիսի 1-ին կարդացվում էին Բաթումից ստացված հեռագրերը, արձանագրվում է, որ «մեր պատվիրակությունը, թեև ստիպված, ընդունել է մեր անկախությունը»: Որոշվում է դիմավորել Ալեքսանդրապոլ եկած էնվերին: Նույն օրը անկախության հարցի մասին որոշվում է. «Քանի որ այս երկու օրս Բաթումի պատվիրակությունը գալու է, սպասել նրան և ապա խոսել այդ մասին»: Իսկ մինչ այդ, կազմվել էր մի մասնաժողով «անկախության ակտը մշակելու, հայտարարման ձևն ու տեղը բազմակողմանիորեն որոշելու» (11, թ. 242): Շուտով պարզ դարձավ, որ դավաճանական գործարք էր կնքվել թուրք նվաճողների հետ ընդդեմ սովետական իշխանության՝ Բաքվի կոմունայի, Ստ. Շահումյանի՝ խատիսովը պատմում էր 1918-ի հունիսի 6-ի նիստում. «Բաքվի հարցը երկար խորհրդակցությունների նյութ դարձավ. նրանք (այսինքն՝ թուրքերը—Ձ. Կ.) պահանջում էին ակտիվ միջամտություն հեղափոխականներից ազատվելու և կռվին վերջ տալու: Մենք միայն ասացինք, որ գործ կգնենք մեզնից կախված բոլոր միջոցները... Արդեն հետներս մի սպա է եկել, մեր ներկայացուցչի հետ Բաքու գնալու և այդ խնդիրը լուծելու, իրենք երաշխավորում են ճանապարհների ապահովությունը» (11, թ. 243): Խատիսովը և Քաջաղունին չէին թաքցնում, որ «թուրք սպան եկել է պատվիրակության խնդրանք» (11, թ. 246):

Դավաճանները թուրքերին խոստացել էին համատեղ ազդեցություն գործել և բանալ Երևանի ճանապարհը: Կռվով Երևան չկարողացան մտնել թուրքերը, այժմ մտնելու էին դաշնակցության օգնությամբ: Այս խնդրի շուրջը «Լիազորություն է տրվում նաև Մ. Պապաջանովին և Ռ. Տեր-Մինասյանին միջոցներ ձեռք առնելու թուրքերի հետ միասին ճանապարհը բանալու համար» (11, թ. 245): Քննարկվում է նաև Բաքու մարդիկ ուղարկելու խնդիրը: Սրանց նպատակն էր լինելու Ստ. Շահումյանի գլխավորած Բաքվի խորհուրդը զրկել հայկական զորամասերից: Սոցիալ-դեմոկրատ Ղ. Ղազարյանը պահանջում է ետ կանգնել այդ մտադրությունից:

Իսկ արկածախնդիր Ռ. Տեր-Մինասյանը պահանջում էր «հայ զորքը այնտեղից (Բաքվից) հանել» և «եթե հարկավոր է ձևականորեն նույնիսկ պատերազմ հայտարարել» սովետական Բաքվին:

Դաշնակցության ղեկավարները դառնում էին սովետական իշխանության դեմ ինտերվենցիայի ելած թուրք հրոսակախմբերի կամակատարներ: Սոցիալ-դեմոկրատ Ղ. Տ. Ղազարյանը Ազգային խորհրդի հունիսի 7-ի նիստում հայտարարում էր, որ «այս անկախությունը մենք ընդունում ենք իբր մի բռնի քայլ, որ մեր ժողովրդի ստրկությունն է, այն էլ տաճկական» լծի տակ (11, թ. 248):

1918-ի հունիսի 8-ին, երբ քննարկվում էր կառավարություն կազմելու խնդիրը, Քաջաղունին բավարարվեց տալ միայն արտաքին, ղինվորական և ֆինանսների մինիստրների անունները, իսկ մնացյալը լրացնել Երևանում: Արամայիս Երզնկյանի այն հարցմանը, թե երեք հոգով կառավարություն չի լինի, քաղաքականություն չի վարվի, որ հարկավոր է հայտարարություն հրապարակել, Քաջաղունին պատասխանում էր, որ «մեզ դեկլարացիա հարկավոր չէ. մեր ղեկավարացիան հաշտության դաշնագիրն է, որ պետք է իրագործել կյանքի մեջ» (11, թ. 250): Իսկ հաշտության դաշնագիրը (Բաթում, հունիսի 4) թուրքերի վերջնագիրն էր պարտադրված հայերին, որը և Քաջաղունու համար դարձել էր կառավարական հայտարարություն:

Ինչպես Ալ. խատիսովն էր հայտարարում Ազգային խորհրդում, «հակառակ մեր կամքի անկախացանք», որովհետև այդպես էր ցանկանում Թուրքիան: Երիտթուրքերն ուզում էին Ռուսահայաստանը ենթարկել իրենց (6, էջ 51—52):

Երիտթուրքական կառավարության վերջնագրով «անկախություն» հռչակած Վրաստանը, Ադրբեջանը և նրանց օրինակով ասպարեզ իջած «Հայաստանի հանրապետությունը» ենթարկվում էին Թուրքիայի կամքին: Այդ «անկախության» շեղումն անպատակն էր անջատումը Սովետական Ռուսաստանից և, այնուհետև, առանձին-առանձին հաղվեհարդար տեսնելը յուրաքանչյուրի հետ: Հայաստանի անկախությունը

Ֆիկտիվ էր: «Ընկնում ենք» «Թուրքական նահանգի գրուբյան մեջ», — հայտարարում էին գործին իրազեկ մարդիկ (26, թ. 22):

1918 թվականի հունիսի 4-ին Բաթումում կնքված «հաշտութուն և բարեկամություն» պայմանագիրը ստրկացուցիչ դիկտատ էր: Երիտթուրքական կառավարողները բացի Կարսի և Արդահանի մարզերից, Արևելյան Հայաստանից զավթում էին Սուրմալուի, Շարուրի, Նախիջևանի գավառները, էջմիածնի և Ալեքսանդրապոլի շրջանների մեծ մասը՝ Ալեքսանդրապոլ — Զուլֆա երկաթգծով: Այդ պայմանագրով Հայաստանից և Վրաստանից օսմանյան կայսրության զավթած տերիտորիան կազմում էր 38 հազար քառ. կմ, 1250 հազար բնակչությամբ, չհաշված մեծաթիվ գաղթականությունը: Գրավված շրջանների բնակչության 80 տոկոսից ավելին հայեր և վրացիներ էին: Այս կորուստը 15 հազար քառ. կմ-ով և 650 հազար բնակչությամբ ավելի էր այն տերիտորիայից, որտեղ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով պետք է հանրաբվե անցկացվեր (45, էջ 69—71):

Բաթումի ստրկացուցիչ գործարքով, որը դաշնակցական կառավարության ստորագրած առաջին միջազգային բնույթի պաշտոնական փաստաթուղթն էր, Հայաստանի տերիտորիան կազմելու էր 9 հազար քառակուսի կմ տարածություն, մոտավոր թվերով, ոչ ավելի 325 հազար բնակչությամբ: Հայաստանի հանրապետության (դաշնակցական Հայաստանի) կազմի մեջ մտան նոր Բայազետի գավառը (առանց Բասարգեշարի՝ հարավարևելյան մասի), Երևանի գավառի $\frac{3}{5}$ -ը, էջմիածնի $\frac{1}{4}$ -ը և Ալեքսանդրապոլի $\frac{1}{4}$ -ը, 230 հազար հայով, 80 հազար մահմեդականով (որից 5 հազարը քուրդ), 5000 եզդիով, 6000 այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ, ընդամենը 321 հազար մարդ: «Հայկական հանրապետությունը» իր մեջ առնում էր Կովկասի ողջ հայություն (1825) $\frac{1}{9}$ մասը (10, էջ 531—537):

Ընդ որում, Բաթումում երիտթուրքական կառավարության ներկայացուցիչները հատկապես պնդում էին Չարաբազը (որի բնակչության 94 տոկոսը հայեր էին) և դաշտային Գանձակի հայկական շրջանները Ադրբեջանին հանձնելու վրա: Նախիջևանը նրանք ցանկանում էին ուղղակի կցել

Թուրքիային: Սա պանթուրքիզմի անսքող դրսևորում էր: Ընդվզելով Թուրքիայի և նրա հետ Բաթումում գործարքի մեջ մտած հայկական հակահնդափոխական ուժերի դեմ, Անդրանիկը 1918-ի հուլիսի 14-ի իր №1 հրամանում նախիջևանը հռչակում էր Սովետական Ռուսաստանի անբաժանելի մասը, այդ առթիվ հիշատակելով նաև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով թուրքական կառավարության ստանձնած պարտավորությունը (29, թ. 64): Գերմանական դիվանագետ Կոմս Բերնսդորֆը նույնիսկ կատակել էր. «Թուրքիան հայերին միայն թողել է Սևանա լիճը, որում նրանք կարող են լուղալ, բայց տեղ չունեն դուրս գալու և շորանալու համար» (58, թ 16): Ինչպես հավաստում է Լ. Թումանովը, Անդրանիկն ընդվզեց Բաթումի խայտառակ պայմանագրի դեմ և իր հետագա մնալը հանրապետությունում համարեց աննպատակ (58, թ. 167):

1918-ի ամբողջ ընթացքում Հայոց ազգային խորհրդի ղեկավարները, այնուհետև Հայաստանի հանրապետության նորընծա տնօրենները մեկ աջակցություն էին փնտրում Բեռլինում ու Վիեննայում, մեկ ծեծում Կ. Պոլսի դռները՝ երկրի իրավական վիճակի մեջ պարզություն մտցնելու նպատակով ծնկի գալիս երիտթուրք ջարդարարների առաջ: Իսկ Անտանտի երկրների մայրաքաղաքներում իրենց ավանդական առաքելությունն էին իրականացնում նուրբ փաշան ու մյուսները, օգնություն մտրալով Լոնդոնից ու Փարիզից: Սակայն օգնությունն ուշանում էր, օգնություն չկար: Օգնություն կարող էր լինել միայն հեղափոխական հյուսիսից:

1918-ի գարնանը Թիֆլիսի Հայկական ազգային խորհուրդը ժողովրդական կուսակցության Կենտկոմի անդամ Գ. Մելիք-Կարակոզովին և դաշնակցության կուսակցության ղեկավար գործիչ Արշ. Զամալյանին գործադեց Բեռլին, «ապահովելու համար Գերմանիայի միջամտությունը, որպեսզի նա Թուրքիային թույլ չտար ներխուժելու Անդրկովկասի սահմանները» (51, էջ 45): Սակայն և ոչ մի արդյունք: Այնուհետև՝ Բեռլին մեկնեց մի այլ պատվիրակու-

թյուն, որի մեջ մտնում էին սոցիալ-դեմոկրատ Աշշ. Զուրաբյանը և դաշնակ Համո Օհանջանյանը: Մեր հանրապետության արխիվներում պահպանվում են նրանց հաշվետվություն-նամակները՝ օրեր ու շաբաթներ գերմանական ու ավստրիական պետական մարմիններից օգուտ քաղելու իրենց ջանքերի մասին: Հատկանշական է, որ միևնույն խնդրի շուրջը երկու պատվիրակները երբեմն միանգամայն հակառակ դիրքորոշում էին հանդես բերել:

1918-ի օգոստոսի 12-ին կոմս Բերնսդորֆը բացորոշ հայտարարեց հայկական պատվիրակությանը, որ չի կարող ճնշում գործադրել թուրքական կառավարության վրա և «լրջորեն» խորհուրդ տվեց դիմել Իսպանիայի օգնության» (58, էջ 15): Նա Օհանջանյանին և Զուրաբյանին հասկացրել էր, որ Գերմանիան չի կարող ճանաչել Հայաստանը ոչ դե-ֆակտո, ոչ դե-յուրե:

1918-ի օգոստոսի 30-ին Համո Օհանջանյանը Բեռլինից գրում էր. «... այստեղ ամեն ինչ կատարվում է (մեր կովկասյան խնդիրների մասին է խոսքս իհարկե) առանց մեր գիտություն ու մասնակցության և առանց մեր այստեղ լինելուն կարևորություն տալուն» (խոսքը Թալեաթի և գերմանական կառավարության բանակցությունների մասին էր) (27, թ. 9):

1918-ի հոկտեմբերի սկզբին Իոֆֆեն Բեռլինում հայտարարեց հայ պատվիրակներին, որ ժողովրդական կոմիսարների սովետը չի կարող ճանաչել Հայաստանի կառավարությանը, քանի դեռ վերջինս չի ճանաչել Մոսկվայի սովետական կառավարությանը: 1918-ի հոկտեմբերի 14-ին Համո Օհանջանյանը Բեռլինից Կ. Պոլսում գտնվող Հայաստանի հանրապետության պատվիրակությանը հղած նամակում գրում էր Իոֆֆեի հետ ունեցած հանդիպման մանրամասների մասին: Սովետական ներկայացուցիչը նրան ասում էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը պնդում էր ինչպես Կարսի ու Բաթումի ինքնորոշման, այնպես և Տաճկահայաստանի ինքնավարության վրա: «Ռուսաստանը ներկայումս խզել է արդեն յուր խաղաղ ժամանակի հարաբերությունները Տաճկաստանի հետ,— ասում էր Իոֆֆեն,—

և իրավաբանորեն երկու կողմից էլ կարող են սկսվել պատերազմական գործողություններ» (26, թթ. 82—85):

Շուտով Գերմանիայի դրուժյունը բարդացավ այնքան, որ հայկական պատվիրակության ներկայությունը Բեռլինում ցանկալի չէր: Գերմանիան Ավստրո-Հունգարիային առաջարկեց վերցնել Հայաստանի պրոտեկտորատը: Ավստրո-Հունգարիան հանդես գալով Անդրկովկասը գոտիների բաժանելու դեմ, առաջարկեց համատեղ՝ ավստրո-գերմանական պրոտեկտորատ: Այս բանը հաղորդվեց հայ պատվիրակությանը արտաքին գործերի մինիստրի օգնական կոմս Ամբոդիի միջոցով սեպտեմբերի առաջին կեսերին (58, էջ 16):

Սեպտեմբերի 5-ին Վիեննայում բացվեց մի կոնֆերանս, որին մասնակցում էին Բուլղարիայի թագավոր Ֆերդինանդ 1-ը, ավստրո-հունգարական բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ, Թալեաթ փաշան, Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր, պետական քարտուղար Պաուլ Գինցեն և Կ. Պոլսում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալապիչինին: Այս հավաքին հետևեց ևս մի խորհրդակցություն Բեռլինում: Թե՛ մեկում, թե՛ մյուսում անդրադարձումներ եղան Անդրկովկասին, հայկական հարցին:

Թալեաթը ճիգ էր գործադրում պարզելու Գերմանիայի քաղաքականության իմաստը Անդրկովկասում, փորձում էր ճշտել և համաձայնություն ձեռք բերել Վրաստանում, Ադրբեջանում, Հայաստանում թուրքական ու գերմանական ազդեցության գոտիների հարցում: Օսմանյան քաղաքականության շահերին համապատասխան Թալեաթը պաշտպանում էր Հայաստանի հանրապետության «անկախությունը», ընդ որում նա այդ անում էր այնպիսի կրթությունամբ, որ առաջացրել էր Թուրքիայի դաշնակից տերությունների ներկայացուցիչների զարմանքը (58, էջ 21): Սեպտեմբերի 13-ին գերմանական պաշտոնաթերթ «Կրեյզեր Ցեյտունգը» հանդես եկավ մի խմբագրական հոդվածով, որտեղ նպատակահարմար էր հռչակվում Հայաստանը ֆեդերատիվ հիմունքներով օսմանյան կայսրության կազմում թողնելու տարբերակը: Սա Գերմանիայի կառավարության տեսակետն էր, որով ուզում էին գոհացում տալ թե՛ հայերին, թե՛ Անտանտին և դրանով

փակել հայկական հարցը մինչև խաղաղության կոնգրեսի գումարումը:

Համո Օհանջանյանը Վիեննայից (15. 9. 1918) Հայաստանի հանրապետության ազգային խորհրդին և կառավարությանը գրում էր. «Ամսի 4-ից գտնվում ենք ես և դր. Գրինֆիլդը Վիեննայում Կ. Պոլսի մեր պատվիրակության առաջարկությամբ, որ առաջարկենք ավստրո-հունգարական կառավարության՝ վերջնի յուր վրա Հայաստանի հովանավորությունը և ինչպես Գերմանիան Վրաստանի համար արեց, պաշտպանի մեր քաղաքական և ֆիզիկական գոյությունը յուր քաղաքական ազդեցությամբ և յուր զինվորական ուժով, ուղարկելով նրան մեր երկրի որոշ մասերը»: Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի մինիստր Բուրիանը չի ընդունում նրանց: Նրա օգնական Ֆլուտովը ոչ մի որոշակի պատասխան չի տալիս: «Երևում էր, որ այդ ընդունելությունը միայն քաղաքավարության համար են անում, քանի որ մենք եկել ենք, բայց մեզ ոչինչ չեն ուզում ասել, չեն ուզում իրենց վրա վերցնել այդ խոր խնդիրը, չեն ուզում ոչ մի դեպքում իրենց դաշնակից Թուրքիային ոչ մի անախոժ ֆայլեր անել»:

Վիեննայում ավստրիական մի կրտսեր պաշտոնյա՝ Մազրհոֆֆերը Օհանջանյանին ասում էր (վերջինիս նամակը Կ. Պոլիս Հայաստանի պատվիրակությանը 16. 9. 1918), թե «Թուրք ղեկավարող շրջանները հիմա հիասթափվել են պանիսլամիզմից՝ արաբների բռնած դիրքի պատճառով և ներկայումս տարված են պանթուրանիզմի գաղափարով և հայությունը, և Հայաստանը գտնվում են նրա ճանապարհի վրա դեպի Ադրբեջան և Անդրկասպիա: Եթե հիմա Թուրքիան կարծես հաշտվում է Հայաստանի գոյության հետ, որովհետև նա կարծում է, որ կարելի է Հայաստանը սահմանափակել միայն Բաթումի հունիսի 4-ի սահմաններով և համենայն դեպս խոսք չի կարող լինել Թուրքիայի տարածքի մասին (Վան, Ալաշկերտ և այլն), որովհետև այդպիսով բոլորովին կփակվի Տաճկաստանի ճանապարհը դեպի թուրանական արևելքը, այդ պատճառով էլ խորհուրդ է տալիս, որ Տաճկաստանի խնդիրը ոչ մի դեպքում չբարձրացնել» (26, թ. 25, 28): Այդ օրեր լեյտենանտը ծառայել էր Թուրքիայում և քաջածանոթ էր այնտեղի քաղաքական անցուղարձին: Նա առաջարկում էր

պահանջների հարցում լինել համեստ, քիչ բան խնդրել, իսկ առաջարկների հարցում, ընդհակառակը, առաջարկել, արտահանել բամբակ, բուրդ, պղինձ, մետաքս, կաշի և այլն: Նա առաջարկում էր թուրքերի դրած սահմաններով բավարարվել՝ Սևանա լճի շրջանով, «չվշտացնել Թուրքիային» (26, թ. 29—30):

1918-ի սեպտեմբերի 9-ին կոմս Ամբոուզին Վիեննայում հայոց պատվիրակներին խորհուրդ էր տալիս «զգուշությամբ վերաբերվել Թալեաթի խոսքերին» (26, թ. 48):

Համաձայն իրենց պանթուրքիստական ծրագրերին, երիտթուրքական շովինիստներն ուզում էին ստեղծել այսպես կոչված «Արևելյան ֆեդերացիա», որի մեջ մտնելու էին Հյուսիսային Կովկասը, Ադրբեջանը, Հայաստանը: Սրան ստիպված պետք է հարեր գերմանական հովանու տակ մտած մենշևիկյան Վրաստանը: Այսպես էին մտածում երիտթուրքական պարագլուխները, որոնցից Ահմեդ Աղաևը սեպտեմբերի 15-ին Կ. Պոլսի ազդեցիկ թերթերից մեկում նույն գաղափարներն էր զարգացնում (58, էջ 22):

Ահա թե ինչու Թալեաթը 1918-ի սեպտեմբերին սիրալիր էր դաշնակցական բանազնաց Համո Օհանջանյանի նկատմամբ, նրան հայերեն ասում էր. «Անդրանիկը քաջ՝ գնանք դեպ Սասուն»: Համո Օհանջանյանն իր նամակներից մեկում, որ նա հղել էր 1918-ի սեպտեմբերի 23-ին Բեռլինից Կ. Պոլիս՝ Հայաստանի հանրապետության պատվիրակությանը, գրում էր. «Թալեաթ փաշան ինձ ընդունեց շատ սիրալիր, բայց երևում էր, որ չի ուզում մտնել մեզ հետ մեր խնդրի խոր քննության մեջ» (26, թթ. 60—63):

Անդրկովկասի համար գիշատիչ պայքարում բախվում էին Գերմանիայի և Թուրքիայի շահերը: Զավթողական պլաններն իրականացնելիս նրանք ավելի շատ ախոջանների, քան դաշնակիցների դերում էին: «Տարածայնություններն անդրկովկասյան հարցում 1918-ին,— գրում է Տրումպենբեր,— գերմանա-թուրքական դաշինքը շատ ավելի լարված դարձրին, քան պատերազմի որևէ այլ իրադարձություն: Եթե պատերազմը շարունակվեր, այդ հարցը կարող էր հասցնել երկու դաշնակիցների բացահայտ խզման» (71, էջ 198): Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր առաջ անցնել մյուսից, իր թաթը

դեմը Բաքվի նավթի վրա, իր կամքը փաթաթել Անդրկովկասի ժողովուրդներին:

Թուրքերի կողմից Բրեստ-Լիտովսկի սահմանը խախտելու դեմ Գերմանիայի արտաքին գործոց մինիստրի հրահանգը Վիեննայի և Կ. Պոլսի իր դեսպաններին, Լյուդենդորֆի հեռագիրը Կ. Պոլսի՝ Թուրքերի հետ «այլևս չգործակցելու» սպառնալիքով, Հինդենբուրգի հեռագիրը (36, էջ 38) Թուրքաց զորքը ետ քաշելու վերաբերյալ ոչ թե Գերմանիայի քրիստոնեասիրության արդյունք էր, այլ Թուրքական տարածողական քաղաքականությունից, Բաքուն կորցնելու հնարավորությունից դժգոհելու արտահայտություն (2):

Թալևաթը դժգոհ էր ռուս-գերմանական լրացուցիչ պայմանագրից, Բաքուն մոռատատանին թողնելու պարտավորությունից: Թուրքիան սպառնում էր խզել դաշինքը Գերմանիայի հետ, մտնել Անտանտի մեջ: Վերջապես Գերմանիան Թուրքային 45 միլիոն լիրայի փոխառության տվեց, որից հետո Թուրքիան համակերպվում էր Բաքուն սովետական իշխանությանը ենթարկելու, Վրաստանի անկախությունը ճանաչելու վերաբերյալ ռուս-գերմանական լրացուցիչ պայմանագրին (58, էջ 18):

Հայաստանի հանրապետությունը 1918-ի հունիսից մինչև նույն տարվա նոյեմբեր ամբողջապես ենթարկված էր երիտ-թուրքական ագրեսորների քմահաճ կամքին: Ամեն ինչ շուտ էր եկել: Թուրքական տիրապետության դեմ տասնյակ տարիներ խոսքով ու գործով պայքար մղած հայ կուսակցական գործիչներն այժմ Թուրք պետական հանրահայտ դահիճների հետ սեղան նստելու, բանակցելու պարտականություն ունեին:

Բաթումից Թիֆլիս վերադառնալուց հետո Ազգային խորհրդի հանձնարարությամբ հայոց պատվիրակությունը Ավ. Ահարոնյանի գլխավորությամբ մեկնեց Կ. Պոլսի Գերմանիայի նախաձեռնած կոնֆերանսին մասնակցելու համար: Այս կոնֆերանսը պետք է քննարկեր և լուծեր Կովկասի հետ կապված հարցերը և, առաջին հերթին, Բաքվի խնդիրը: Զեկակա-

նորեն այդ հավաքը կոչված էր լուծելու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պահանջները: Այն պետք է բացվեր հունիսին, բայց երեք շաբաթով հետաձգվեց Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև երկարած բանակցությունների հետևանքով: Հունիսի երկրորդ կեսին նրանց միջև համաձայնագիր կնքվեց, ըստ որի Բորչալուի գավառում գերմանական և թուրքական զորքերի միջև սահմանն անցնելու էր Կամենկա գետով:

Կոնֆերանսը շարունակ հետաձգվում էր և ի վերջո չկայացավ: Նախ Բուլղարիան (սեպտեմբերի վերջին), հետո Թուրքիան (հոկտեմբերի վերջին) լքեցին Գերմանիային և Ավստրո-Հունգարիային ու սեպարատ բանակցություններ սկսեցին Անտանտի հետ:

1918-ի հունիսին հայ ժողովրդի համար ստեղծված քաղաքական ծանր վիճակն ավելի խորացել էր: ...Քաղազնունին և Ավ. Սահակյանը հանդիպում են գերմանական միսիայի ղեկավար ֆոն Կրեսի հետ: Վերջինս հարց է տալիս, թե Կ. Պոլսի մեկնած և Թուրքական կառավարության հետ բանակցություններ սկսած հայոց պատվիրակության անդամները «հայ ժողովրդի կամքի արտահայտի՞չ են, թե՞ ոչ»: Գերմանացի զինվորականը զարմացել էր, որ այդ հայ պատվիրակները Բաթումում տեսնվել էին էնվեր փաշայի հետ և ասել, թե պայմանագրի վերաքննության խնդիր չեն դնում, քանզի «ընդունել ենք տաճկական օրինատացիա»:

Երբ հայկական պատվիրակությունը Կ. Պոլսում հարցերի լուծում էր ակնկալում Թուրքիայի ու Գերմանիայի կառավարողներից, 1918-ի հուլիսի 23-ին Պողոս Նուբար փաշան Փարիզում հրապարակեց մի նամակ Ֆրանսիայի վարչապետ Կլեմանսոյի անունով: Մի դեպքում հայ ժողովրդի անունից Ավ. Ահարոնյանն ու մյուսները Կ. Պոլսում ճանաչում էին հայցում Թուրքերից, մյուս դեպքում, էջմիածնի կաթողիկոսի կողմից տակավին 1912-ից Հայաստանը ներկայացնելու որոշակի իրավասությամբ օժտված Պողոս Նուբարը Հայաստանի լինելության, վաղվա օրվա խնդիրը կապում էր Անգլիայի, Ֆրանսիայի կառավարությունների հետ:

Հակասական, անելանելի մի վիճակ էր ստեղծված: Կ. Պոլսում Թուրքական թերթերն աղմկեցին: Պետական շրջանները նույնպես նրանք պահանջում էին, որ Կ. Պոլսում

գտնված հայոց պատվիրակությունը պատասխան տա: Ալ. Խատիսովը մամուլի ներկայացուցիչներին հայտարարեց, որ միայն Հայաստանի հանրապետության պաշտոնական ներկայացուցիչներն են լիազորված հայ ժողովրդի անունից պատասխանատու հայտարարություններ անելու (58, թ. 11): Սրանով իսկ Պողոս Նուբարի և մյուսների դերն ու ակտիվությունը հայկական հարցում ժխտվում էին: Միծաղաշարժն էլ այն է, որ Կ. Պոլսի հայոց մամուլը նույն պահին գրում էր, թե ոչ մի ընդհանուր բան չունենին հայկական հանրապետության հետ և հավատարիմ էին թուրքական հայրենիքին:

Իսկ թուրքական զորքերը նույն պահին, հարձակումներ էին ձեռնարկում Երևանի շրջանում, փորձելով խորանալ դեպի երկրի խորքը, բայց ետ էին շարտվում հայկական զորքերի կողմից: Հուլիսին էնվեր փաշան, հենվելով Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղու վրա գործող հայկական «բանդաների» անհանգիստ վարքագծի փաստի վրա, հրամայեց օկուպացնել ամբողջ Հայաստանը: Նրա պլանը շիրականացավ, քանի որ միջամտած Գերմանիան «անհրաժեշտ էր համարում Հայաստանի անկախության ֆիկցիայի պահպանումը» (58, թ. 12):

Կ. Պոլսում թուրքական կառավարությունն իբր ընդառաջեց հայկական պատվիրակությանը և վերջինս օգոստոսի 1-ի հեռագրով հայտնում էր Երևան՝ իր կառավարությանը, թե հայ գաղթականները կարող էին վերադառնալ Ալեքսանդրապոլի և Բաթումի շրջանները (58, թ. 112): Բայց դա անհիմն լավատեսությունն էր:

Ահա թե ինչ էր գրում Ախալքալաքի հայրենակցական վարչությունը 1918-ի օգոստոսի 22-ին Քիֆլիսից «Կ. Պոլսի համաժողովի բարձրապատիվ անդամներին»։ Նախ ցույց էր տրվում, որ հազարավոր հայեր սպանվեցին, երբ Բաթումի դաշնագրով Ախալքալաքի գավառը հանձնվեց Տաճկաստանին: Թուրքերը կողոպտեցին մի քանի միլիոն փութ հացահատիկ, հազարավոր փթերով կաթնամթերք, հազարավոր փեթակներ, անասուններ և այլն: Մոտավոր հաշիվներով երիտթուրքական իշխանությունները յուրացրել էին մեկ միլիարդ ութըսուց ոչ պակաս արժեք ունեցող հարստություն: Բակուրիանում և Մալկայում ապաստանած 70 հազար հայ

փախստականների համար ստեղծվել էր աղետալի վիճակ: Նրանցից օրական մեռնում էր 220—250 հոգի: Փաստաթղթի հնդիսականները փորձում էին երիտթուրքական բռնակալներին համոզել, որ 76 տոկոս հայ բնակչություն ունեցող, «Ախալքալաքի միացումը Տաճկաստանին բունության հետևանք է, չհամապատասխանող գավառի բնակչության ճնշող մեծամասնության կամքի արտահայտությունը»: Այնուհետև, դիմումի վերջում ասվում էր, որ «Ախալքալաքի գավառի հայ բնակչությունը կամենում է Տաճկաստանից բաժանվել և իր բախտը կապել Հայաստանի հանրապետության բախտի հետ» (23, թ. 186—187):

1918-ի օգոստոսի 20-ին էնվեր փաշան մեկուկես ժամանոց հանդիպում ունեցավ հայոց պատվիրակության հետ: Նա ասում էր, որ չի վստահում Հայաստանին, որովհետև թուրքերի նահանջի դեպքում հայերը խորանալու են իրենց տերիտորիան: Նա սյահանջում էր հայերից դաշինք կնքել Թուրքիայի հետ և հրաժարվել շեղությունից, կովել Թուրքիայի թշնամիների դեմ, պահպանել երկաթուղիները, թուրքերի թիկունքը: էնվերը հայտարարեց, որ այդպիսի դաշինք չկնքելու դեպքում չի քննարկելու Հայաստանի որևէ տերիտորիալ հարց, չի ընդառաջելու հայոց գաղթականության վերադարձին իրենց տները (58, թ. 19):

էնվերը ձգտում էր Հայաստանը ենթարկել իր սարսուղ գիական պլաններին, այն ծառայեցնել թուրքական նվաճողական քաղաքականությանը: Հայոց պատվիրակությունը ստիպված համաձայնվում էր թուրքական ճնշման, ընդհանուր երաշխիք ստանալով հայկական տերիտորիաները վերստանալու շուրջը:

Հետագա բանակցությունները պետք է շարունակվեին Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրի հետ: Նրկու և կես ամիս կտրված սեփական կառավարությունից, իրազեկ չլինելով միջազգային հարաբերություններում տեղի ունեցած փոփոխություններին, Սովետական Ռուսաստանի միջազգային դրությունը, Անգլիայի, Ֆրանսիայի քաղաքականության հանգամանքներին, հայոց պատվիրակությունը Կ. Պոլսում կարող էր գործել միայն կուրորեն, երեկվա շափանիչներով: Նեսիմի բեյի հետ հանդիպումը տեղի ունեցավ միայն 10 օր

հետո: Թուրքերի անվստահությունն ավելի մեծացավ: Հայերի ակտիվ հակաթուրքական դիրքը հեղափոխական Բաքվում, Անդրանիկի գործողությունները, Պողոս Նուբարի քայլերը Փարիզում, հայոց ներկայացուցիչների (Օհանջանյան, Զուրաբյան) դիվանագիտական աշխատանքը Բեռլինում, ուսասիրական համակրական դրսևորումները, Բաթումի պայմանագիրը շվեդերացնելը հայոց պառլամենտում՝ երիտթուրքական մարդասպանների համար պարզ էին դարձնում հայոց հասարակական ուժերի հակաթուրքական կողմնորոշման փաստը: Այնուամենայնիվ, 1918-ի սեպտեմբերի 1-ին հայոց պատվիրակությունը Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Նեսիմի բեյին հայտարարեց, որ համաձայն է էնվեր փաշայի առաջարկությանը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև չեղարկության ու բարեկամության համաձայնագիր կնքելու մասին: Հայտարարության մեջ գրվում էին տերիտորիալ հարցեր: Պատվիրակությունը օսմանյան կառավարությունից շոգենավ էր խընդրում Կովկաս գնալու և վերադառնալու համար (58, թ. 20):

Թալեաթը ճանապարհ ընկավ Բեռլին և Վիեննա սեպտեմբերի 3-ին: Մեկնելուց առաջ նա ընդունեց Հայաստանի պատվիրակությանը և ժանոթացավ նրա տեսակետին հայ-թուրքական պայմանագիր կնքելու հարցում: Նա կեղծավորություն էր անում, հայերին անվանում էր «իրենց խոսքի տեր պատեններ», ասում էր, թե հավատում է նրանց լույս թյանը օսմանյան պետության նկատմամբ: Հայոց պատվիրակությունը շոյված էր և այդ հանդիպումից, և «Վաթան» թերթի (3. 9. 1918) «հայանպաստ» առաջնորդող հոդվածից (58, թ. 20—21):

1918-ի սեպտեմբերին Կ. Պոլսի «Սաբահ» թերթը տպագրեց Միհրան էֆենդու զրույցը Կ. Պոլսում գումարվելիք կոնֆերանս ժամանած հայոց պատվիրակության ղեկավար Ավ. Ահարոնյանի հետ: Վերջինս շեշտում էր լոկ կովկասյան հողերի ճակատագրով զբաղվելու իր առաքելությունը: Ընդ որում նա ասում էր, որ կովկասյան հողերի խնդիրը կարող է կարգավորվել միայն Թուրքիայի բարյացակամ վերաբերմունքի միջոցով: «Եվրոպական տերությունների բարեկամությունը և հովանավորությունը մեզ շատ թանկ են նստեի:

նրանցից այլևս ոչ մի օգուտ չենք սպասում»: Նա թուրքական կողմի «ներողամտությունն ու բարյացակամությունն էր» հայցում (13, թ. 238—239): Դրան զուգրնթաց Հայաստանի հանրապետությունը փորձում էր ժամանակ շահել, սպասել պատերազմի վախճանին: Երևանում տեղի էին ունենում երկար-բարակ խորհրդակցություններ (58, թ. 34):

Սեպտեմբերի 12-ին, Ալ. Խատիսովը Կ. Պոլսում մի շրջաբերական նամակ էր հղել գերմանական կոալիցիայի անդամ պետություններին, պահանջելով ճանաչել Հայաստանի անկախությունը: Այդ նամակում հիշատակվում էր Հայաստանի «անկախությունը» ճանաչած Բաթումի պայմանագիրը: Դ՛ր մի կասկած չկար, որ շրջաբերական-նամակի ստեղծումը թուրքական կառավարության հրահրմամբ էր կատարվել:

Կ. Պոլսում 1918-ի սեպտեմբերի 28-ին հայոց պատվիրակությունը փակ նիստ էր գումարել: Վիճաբանությունների ընթացքում Մ. Պապաջանովն առաջարկեց դիմել Երևան, Հայաստանի հանրապետության կառավարությանը, նպատակահարմար գտնելով մի հեղինակավոր պատվիրակություն ուղարկել Մոսկվա՝ «բոլշևիկյան կառավարության հետ հարաբերություններ հաստատելու համար» (28, թ. 94):

□

Ռուսաստանի հղորդության անկումը լուրովի էին ընկալում պանթուրքիստական և պանիսլամական գաղափարներով ու ծրագրերով տոգորված մահմեդական քաղաքական կազմակերպություններն ու կուսակցությունները: Նրանք Թուրքիայի հովանու տակ մեծ թուրքական պետության հեռանկարներն էին տեսնում: Միջերկրականից և Սև Ծովից մինչև Անդրկասպիա և Թուրքմենստան ընկած տարածքը Ռուսաստանի տիրապետությունից ազատելու մասին նրանք պլաններ էին մշակում: «Կասպից ծովը պետք է դառնա մեր ներքին լիճը», — այսպես էր ձևակերպել այդ գաղափարը պանթուրքիստական ձգտումների ջատագովներից մեկը՝ ադրբեջանցի Ռասուլ Զադեն (17, թթ. 8—25):

Պանթուրքիզմի ռասիստական տեսությունն այդ պահին ստացավ իր գործնական սանձարձակ տարածումն ու դարգացումը: Այս պլանների իրագործումը հնարավոր էր հասար-

վում հաղթական թուրքական սվինների միջոցով: Ահա թե ինչու մահմեդական ազգայնամուլ գործիչների և նրանց ետևից ընթացողների գլխավոր միտքը պտտվում էր Անդրկովկասից ուսաներին դուրս հանելու, հայերին շեզրքացնելու շուրջը, քանի որ վերջիններիս դիմադրությունը հաղթահարելու միջոցով հեշտանալու էր թուրքերի մուտքը Անդրկովկաս (21, թթ. 8—25): Մուսավաթական, խանական, բեկական սև ուժերը փակեցին Բաքու—Թիֆլիս երկաթուղագիծը և կտրեցին երկաթուղային կապը Ռուսաստանի հետ (Շամխորի արյունոտ դեպքերը): Հետո դադարեցվեց եսկաթուղային շարժումը Բաքու—Գրոզնի գծի վրա: Տրապիզոնի և Բաթումի բանակցությունների ժամանակ ոչ մի կապած չբանաց, որ «մուսավաթական կուսակցությունը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ադրբեջանական ֆիլիալն էր» (56, էջ 116): Մուսավաթական կառավարությունը «արդարացնում էր տաճիկների գալուստը հենց նրանով, որ թուրք բեկությունը կարող էր որբանալ բոլորովին, եթե դրսի ճնշիչ ուժեր չլինեին» (55, թ. 10—11): Մուսավաթը խոր մուսուլման հողատերերի, խաների, բեկերի, մուլաների, բժիշկների ու փաստաբանների ազգայնական կուսակցություն էր: 1918-ին այս կուսակցությունն ուզում էր օգտվել ստեղծված դրությունից և Ելիզավետպոլի նահանգը միացնել Թուրքիային: Մուսավաթի դեպուտատները տեղերում զբաղված էին Ադրբեջանի միացումը Թուրքիայի հետ ապահովելու գործնական խնդիրներով (59, էջ 301): Մուսավաթը Թուրքիայի հետ միավորվելու լայն ագիտացիա էր մղում: Ակտիվորեն գործում էր մուսուլմանական հոգևոր-սկանությունը (59, էջ 303): Ադրբեջանը Թուրքիային կցելու գործի գլուխ կանգնած էին սեյմի մուսավաթ անդամները: Սեյմի անդամ Սուլթանովը թուրք սպայի համազգեստով դես ու դեն էր նետվում, հանդես գալիս Թուրքիայի գիրկն ընկնելու կոչով: Սեյմի նիստերի դահլիճից երկու քայլի վրա, Թիֆլիսում, փոխարքայի նախկին պալատում, մուսավաթականներն իրենց ֆրակիայի սենյակում հանդիպումներ էին անենում ծպտյալ թուրք էմիսարների հետ: Սրանց մեջ էր Պարսկաստանի վրայով բանակցությունների համար Թիֆլիս անցած էնվեր փաշայի եղբայրը (59, էջ 303):

Դեպքերին մասնակից Մելիք-Կարակոզովը հավաստում է, որ «մուսավաթականները մշտապես քայքայիչ աշխատանք էին կատարում, ճանապարհ հարթելով թուրքական գորբերին և դավաճանաբար էին իրենց պահում Տրապիզոնում և Բաթումում տեղի ունեցած հաշտարար բանակցությունների ժամանակ» (51, էջ 10):

Մինչ կսկսվեր թուրքական կանոնավոր բանակի հառձակումը դեպի Անդրկովկասի խորքը, թիկունքում արդեն սկսվել էին հարձակումները հայոց գյուղերի վրա: Սա խիստ բացասաբար էր ազդում ռազմաճակատի զորամասերի վրա: Հայ զինվորը մտածում էր, որ թիկունքում սպանում են իր կնոջն ու զավակներին, ոչնչացնում հարազատ օջախը: Գերմանացիների կողմից կաշառված ու թուրք սպանների կողմից դեկավրվող մահմեդական հրոսակները մի իսկական պատերազմ էին սկսել Գավալուի ու Բաշ-Նորաշենի, Շարուրի և Իզդիրի, Նախիջևանի և Արաղդեայանի հայկական գյուղերի դեմ: Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի բոլոր շրջաններից չէին դադարում լուրերը բանակի թիկունքի վրա, հայկական գյուղերի վրա մուսուլմանական հրոսակների հարձակումների մասին (17, թթ. 8—25):

Թուրքական ահազանգով թիկունքն սկսեցին ավերել Շուշիի, Ելիզավետպոլի, Զանգեզուրի, Շեմախիի, Նուբուլա գավառներում, Զաթաթալայի օկրուգում, Թիֆլիսի նահանգի Ախալցխայի և Ախալքալաքի, Բորչալուի գավառներում: Այս շրջանների բնակիչներն իրենց նամակ-բողոքներով խուճապ էին առաջացնում, բացասական ազդեցություն լիղնում ճակատի վրա (17, թթ. 8—25):

Ահա թե ինչպես է նկարագրել այդ դեպքերը Գ. Ղարաջյանը. «Մուսավաթիստների և տաճիկ ադրեսորների պրովոկացիոն գործունեության շնորհիվ և նրանց ղեկավարությունը թուրք անգրիտակից և խավար զինված մասսաները սկսեցին տակնուվրա անել երկիրը, թալանել ու կոտորել, երկաթուղիները ջարդել, ճանապարհները ոչնչացնել, կամուրջները բանդել և այլն» (24, էջ 26—27):

1918-ի դարնանը, հայոց պատվիրակների հետ հանդիպումների ժամանակ թուրք ղեկավարներն ու զինվորականները մշտապես կրկնում էին, թե թուրքերը «ոչ թե Կով-

կատ, այլ ուրիշ կողմ պետք է գնան» (31, թ. 9): Տրապիզոնում թուրքական պատվիրակության նախագահը սպառնում էր. «Եթե հայերը չկատարեն իրենց պահանջները, ապա ոռոսահայերը կենթարկվեն նույն բանին՝ կոտորածին, ինչ որ տաճկահայերը» (31, թ. 11):

Ստ. Շահումյանը, Պ. Ջափարիձեեն, Գ. Կորզանովը և ուրիշներ 1918-ի հունիսի 1-ին Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների սովետի անունից դիմեցին Անդրկովկասի բոլոր բանվորներին և գյուղացիներին, կոչ անելով հավատ չընծայել «այդ ստախոսներին՝ մուսավաթականներին և մենշևիկներին, որոնք հավատացնում են ձեզ, թե թուրքական զորքերին Բաքու են բերում մուսուլմանական գյուղացիությանը պաշտպանելու համար»: «Թուրքական տիրապետությանն օգտակար կլինի միայն կալվածատերերի համար...», «Թող կորչի թուրքական լուծը, կեցցե միասնությունը հեղափոխական Ռուսաստանի հետ»,— ասված էր կոչում (10, էջ 437—438):

1918-ի օգոստոսի 31-ին Երևանում Հայաստանի հանրապետության կառավարության կազմակերպած ընդունելության ժամանակ խալիլ փաշան բացորոշ հայտարարում էր, որ թուրքերի իդեալն է վերամիավորվել հին հայրենիքի՝ Թուրանի հետ և ձգտում էին վերացնել այդ նպատակի իրագործման ճանապարհին եղած բոլոր խոչընդոտները (22, թթ. 44—48):

Թուրքական բանակը Բաքվի ճանապարհին տեղական մահմեդական խուժանի հետ միասին «կողոպտեցին և կոտորեցին Նուխու, Արեշի և Գյոկչայի գավառների համարյա ամբողջ հայ բնակչությունը, թվով մի քանի տասնյակ հազար մարդ: Այդ կոտորածից մազապուրծ մարդկանց խմբերը Վրաստանի սահմաններից ներս շրոջնվեցին և նրանցից շատերը զոհվեցին թաթարական (իմա՝ խանական-բեկական) սրից»: Այսպես է նկարագրում ականատեսը անցուդարձը Անդրկովկասի այդ մասում թուրքական ներխուժման պահին, (ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թթ. 16—28):

1918-ի աշնանը թուրքական կանոնավոր բանակի երկու դիվիզիաներ՝ 5-րդը և 15-րդը, զինվորական հազուստները փոխելով միացել էին ադրբեջանական խաներին ու բեկերին և նրանց հետ ձեռք ձեռքի տված ավերում ու կողոպտում էին հայոց գյուղերը, ավազակային կոիվներ մղելով քրիստոնյա-

ների դեմ (67ա, էջ 3): Սրանք էին, որ խանգարեցին Անդրանիկի ջոկատին Ղարաբաղի վրայով անցնելուն ու Ստ. Շահումյանին օգնության հասնելուն: Ոգևորված թուրքական զորքերի առաջխաղացումից, 1918-ի օգոստոսին մուսավաթական կառավարությունը պահանջում էր հայկական կառավարությունից միջոցներ ձեռք առնել Անդրանիկի դեմ (58, թ. 167—168):

Հայությունը մի փուլ էր համաթուրքականության կողմ խրված:

Մի՞թե երիտթուրքերի և մուսավաթականների կազմակերպածը չէր 1918-ի սեպտեմբերի Բաքվի հայերի կոտորածը: Հետագայում թուրքական վանդալության որոշ փաստաբաններ փորձում էին հայերի նկատմամբ երիտթուրքական բանակի հրամանատարության կատաղությունը բացատրել այն բանով, որ օգոստոսի 17-ի ճակատամարտից հետո Բաքուն հանձնելու պահանջով թուրքերի տված վերջնագրին Հայ ազգային խորհուրդը պատասխանել էր մերժումով: «Գրիչը առաջ չերթար նկարագրելու այն սարսափները, որ տեղի ունեցան Բաքվի մեջ քաղաքի գրավումից հետո»,— գրում է ականատեսը: Երեք օր ու զիշեր թուրք ասկյարների խմբերն իրենց երիտթուրքական սպաների գլխավորությամբ հարձակվեցին հայերի տների վրա, կողոպտեցին ունեցվածքը, տանջամահ արեցին հազարավոր մարդկանց, բռնաբարեցին հայ աղջիկներին ու կանանց իրենց ամուսինների ու ծնողների ներկայությամբ: Բաքվի փողոցները լիքն էին խոշտանված մարդկանց դիակներով: Ընդհանուր առմամբ 30 հազար հայ կոտորվեց: Մ. Ա. Բոլինովսկայա անունով վկան 1918-ի նոյեմբերի 22-ին Ռուստովից գրած նամակում պարզում էր Բաքվում իր տեսած սահմուկեցուցիչ պատկերները. վայրագ գազանների բռնություններից ազատվելու համար նավերի վրայից ծովը նետվող, բարձր տների պատուհաններից փողոց նետվող դժբախտ կանայք, խողխողված երեխաներ, արյան բաղնիքներ և այլն (5, էջ 138—142):

Բաքվում կատարված արյունոտ դեպքերը ոմանք փորձում են հեռացնել թուրքական կանոնավոր բանակից, մեղքը բարդում են միայն քաղաքի մահմեդական խուժանի վրա: Այդպես են վարվում թուրք պատմաբանները, այդպես են

վորձում համոզել որոշ եվրոպական ու ամերիկյան հեղինակներ (71, էջ 265—266)։ Սակայն փաստը մնում է փաստ, որ Բաքվի հակահայկական ամբողջ գործողության սեփականորը Նալիլ, Նուրի փաշաներն էին։ Բաքվի հայության կոտորածը կազմակերպած Նուրի փաշան քեֆեր ու օրգիաներ է կազմակերպում Մևտրոպոլ հյուրանոցում, նաև քաղաքից դուրս, այգիների մեջ (66, էջ 312)։

«Տաճիկները Շուշի հասնելուց հետո իսկույն ձերբակալել են տեղական հայ ինտելիգենտներին»։ Նրանք զայրացել էին, որ Շուշիում հայերը ուսական գրոշակ էին պարզել (55, թ. 8)։

Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովում Գ. Զիլերինը 1918-ի սեպտեմբերի 20-ին թուրքական արտաքին գործերի մինիստրությանը բողոք հայտնեց Բաքուն գրավելու առթիվ։ «Այժմ, երբ Բաքու քաղաքն արդեն գրավված է և թուրքական զորքերը գտնվում են բուն քաղաքում, երբ անպաշտպան բնակչությունը և ամբողջ քաղաքը թուրքական զորքերի և նրանց միացած թաթարական բանդաների կողմից մի քանի օր շարունակ ենթարկվում են ավերածության ու կողոպուտի բոլոր սարսափներին, թուրքական ներկայացուցիչների վկայակոչումը, թե իբր Բաքվի վրա կատարված հարձակմանը մասնակցել են միայն տեղական ալազակները, հանդիսանում է Թուրքիայի բռնի գործողությունների անհաշող քողարկումը» (10, էջ 440—441)։

Բաքվի հայ բնակչության դեմ երիտթուրքերի կազմակերպած շարադրոծության դեմ բողոքեց և Թիֆլիսի վրացական խորհուրդը և Թիֆլիսի համալսարանի կոլեկտիվը։

Երիտթուրքական ինտերվենտները փորձում էին իրենց ենթարկել Ղարաբաղը։ Նուրի փաշան դիմում էր կեղծավորության ու սպառնալիքի։ Նա մեկ ասում էր, թե անցյալի թշնամությունը իբր հանձնում է «ալլահի դատաստանին», մեկ սպառնում, թե Ղարաբաղի հետ վարվելու էր այնպես, ինչպես Բաքվի հայության հետ։ Ղարաբաղի գյուղացիական պատգամավորության երկրորդ, երրորդ համագումարները (1918-ի սեպտեմբեր) մերժեցին թուրքական 5-րդ դիվիզիայի հրամանատար Զամալ Զավադ բեյի սեպտեմբերի 17-ի վերջնագիրը Շուշիում ճանապարհն ազատելու մասին (35)։

Ղարաբաղի հայ աշխատավոր գյուղացիությունը բուշեկները կոչով գինված պաշարի դիմեց ընդդեմ թուրք ինտերվենտների և թուրքերին շահողվեց գրավել Ղարաբաղը։ Շուշին անձնատուր եղավ Ղարաբաղի «հայոց ազգային խորհրդի» անձարակության հետևանքով (1918-ի հոկտեմբերի 8) (35, էջ 192)։

Սակայն դինված պարտիզանական կոմիտեերը թուրք հրոսակների դեմ շարունակվեցին մինչև 1918-ի դեկտեմբերը։ 1918-ի հոկտեմբերի 12-ին Օրջոնիկիձեն հաղորդում էր վ. Ի. Լենինին, որ Հայաստանում տիրող դրուսությունը ողբերգական է։ Ղարաբաղ մտած թուրքական զորքերը մորթել են ժողովրդի կեսին։ Զանգեզուրի և Շուշիի գավառների բնակչությունը կատաղի դիմադրություն է ցույց տալիս։ «Հայ ժողովուրդը Սովետական Ռուսաստանից սպասում է օգնություն» (53, էջ 140)։

1918-ին թուրքական ներխուժման ժամանակ թուրքական սպայի վերնագրեստով հակահայկական խժոժություններին մասնակցած, պանթուրքիստական հովերով տարված Սուլթանովը 1919-ի ամռանը մուսավաթական կառավարության կողմից նշանակվել էր Ղարաբաղի նահանգապետ։ Նա իր վայրենի գործողություններով առաջացրել էր հայ բնակչության անհուն ատելությունը (58, թ. 191)։

Սուլթան բեկ Սուլթանովը նին պանթուրքիստ էր։ Նա կրթությամբ բժիշկ էր, բայց երբև շաբեց իր մասնագիտությամբ վաստակելով։ Նա շեշտ երես ուներ և մեկ աչք։ 1915-ին որպես Բաճկ մանմեղական բարեգործական ընկերության նախագահ ուս-բուրական ռազմականատում մանմեղական զարթակներին օգնելու պատրվակով լրեստություն էր առում հօգուտ բուրբերի։ Նրան ձերբակալեցին որպես բուրական գործակալ և բանտարկեցին Բաճկում։ 1917-ին Անդրկովկասյան սելվի անգամ դարձավ Սուլթանովը զանազան բովիչիբաշներին, ռասուլգաղներին հետ ձեռք ձեռքի տված երկրամասը Ռուսաստանից անջատելու, այն Թուրքիային հանձնելու վրա էր աշխատում։

1918-ի մայիսին Սուլթանովը Կ. Պոլսում էր, էնվերի ու Թալեաթի հյուրը, նրանց համագում էր առաջխաղացում արագացնել, գրավել ամբողջ Հայաստանը, հետո նաև Բաճկում։ Հետո Սուլթանովը Ղարաբաղի նահանգապետն էր, անգլիացիների վստահելի անձը։

1919-ի մայիսին Շուշիում, Խանենդում և այլ վայրերում

շարժված հայերի քիվն անցնում էր 1000-ից: Մի շարք գյուղեր Բանդված էին և այրված: 1919-ի նոյեմբերին մի նոր շարժ կազմակերպվեց Շուշիում: Քաղաքն այրվեց: Սպանված հայերի քիվը 6000—7000 էր:

4. Պոլսի «Վաքըթ» թերթում 1918-ի սեպտեմբերի 3-ին տպագրված «Մեր բաղադրականությունը Կովկասում և հայերը» հոդվածում Ահմեդ էմին բեյը գրում էր, թե հայերն արդեն եվրոպական տերություններից սպասելիք չպետք է ունենան և թե նրանց միակ հովանավորը լինելու է Թուրքիան: Հոդվածագիրն արտահայտում էր երիտթուրքերի պլանները, գրելով, թե Հայաստանը մի բուֆերային պետություն պետք է լինի Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև և ծառայի վերջինիս ռազմաքաղաքական նպատակներին (13, թթ. 238—239):

Բաքուն գրավելուց հետո, սեպտեմբերի 23-ին իր եղբայր Նուրի փաշային հղած հեռագրով էնվերն առաջարկում էր Ադրբեջանի ազգային ժողով գումարել, կիրառել կառավարման սուլթանական սխեմա, որից հետո հնարավոր է նաև «ընտրել սուլթան»: Ավելի ուշ, 1918-ի հոկտեմբերի 8-ին, Խալիլ փաշային (այդ պահին կովկասյան բանակի հրամանատարն էր) հղած մի հեռագրում նա, հայտնելով, թե 700 հազար լիրա է ուղարկում, միաժամանակ ցանկություն է հայտնում «ընդմիշտ Ադրբեջան տեղափոխվելու և այնտեղ հաստատվելու մասին»: Խալիլը նրա հարցադրմանը դրական պատասխան չի տալիս, կասկած է հայտնում այդ մասին, թե Ադրբեջանի ժողովուրդը իրագրության փոխվելու դեպքում կուզե՞ր արդյոք մնալ թուրքական տիրապետության ներքո: Թուրք պատմաբան Սինա Ակչինը Յուսուֆ Հիբմեթ Բայուրի «XX դարում պատմության և համաշխարհային քաղաքականության վրա թուրքիզմի թողած ազդեցությունը» (Անկարա, 1974), Շևքեթ Այդեմիրի «էնվեր փաշա» գրքերի փաստերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ էնվերը պատրաստվում էր իրեն հռչակել Ադրբեջանի սուլթան (69, էջ 294):

Հիրավի, բացահայտ բան էր Թուրքիա—Ադրբեջան առանցքի ստեղծման գործնական ծրագրի առկայությունը: Այս բանը հաստատում է Մուստաֆա Քեմալը: Նա գրում է, որ էնվերն ուղում էր Ադրբեջանի, Դաղստանի և Հայաստանի

հիմքի վրա ստեղծել իր նոր իշխանապետությունը: Նրան այս խնդրում օգնելու էր Նուրի փաշան (48, էջ 265):

Իսկ այսօրվա թուրք կեղծարարներն ընդհանրապես շրջանցում են 1918-ին իրենց նախորդների կատարած հակասովետական ինտերվենցիայի փաստը: Ի՞նչ գործ ունեին թուրք հրոսակ ասկյարները Բաքվում, Երևանի մատուցներում, Գանձակում, Ղարաբաղում: Այդ ինչու՞ այսօրվա հեռուստադիտողներից, երիտասարդ սերնդից թուրք իշխանավորները թաքցնում են Անդրկովկասում կատարված շարագործությունները, Շամխորում ռուս զինվորների գազանային խողխողման փաստը:

Մինչև 1918-ի հոկտեմբերի 30-ը՝ Թուրքիայի պարտությունը և Մուղոսի զինադադարը (Անտանտի և Թուրքիայի միջև) Հայաստանի հանրապետությունը գտնվում էր երիտթուրքական կառավարողների գերիշխանության տակ:

Միայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունն էր օգնության ձեռք մեկնում հայ ժողովրդին, ելք ցույց տալիս նրա համար ստեղծված անելանելի վիճակից:

Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը 1918-ի սեպտեմբերի 20-ին հղած իր նոտայում Սովետական Ռուսաստանի արտգործոցը Չիչերինը ցույց էր տալիս թուրքական իշխանությունների կողմից Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մարզերում կիրառված բռնություններն ու կողոպուտները: Նա շեշտում էր, որ խախտված է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որ թուրքական կանոնավոր զորքերը, դաշինք կապած ավազակային բանդաների հետ գրավում են սովետական հանրապետության տերիտորիան, քաղաքներն ու գյուղերը ենթարկում են ավերման ու կողոպուտի, քրիստոնյա բնակչությանը, չբացառելով կանանց ու երեխաներին, գնդակոծում են կամ ենթարկում ամեն տեսակի բռնությունների: Նա շեղյալ հայտարարեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը (10, էջ 439—441):

1918-ի սեպտեմբերի 26-ին Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Իոֆֆեն Բեուլինում Թալեաթից պահանջում էր «անհապաղ ետ քաշվել մինչև Բրեստով հաստատված սահմանները» այլպես սպառնում էր խզել դիվանագիտական և խաղաղ հարաբերությունները: Երբ Թալեաթը ստիպված

համաձայնվում է, պայմանով, որ Հայաստանի երկաթուղիների վրա թուրքական հսկողություն չիկնի, Իոֆֆեն կտրուկ կերպով մերժում է դա, հայտարարելով, որ քանի դեռ «թեկուզ թուրքական մի զինվոր կա ուսուսական տերիտորիայում», Բրեստի պայմանագիրը խախտված կհամարվի: Երբ Քալեաթը շնականորեն հիշատակում է Հայաստանի «անկախության» մասին (ո՛վ է խոսում), սովետական ներկայացուցիչը նորից պնդում է, որ այդ մասին խոսք չիկնել չի կարող, քանի դեռ «թուրքական ջոկատները և վարչությունը չեն մաքրել ապօրինաբար գրավված տերիտորիաները» (26, թ. 67): Իոֆֆեն 1918-ի հոկտեմբերին հայտարարում էր «հայկական պատվիրակությանը» (դաշնակ Հ. Օհանջանյան, մենշևիկիներն անցիոնալիստ Արշակ Զուրաբով). «Ամենաշնականն է, որ դուք հիմա մեզ հետ միասին դուրս գաք Տաճկաստանի դեմ, հայտարարեք, որ դուք Ռուսաստանի հետ եք և նրա հետ միասին դնում եք այս և այս պահանջները» (26, թ. 84—85): Մի բան, որ հրեք չարին զաշնակցության պարագլուխները՝ թուրքական պետականության հարձակողական հարվածներին ենթարկելով կողիցացած հայ ժողովրդին:

1918-ի նոյեմբերին զաշնակցական ազդեցիկ գործիչներ Արամ Մանուկյանը, Քաջազնունին և Սահակյանը խալիլ փաշայի և զերմանական ներկայացուցիչների հետ քննարկում էին Անգրանիկի դեմ «խառը» զորամաս ուղարկելու հարցը, հավաստում էին նրանց, որ եթե նա «ոտք դնի Հայաստանի տերիտորիան, պետք է զինաթափվի և զինվորական դատի հանձնվի (15, թթ. 44—48, 102—107): Անդրանիկն ստիպված էր հեռանալ հայրենի երկրից:

Մինչև 1920-ի դեկտեմբեր թուրքական զորքերը շարունակում էին մնալ Հայաստանի հանրապետության տերիտորիայում, որի տնօրեններին այդպես էլ չհաջողվեց ճշտել իրենց երկրի վերջնական սահմաններն ու պետական հարաբերությունները սովետական թուրքիայի հետ: Արխիվային փաստաթղթերից հայտնի են այն շարազորությունները, կողոպուտը, զանգվածային սպանությունները, որ թուրքերը կազմակերպեցին հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ ամիսներին:

«Կառավարության լրաբերում» տպագրված կոչում նկատ

րագրված էին սովի կործանարար շափերը. «Պատերի տակ ու փողոցներում թափառող հազարավոր որբերը, հյուծված ու սնճար՝ նրանց կմախքները դեգերում են Երևանի մայթերի վրա, էջմիածնի դաշտերում, Նոր Բայազետի, Դիլիջանի գյուղերում... Թոռոմում է խոշորագույն մասը մեր մատող սերնդի, մեռնում է ապագան մեր հայրենիքի...» (8, № 10, 8.10.1918): «Բժավոր տիֆը Երևանում, էջմիածնում և Քանաքեռում ստացել է այնպիսի ծավալ, որ պետք է նկատվի իբրև պետական մեծ աղետ» (8, № 1. 10. 1. 1919): 1918-ի հունվարի 16-ին Սամսոն Հարությունյանը (պարենավորման նախարարի պաշտոնակատար) կառավարության նիստում տեղեկացնում էր «երկրի կատաստրոֆիկ վիճակի մասին» (8, № 5, 31.1.1919): 1919-ի ձմեռը «մահացության դեպքերը զարհուրելի չափերի էին հասել Երևանում, որը երեխաների համար դարձել էր սպանդանոց»: Սովամահությունից ու հիվանդություններից այստեղ օրական 2000 մարդ էր մահանում (55, թ. 26, 57):

1918-ի հոկտեմբերի 7-ին Քալեաթի զլխավորած կառավարությունը հրաժարական տվեց: Կ. Պոլսում իշխանության գլուխ կարգվեցին մարդիկ, որոնք պետք է պակաս վնասով լեզու գտնեին Անտանտի տերությունների հետ:

Էնվեր փաշան Թուրքիայից փախել էր մի առաջատանավով, օտեռով պեկոծ ծովում քափառելուց հետո, ափ էր դուրս եկել Անապայում: Իսկ Քալեաթը, Ջեմալը ու մի շարք այլ զեմեր սուզանավով փախել էին 1918-ի նոյեմբերի 2—3-ին Սևաստոպոլ և այնտեղից անցել Գերմանիա (37, էջ 21):

1918-ի հոկտեմբերի 30-ին թուրքական կառավարությունն Անտանտի երկրների հետ ստորագրեց Մուղրոսի զինադադարը, որի համաձայն 1918-ի նոյեմբերին թուրքերն իրենց զորքերը հանեցին Բաքվից, և անգլիացիները օկուպացրին քաղաքը:

Բեռլինում թուրքական դեսպան Ռիֆաթ փաշայի ներկայացրած արձանագրության նախագիծը նախատեսում էր Կովկասից թուրքական զորքերի դուրս բերումը մինչև Բրեստի պայմանագրով նախատեսված սահմանները: Բայց սրանում բացակայում էր թուրքերի կողմից էվակուացիոն տերիտո-

րիաները անմիջականորեն սովետական իշխանություններին հանձնելու մասին կետը (1, հ. 44, էջ 539): 1918-ի հոկտեմբեր-նոյեմբերին օկուպանտները ձգձգում էին գրավված վայրերից իրենց զորքերի էվակուացիան, արգելքներ հայուցում գաղթականների վերադարձին: Նրանց նպատակն էր ոչնչացնել գաղթականության մնացորդներին (14, թթ. 102, 124, 134):

Այն պահին, երբ Անտանտի հաղթանակը կասկած չէր հարուցում, 1918-ի հոկտեմբերի սկզբին օսմանյան կառավարությունը նույնիսկ դիմեց հայկական պատվիրակությանը, խնդրելով իր վրա վերցնել միջնորդի դերը Թուրքիայի և Անտանտի տերությունների միջև (58, թ. 32): Սակայն օսմանյան կառավարությունն անմիջապես հանձնվելու միտք չունեւ: Թեև նա հայտարարում էր, թե վերականգնելու է Բրեստի պայմանագրով որոշված սահմանները, բայց շարունակում էր կառչել Բաթումի համաձայնագրի սահմանագծից:

1918-ի հոկտեմբերի 5-ին Երևանում հանդիպեցին օսմանյան բանակի արևելյան խմբի շտաբի պետ փոխգնդապետ Բասրի բեյը և հայկական դիվիզիայի շտաբի պետ գնդապետ Զենկլիչը: Մի արձանագրություն ստորագրվեց, որով Թուրքական զորքերը հեռանում էին Հայաստանից (58, թ. 33):

Օսմանյան զորքերը հեռանում էին՝ հայկական զորքերի կողմից այդ տարածքները գրավելու պայմանով: Երկաթուղին, հեռագիրը, ինչպես նաև Ղարաքիլիսա—Ղազախ—Աղբստաֆա խճուղին հայկական զորքերը հսկելու էին մինչև Թուրքական զորքերի տեղաշարժի ավարտը: Թուրքական զորքի էվակուացիան սկսվելու էր հոկտեմբերի 18-ի լույս 19-ի գիշերը: Սակայն այն սկսվեց միայն հոկտեմբերի 24-ին: Թիֆլիսում օսմանյան կայսրության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Աբդուլ Քերիմ փաշան պաշտոնապես հայտնեց Արշ. Զամալյանին, որ Թուրքական զորքերը 6 շաբաթվա ընթացքում դատարկելու էին Կովկասի օկուպացված տերիտորիաները՝ համաձայն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի:

Երիտթուրքերը սրում էին հայ-վրացական հարաբերությունները, բանասարկություններ սարքում Լոռու, Բորչալուի, Ախալքալաքի շուրջը: Խալիլ փաշան 1918-ի հոկտեմբերին

Զամալյանին հայտնում էր, որ Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը դիմել էր Ստամբուլ, Թուրքական օգնությունը խնդրելով Լոռին, Ղարաքիլիսան գրավելու համար, այն դեպքում, երբ 1918-ի հունիսին Ժորդանիան հայոց միևնույն կերպով ասում էր, թե ոչ մի պահանջախնդրություն չունեն Լոռվա նկատմամբ (58, թ. 37—38): Սակայն Վրաստանի մենշևիկյան կառավարողները խլում էին երկաթուղով անցնող ապրանքի 25 տոկոսը, ձգտում էին մեկուսացնել, կղզիացնել Հայաստանը (55, թ. 18, 26, 36): 1918-ի նոյեմբերին Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը չի կարողանում պատվիրակություն ուղարկել Թիֆլիս, որովհետև գրեթե չունեւ: Եղած մի շոգեքարշն այդ պահին գտնվում էր Թիֆլիսում (58, թ. 48):

Իմպերիալիստական Անտանտի ղեկավարները խոսքով «հայանպաստ» դիրք էին բռնել դեռ պատերազմի սկզբից: Ժամանակ առ ժամանակ Լիոյդ Ջորջն ու Կլեմանսոն, Վիլսոնն ու Սոնինոն, մյուս մեծ ու փոքր պետական գործիչներն ու դիվանագետները չէին խորշում հայանպաստ հայտարարություններից: Նրանք խոսքով խստագույնս դատապարտում էին երիտթուրքերին, բայց գործով, ինչպես ավելի բացորոշ դարձավ 1918-ին, 1919-ին, 1920-ին և հետո, նրանք ոչինչ չարեցին մահացու հարված ստացած հայ ժողովրդին օգնելու համար:

Անթեյոզիյի հիշեցնենք որոշ փաստեր, եղելություններ, ճշմարտություններ:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո, բազմամյա գաղութատիրական փորձով դինված անգլիական դիվանագետներն ու արևելագետները, ռազմագետներն ու քաղաքագետները անմիջապես գործի անցան մշակելու Սովետական Ռուսաստանը Արևելքից մեկուսացնելու իրենց պլանները: Տվյալ դեպքում, նրանց միտքն աշխատում էր Թուրքիայի և Սովետական Ռուսաստանի միջև իրենց հլուհնազանգ բուֆերային պետություններ ստեղծելու, հեղափոխության ալիքի առջև պատվար դնելու շուրջը, փրկելու գա-

դուրսերում և կիսագաղութներում անգլիական տիրապետութեան հիմքերը: Այս բանը չեն թաքցնում իրենք իսկ անգլիական, ամերիկյան հեղինակները (63, էջ 390):

Ժամանակին ֆոն Պապենն¹ է գրել, որ անգլիական գեներալ Ալեքսանդր Կարոլ էր մինչև վերջ հասցնել Պաղեստինյան գործողությունը և «Թուրքիային ծնկի բերել» արդեն 1917-ի նոյեմբերին (49, էջ 141): Բայց Անգլիան իր շահախնդիր նպատակներն էր հետապնդում և շահագրգռված էր զուտ գաղութատիրական նոր էքսպանսիայով:

1916-ի փետրվարի 28-ին Հայոց ազգային խորհրդի նիստում (Թիֆլիս) Ավ. Ահարոնյանը պատմելով Ֆրանսիա կատարած իր ուղևորության, ֆրանսիական պետական ու հասարակական գործիչների հետ ունեցած հանդիպումների մասին նշում էր, որ նրանք զրույցների ժամանակ ավելի շատ խոսում էին Սիրիայի, Կիլիկիայի մասին: Նա համոզվել էր, որ Ֆրանսիայի համար հայկական հարցը դեռ լուծված չէ, որ ոչինչ չի արվում հայկական հարցի նկատմամբ հետաքրքրությունն այնտեղ բարձր պահելու» համար (30, թ. 39):

Հիրավի, 1917-ի ապրիլի 2-ին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրը Սիրիայում և Պաղեստինում ֆրանսիական կոմիսար Պիկոյին (1916-ի հայտնի Սայքս-Պիկո, անգլո-ֆրանսիական պայմանագրերի հեղինակներից մեկը) տված իր հրահանգում հիշատակում էր, որ «Ֆրանսիան Անգլիայի հետ կնքած վերջին համաձայնագրով հատուկ իրավունքներ է հաստատել Հայաստանում» (58, թ. 93): Ֆրանսիական գաղութատիրությունը պակաս ընշաքաղջ չէր, քան անգլիականը:

ԱՄՆ-ի կառավարությունը Գերմանիային պատերազմ հայտարարեց 1917-ի ապրիլի 6-ին, իսկ Թուրքիայի վրա ձեռք չբարձրացրեց: 1917-ի փետրվարին ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Լանսինգը հանձնարարել էր Կ. Պոլսում դեսպան էլքուսին հայտնել էնվերին, որ ԱՄՆ-ի վերաբերմունքը Թուրքիայի նկատմամբ բարեկամական է, նույնիսկ սրտալից և որ Թուրքիան կշահի և առավելությունների կհասնի, եթե

¹ Ֆրից ֆոն Պապենը 1917—1918 թթ. Թուրքական 4-րդ բանակի շտաբի պետի համարակ էր:

ԱՄՆ-ի հետ բարեկամական հարաբերություններ պահպանի (65): ԱՄՆ-ը 1917-ի դեկտեմբերի 22-ի հուլազրում հռչակում էր. «Մենք պետք է երաշխավորված ինքնավարություն ապահովենք հայերի համար ոչ միայն արդարությունից և մարդասիրությունից ելնելով, այլև վերահաստատելու Փոքր Ասիայի այն ժողովրդին, որն ընդունակ է խոչընդոտելու Թուրքիայի վրա գերմանացիների կողմից տնտեսական մեծնաշնորհ հաստատելուն» (67, էջ 43):

ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնը երիտթուրքերի «տգետ» «բանդան» նվիրպալից ըջելու անհրաժեշտությունը պայմանավորում էր հայերի կոտորածի փաստով: Նա ասում էր, որ հայերը պետք է ստանան այն, «ինչ նրան պարտք է պատմությունը»: Վիլսոնն ասում էր, թե «մահմեդականների առաջխաղացումը Ռուսաստանի խորքը հավասարազոր է բանդիտների կողմից ֆանկարժեք իրերի զավթման» և հույս էր հայտնում, որ նրանց շարագործությունների վրա շուտով սանձ կդրվի (58, թ. 99): Բայց դրանք հնչեցին որպես զրնգուն խոսքեր՝ առանց որոշակի գործնականության ու հետևանքների: Մեկ տարի անց, 1918-ի նոյեմբերին նույն ամերիկյան դիվանագետները պնդում էին, որ հայերի ներկայացուցիչներին կարող են լսել խաղաղության կոնֆերանսում, բայց Հայաստանը չի կարող անդամ պետություն համարվել (67, էջ 363):

1918-ի հունվարի 5-ին Լյուդ Ջորջը հայտարարեց, որ Հայաստանը, Արաբիան, Սիրիան և Պաղեստինը պատերազմի տվարտից հետո կձանաչվեն որպես առանձին ազգային-պետական միավորներ (62, էջ 345):

Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարողները քանիցս հայտարարել էին, թե իրենց գլխավոր նպատակներից մեկը «Թուրքերի արյունոտ լծից ճնշված ժողովուրդների ազատագրումն է»: Իսկ 1918-ի սեպտեմբերի 21-ին ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Լանսինգը նույնպես գտնում էր, որ Հայաստանը պետք է անջատվի Թուրքական պետականությունից և միջազգային հովանավորության տակ ստեղծի իր ինքնուրույն պետությունը (57, էջ VII—IX): Ամերիկացի Ս. Բեյկերը նկարագրում է, թե ինչպես մյուս կողմից Լյուդ Ջորջը հմտորեն օգտագործեց մահմեդական աշխարհի քաղա-

քական տրամադրությունները Մեծ Բրիտանիայի աշխարհակալ ձգտումներին համապատասխան: Նա շորսի խորհրդի նիստերի գահչիճ է հրավիրում Հնդկաստանի մահամեղական շործիչների մի ամբողջ խումբ, ազգային տարազներով, որոնք խանդավառ տոնով պահանջեցին հրաժարվել Թուրքիայի բաժանման ծրագրերից (39, էջ 224):

1918-ի հուլիսի 11-ին Բալթուրը պատասխանելով Ռամսեյ Մակդոնալդի հարցապնդմանը, համայնքների պալատում ասաց, որ «նորին մեծության կառավարությունը լուրջ համակրանքով և հիացմունքով հետևում է հայերի քաջարի դիմադրությանը, որոնք պաշտպանում էին իրենց ազատությունը և իրենց պատիվը: Նա (կառավարությունը) անում է ամեն հնարավոր բան, որպեսզի օգնության հասնի նրանց: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի ապագային, ապա ես հարգարժան դեպուտատի ուշադրությունն եմ հրավիրում դաշնակից քաղաքական ղեկավար գործիչների հրապարակային հայտարարությունների վրա հօգուտ հարցի այնպիսի լուծման, որ նշեց պ. Մակդոնալդը» (58, թ. 90—91):

1918-ի սեպտեմբերի 11-ին Լ. Ջորջը Մանչեստրում հայկական գաղութի ներկայացուցիչներին ասում էր, որ «Անգլիայի պատասխանատու ղեկավարները մտահոգված են ձեր նահատակ ժողովրդի առջև իրենց պատասխանատվությամբ»: Իսկ հետո՝ Հետո ոչ մի գործնական քայլ հօգուտ հայ ժողովրդի: Անգլիական գաղութարարները միայն հաջողությամբ 1919-ի սկզբին կողոպտեցին Կարսի ամրոցի արժեքները: 1918-ի հոկտեմբերի 3-ին լորդ Ռոբերտ Սեսիլը պաշտոնական նամակ էր հղում լորդ Բրայսին, ի պատասխան վերջինիս սեպտեմբերի 30-ի նամակի: Ամփոփելով իր երկար նամակում «դաշնակիցների գործին» հայերի մատուցած ծառայությունները, Սեսիլը նշում էր շորս կետ, որ հայերը կարող էին հաշվել դաշնակիցների կողմից իրենց «ազատագրման» իրավունքների խարտիստ. I. 1914-ի աշնանը էրզրումի դաշնակցական համագումարում հայերը մերժեցին հանդես գալ ընդդեմ Ռուսաստանի, թեև թուրքերը նրանց ինքնավարություն էին խոստանում: Նրանք ասացին, որ որպես ազգ հանդես չեն գա Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների կողմում, բայց որպես անհատներ կկատարեն իրենց քաղաքա-

ցիական պարտքը: II. Հենց այս պատճառով օսմանյան հայերը ենթարկվեցին սիստեմատիկ ոչնչացման թուրքական կառավարության կողմից 1915-ին: Հայ բնակչության 2/3-ը ոչնչացվեց: III. Հայերը կամավոր զոհեր կազմեցին կովելու ռուսական բանակի կազմում ընդդեմ Թուրքիայի: IV. Ռուսական հեղափոխությունից, ռազմաճակատի քայքայումից հետո հայերը միայնակ պահում էին կովկասյան ճակատը (5 ամիս) թուրքական հարձակումից: Դրանով իսկ նրանք կարևոր ծառայություն մատուցեցին բրիտանական բանակին (58, թ. 93): 1918-ի նոյեմբերի 26-ին Չերչիլը հայտարարեց, թե «ոչ մի նվաճված մարզ Թուրքիային չի վերադարձվելու» (39, էջ 118):

Վ. Ֆելիքս անունով թուրք հեղինակը 1925-ին կոնդոնում հրատարակած իր գրքում գրում է, թե երբ Լիոյզ Ջորջը ստիպված եղավ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանս հրավիրել Հնդկաստանի մահամեղականության պարագլուխներին, ոչ ոք չտարակուսեց, որ երիտթուրքերը հաջողության են հասել: Մուսուլմանական ճնշումը ներազդեց Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության վրա: «Անգլիայի համար Թուրքիայի կարևորությունը»,— գրում է նա,— շատ ավելի արժեք ուներ, քան Հայաստանի օգտին «պատմական փաստարկների հարյուրավոր էջերը» (73, էջ 23):

Անգլիացիները մեկ ցույց էին տալիս, թե հետևողական հակաերիտթուրքական քաղաքականություն են իրականացնում, մեկ իթիհադականներին ենթարկում իրենց ծրագրերին: Օրինակ, 1918-ի աշնանը անգլիացի գեներալ Թոմսոնը մեր հիշատակած Սուլթանովին Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի գեներալ նահանգապետ նշանակելով դառնում էր պանթուրքիստ մուսավաթականների գործակիցը (72, էջ 270):

1918-ի վերջին և 1919-ի սկզբին հայոց կոտորածների շուրջը անհամեմատ ավելի բարձրաձայն խոսեցին եվրոպայի տարբեր երկրներում: 1918-ի նոյեմբերի 26-ին Իտալիայի պառլամենտի դեպուտատների պալատը որոտընդոստ ծափահարությունների ներքո ընդունեց 195 դեպուտատների բանաձևը Հայաստանի մասին: Այդ բանաձևը, որին հավանություն էր տվել հայտնի տնտեսագետ, նախկին պրեմիեր Լ. Լուցցատտին, հռչակում էր. «Իտալիայի դեպուտատների պալատը

համոզմունք է հայտնում, որ կառավարությունը հիշելով Իտալիայի ու Հայաստանի պատմական կապերը, կպաշտպանի դարավոր բռնակալությունից ազատված Հայաստանի քաղաքական անկախությունը» (58, թ. 90): Իսկ քիչ անց, Փարիզի կոնֆերանսում, Իտալիայի ներկայացուցիչներն իրենց արևմտաեվրոպական գործընկերների նման առաջ էին տանում լուկ իրենց գաղութատիրական նկրտումները:

Դեռևս 1918-ի դեկտեմբերի 10-ին սենատոր Լոջը ԱՄՆ-ի քննարկմանն էր դրել մի բանաձև, ըստ որի ապագա Հայաստանն իր մեջ էր առնելու վեց վիլայեթն ու Կիլիկիան, Ռուսահայաստանը և պարսից Ադրբեջանի հյուսիսարևմտյան մասը: Լոջը հայտարարել էր, որ «ԱՄՆ-ը պետք է լրիվ իշխանություն ունենա այն ամբողջ տերիտորիայի վրա, որտեղ հայեր են ապրում, ոչ միայն Հայաստանում, այլև Ռուսաստանում, Վրաստանում, Ադրբեջանում, Թուրքիայում» (64, էջ 9, 29): Սա արդեն բացահայտ իմպերիալիզմ էր: Ով ծանոթ է Հարբորդի, Կինգ-Կրենի առաքելությունների մանրամասներին, նա չի կարող տարակուսել, որ ամերիկյան կառավարությունը հետապնդում էր սեփական բուրժուազիային համապատասխան տնտեսական և քաղաքական շահեր ապահովելու նպատակներ և ոչնչով մտահոգված չէր հայ ժողովրդի անագորուն վիճակով: ԱՄՆ-ը ոչինչ չարեց երիտթուրքերի ականջները ոլորելու համար, թեև նրա ներկայացուցիչները բարձրաձայն աղմկում էին, թե Ամերիկայի պարտքն է արձագանքել քրիստոնեական Հայաստանի՝ աշխարհում առաջին քրիստոնեական ազգի կանչին:

1919-ի փետրվարի 10-ին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Ս. Պիշոնը Ահարոնյանին և Նուբար փառալիյն հավաստիացնում էր, թե «Հայաստանի դատն ու ապագան միշտ խիստ մոտ են եղել Ֆրանսիայի սրտին և մոտ էլ կլինեն միշտ: Ֆրանսիան միշտ պատրաստ է հզորապես աջակցել ձեր ժողովրդի փրկության գործի լավագույն ելքի համար» (3, էջ 7): 1918-ի հուլիսի 23-ին Կլեմանսոն՝ «Հաղթանակի հայրը», Ֆրանսիայի մինիստրների խորհրդի նախագահը գրավոր հայտարարեց Պողոս Նուբարին, որ ինքը երջանիկ է հավաստիացնելու, որ ֆրանսիական կառավարությունը և Միացյալ թագավորության կառավարությունը չեն դադարում

հայոց ազգը դասել այն ժողովուրդների շարքը, որոնց բախտը դաշնակիցները մտադիր են որոշել մարդասիրության և արդարության բարձրագույն օրենքներին համապատասխան: Այլևի ուշ, 1919-ի փետրվարի 9-ին պաշտոնական «Թան» թերթը առավել կոնկրետ ձևակերպեց ֆրանսիական կառավարության «տեսակետը», նշելով, որ պետք է ստեղծել Թուրքիայի արևելքում իրապես կենսունակ Հայաստան, ինքնուրույն ելքով դեպի Սև ծով և առևտրական ելքով դեպի Միջերկրական ծով» (58, թ. 92—93):

Ժորժեսի օրոք քանիցս ֆրանսիական հանրային կարծիքը դրդաց Հայաստանի զուլումների լուրերով: Իսկ այժմ բողոքելով ֆրանսիական «Թան» թերթի դիրքից, ֆրանսիական պաշտոնական շրջանների գործողություններից «Հայրենիք» թերթը գրում էր. «Մոռանալով խղճի և արդարության պարտքը «Ազատության» հայրենիքը՝ Ֆրանսիան, շտապում է ծափահարել թուրքական Միլլի (աղգային) շարժման ծավալումը, որ հավասար է մեր անկախության ոտնահարման»: Թղթակիցը փաստեր էր բերում, որ ֆրանսիական հայտնի մտավորականները պախարակում էին «սնանկ դիվանագիտության և դրամատիրության սարքած դավերը բազմաշարժար Հայաստանի դեմ, որ զոհաբերեց առավելագույնը պատերազմին և հաղթության համար» (12, 19.10.1919):

«Զէ՛ որ Հալեպի շարդերն էլ տեղի ունեցան անգլիական զորքի ներկայությամբ,— գրում էր Բոստոնի «Հայրենիքը» 1919-ի նոյեմբերին:— Զէ՛ որ Թուրք-թաթարական հարձակումները Հայկական հանրապետության վրա սկսվեցին, երբ դեռ անգլիական զորքը Կովկասում էր դտնվում: Անգլիական իշխանությունները ոչ միայն որևէ քայլ չարին արգելելու Թուրքական ապստամբությունները, այլև իրենց զորքը ետ քաշեցին, կարծես հասկացնելու համար Թուրքերին, որ ազատ էին հայերի հետ վարվելու այնպես, ինչպես կցանկանային: Ինչո՞ւ խաբենք մենք մեզ սին հույսերով: Մեր մեծ ու պղտիկ բոլոր դաշնակիցներն ալ լքած են մեզ մեր բախտին: Ամերիկան, հեռավոր Ամերիկան է միայն, որ այսօր օրորում է մեզ հույսերով, դժբախտաբար միայն հույսերով: ...Բայց հերիք օրորվեցանք հույսերով, հերիք որքան պարապեցանք դիվանագիտությամբ: Մեկգի բյուզանդական դիվանագիտու-

թյունները, թող լռեն քաղաքական բոլոր փառասիրությունները: Հայ ժողովուրդը կովկասի, ինչպես նաև Թուրքիայի մեջ՝ կորստյան անդունդի եզրին է գտնվում» (12, 29. 11. 1919):

1919-ի հուլիսին ամերիկյան մի ամսագրում հրապարակվեց մի հոդված, որտեղ թուրքերը մեղադրվում էին տեղահանությունների, զանգվածային սպանությունների մեջ (68, էջ 36): Մյուս կողմից, ամերիկյան ծովակալ Մարկ Լ. Բրիստոլը, որ բարձր կոմիսարն էր Կ. Պոլսում, հատկապես հիացած էր... թուրքական կառավարման կոպիտ ձևերով ու մեթոդներով: Իսկ հայր ու որդի Չեստերները գովում էին Թուրքիան, որովհետև հավատում էին, որ իրենք էին կառուցելու 2.800 մղոն երկաթուղագիծը Թուրքիայում: 1922-ի սեպտեմբերին կրտսեր Չեսթերը բարբառում էր «Current History» (Նյու Յորք) ամսագրի էջերում այն մասին, թե 1915-ին հայերին անհարմար ու անպտուղ շրջաններից, որտեղ նրանք վատ էին զգում ու չէին կարող բարգավաճել, տեղափոխեցին Սիրիայի հիանալի ու բարեբեր մասերը... որտեղ կլիման նման է Ֆլորիդային և Կալիֆոռնիային, ուր Նյու Յորքի միլիոնատերերը ճամփորդում են առողջանալու և հանգստանալու համար: Վերջում Չեսթերը հարկ էր համարում նշել, թե այդ ամենը կատարվել էր մեծ ջանքերի ու ծախսերի միջոցով (72, էջ 345):

Սուր բախումների մեջ էր նաև հայ հասարակական միտքը:

1919-ի մարտի 11-ին Բաքվի հայոց ազգային կոմիտեի նիստում Հակոբ Մանանդյանը ասում էր. «Դաշնակցությունը երբեք չի ունեցել և չունի քաղաքական հատուկ ֆիզանոմիա, որովհետև այնտեղ ամփոփվել են բազմաթիվ շահերով ու ձգտումներով հակադիր տարրեր: ...Ինտելիգենցիան կուլտուրական մեծ առաքելություն ունի հայ իրականության մեջ: Իսկ դաշնակցականները քար են նետում հայ կուլտուրական գործիչների դեմ, խանգարելով նրանց գործունեությանը» (55, թ. 55): Նույն նիստում մի այլ հոետոր (Սր. Թաղիանոսյան) ասում էր. «Դաշնակցության մեջ տիրապետող ինտելիգենտական խումբը իրավունք չունի հայ ժողովրդի շինքին փաթաթել արկածախնդրական քաղաքականության ծրա-

գիր: Եթե դաշնակցությունը շարունակ չմտահոգվեր իր տիրապետությունը ապահովելու մասին՝ իր հակասական քայլերով, գուցե այն ժամանակ կարելի լիներ խուսափել հայկական ողբերգությունից: Դաշնակցությունը վարել է ոչ թե հայ ժողովրդի շահերի քաղաքականություն, այլ զուտ իր կուսակցական քաղաքականությունը» (55, թ. 55):

Արտակարգ սրատես Բեռնար Շոուն Իռլանդիայի առիթով նկատել էր. սխալ է մտածել, որ տառապագին օրերով անցնող ժողովուրդներն ավելի ուշադրություն են դրավում իրենց տառապած լինելու հանգամանքի շնորհիվ: «Իռլանդիայի տառապանքները նվազ շահագրգիռ կղարձեն զինքը»: Իսկ հայ ազգայինները գործում էին նույն սխալը՝ աշխարհին ներկայացնելով Հայաստանի տառապանքների պատմությունը, և ուրիշ ոչինչ, մինչև որ նույն ինքը «Հայաստան» բառը անզլերեն լեզվի մեջ դարձավ «տառապանք» բառի մի հոմանիշ:

Իմպերիալիստական Արևմուտքի հետ հույսեր կապած ուժերը տապալվեցին, ոչ մի օգուտ, լույս, ջերմություն չապահովելով թուրքական յաթաղանից նվաղած, հեղափոխական հյուսիսի փրկարար օգնությունից առժամանակ կտրված մեր ժողովրդի բեկորներին: Շուտով հայ ժողովրդի գլխին կախվեց թուրքական ազգայնական բանակի՝ Կարաբեքիր փաշայի գնդերի մահաբեր սուրը:

Միայն սովետական իշխանության հաստատումով հայ ժողովուրդը խաղաղ շինարարական կյանքի, առաջադիմության ու զարգացման հնարավորություններ ստացավ:

1. Աենին Վ. Ի. Երկեր, 4-րդ հրատ.

2. Ազուլյան Ա. Գերմանա-թուրքական ներդաշնակցային հակամարտությունն Անդրկովկասում գերակայության համար 1918-ին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, 1978:

3. Ահարոնյան Ավ. Սարդարապատից մինչև Սևր և լոզան (քաղաքական օրագիր), Բոստոն, 1943:

4. Ամիրխանյան Ա. Ռուս և թուրք զինադադար, պատմական անցքեր, 1917—1918, Ֆրեզնո, 1921:

5. Անդրանիկ Մուրադ և Պողոս Լուրս, Բ հատոր, Կ. Պոլիս, 1920:

6. Երզնկյան Ա. Աշխատավարձերու վրայից, Երևան, 1927:
7. Քուրջյան Հ. Սարդարապատի հերոսամարտը, Երևան, 1965:
8. «Կառավարչական լրտեր» («Вестник правительства»), Երևան:
9. Կասյան Ս. Մեր ամերիկյան, «Բանվոր» թերթ, Քիֆլիս, № 5—7, 1918:
10. Հարսեաններ միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, ժողովածու. պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ և առաջարկով, Երևան, 1972:
11. Հայոց ազգային խորհրդի արձանագրությունները, Քիֆլիս. 16. 1917—15. 1918 թթ., ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ:
12. «Հայրենիք», թերթ, Բոստոն:
13. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 260, ց. 1, գ. 7:
14. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 53:
15. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 200, ց. 619 ա, 619 բ:
16. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 121 ց. 1, գ. 7:
17. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 121, ց. 1, գ. 33:
18. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 121, ց. 1, գ. 31:
19. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 220, գ. 57:
20. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 222, ց. 1, գ. 1:
21. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 121, ց. 1, գ. 37:
22. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 209, գ. 619:
23. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 222, ց. 1, գ. 13:
24. Վարաչյան Գ. (Սրկոմեդ Ս. Տ.) Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը 1918-ին, Քիֆլիս, 1919:
25. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 241:
26. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 251:
27. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 280:
28. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 252:
29. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 194:
30. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142:
31. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, Ֆ. 4047, ց. 1, գ. 213:
32. Մ. Վ. Ղարաբլիշայի հերոսամարտը (ականատեսի հիշողությունները), Քիֆլիս, 1920:
33. Շահումյան Ստ. Երկեր, հ. 3:
34. Սասունի Կ. Տանկահայաստանը ուսուսական տիրապետության տակ (1914—1918), Բոստոն, 1927:
35. Սաղմոսյան Ս. Ս. Կոնստանդնուպոլսի Ղարաբաղում թուրքական ինտերվենցիայի հարցի շուրջը (1918), «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», № 1, 1972:
36. Տաշևան Վ., Հակոբյան Հ. Հայ ազգի տարաբնույթի գերմանական վավերագրիչներու համեմատ, մասն Ա, Վիեննա, 1921:
37. Քուրջյ, Հենալ Կարաբեքիրն ինչպես բնաշնչեց Հայաստանը, Կրղրլթոփրաթ (թուրքերենից թարգմանեց Կ. Ամիրյանը, 1964):
- 38 Аркомед, Материалы по истории отпадения Закавказья от России, Тифлис, 1923.
- 39 Бекер С. Вудро Вильсон, Мировая война. Версальский мир. М.—П., 1923.
- 40 Галоян Г., Участие США в контрреволюционной интервенции в Закавказье в 1917 г. (ՀՍՍՀ ԳԱ-ի «Տեղեկագիր», № 8, 1956):
- 41 Гоголев З. В. Советско-турецкие отношения в 1918—1923 гг., Ученые записки, вып. II, Якутского педагогического института. Якутск, 1950.
- 42 Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1918.
- 43 Документы Внешней политики СССР, т. 1, М., 1957.
- 44 Дрabbкина Ел. Грузинская контрреволюция. Из серии издания истории партии ЦК ВКП(б), 1928.
- 45 Завриев Д. С., К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции, Тбилиси, 1947.
- 46 Ноффе А. А. Брест-Литовск (воспоминания). «Новый мир», книга 6-ая. М., 1927.
- 47 «Кавказское слово», газета, Тифлис.
- 48 Кемаль, Мустафа, Путь новой Турции, т. III, М., 1934.
- 49 Лазарев М. С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке. (1914—1918), М., 1930.
- 50 Лудшувейт Е. Ф. Послеоктябрьский революционный подъем в Турции (ноябрь 1917—май 1919). Вестник Московского университета, серия общ. наук, выпуск 3, № 7, июль 1949.
- 51 Мелик-Каракозов Г. Воспоминания 1918 г. (подлинник у С. Вермишевой, Ереван).
- 52 Мирные переговоры в Брест-Литовске, изд. НКВД, М., 1920.
- 53 Срджоникидзе Г. К. Статьи и речи, т. 1., М., 1956.
- 54 «Правда», газета.
- 55 Протоколы заседаний Бакинского армянского национального комитета. Архив Армянского филиала ИМЛ, ф. 4047, оп. 1, л. 315.
- 56 Саакян Р. Рецензия на книгу Гигинейшвили, «Лрабер», АН Арм. ССР, № 7, 1937.
- 57 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, изд. НКВД, М., 1927. со вступительной статьей проф. Ю. В. Ключникова.

- 58 Туманов Л. Дипломатическая история республики Армения (рукопись). Архив грузинского филиала ИМЛ, ф. 2914, д. 503.
- 59 Хейфец С. Я. Закавказье в первую половину 1918 г. и Закавказский сейм. «Былое», № 21, 1923, Пет-роград.
- 60 Чичерин Г. В. Статьи и речи, М., 1961.
- 61 Эрцберггер М. Германия и Антанта. Мемуары, М. — П., 1923.
- 62 Anderson M. S. The Eastern Question, 1774—1923 A study in International Relations, N. Y., 1965.
- 63 Barker A. J. The Mesopotamian Campaign of 1914—1917, The Bastard War, N. Y., 1967.
- 64 Congressional Records, 66-th Congr. 2-ser, vol. 59, num. 281, Washington.
- 65 Foreign Relations of the USA, 1917, Supplement II, vol. I, p. II
- 65a Maucraire, Camille Pour l'Armenie Libre. Pages Ecrites au cours de la grande guerre, Paris.
- 66 Nansen F. Armenia and the Near East, London, 1928.
- 67 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, The Paris Peace Conference, vol.I, Washington, 1942.
- 67a Parliamentary Debates. House of Lords, November 13, 1918, House of Commons, October 23, 24, 30, 31, November 6, 7, 12, 14, 1918, London, 1918.
- 68 Robinson D. The First Turkish Republic, A Case Study in National Development, Cambridge, Massachusettes, 1963.
- 68a. Pour la Liberation de L'Armenie, Discours, Paris, 1920.
- 69 Sina Aksin 100 Soruda Jön Türkler ve Itihat ve Teraki, Istanbul, 1980.
- 70 Stuermer, Harry The War Years in Constantinople, Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics, N. Y., 1917.
- 71 Trumpener, Ulrich Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918, Princeton, New Jersey, 1968 (գլուխ 7-րդ՝ «Հայկական հալածանքները», տե՛ս «Բանրեր Հայաստանի արխիվների» № 2, 1970)
- 72 Walker, Christopher Armenia, The Survival of a Nation, N. Y., 1980.
- 73 Vályi Felix. Revolutions in Islam, London, 1925.

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Գ

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐԸ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԱՌԱՋ

Քուրական արխիվները մնում են փականքի տակ: Երիտքուրական պետականության այսօրվա ժառանգորդները բախցնում են շարագործությունները բացահայտող քվերը: Քուրական առաջին կեղծագրերը: Առաջին խոստովանությունները: «Քուր ժողովուրդի իր գլուխը խոնարհում է» հայ ժողովուրդի ողբերգության առաջ: Երիտքուրներին միջազգային տրիբունալով դատելու Մարկվարտի, Մորգանի պահանջը: Քուրական զինվորական դատարանի նիստերը: «Քափվիմ-ի վախյի» (ղեպների օրացույց) քուրական քերթի կշեռում տպագրված դատական նյութերը: Երիտքուրների պարագլուխներին ներկայացված մեղադրանքները: Դատավճիռներ: Լե-տո քուր նեղինակներն ընթացան կեղծարարության ուղիով:

Քուրքական արխիվները մնում են փականքի տակ: Աշ-խարհի բոլոր երկրները վերջին տարիներս շրջանառություն մեջ են դրել մեծ քանակությամբ արխիվային նյութեր, որոնք լույս են սփռում XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի միջազ-գային հարաբերությունների, իրենց երկրների ներքին ու արտաքին քաղաքականության՝ մինչ այդ անհայտ հանգա-մանքների վրա: Իսկ երիտքուրքական պետականության այս-օրվա ժառանգորդները խնամքով թաքցնում են իրենց նախորդների շարագործությունները բացահայտող թղթերը: Այնուամենայնիվ, ի՞նչ էին գրում թուրք հեղինակներն առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և նրանից հետո, ինչպիսի՞ն էին նրանց գնահատականներն ու բնութա-գրումները հայոց բնաջնջման երիտքուրքական քաղաքակա-նությանը:

Ընթերցողին հիշեցնենք, որ ժողովուրդների բարեկամու-

թյան սկզբունքներին հավատարմության ոգով էին գործում թուրք առաջին կոմունիստները, նրանց ղեկավար Մուստաֆա Սուբխին:

Երիտթուրքական հեղափոխությունը, — ասում էր նա, — ոչ մի օգուտ չբերեց ժողովրդին: (23, էջ 8): Տակավին 1918-ի հուլիսի 23-ին Մոսկվայում բացվեց թուրքական ձախ սոցիալիստների կոնֆերանսը, որը գլխավորում էր թուրք հեղափոխական Սուբխի բեյը: Կոնֆերանսը դատապարտեց սովիանական կառավարության արտաքին քաղաքականությունը, արտահայտվեց թուրքական կայսրության տերիտորիայի վրա ապրող բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում հայերի, ինքնորոշման օգտին (17, 15. VIII. 1918): Սակայն աննշան էին թուրք սոցիալիստների ուժն ու ազդեցությունը: Հետագայում վերադառնալով Թուրքիա, նրանք հաջողություն չունեցան և գազանաբար սպանվեցին Մուստաֆա Քեմալի ձեռքով:

Երիտթուրքերի իշխանությունը տապալված էր: Նրանց գործունեությունն ընդհանրապես, հակահայկական շարագործությունը մասնավորապես դատապարտվում էին ամենուրեք, ամբողջ աշխարհում: Թուրքիայի նոր իշխանավորները, որ Անտանտի տերությունների կառավարողներին ենթակա մարդիկ էին, առժամանակ երիտթուրքական ռեժիմի ղեկավարներին դատապարտելու դիրք բռնեցին:

Մուսուլմանական կրոնի հեղինակավոր անձինք ժամանակին դատապարտեցին համիդյան ջարդերը (44, էջ 7): Պատերազմի ժամանակ էլ խոսքով մուսուլման ուլեմներն արտահայտվում էին կոտորածի դեմ, բայց գործով չէին զսպում խուժանի մոլեռանդությունը: Պամադ Սալեհ փաշան, որին իթթի-հադականները սպանեցին 1912-ին, ասում էր, որ իթթի-հադականները որոշել է կոտորել հայերին: «Մեզ համար Հայաստանը արդեն կորած երկիր է», — ասում էին երիտթուրքերը: Իթթի-հադականները ոչինչ չէին խնայում հայկական կազմակերպությունները վարկաբեկելու, հայկական դատը եվրոպական մաժուհի էջերում խեղաթյուրված ներկայացնելու համար:

Բնական է, որ երիտթուրքերն իրենց հակամարդկային արարքները պատճառաբանելու համար պետք է մեղքեր

վերագրեին հայերին, հնարելով ամեն տեսակի ստեր: Հայկական կոտորածների շուրջը խոսակցությունների ժամանակ երիտթուրքական պարագլուխները ժխտելով ազգային ինքնավարության ձգտելու հայոց իրավունքը, առաջ էին քաշում «ազգային գոյության համար» թուրքերի պայքարի հարցը, հայերին մեղադրում դավաճանության մեջ (34, էջ 364):

Արդեն այն ժամանակ երիտթուրքական հակապրոպագանդան փորձում էր համոզել համաշխարհային հասարակական կարծիքը, թե իբր ուսական զորքերն էին գազանություններ արել կովկասյան ճակատում մահմեդական բնակչության նկատմամբ, իսկ հույն և հայ բնակչությունը համագործակցել էր նրանց հետ: Այսպիսի բովանդակություն ուներ վաշինգտոնում թուրքական դեսպանատանը Կ. Պոլսից հղված փաստաթուղթը, որը թխել էր օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի մինիստրության քաղաքական դեսպարտամենտը (41, 21. X. 1915): Պատերազմի տարիներին Բեռլինում թուրքական դեսպան Հագգի բեյն իր ելույթներում, հարցազրույցներում փորձում էր հայերի վրա բարդել կատարված ողբերգական դեպքերի պատասխանատվությունը: Նա մշտապես մատնացույց էր անում Ռուսաստանի հետ հայերի համագործակցության փաստը:

Թալեաթը փորձել է հայկական կոտորածը ներկայացնել որպես հայերի ու քրդերի ռասայական հակամարտության պատմական տխրալի ավարտ (19, էջ 34):

1916-ի սեպտեմբերի 28-ին Կ. Պոլսում բացված Իթթի-հադի կոնգրեսում տեր ու տնօրինություն էր անում Թալեաթը, թեև նախագահը մեծ վեզիրն էր, իսկ ինքը Միդատ Շուքրիի հետ միայն տեղակալներ էին: Այլ հարցերի շարքում համագումարն անդրադարձավ հայերի տեղահանման ու դրա հետ կապված շարաշահումների հարցին: Երիտթուրքական պարագլուխները կատարված շարագործությունը փորձում էին պատճառաբանել հայերի ուսական կողմնորոշմամբ, ապրստամբություններով, ուսական բանակի հետ համագործակցելու փաստերով: Այնուամենայնիվ, համագումարն արձանագրեց, որ հայերի նկատմամբ տեղ են գտել շարաշահումներ, որոշում բնդունվեց անհապաղ հանձնաժողովներ ուղար-

կել տեղերը իբր հետաքննելու համար կատարվածը (20, էջ 246, 14, էջ 203—204):

Սակայն, Թալեաթի հանձնարարության մեջ անմիջապես հրապարակ հանվեց մի կեղծադիր հայկական հեղափոխական ջարդամահների և գրանց գեմ կատարության ձեռնարկած միջոցառումների մասին (45): Այս հրատարակությունը կատարվել էր Ֆրանսերեն և նպատակ ուներ խեղաթյուրված պատկերացում տալ կատարված շարագործության մասին: Հիմնական մեղադրանքը, որ ներկայացվում էր հայերին՝ դասալքություն էր: Ժամանակին մենք ցույց ենք տվել նման հարցադրման հիմնադրել բնույթը (5):

Հայ աղգային կուսակցությունների ղեկավարներն ակնհայտորեն ետ էին մնում թուրքական պրոպագանդիստական կեղծագրերին հակահարված տալու գործում: Պատերազմի տարիներին աշխարհի տարբեր երկրներում հայերեն ու այլ լեզուներով բազմաթիվ թերթեր, պարբերականներ հրատարակող դաշնակցական, հնչակյան կոմիտեները, մյուս կազմակերպությունները չկարողացան եվրոպական լեզուներով հրապարակ հանել երիտթուրքական ոճրագործությունը բացահայտող և դատապարտող և ոչ մի լուրջ, փաստահարուստ ամփոփագիր: Սա դատապարտելի անկարողության, անհոգության դրսևորում էր: Թուրքական փորձառու պետականությունն արդեն կեղծիքի նախաձեռնությունը վերցրել էր իր ձեռքը:

Գեոնս 1916-ի փետրվարին Հայոց ազգային խորհրդի նիստում Ավ. Ահարոնյանը խնդիր էր դնում լեհերի և ֆրանսիացիների օրինակով ի մի բերել, հավաքել թուրքական բոլոր շարագործությունների մասին նյութերը: Նա գտնում էր, որ դա որոշակի նշանակություն էր ունենալու առաջիկա կոնֆերանսի ժամանակ (11, թ. 49):

1916-ի ապրիլի 29-ին Հայոց ազգային խորհրդում Մ. Պապազյանովը խոսում էր այն մասին, որ թուրքական պրոպագանդան լայն կամպանիա էր ծավալել հայոց դեմ և որ նրան արձապանքում էր գերմանական պրոպագանդան, հայերին մեղադրելով ապստամբական տրամադրությունների համար (11, թ. 66):

1918-ի նոյեմբերի սկզբին, երիտթուրքական կառավա-

րության անկումից հետո օսմանյան կայսրության նոր վարչապետ Դամադ Ծերիդ փաշան «քողպերծեց հայերու դեմ իթթիհադ կուսակցության մշակած ու կազմակերպած ցեղասպանության գաղտնի ծալքերը»: Նա հայտարարեց, թե երիտթուրքական կառավարության հրապարակած պաշտոնական «Կարմիր գրքի» մեջ հայերի անհավատարմության մասին ասված բաները շինծու են, ճշմարտությանը չեն համապատասխանում: Իշխանությունից զրկված երիտթուրքական ղեկավարները արժանացան հասարակական կարծիքի համընդհանուր պարսավանքի:

1919-ի հունվարի 23-ին Ալի Քեմալ բեյը (1920-ին դարձավ Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր) «Սապահ» թերթում գրում էր, թե «արդեն ապացուցված իրողություն է, որ եղևնը ծրագրվել էր իթթիհադի ընդհանուր կենտրոնի որոշումներով և կարգադրություններով»: Նա հայկական ջարդերը դնահատում էր որպես «պատմության մեջ եղակի, աշխարհաստան մի ոճիր» (2, էջ 249): Հետո թուրքական պաշտոնական շրջաններն ընթացյալ իրողությունները քուլարկելու և կեղծելու ուղիով:

1918-ի նոյեմբեր-դեկտեմբերին Կ. Պոլսում (Ղալաթիա) Տիգրան Զավենը լույս էր ընծայում «Ժողովուրդ» թերթը, որի էջերում տպագրվում էին երիտասարդ թուրքերի շարագործությունները մերկացնող նյութեր: Թերթը պատմում էր Սեբաստիայի Վալի Մուհամմեդ բեյի ձեռքով Թոկատի առաջնորդ Շավարշ Մ. Վրդ. Սահակյանի գաղանաչին սպանության կազմակերպման մանրամասների մասին: 1918-ի նոյեմբերի 30-ին թերթի առաջնորդը հոդվածը նվիրված էր արևմտահայության ոչնչացման խնդրի շուրջը թուրքական պետականության «ստույթներ, ամոթի ու դատապարտություն» անհրաժեշտությանը: Նա խարազանում էր արդարանալու յուրաքանչյուր փորձ. «Այդ արդարացումը գործածեցին գիշատիչ բորենիները, Թալեաթն ու իր արբանյակները, լվալու համար իրենց կարմիր ձեռքերն ու արյունոտ խիղճը»: «Լիր ստույթուն մըն է, այլ, պնդել, որ հայերը օգնեցին թշնամիին, երբ այդ իշխամին բյուրավոր մղոններով հետու կզտովեր իրենցմե, ինչպես, օրինակ, էնկյուրիի մեջ, Պուտսիայի մեջ և այն

արվել հայերի տեղահանության վերաբերյալ Թալեաթի հրամանները չկատարելու համար): Մագհար բեյը երկրի տարբեր կենտրոնները հղած հատուկ հարցաթերթիկների միջոցով հսկայական պաշտոնական և մասնավոր գրավոր վկայություններ հավաքեց, որոնք դրվեցին զինվորական դատարանի տրամադրության տակ:

1918-ի դեկտեմբերի 11-ին Յոզգաթի մյուսթեսարիֆ Զեմալ բեյը հարցաքննիչ հանձնախմբին պաշտոնական վկայություն տվեց, կարևոր տեղեկություններ հայտնելով առանձին պաշտոնատար դեմքերի հանցագործ արարքների մասին: Այսպես օրինակ, նա պատմեց ոստիկանապետ Թեֆիկ բեյի կազմակերպած հրոսակների, նրանց կողմից հայերի սպանությունների մասին: Երբ Զեմալ բեյին պաշտոնական անելուց հետո Յոզգաթ եկավ Քեմալ բեյը, նա անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Յոզգաթի ու նրա շրջակա գյուղերի 35 հազար հայության կոտորածի իրականացմանը (տե՛ս Գրիկեր, նշվ. աշխ. էջ 256):

Քրքուհի Հալիդե էդիպ խանումը (բանաստեղծուհի, գրական, հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործիչ) 1918-ի հոկտեմբերի 21-ին մի հայտարարություն հրապարակեց թուրքական «Վազըթ» թերթում (տե՛ս «Ժամանակ», 22. 10. 1918). «Այն օրերին, երբ մենք զորեղ էինք, աշխատեցինք քրիստոնյաներին, մասնավորապես հայերին միջնադարյան միջոցներով բնաջնջել...»: «Այսօր մեր ազգային կյանքի ամենից տխուր և սև օրերն ենք ապրում: Ամերիկան և Անգլիան մեզ նկատում են մի պետություն, որն իր անմեղ հպատակներին և զավակներին է կոտորել: Այժմյան կառավարությունը հայտարարում է, թե հայերին պետք է իրենց տեղերը վերադարձնենք»: Նա հավատ չէր ընծայում նման խնդրի հաջող իրականացման հնարավորությանը, նահանգների գործադիր իշխանության կարողությանը և արդարագուտ թուրքերից, հայերից ու ամերիկացիներից խառը հանձնաժողով կազմելու խնդիր էր հարուցում: Երկու ամիս անց, «Ծնի Գյուն» թերթում Հալիդե էդիպը դատապարտում էր երիտթուրքերի կուսակցությանն ու կառավարությանը՝ հայերի դեմ կատարված ոճիրների համար, եղրակացնելով, թե «թուրքերն ապացույց տվին, որ իրենք անկարող են քաղա-

քակրթված կառավարություն կազմելու» («Ռենեսանս», 22. 12. 1918):

Զինադադարից հետո (Մուդրոսի զինադադարը ստորագրվեց 1918-ի հոկտեմբերի 30-ին) օսմանյան պառլամենտի քննարկման ամենակարևոր նյութը դարձավ հայերի կոտորածի խնդիրը: Հեռտորների ելույթների արձանագրությունները տպագրված են ինչպես զինվորական ատյանի պաշտոնական թափերթ «Թաքվիեմը վաքայի» («Թաքվիեմը վաքայի դիվանը Հարպի էորֆի Մուհթաքիմաթը Զապըթ ճերիդեսի»), այնպես և այլ թերթերի էջերում: «Թաքվիեմը վաքային» 1919—1920 թթ. նույնությամբ տպագրվում էր զինվորական դատարանի նիստերի արձանագրությունները, մյուս թերթերն անդրադառնում էին առանձին փաստերի, ատենագրությունների կարևոր կետերին:

Տրապիզոնի երեսփոխան Հաֆըզ Մեհմեդ բեյը պառլամենտի նիստում փաստերով հաստատել էր, թե հայերի կոտորածը հանգամանորեն կազմակերպված էր երիտթուրքական կառավարության կողմից և գործադրվել էր «Թեշքիլաթը Մախսուսե» (հատուկ կազմակերպություն) հրոսակապետերի և հրոսակների միջոցով («Ժամանակ», 13. 12. 1918): Թուրքական պառլամենտում խոսք էր գնում այն մասին, որ պետք է դատվեին ոչ՝ միայն կոտորածի կազմակերպիչները, այլև նրա շարքային մասնակիցները: «Այս դասակարգի հանցավորները պետք է դատվեն հասարակ դատարանների միջոցով»,— արձանագրվում էր պառլամենտի որոշման մեջ: Խնդիր էր դրվում դատապարտել այն ոճիրները, որ գործել էր ամբոխը՝ պաշտոնյաների հավանությամբ ու մեղսակցությամբ («Ռենեսանս», № 2, 10. 12. 1918): Ոմանք մեղադրում էին թուրքական ազգային ժողովը, այն հռչակելով մեղսակից կատարված շարագործություններին: Մի քանի խոսքով ընթերցողին հիշեցնենք Թալեաթի կառավարության անկումից հետո (? հոկտեմբերի 1918) թուրքական պետության վերնահարկում տեղի ունեցած կարևոր անցուդարձի մասին: Սկզբում կառավարություն կազմելու առաջարկություն ստացավ լոնդոնում նախկին դեսպան, սենատի անդամ Թեֆիկ փաշան: Սա դեմ էր երիտթուրքերին, բայց և չհաջողեց առանց նրան կառավարություն կազմել: 1918-ի

Տոկտեմբերի 9-ին նախկին ռազմական մինիստր Իզզեթ փաշան կազմեց մի կառավարություն, որ մեջ մտան մի շարք երևելի երիտթուրքական գործիչներ: Սրանց մեջ էր Ֆեթհի բեյը (նեյբիհ գործերի մինիստր), որը դարձել էր «Թեջադ-դոտ» կազմակերպության ղեկավար: Սա իմիջհատի նոր անվանումն էր: Մամուլում քննադատություն ծավալվեց Իզզեթ փաշայի դեմ: Նրան մեղադրում էին իմիջհատականների փոխուստը կազմակերպելու, հայերից կողոպտված գումարները և թանկարժեք իրերն արտասահման փոխադրելու մեջ («Նոր կյանք», № 107, 3. 2. 1919) 1918-ի դեկտեմբերի 27-ին «Նյու Յորք Քայմսը» հաղորդեց, թե թուրքական պառլամենտը ցրված է, թե թուրքիայի ներքին գործերի մինիստրը Գերագույն զինվորական դատարան կազմելու վերաբերյալ հազարադրություն է հրապարակել: Նույն թերթի մի բանի օր անց (30. 12. 1918) տպագրել էր ԱՄՆ-ի հաշվառման ազգային խորհրդի նախագահ Միջոցառման Արվարձի բողոքը, որտեղ նա անվտանգություն էր արտահայտում թուրքական դատարանի և դատավորների նկատմամբ, և պահանջում էր դատական պրոցեսը կազմակերպել Անտանտի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Ընդհանրապես սկսած 1918-ի Տոկտեմբերից, այն բանից հետո, երբ նույն ամսի 7-ին Քալեբաթի երիտթուրքական կառավարությունը հրաժարական տվեց, քննադատությունը, վերադասատումները, դատապարտումները դարձան թուրքական մամուլի գլխավոր զբաղմունքը: Հուլիական թեման՝ արևմտահայության տեղահանման ու ոչնչացման խնդիրները օսմանյան պետության ներքում հայոց խաղաղած դերի սարքեր կողմերը քննարկվում էին ամենուրեք: Նախապես Հայկաի ապա կոնիայի կուսակալ Ջելալ բեյը «Վաղիթ» թերթում պատմել էր հայոց տեղահանության շափաղանց կարևոր մանրամասները, իր բռնած դիրքի մասին: Նա գրել է. «Եթե աշխարհի վրա մեր բոլոր թշնամիները իրար միանային մեզ դեմ և ուղեին աչսպիսի մեծագույն կորուստ պատճառել մեզ, պիտի չկարողանային հաջողել»: «Հանրային հարստության գրեթե քառորդը հայերի ձեռքին էր,— գրում է նա:— Հայերն իրենց ձեռքում ունեին երկրի վաճառահանության և արդյունագործության գրեթե կեսը: Բնաջնջել հայերին համազոր է կայս-

րության քանդումին, մի կորուստ, որը կարելի պիտի չլինի վերագտնել դարերի ընթացքում»: Ջելալ բեյը իր տեսակետները չէր թաքցրել ոչ կուսակցությունից, ոչ երեսփոխաններից: Բայց ոչ ոք ազանջ չէր դրել նրա խորհուրդներին («Թենես-սանս», № 5, 13. 12. 1918):

«Թենեսանս» թերթը 1918-ի դեկտեմբերի 18-ին (№ 16) տպագրեց «Մորնինգ պոստ» անգլիական թերթին խաղաժառանգ իշխան Արդուլ Մեհիտի տված հարցազրույցի տեքստը: Թաղաժառանգը չէր թաքցնում, որ «կոտորածը Քալեբաթի և էնվերի գործն էր», որ «եթե Գերմանիան ուզեր, կարող էր սպանդն արգելել» և այլն և այլն: Էնվերը թաղաժառանգից չէր թաքցրել, որ նրանք բնաջնջման վերաբերյալ «վճռական որոշումներ» էին ունեցել: Թաղաժառանգը պատմում էր, թե իբր սուլթանին աղաչել էր միջամտել, բայց ոչինչ չէր ստացվել:

Մամուլի էջերում բացահայտվում էին նոր փաստեր, հրապարակ էին հանվում նոր հանցավորներ: Թուրքական «Սապահ» թերթը մի բաց համակ էր հղել արդարադատության նախկին մինիստր Փիրիզադի Իրոահիմ բեյին, նրան ուղղելով բազմաթիվ մերկացնող հարցապնդումներ: «Մի-թե հրոսապետ Քալեբաթը չէր, որ քեզ Սալոնիկի կուսակալ նշանակեց և այնտեղից հետ կանչելով արդարադատության մինիստր նշանակեց»:

«Երիտասարդ թուրքերի կուսակցության հրոսապետների ժողովատեղի մեջ ընդունված որոշման համաձայն չէ՞ր, որ բանտերից ազատ արձակել տվիր ամենից սարսափելի ոճրագործներին՝ միակ նպատակով հայերին իրենց բնակարաններից արտաքսելու համար և հակառակ նրանց բացարձակ անմեղության, նրանց բնաջնջել տվիր վայրագությամբ»: «Մի՞թե դու չէիր, որ կազմակերպեցիր ամենավարագ ոճրագործներին, վայրենի հրոսակներից, որոնք է. Գուլի կենտրոնական բանտի կալանավորներն էին, միևնույն ժամանակ հրամաններ հղելով գավառները (բանտերից ոճրագործներին ազատ արձակելու մասին)»: «Մի՞թե մի բժիշկ պաշտոն չստացավ, քո ցանկությունը համաձայն, ընենլու և որոշելու ոճրագործների ֆիզիկական կարողությունները բնաջնջումն բարբարոսական գործի համար»: «Մի՞թե դու չէիր, որ քո

տիրոջ՝ Քալեաթի հետ համաձայնվելուց հետո տվեցիր հրամաններ և հրահանգներ անմիջապես պաշտոնազրկելու հայ պաշտոնյաներին այն վայրերում, որտեղից պետք է տարագրվեին և բնաջնջվեին հայերը...»: «Մի՞թե դու չէիր, որ հրճվում էիր հայ ժողովրդի սպանդի տեսարանի առջև, որ գործադրվում էր կացնի, ուրագի ու բրիչի հարվածներով» («Ռենեսանս», № 80, 19. 1. 1919): Սրանք փաստեր են, որոնց շրջանցել, նշանակում է փախուստ տալ ճշմարտությանից: Հենց այդպես են վարվում այսօր պատմության թուրք կեղծարարները:

Հայաստանության պատասխանատուներին դատելու համար սուլթան Մուհամմեդ Զ. Վահիդէդդինի կայսերական հրովարտակով 1918-ի դեկտեմբերին նշանակված թուրքական արտակարգ զինվորական դատարանի նիստերում արծարծված բոլոր փաստարկությունները հիմնված էին նախ երիտթուրքական կառավարության պաշտոնական վավերագրերի բովանդակության, դանադան պաշտոնական և մասնավոր վկայությունների վրա: Այս վավերագրերը հրատարակվեցին ինչպես զինվորական ատյանի «Քարվիմը վարաչի» պաշտոնավեճի էջերում, այնպես և բազմաթիվ այլ թերթերի էջերում: Այդ թերթերի հրատարակմանը հասնելուց մեծ տեղ էր հատկացնում «Renaissance» ֆրանսերեն թերթը, որը լույս էր տեսնում Կ. Պոլսում: Այս թերթի նյութերից օգտվելն անհամեմատ դյուրին է. այլապես սկզբնաղբյուր վավերագրերից օգտվելու համար պետք է դիմել արաբաշահա թուրքերենին: Բաշահանաչափ նյութեր տեղ են գտել Կ. Պոլսի «Շամանակ» թերթի էջերում, որտեղ արատապումներ կան թուրքական մատուցից:

1918-ի սեպտեմբերին թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր Մուստաֆա Կերիֆ բեյը դատապարտում էր ինչպես Սալիդ Հալլամի, այնպես և Քալեաթի կառավարությունները: Նա հայտարարեց. «Յավալի է, որ մեր այն ժամանակվա ղեկավարները ներշնչված ավազակությունից՝ տարագրությունը կիրարկեցին այնպիսի ձևով, որ նույնիսկ ամենից հանդուգն և արյունարբու ավազակները չպետք է կարողանային այդպես անել... Կառավարությունը, որ հրամայեց հայերին դեպի Դեր էլ Զոր աքսորել, չէր էլ մտածել նրանց արաբական

ցեղերի մեջ տեղավորելու և սնունդ հայթայթելու մասին»:

«Ի՞նչ էր կառավարության նպատակը»,— հարց էր տալիս մինիստրը: «Դժբախտաբար հնարավոր չէ ուրանալ և կամ հարցը անտեսել: Ուղեցին բնաջնջել (հայերին) և բնաջնջեցին: Ինչպես և չի կարելի թաքցնել, որ բնաջնջումի որոշումը տրվեց կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ազդեցիկ անդամների կողմից և գործադրվելով կառավարության կողմից... նրանք նախընտրեցին բնաջնջել հայերին» («Ռենեսանս», № 6, 14. 12. 1918): Թուրք դիվանագետ-դեսպանները, պատմաբանները, քաղաքագետները և նրանց մյուս գործընկերները ցանկության դեպքում կարող են ծանոթանալ «Ռենեսանսի» նյութերին:

Երբ 1918-ի դեկտեմբերի 21-ին օսմանյան պառլամենտում քննարկում էին երիտթուրք պարագլուխների հանցանքների հետ կապված խնդիրները, նույն մինիստր Մուստաֆա Կերիֆ բեյը ակնարկելով հայ ժողովրդի բնաջնջումը, հայտարարեց. «Լույս է սփռվում հայերի դեմ գործված վայրագությունների վրա, վայրագություններ, որոնք ամբողջ մարդկության զղվանքն առաջացրին. մեր երկիրը մեզ հանձնվեց վերածված մի հսկայական սպանդանոցի» («Ռենեսանս», № 13, 22. 12. 1918):

1918-ի ավարտին 1919-ի սկզբին Կ. Պոլսի «Սարահ» թերթի խմբագրապետ Ալի Քեմալը և «Ների Գլուն» թերթի խմբագրապետ Յունուս Նադին մի շարք խմբագրականների մեջ վիճաբանություն էին բացել հայաստանության պատասխանատուներին բացահայտելու, նրանց մեղքը հաստատելու խնդիրների շուրջը: «Սարահի» խմբագրապետը գրեց. «Աշխարհը գիտի և այս է ճշմարտությունը, որ հայերի կոտորածները կազմակերպվեցին կենտրոնական կոմիտեի (խոսքը իթիհադական ղեկավարության մասին է—Ձ. Կ.) հրամաններով: Այս հրամանները հաղորդվեցին մասնավոր պատվիրակների միջոցով և գործադրվեցին իր իսկ հսկողության տակ ավազակների միջոցով: Այս բանը երևան հանել մի՞թե թուրքերին և թրքության դատին ծառայել չէ,— հարց էր տալիս խմբագիր Ալի Քեմալը:— Ուղո՞ւմ ես, որ ես

կանդնենք այս բանն անելուց և մե՞նք էլ նույն ամբաստանության տակ ընկնենք» («Ռենեսանս», № 7 15. 12. 1918):

Ահա թե ինչպես էր արտահայտվում «Ալեմդար» թերթը Քալեաթի ու նրա գործընկերների մասին. «Կախեցին, սպանեցին, արսորեցին, մորթեցին և միևնույն ժամանակ հայերը մորթել, արսորել և սպանել տվին: Նրանք կրկնակի մարդասպաններ են, որովհետև հրամաններ արձակեցին սպանելու և սպանեցին» («Ռենեսանս», № 127, 30. 4. 1919): Թուրքական «Իսթիքթալ» թերթը խոստովանում էր, որ «համաշխարհային առաջին պատերազմը մեր մեջ առաջացրեց անասնության և անբարոշականության ոգի: Ուրանալ դառն ճըշմարտությունը, նշանակում է ուրանալ արևի լույսը» («Ռենեսանս», № 173, 22. 6. 1919):

Երբ 1918-ի նոյեմբերի 4-ին օսմանյան պառլամենտը քննարկում էր հայերի տեղահանության և կոտորածի հարցերը, դեպուտատ Ֆուադ բեյն իր ելույթում բազմաթիվ մեղադրանքներ առաջադրեց երիտթուրքերի իշխանությանը, սպալուցեց, որ նրանց «երկիրը ոճիրների թատերավայր դարձրին» («Ժամանակ», 5. 11. 1918):

Պառլամենտի (աղգային ժողով) սենատի նախագահ, հին երիտթուրքական գործիչ Ահմեդ Ռիզան 1918-ի դեկտեմբերի 2-ին հայտարարեց. «Պատերազմին մեր մասնակցությունից (30 հոկտեմբերի 1914) մինչև Քալեաթ փաշայի կառավարության անկումը (7 հոկտեմբերի 1918) կառավարության կողմից գործված սխալների և ոճիրների, ջարդի, հրապարակային ոճրագործությունների..., կալվածների ու շենքերի բռնագրավումների..., հարստահարությունների... համար դատախազությունից պահանջել եմ դատ բացել ի ժամ առաջ երևան հանել ոճրագործներին և արդարադատության հանձնել»: Այս հարցադրմանը համապատասխան սենատն ընդունեց մի հատուկ թագրիր, որը հանձնվեց գործադիր իշխանությանը («Ժամանակ», 5. 11. 1918):

Ահմեդ Ռիզայի հարցադրմանն ի պատասխան արդարադատության նախարար Ալի բեյը գտնում էր, որ «տարագրության ժամանակ ջարդ կազմակերպողները կամ ջարդին մասնակցողները՝ լինեն կուսակալներ, թե զինվորականներ, ամեն պարագայում սովորական անձերի նման պարզ դատարան-

ների առջև պիտի դատվեն» («Ժամանակ», 25. 7. 1918): Երբ սկսեցին ձերբակալել կուսակալների, պաշտոնատար ալանձանց, «Բասֆիրի էվլեար» թերթը մի հողված տպագրեց «Պալատից դեպի բանտի դեղան» վերտառություն: Այնտեղ ասված էր. «Իսկապես ցավալի է տեսել, որ այս անձերից շատերը սրանից երկու ամիս առաջ բուրբի կողմից փառքի ու պատվի էին արժանանում մեր նահանգների մեջ և այսօր բանտ են տարվում իբրև հասարակ ոճրագործներ: Դժվար է հասկանալ, թե ինչու այս անձերը շատածեցին, թե մի օր իրենք պետք է հաշիվ տալին Քալեաթ փաշայի կառավարության կողմից կատարված բոլոր ոճիրների համար, նույնիսկ եթե պատերազմից մենք հաղթական դուրս գալինք» («Ռենեսանս», № 7, 15. 12. 1918): Չենք տարակուսում, որ ցանկության դեպքում Ստամբուլի, թե Անկարայի գրադարաններից թուրքաց պետական գործիչներին իսկույն կտրամադեն «Ռենեսանս», «Բասֆիրի էվլեար» ու մյուս թերթերի հավաքածուները: Թող կարգան, ուսումնասիրեն իրենց իսկ երկրի պատմությունը... ու շատեն ալլես:

1919-ի հունիսի 19-ին Լոնդոնում, Վեստմինստերի կենտրոնական սրահում գումարված հայանպաստ միտինգում անգլիացի հռետորներից մեկը խոսում էր 250 հազար հայ որբուկներին օգնության կազմակերպելու, երկրի նեցսում թուրքական տներում գերության մեջ գտնված հայ կանանց ու երեխաներին աղատելու անհրաժեշտության մասին: (25a, էջ 33): Ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը վայրացած էր թուրքական շարագործությունների վրա: Անգլիացի դիվանագետ Հարոլդ Նիբլուսոնը գրեց. «Թուրքերը ոչինչ չեն տվել մարդկային առաջադիմությանը: Դա անատոլիական ավազակների ցեղ է: Ես լուր մի բան եմ ուզում, որպեսզի խաղաղության պայմանագրով նրանք վերադարձվեն Անատոլիա» (19, էջ 47):

Դեշտեելը, որ Ֆրանսիայի աղգային ժողովի դեպուտատների պալատի նախագահն էր, հետո նաև Ֆրանսիայի պրեզիդենտը, «Le journal»-ի թղթակից շենրի Բարբիի «Au pays de l'Epouvante» գրքի առաջարկում ամենայն ճըշմարտացիությամբ բնութագրեց արևմտահայության հետ կառարվածը: Նա գրում էր, որ 1915-ի սկզբին թուրքիայում

կար ոչ պակաս 2 միլիոն հայ, որոնցից մեկ միլիոնից ավելին ոչնչացված են: Եւ ցույց էր տալիս տեղահանութեան, կոտորածի փաստերի ողջ նողկալիութիւնը, ապացուցում էր հայերի անմեղութիւնը, որ նրանք «ուղղակի զոհեր էին», որոնց «սպանութիւնը իրականացւում էր նախապէս խնամքով հասցնելով սպանի համեմատ»: Դա մի սիստեմավորված բան էր, եղբակացնում էր ֆրանսիացի գործընկերները, — ըստ որի ոչ մի քաղաք, ոչ մի գյուղ, ոչ մի ընտանիք չպետք է փրկվեր:

Աշխարհահռչակ լեզվաբան, հայագետ Անտուան Մեյեն 1919-ի փետրվարի 28-ին Փարիզում գումարված մի ժողովում ասում էր. «Հայերի դժբախտութիւնը չափ ու սահման չունի, սակայն նրանց ուժն էլ չափ ու սահման չունի» (38, էջ 9):

1918-ի դեկտեմբերին Զեյմս Բրայսը լավատեսորեն կարծում էր, որ թուրքական կառավարումը ոչ թուրք ժողովուրդների վրա պետք է ընդմիշտ դադարի, քանի որ այն մարդկութեան շահերի տեսակետից եղել է ամենավատը» (26, էջ 3):

«Այլևս ոչ մի թուրքական կառավարում Տավրոսի լեռներից Արևելք», — 1919-ի դեկտեմբերին բացականչում էր Բրայսը (27, էջ 11):

□

1918-ի ավարտին «Իթիհատ» կուսակցութիւնը, երիւթուրբերը Թուրքիայում հայտարարվեցին օրենքից դուրս (15, էջ 100): Եվրոպական հասարակական կարծիքը խիստ չափաւորութեամբ էր: Ականավոր արեւելագետներ՝ գերմանացի Յոզեֆ Մարկվարտը և ֆրանսիացի Ժակ դե Մորգանը հրապարակավ պահանջեցին միջազգային տրիբունալի դատին հանձնել հայաստան բաղադրականութեան գլխավոր հանցագործներին (21, էջ 17): Գերմանացի դիտանական Յոզեֆ Մարկվարտը 1919-ի հունվարին արտասանած ճառում էր կառավարութեանից պահանջեց ջանքեր գործադրել, զբոսնել Եւֆրատին, Թաւրիսին և մյուս շարագործներին, նրանց հանձնել Անտանտին՝ միջազգային դատարանի միջոցով նշքանց դատելու համար (32, էջ 54—55):

1919-ի սկզբին թուրքաց կառավարութեանն անգլերեն հրապարակեց մի գրութիւն, որը վերնագրված էր «Թուրքահայկական հարց. թուրքաց տեսակետը»: Այստեղ խոսվում էր երիւթութեամբ պարագլուխների բարբարոսական մեթոդների մասին, նրանց գործողութեաններն անվանում էին «անխիղճ», «դաժան», խոստովանում էին, որ պետութեան շահերը պաշտպանելու համար այդպիսի քաղաքականութիւն վարելու անհրաժեշտութիւն չկար: «Միութեան կազմակերպութեան մեղքը, որը մշակել և մտածված իրականացնում էր ոչնչացման և կողոպտութեան ներքին քաղաքականութիւնը, ակնբախ է: Նրա պարագլուխներն ընկնում են մարդկութեան ամենամեծ հանցագործների շարքը» (42, էջ 83): Գրութեան հեղինակները համապատասխան փոխհատուցում էին խոստանում երիւթութեամբ քաղաքականութեանից տուժած հայերին, խոսում էին անհրաժեշտ ժամանակի մասին այդ խնդիրն իրականացնելու համար: Եվ վերջապէս ազդարարվում էր, որ «այդ ամենի համար, բոլոր պաշտոնական անձինք, ովքեր գործել են որպէս միութեան կազմակերպութեան գործակալներ հայերին ոչնչացնելու և կողոպտելու կամպանիայում, արդեն ձեռքազրկված են և տրված են դատի» (42, էջ 83—84): «Մի խոսքով արդարութեանը լքել գործողութեան մեջ է դրված», — ասված էր այնտեղ: «Տեղահանված բնակչութիւնը վերագրւում է իր տները», կողոպտուից տուժած մարդկանց տրվում են նպաստներ, «առանձնացվում են նշանակալի ֆոնդեր», աուժանների «վիշտն ամօրհելու» համար: Կ. Պոլսի տնօրենները դրում էին, որ «քուրճ ժողովուրդն իր գլուխը խոնարհում է» հայ ժողովուրդի ողորջութեան առաջ: «Դա նա անում է տխուր ընկալով՝ հայ ժողովուրդի և ամբողջ իր համար: Նա խոստովանում է դա և պարտավորութեաններ է իրականացնում, որոնք ծագել են այդ իրադրութեան հետևանքով: Բայց թուրք ժողովուրդը մերժում է որևէ բարոյական պատասխանատուութիւն, որ կապված է իր անարժան դեկավարների գործողութեանների հետ և նրանց չի ճանաչում» (42, էջ 84): Այնուհետև ասվում էր, որ «թուրքերն իսկապէս սպանել էին հայերին, կոտորածներ կատարեցին, կողոպտել և ավերել նրանց տները»:

Այս ամենը վկայությունն է այն բանի, որ թուրքական պաշտոնական շրջանները խոստովանել էին կատարված շարագործությունը: Իսկ հետո՝ Հետո ամեն ինչ արվեց սուտը հիմնավորելու համար: Ստի հիմնավորումը թուրքական իրականության մեջ շարունակվում է: 1918—1921 թթ. երիտթուրքերին քննադատեցին ու դատապարտեցին բուն Կ. Պոլսում: Այստեղ թարգմանաբար հայերեն լույս ընծայվեցին երիտթուրքական քաղաքականության մերկացմանը նվիրված տասնյակ գրքեր, ժողովածուներ: Թուրքիայի ներքին դժվարին վիճակը, սովը, թշվառությունը, գյուղատնտեսական արտադրության անկումը՝ այս ամենը վերագրվում էր պատերազմին մասնակցելու երիտթուրքական քաղաքականությանը:

1919-ի հունվարին Ստամբուլում սկսվեց «Իթթիհազ վը Իերագգը» կուսակցության ղեկավարության հանցագործությունները քննող դատական պրոցես: Այն տեղի էր ունենում Անտանտի և, առաջին հերթին, Անգլիայի օկուպացիոն զորքերի հսկողության տակ: «Ջինադադարից հետո, — իր հուշերում գրել է Ուինստոն Չերչիլը, — թուրքերն ասում էին. մենք արժանի էինք պատժվելու, բայց թող մեզ պատժի մեր հին բարեկամ Անգլիան» (24, էջ 247):

Հայկական կոտորածի համար պատասխանատու թուրքական կառավարության անդամներին պատժելու պահանջով Մեծ Բրիտանիայի պառլամենտի համալսմանը պայտուժ 1918-ի նոյեմբերի 12-ին հարցապնդումով հանդես եկավ դեպուտատ Ռայթը: Նա անհրաժեշտ էր համարում, որպեսզի դաշնակիցների ներկայացուցիչները դրա վրա պնդեին թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանները քննարկելիս: Բալֆուրը պատասխանեց, թե վաղ է հիշատակել այն պայմանները, որոնք դրվելու են խաղաղության կոնֆերանսի առջև, ավելացնելով, որ «իր հարգարժան բարեկամի առաջարկությանը նա վերաբերվում է համակրանքով» (36, էջ 12):

Համաշխարհային հասարակական կարծիքը հետևում և լայնորեն արձագանքում էր պատերազմի ավարտից հետո թուրքական կյանքի երևույթներին: Թերթերի էջերում տպագրվում էին ականատեսների վկայություններ երիտթուրքական շարագործների հակահայկական քաղաքականության մասին:

Արդեն 1918—1919 թթ. Արևմուտքում լույս տեսան բազմաթիվ գրքեր, որոնց հեղինակները ոչ միայն դատապարտում էին հանցագործներին, այլև պահանջում էին նրանց դատական պրոցեսը կազմակերպել Անտանտի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

Կ. Պոլսի «Սաբահ» թերթը 1919-ի հունվարի 31-ին հրատարակեց ձերբակալված իթթիհազական պարագլուխների ցուցակը: Պատասխանատվության կանչվածների մեջ էին Ջավիդը (նախկին ֆինանսների մինիստր, պառլամենտի փոխնախագահ), Շուբրին (իթթիհազի կենտկոմի գլխավոր քարտուղար), Կարասուն (դեպուտատ է. Պոլսից), Ջամփուլադը (նախկին ներքին գործերի մինիստր), Սաբրին (կենտկոմի պատասխանատու քարտուղար), Ջիա Գյոք Ալիը (իթթիհազի կենտկոմի անդամ) և բազմաթիվ ուրիշներ:

1919-ի փետրվարի 12-ին, Փարիզի վրա հենվելով, «Նյու Յորք Թայմսը» հաղորդում էր թուրքական վինլորական դատարանի աշխատանքի սկսման մասին. «Գիտարեքիչի նահանգապետը առաջինը պետք է պատասխանատվության կանչվեր կոտորածի համար»: Բացելով դատը գլխավոր մեղադրողը խոսում էր աշխարհը սարսուկցրած կոտորածի հեղինակներին պատժելու անհրաժեշտության մասին:

Նախկին մեծ վեդիթ Թեֆիկ փաշան մի իտալական թերթի տված իր հարցազրույցի մեջ («Նյու Յորք Թայմս», 13. 3. 1919) պահանջեց ստեղծել միջազգային հանձնաժողով, պարզելու և հաստատելու համար հայերի ոչնչացման փաստերը: «Միայն այդ ճանապարհով նվրոպան կարող է իմանալ ճշմարտությունը: Մենք ոչ միայն շենք ժխտում Հայաստանում տեղի ունեցած ծանր իրադարձությունները, այլև խորապես ցավում ենք դրանց համար: Մենք այժմ դատում ենք նրանց, ովքեր պատասխանատվություն են կրում»:

Էնլերը, Թալեաթը, Ջեմալը և մյուսները հանցագործ էին ճանաչվում ոչ միայն հայկական շարդերի, այլև Քուրդ էլ-Ամարայի ճակատամարտում թուրքական բանակին գերի ընկած անդլիացի վինլորների և սպանների նկատմամբ կիրառված գազանությունների համար («Ճակատամարտ», 13. 2, 1920, Կ. Պոլիս):

Երբ Բեռլինում թուրքական դեսպան Ռիֆայի փաշային չհաջողվեց կազմակերպել Թալեաթի, Բեհհեդդին Շաբրիի, դ-ր Նազըմի և մյուսների ձեռքբերակալությունը և աղարկումը Կ. Պոլիս, վարչապետ Դամադ Ֆերիդ փաշան անձամբ հեռագրեց նրան, հայտնելով, ինչ նա պաշտոնանկ է արված: Բանն այն է, որ Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր դ-ր Զուլֆը Թալեաթի և մյուսներին ձերբակալելու համար համոզել հիմքեր էր պահանջում:

Դատավարությունն նյութերի իսկական բնագրերը կարելի է գտնել «Թաքիմ-ի Վաքայի» թուրքական պաշտոնական պարբերականի և նրա հավելվածների էջերում: Զինվորական դատարանի նիստերի պաշտոնական արձանագրությունների հրատարակումները կրում էին հետևյալ վերնագրերը «Թաքիմ-ի Վաքայի», «Դիվան-ի Հարբի-ի», «Օրֆի Մուհի-բեմեթ-ի», «Զարիթ Չերիդեշի»:

Տես՝ «Թաքիմ-ի Վաքայի» հետևյալ համարները.

- 3540 (5. 5. 1919), էջ 1—14
- 3571 (10. 6. 1919), էջ 127—140
- 3604 (22. 7. 1919), էջ 217—220
- 3616 (6. 8. 1919), էջ 103
- 3617 (7. 8. 1919), էջ 1—2
- 3771 (9. 2. 1920), էջ 1—2
- 3772 (10. 2. 1920), էջ 3—6

Դատարանի նիստերը շարունակվեցին ամիսներ: Զինվորական արիստոկրատի անդամները 5 հոգի էին. բոլորն էլ թուրքեր (կորպուսի հրամանատար՝ նախագահ, պատերազմի մասնակիցների զեներալ և մի մայոր):

Երիտթուրք ղեկավարներին ներկայացվել էր երկու մեղադրանք. Թուրքիայի ներքաշումը պատերազմի մեջ և հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Սա առդեն պաշտոնական հանաչումն էր հրեշտաբո ոճրագործություն, որ կատարել էին երիտթուրքական պետական մարմինները:

Այսօրվա թուրքական պրոպագանդան, «պատմագիտությունը» ջանք չեն խնայում աղավաղելու պատմական փաստերը, սերունդներից թաքցնելու թուրքական պետականության կատարած անընդգրկելի ոճրագործությունը: Նրանք

փորձում են շրջանցել այն ճշմարտությունը, որ թուրքական պետական մարմինները 1919-ի սկզբից իրոք ձեռնամուխ եղան երիտթուրքական ոճրագործների դատավարությունը կազմակերպելուն: Այն իհարկե կիսատ-պղատ բան էր 1945—1946 թթ. Նյուրնբերգի միջազգային դատարանի համեմատությամբ, բայց էական գործողություն, որի հանգամանքների իմացությունն անհրաժեշտ է այսօրվա թուրքական աղավաղումները ըմբռնելու և դատապարտելու համար:

Դատարանի առջև ցուցմունքներ էին տալիս ոչ միայն հանցագործություններին մասնակից պետական և զինվորական բարձրաստիճան գործիչներ, այլև վկաներ, ականատեսներ: Հրապարակ էին հանվում վանդալիզմի բազմաթիվ նոր օրինակներ:

Ուրեմն, պատերազմից հետո Կ. Պոլսի թուրքական կառավարությունը, որի զուլս կանգնած էր Թեֆիկ փաշան,¹ ձերբակալեց իթթիհադի 63 բարձրաստիճան գործիչների, այդ թվում Սալիդ Հալիմ փաշային, Վեհիբ փաշային, Միդհատ, Շյուբրի, Քյուչուկ Թալեաթ, Ջավիդ բեյերին և այլոց (13, էջ 320—322):

Որոշ ֆրանսիական, հայկական աղբյուրներ տեղեկացնում են, որ զինվորական դատարան էր հրավիրվել նաև զենեբալ Մուստաֆա Քեմալը: 1918-ի ավարտի ու 1919-ի սկզբի խառնակ շրջանում թուրքական քաղաքական կուսքի ասպարեզում էնվերին ու նրա գործակիցներին հակառակորդ ամեն մի գործիչ ակտիվություն էր հանդես բերում: Դատարանին Մ. Քեմալի սված վկայությունները խիստ մեղադրական փաստեր էին պարունակում երիտթուրքական կառավարողների հասցեին: Նա դատապարտում էր իթթիհադ կառավարության պարազուլուններին, նրանց կատարած հանցագործությունները: Այլ աղբյուրներ ժխտում են այս փաստը:

¹ Թուրքական կառավարությունը գլխավորեց 1918-ի նոյեմբերի 9-ից, անգլիական դադումբարանների ցանկության: Թեֆիկ փաշան արտաքին գործերի մինիստր էր սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք, իսկ 1908-ի հեղաշրջումից հետո Թուրքիայի դեսպան էր Լոնդոնում: 1919-ի մարտի սկզբից վարչապետի պաշտոնում կարգվեց հայտնի անդրֆիլի Օրսֆորդի համալսարանավարտ, թուրքական «Աղառություն և համաշխարհային» կամ ինչպես ընդունված է ասել «Ախբար» կուսակցության պարագլուխ Դամադ Ֆերիդ փաշան:

Ահավաստիկ հատված Մուստաֆա Քեմալի ելույթից Կոնստանդնուպոլսի գերագույն ատյանի առաջ 1919-ի հունվարի 27-ին. «Փաշաները, որոնք իրագործեցին անասելի և աներևակայելի ոճիրներ և որոնք այդպիսով երկիրը հասցրեցին ներկա վիճակին, իրենց անձնական շահերն ապահովելու համար նորից հրահրում են խոռովություններ: Նրանք հիմք դրեցին ամեն տեսակի բռնակալության, կաղձակերպեցին տեղահանություններ և ջարդեր, նավթով այրեցին ծովեր երեխաներին, ծնողների ներկայությամբ բռնաբարեցին կանանց և երիտասարդ աղջիկներին, կապկպեցին, վիրավորեցին և բաժանեցին երիտասարդ աղջիկներին իրենց հայրերից և մայրերից, բռնագրավեցին նրանց շարժական և անշարժ գույքը, ողբալի վիճակով արտոբեցին կանանց մինչև Մոսուլ՝ կատարելով ամեն տեսակի բռնություններ: Նրանք նավերի վրա բարձեցին հազարավոր անմեղների ու ծովը նետեցին: Մոնետիկների միջոցով նրանք հռչակել տվեցին, որ օտոմանյան կառավարությանը հովատարիմ ոչ մասնակցականները պարտավոր են հրաժարվել իրենց հայատաքից ու ընդունել իսլամը: Նրանք պարտադրեցին դավանափոխությունը, ամբողջ ամիսներով ստիպած քայլել տվեցին ձերերին և ստիպեցին կատարել տաճանակեր աշխատանքներ: Նրանք կանանց նետել տվեցին անտանելի պայմաններում դռնվող հասարակաց տներ: Գեպք, որ աննախադեպ է որևէ այլ աղբի պատմության մեջ» (34a, էջ 54; 35, էջ 121—122):

Դատարան էր կանչվել և իթթիհադի դեմ վկայություններ տվեց արդարադատության նախկին մինիստր Սուլեյ Մուլլաբեյը: Մրա ասածները տպագրվել էին «Փեյամ» թերթում (17. 8. 1922): Սա կոչ էր անում դատել թուրք ժողովուրդը իթթիհադից ու նրա դեռնմեղեկավարներից: «Թուրք ըսելու ասեն, — ասում էր նա, — պետք է դուրս հանել սելանիկցի դեռնմեները և այդ դեռնմեներու կողմե կաղձակերպված գինձորականներն ու իթթիհադը»:

Ավելի ուշ, 1926-ին, երբ բացահայտվեց աչոյան պրեզիդենտ դարձած Մուստաֆա Քեմալի դեմ երիտթուրքերի կաղձակերպած դավադրությունը, «Լոս Անջելես էկզամինըր» թերթին տված հարցազրույցի մեջ ինքը՝ Քեմալ փաշան սպասեց: Եր կախն և գնդակահարել այն բոլոր մեծ և փոքր

պաշտոնյաներին, որոնք մասնակցել էին նրա դեմ կատարված մահափորձին: Նա հայտարարել էր, թե «պիտի կոտորեմ բոլոր և պիտի ջնջեմ իրքիհադի բոլոր անդամներին: Այս կուսակցությունն էր, որ իր տխուր փաղափարանային պատճառով կոտորել տվեց և տեղահան արեց մեկ միլիոն ֆրիստոնյաներ» (12, № 59, 1926): Տվյալ դեպքում ճշմարտությունն ասելը համապատասխանում էր նրա քաղաքական շահերին:

Դատական պրոցեսի ընթացքում ի հայտ էին բերվում նոր փաստեր, նոր ոճրագործություններ: Ամեն մի հիշատակության առիթով դատարանն անում էր նոր հարցումներ տեղերին, պահանջում հայերի տեղահանությունը վերաբերող փաստաթղթերի, գրությունների, հեռագրերի պատճենները, որոնք պետք է կնքված և հաստատված լինեին համապատասխան ձևով և հետո ներկայացվեին դատարանին:

ԱՄՆ-ում լույս ընծայվող առաջադիմական «Լյարեր» թերթի նախկին խմբագիր Վահան Վազարյանը Նյու Յորքում մեզ արամադրեց «Թաքվիմ-ի Վաքալի» պաշտոնական թուրքական պարբերականում տպագրված դատական պրոցեսի նյութերի անգլերեն պատճենները, որ թարգմանված են արաբատա թուրքերենից, ֆրանսերենից: Սրանց շարքում կան նաև 1919—1920 թթ. Կ. Պոլսի հայկական թերթերում թուրքական պաշտոնական հրատարակություններից փոխառնված և տպագրված ուշագրավ նյութեր: Մենք այստեղ հնարավորություն չունենք ամենայն մանրամասնությամբ վկայակոչելու բոլոր փաստաթղթերը, բայց ընթերցողին պատկերացում տալու նպատակով կհիշատակենք նրանցից մի քանիսը:

Հարկ ենք համարում նշել, որ նոր և նորագույն շրջանի պրոբլեմներին վերաբերող արաբատա թուրքերենով նյութերը ցայսօր վատ են ուսումնասիրված: Դա նախ և առաջ իր տեխնիկական պատճառներն ունի:

Կ. Պոլսում աշխատած գերմանացի ժուռնալիստ Շտյուրմերը վկայում է, որ Բերայի ամեն մի հազար բնակչից հագելով 10-ը կարող էին կարգավ արաբական թուրքերենով (40, էջ 155): Անպես որ ժամանակին թուրքական թերթերում տպագրված խիստ պետքական նյութերն անմատչելի էին մնում

նաև եվրոպական ու ուսական հասարակական կարծիքի համար: Գեներցիդի վերաբերյալ հիմնական վավերագրերն ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ընթերցվում էին զինվորական դատարանում այն անձանց ներկայությամբ, ովքեր ստորագրել էին կամ առնչություն ունեին վավերագրերի մեջ հիշատակված դեպքերին: Այդ փաստաթղթերի հավաստիությունը ճշտելուց հետո նրանք տեղ էին գտնում դատական արձանագրությունների մեջ:

Հայոց կոտորածին վերաբերող վավերաթղթերը ընթացքի մեջ էին զրվում (կամ կցվում էին գործին) նրանց հավաստիությունը հաստատվելուց հետո:

Ներքին գործերի մինիստրությունը, ինչպես նաև փոստի և հեռագրի մինիստրությունը, Թուրքիայի զինվորական դատարանին ինքը պաշտոնապես պահանջում էին Թուրքական նահանգական իշխանություններից հայերին վերաբերող փաստաթղթերը: Տեղական (կամ նահանգական) ինչպես քաղաքացիական, այնպես և զինվորական իշխանությունները, ինչպես նաև օսմանյան կայսրության փոստի ու հեռագրի տեղական մարմիններն սկսեցին ուղարկել ուղիղ Թուրքական զինվորական դատարան կամ ներքին գործերի մինիստրությանը տեղեկում առկա փաստաթղթերը: Թուրքական և դաշնակից տերությունների քաղաքացիական և զինվորական մարմինները փաստաթղթերից շատերը հայտնաբերում էին որոշակի պաշտոնական հետաքննություններ կատարելով:

Վավերագրերը կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ գեներցիդին վերաբերող բնագիր փաստաթղթեր, իրավասու մարմինների և անհատների կողմից վավերացված պատճեններ, ինչպես նաև զինվորական առաջնի արձանագրություններից հանված փաստաթղթեր: Բոլոր վավերագրերը, ինչպես բնագրերը, այնպես և վավերացված պատճենները վերականգնվում էին նահանգական քաղաքացիական և զինվորական մարմինների կողմից, նախքան ներքին գործերի մինիստրության զինվորական դատարան՝ հետաքննական հանձնաժողովին ուղարկելը: Անհրաժեշտության դեպքում ներքին գործերի մինիստրությունն ինքն էր վերծանում գաղտնագրված հեռագրերը: Ներքին գործերի մինիստրությունում նահանգա-

կան իշխանություններից ստացված փաստաթղթերը պաշտոնապես ուղարկվում էին զինվորական դատարան:

Բարսամ բեյը, Մարդինի նահանգապետը (Դիարբեքիրի վիլայեթ), 1918-ի դեկտեմբերի 17-ին հեռագրով հաղորդում էր Մարդինի հետաքննական հանձնաժողովի նախագահին այն կոտորածների մասին, որ կազմակերպել և իրագործել էր Դեր Զորի մյութեսարիֆ Զեքի բեյը և 7 այլ փաստաթղթեր, որոնք պետք է փոխանցվեին Կ. Պոլսի հետաքննչական հանձնաժողովի նախագահին: Մի այլ հեռագրով նա ուղում էր իմանալ տրված հեռագրերի և նրա հասնելու մասին:

1919-ի փետրվարի 9-ին Անկարայի գեներալ նահանգապետ Աղմի բեյը պատասխանելով 1919-ի փետրվարի 2-ի զինվորական դատարանի նախագահի հեռագրին, հայտնում էր նրան, որ «վավերացված փաստաթղթերի պատճենները հղվել են փոստով»: Նա փոստով ուղարկել է 42 հեռագրերի պաշտոնապես վավերացված պատճենները...

Սըվասի նահանգապետության առաջին քարտուղարը 1918-ի դեկտեմբերի 13-ին ուղարկել էր Կ. Պոլսի հետաքննչական հանձնաժողովի նախագահին 16 հեռագրերի պաշտոնապես վավերացված պատճենները, որոնք փոխանակել էին ներքին գործերի մինիստր Քալեաթ փաշան, Սըվասի գեներալ նահանգապետ Մուհամմեդ բեյը և էրզինջանի, Գարահիսարի և Աղվանիսի այլ բարձրաստիճանի պաշտոնատար անձինք:

Ի պատասխան զինվորական դատարանի նախագահի 1919-ի փետրվարի 2-ի № 2851 հեռագրի, Յողգաթի նահանգապետը հայտնում էր, որ Յողգաթի բանտից ազատված 65 հանցագործներին զինել են, նրանց հետ անցկացրել են հատուկ պարապմունքներ Անկարայի նահանգի խորոմ բուտարում և մոցրել են «Թեշքիլաթը Մախտուսե» հատուկ կազմակերպության անդամների ցուցակների մեջ, նպատակ ունենալով նրանց հանձնարարել հայ տարագիրների ազատությունը ճանապարհներին: Զինվորական դատարանի նախագահին է ուղարկվել նաև այդ 65 հանցագործների ցուցակը:

Դիլիալի դատախազի 1919-ի ապրիլի 12-ի մեղադրական արձանագրությունը պարունակում է բաղմամբով պաշտոնական վավերացված, որոնք վավերացված են, որ Թուրքական

կառավարությունը խնամքով կաղմակերպել և վավերացրել է բաղմամբիվ հայերի գենոցիդը: «... 1914-ի հուլիս... գինվորական սեղաշարժերից անմիջապես հետո նրանք՝ Թալաթը, էնվերը և Զեմալը սկսեցին իրենց գաղտնի նպատակների իրադրծումը: Նրանք կազմակերպեցին «Թեշքիմաթը Մախսուսե», որը կազմված էր բանտերից ազատված հանցագործներից: Վերջիններս կազմում էին «հատուկ հրամաններով և առաջադրանքներով գործող բանդաների կորիզը»: Զորահավաքի սկզբում լուրեր տարածվեցին, որ բանդաները պետք է մասնակցեն պատերազմին և արվեց ամեն ինչ, որպեսզի դուրահավատ ժողովրդին համոզեն, որ այդ է եղել բանդաների ստեղծման բուն նպատակը: Բայց ապացույցները և բանդաների վերարերջալ վավերագրերը վկայում են, որ նրանք ստեղծվել են հենց տարագիր հայերին ոչնչացնելու համար (զխավոր դատախազի մեղադրական արձանագրությունից, տրված 1919-ի ապրիլի 12-ին «Թաքվիմ-ի Վաքայի» թերթի № 3604-ում):

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամներն ու ղեկավարները ինչպես կենտրոնում (Կ. Պոլսում), այնպես էլ զավառներում ստեղծեցին մի հատուկ կազմակերպություն («Թեշքիմաթը Մախսուսե»): Հենց այս կազմակերպության միջոցով էլ բնաշնչում էին ժողովրդին, կոչուպում դիակները, ավելում գյուղերը, անարգում ու տանջամահ անում կանանց (Թուրքական դինվորական դատարանի 1919-ի մայիսի 26-ի դատավճռից, տպված Թուրքական «Թաքվիմ-ի Վաքայի» պաշտոնական լրագրում № 3571, 1919 թ.):

«... Սպանությունները կատարվում էին Թալեաթի, Զեմալի և էնվերի հրամաններով...» (դատարանի դատավճռից, Թուրքական «Թաքվիմ-ի Վաքայի» պաշտոնական թերթ, № 3543, 1919 թ.): Այս երեք մինիստրներն էլ Թուրքիայի գինվորական դատարանի կողմից մահվան դատապարտվեցին:

Զինվորական դատարանում տրված վկայություններն ապացուցում են, որ Տրապիզոնի, Յողզաթի և Բողազլուանի կոտորածները կազմակերպված են եղել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարության կողմից

(«Թաքվիմ-ի Վաքայի» թերթի № 3604 համարում, 1919-ի հուլիսի 5):

Զինվորական դատարանի արձանագրությունները պարունակում են բաղմամբիվ փաստեր, որոնք հաստատում են Թուրքական կառավարության կատարած հանցագործությունները (Կ. Պոլսում հրատարակվող «Թեշքիմանի Հափիբաթ» օրաթերթից 1920-ի օգոստոսի 5, թարգմանված Հայկ Կ. Ղալարյանի կողմից «The Genocidal Turk», 1968, Բեյրութ, Լիբանան):

Քեմալ բեյի դատապաշտպան, Յողզաթի գործող նահանգապետ Սաադ'դին բեյը գինվորական դատարանի առաջին նիստում (1919-ի փետրվարի 5) հայտարարեց. «Այս մեղադրյալները արժանի են ներողամտության, քանի որ նրանք կատարել են հրամաններ: Առաջին հերթին պետք է պատժել մինիստրներին, կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներին ու նրանց մեղսակիցներին, այնուհետև անցկացնելով համապատասխան քննություն, պարզել նրանց ենթակա անձանց դերը («La Renaissance», Կ. Պոլիս, N° 58, 1919 փետրվարի 6)... Այնուհետև պաշտպանը նշեց, որ «հայերին վտարելու հրամանը հավանության է արժանացել մինիստրների խորհրդում և օրինականություն է ստացել Սուլթանի մի կայսերական «իրադեով» («Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 6 փետրվարի 1919 թ.):

Թուրքական գինվորական դատարանի զխավոր դատախազ Սամի բեյը իր մեղադրական արձանագրության մեջ արեց հետևյալ հայտարարությունը. «Ծիշտ է, ամեն ոք պարտավոր է կատարել իր վերադասի հրամանը, բայց նա պետք է կշռադատի, արդյոք տրված հրամանը չի՞ հակասում օրենքին և արդարությանը և պե՞տք է այն կատարել, թե ոչ: Ելնելով դրանից, որոշ պաշտոնյա անձինք չեն կատարել ստացված հրամանները և դեմ են դուրս եկել դրանց»: Անկարայի վայի Մաժադ բեյը պատասխանելով Աթիֆ բեյին, որը բերել էր նրան գենոցիդի հրամանը, ասաց. «Ոչ, Աթիֆ բեյ, ես նահանգապետ եմ, ոչ թե հանցագործ: Ես քեզ եմ թողնում իմ պաշտոնը, ինքդ կատարիր այդ հրամանը»:

Թուրքական գինվորական դատարանի նախագահ Հայրեթ բեյն ասաց Յողզաթի ֆինանսական ղեկավարամենտի աշխատ-

տակից Վեհիբ բեյին. «Սահմանադրությունն արգելում է կատարել վերադասի հրամանը, եթե այն օրինական չէ: Դուք պետք է հրաժարվեիք ձեր պաշտոնից» («Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919 թ., մարտի 28):

Թուրքական սպա Ահմեդ բեյը դատարանում ասաց. «Գիշերն ինձ արթնացրին ինչ-որ զինված մարդիկ: Նրանք ինձ հանձնեցին մի փակ ծրար, որի մեջ գտնվում էր հայերին արտաքսելու հրամանը: Քաղաքացիական մի ծառայող կրցված էր իմ հրամանները կատարելուն: Ինձ իրավունք էր վերապահվում սպանել նրան, եթե նա դեմ կանգներ իմ հրամաններին: Նույնը կարող էին անել և ինձ հետ, եթե ես չկատարեի իմ վերադասի հրամանները: Հրամանը վերջնական էր և ես, որպես զինվոր, ենթարկվեցի («Ռենեսանս», Կ. Պոլիս, № 114, 13 ապրիլի 1919 թ.):

Թուրքական զինվորական դատարանը պարզեց, որ քաղաքացիական ծառայողները զինվորականների նման օգտագործելով համապատասխան գաղտնագրերը, փոխանցում էին հեռագրեր, գաղտնի հրամաններ և առաջադրանքներ, որոնք վերաբերում էին հայերի ոչնչացմանը: (Թուրքական «Քարվիմ-ի Վաքայի» պաշտոնական թերթ, № 3771, 1920 թ. հունվարի 13:)

Անկարայում գործող 5-րդ բանակի հրամանատար Միրալի Խալիլ Ռեջայի բեյը 1919-ի փետրվարի 19-ին կայացած զինվորական դատարանի 7-րդ նիստի ժամանակ վկայություն տվեց, հայտարարելով. «Ես ստացա մի գաղտնագրված հեռագիր Կայսերիի հրամանատար զնդապետ Շեհաբեդդին բեյից: Հեռագրով նա հայտնում էր, որ Բողազլյանում էտտարվել են 300 հայեր: Այդ հեռագիրը հիմա Անկարայի հրամանատարի մոտ է:

Գլխավոր դատախազ—Ինչո՞ւ էր զնդապետ Շեհաբեդդին բեյը ձեզ հեռագրում այդ մասին:

Խալիլ Ռեջայի—Համաձայն գլխավոր հրամանատարի ցուցումների: Հեռագիրը ես ուղարկեցի նրան:

Նախագահ—Այսպիսով, կա՞ր հայերին վերաբերող հատուկ հրաման:

Խալիլ Ռեջայի բեյ—Այո:

Նախագահի պահանջով ընթերցվեց այդ հեռագիրը («Ռեն-

եսանս, № 69, հինգշաբթի, 20 փետրվարի 1919): 1919-ի դեկտեմբերի 8-ին Յողգաթի Մուխթար բեյը կապվեց Կ. Պոլիսի հետաքննչական հանձնաժողովի նախագահ Մաժար բեյի հետ, որպեսզի հայտնաբերի գենոցիդի մեղավորներին: Պաշտոնական փաստաթղթերից և արձանագրություններից պարզվեց, որ Յողգաթի ժանդարմերիայի հրամանատար Թեֆիկ բեյը սպանելով 8500 հայ և յուրացնելով նրանց ողջ ունեցվածքը, տեղափոխվել է գյուղերը: Հայանի է, որ նա իր բանդիտների հետ միասին Կում Կույու գյուղում սպանել է 600 հայ և հրկիզել է 150 տուն: Նա հրամայել է մասնատել երեխաներին ինչպես ձտերի, գտնել թաքնված կանանց, երեխաներին, սպանել և նետել ճանապարհների վրա:

Ահա թե ինչպիսի տեղեկություն էր տպագրել «Իթթիհատ վը թերագգը» կուսակցության դեկաբար անդամների դատաւարություն մասին թուրքական «Քարվիմ-ի Վաքայի» պաշտոնական պարբերականը 1919-ի ապրիլին:

«Վերջապես, երկար տատանումներից հետո, երեկ կեսօրին սկսվեց կուսակցության անդամների դատաւարությունը: Զինվորական դատարանին հատկացված փոքր սանյակում հավաքվել էր մի հոծ բազմություն: Թուրք կանաչք և բարձր պաշտոնյաներ եկել էին ականատես լինելու այս դատաւարությանը, որը թուրքական մամուլը կոչում է պատմական: Այն ի՞նչպիսի կլինի «պատմական», բայց ի՞նչ իմաստով: Առաջժամ հայանի չէ: Մեղադրյալի աթոռին նստած էին նախկին Մեծ վեզիր Սալիկ Հալիմ փաշան, սենատի նախագահ գեներալ Խալիլ բեյը, Ահմեդ Նեսիմի բեյը, Զիա Ֆյուք Ալթին, Միդհատ Շուբրին, Ահմեդ Շուբրին, Զավիդը, Քեմալը, Իբրահիմը, Յուսուֆ Ռիջան և Աթիֆը: Ներկաների հայացքների ներքո նրանք առեւ շփոթված լինեն: Նախագահը խնդրում է հաստատել իրենց ինքնությունը, այնուհետև կարդում են դատական արձանագրությունը: Արձանագրության ընթերցումից հետո ձայնը տրվում է գլխավոր դատախազին: Նա խնդրում է դատարանին մեղադրյալներին դատել պաշտոնական մեղադրանքի հիման վրա, ավելացնելով, որ դա, նաև նորին մեծություն սուլթանի կամքն է. պատժել մարդասպաններին առանց կրոնական կամ ուսույնական խտրա-

կանության և այսպիսով ապահովել կայսրութեան տարբեր տարրերի միջև փոխադրանման հաստատումը»:

Մեղադրական արձանագրութիւն.

«Մենք ծանոթացանք զինվորական դատարանի գլխավոր դատախազի եզրակացութեանը, ինչպես նաև կցված արձանագրութիւններին և դատական ղեկուցադրերին, որոնք վերաբերում են «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կոմիտեի նախագահ Սալիդ Հալիմ փաշայի գործի հետաքննութեանը (կոմիտեն հայտնել է իր կողմալուծվելու մասին): Ուսումնասիրել ենք նաև գլխավոր խորհրդի հետևյալ անդամներին վերաբերող արձանագրութիւնները. Թալեաթ, Զեմալ, Իբրահիմ Շուբրի, Խալիլ, Էնվեր, Ահմեդ Նեպիմի, գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շուբրի և ազգային շտաբի անդամներ Քեմալ (Կ. Պոլսի ներկայացուցիչ), Զիա Գյոզ Ալի, ղոկտոր Նուսուհի, Քուլուկ Թալեաթ, «Թեշքիլաթը Մախսուսե» հատուկ կազմակերպութեան նշանակված ազգային շտաբի անդամներ ղոկտոր Բեհաէդդին Շաքիր, ղոկտոր Նազըմ, Աթիֆ, Թիշա, կոմիտեի վարչութեանը ենթակա անդամներ, քրեական հետախույզութեան բաժնի նախկին ղիրեկտոր Ազիզ և տեղի նախկին հրամանատար Զալիդ»:

Այս փաստաթղթերից պարզ է դառնում, որ «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կոմիտեն ընդհանուրի կողմից ճանաչված, հետևապես պաշտոնապես գործելու հետ միաժամանակ, գործել է որպես գաղտնի կազմակերպութիւն՝ ղեկավարվելով միայն բանավոր ցուցումներով:

Վկայութիւններ կան, որ այս կոմիտեաների կորպորատիվ կազմակերպութիւնը մեղադրվում է մի շարք կոտորածների, կոտորուածների ու կաշառակերութեան մեջ և, որ այս կոմիտեի վերջը նշված ազդեցիկ ղեկավարների պատասխանատուութիւնը հաստատված է: Եվ հանցագործութիւնը, որի մեջ նրանք մեղադրվում են, հաստատված է հետևյալ փաստերով.

1914-ի հուլիսին, կոմիտեի ղեկավարութեան նիստին հաջորդած զորահավաք հայտարարելուց անմիջապես հետո, կոմիտեի ազդեցիկ անդամներ էնվերը և Զեմալը (երկուսն էլ դատավարութեան ժամանակ հեռացված էին զինվորական ծառայութիւնից), ինչպես նաև Թալեաթը, օգտվեցին համաշխարհային պատերազմից, որը համակել էր ողջ Եվրո-

պալի ուշադրութիւնը: Նրանք փորձում էին բռնի ուժով լուծելու դեռևս անորոշ մնացած այնպիսի հարցեր, որոնք պետք է համբերատարութեամբ և սրամաքանական պահանջներից ելնելով լուծվեին դատարանների կողմից: Գործողութեան այդպիսի ընթացքին խոչընդոտելով նրանք ծանր լուծ դրեցին բնակչութեան վրա, իրենց դաժան գործողութիւններով առաջացնելով բազմաթիւ անկարգութիւններ:

Արտաքինից ձևացնելով, թե ծառայում են ազգային շահերին, նրանք իրականում ցանկանում էին պատերազմի սարսափների մեջ խեղդել ազգի ձայնը: Ազգային ստեղծված իրադրութիւնից, նրանք անցան բռնակալական գործողութիւնների և անձնական հարստութիւն կուտակելուն: Ահա թե ինչու նրանք, թակարդ լարելով, կայսրութեանը ներքաշեցին պատերազմի հորձանուտը, նախքան ըստ կղաւնար կատարված փաստ:

Ջորաշարժերից անմիջապես հետո նրանք սկսեցին իրենց քողարկված գործողութիւնները՝ նախատեսված դաշտնի կոմիտեաների համար, որպեսզի իրականացնեին իրենց մտք մտադրութիւնները: Նրանք կազմակերպեցին «Թեշքիլաթը Մախսուսե» (Հատուկ կազմակերպութիւն), որտեղ ընդգրկված էին բանտից ազատված հանցագործներ: Սրանք էլ ստեղծեցին այնպիսի խմբերի կենտրոնը՝ հատուկ հրահանգներով և ցուցումներով:

Այս կազմակերպութիւնը ղեկավարում էին Ազիզ բեյը՝ քրեական հետախույզութեան ղիրեկտորը, Աթիֆը և ղոկտոր Նազըմ բեյը, իսկ Կ. Պոլսի զինվորական նահանգապետ Զալիդ բեյը վաղվերացնում և իրականացնում էր նրանց որոշումները: Մեծ դումարներ էին հատկացվում գործակալներին և իրենց ծառայութեանը կցված մարդկանց՝ նրանց գործուղելով երկրի տարբեր շրջաններ:

Գոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը «Միութիւն» կուտակչութեան ղեկավարներին տվեց ծածկագրերի բանալին, նրանց արամադրեց մեծ քանակութեամբ մեքենաներ, փող և ունչաշման միջոցներ: Այսպիսով, գաղտնի պայմանավորվածութեան համաձայն նա կատարում էր «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կոմիտեի ղեկավարների կամքը:

Այս կոմիտեի կողմից գաղաւններն ուղարկված անդամ-

հերից մի քանիսը՝ իրենց ղեկավարների հրահանգներին համապատասխան կազմակերպեցին ջարդեր և կողոպուտներ, դողոթյուններ, հրդեհում էին տները, տեղի բնակչությունը... Ընկալելու ամենաանբնական և անարժեք շատ տուժեցին հայերը, բայց քիչ չէին նաև թուրք զոհերը:

Տարվող հետաքննությունից բխող կարևոր փաստն այն է, որ հայերին տարբեր ժամանակներում տարբեր տեղեր քշելու, ժամանակ կատարված հանցագործությունները մեկուսացված փաստեր չեն: Վերը նշված անձանցից բազմաթիվ մի կենտրոնացված ու նախօրոք կշռագատել է անելիքը և ի կատար ածել այն զաղտնի հրամաններով կամ բանավոր հրահանգներով: Բեհազդին Շաքիրն ուղևորվեց էրզրում ղեկավարելու արևելյան վիլայեթների գլխավոր ուժերը, Ռիզա բեյը զնաց հրապարակել կողմի շրջանները, Իսկ Աղիզ, Աթիֆ և Նազըմ բնյերը գործում էին Կ. Պոլսում: Տեղի հրամանատար Ջավիդ բեյին վստահված էր ի կատար ածելու վերջիններիս կողմից ընդունած որոշումները:

Խալիլի, Նազըմի, Աթիֆի և Աղիզի կողմից ստորագրված № 50 գրությունը ուղղված Միդհատ Շուքրի բեյին, հաստատում է, որ էնվերի հորեղբայր Խալիլը նույնպես «Թեշքիլաթը Մախսուսեի» անդամ էր: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ այդ կազմակերպությունը կապված էր «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հետ: Նույն Խալիլ բեյը № 67 հեռագիրը (ուղղված Իզմիրի նահանգապետին), վկայում է, որ վարձել էին բանդաների ղեկավարներ և բանտերից դուրս բերված հանցագործներ: Նույն Խալիլ բեյի կողմից 1914-ի նոյեմբերի 16 ամսաթվի տակ գրված № 68 թեշքերևում, ուղղված ազգական մինիստրին, նշվում է, որ «Թեշքիլաթը Մախսուսեի» ղեկը և ղեկավարը է ստացել նման փաստաթղթերի կարելի է հանգիստել այս կազմակերպության նաև այդ արձանագրություններում. բայց և այնպես հետաքննությունն ընկալեցում պարզվեց նաև, որ այս հասուկ կազմակերպության պատկանող փաստաթղթերի մի կարևոր մասը և էնկապտանական կոմիտեի բոլոր փաստաթղթերը գողացել են: Ներքին գործերի մինիստրության թեշքերևի (սերիա 31) կետերը բովանդակությունից, ինչպես նաև վստահելի տույ-

մունքներից կարելի է եզրակացնել, որ կարևոր փաստաթղթեր և նամակներ պարունակող թղթապանակները կազմակերպությունից տարել է քրեական հետախուզության նախկին պետ Աղիզ բեյը Քալեաթի հրաժարական տալուց ոչ շատ առաջ: Պաշտոնը թողնելուց հետո Աղիզ բեյը չվերադարձրեց այդ թղթապանակները:

Կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շուքրի բեյի 1914-ի օգոստոսի 17-ի ծանուցագրում (էրզրումի վիլայետը նահանգապետի միջոցով ուղարկված Բեհազդին Շաքիր բեյին) ասված է, որ «ազգական գործողությունները պահանջողոված են եղել պատերազմի սկսվելուց շատ առաջ և որ դա եղել է կոմիտեի նպատակն ու ցանկությունը»: Այն փաստը, որ Դիարբեքիրում կատարված կոտորածներն ու գաղանթյունները տեղի են ունեցել Քալեաթ փաշայի դրոյմամբ, ապացուցում է Զորի նահանգապետին ուղղված մի գաղտնագրված հեռագիր. «Ալի Սուպ բեյը Քալեաթին». նրանում բնարկվում էր Դիարբեքիրի վալիին. իր համարդին և կոմիսար Մեմդուհին մահվան դատապարտելու անհրաժեշտությունը: Այս հեռագրի վրա գրվեց, «պահպանել» մակագրությունը և մի կողմ գրվեց: Ներքին գործերի մինիստրի պալատի շտաբի պետ Իհսան բեյը պնդում է, որ իր Քիլիսի կալմակամ եղած ժամանակ Արդույ Ահմադ նուրին Կ. Պոլսից Հալեպ ուղարկվելուց հետո հաշտարարել է, որ արտորումներ չկային եղել է բնակչության ոչնչացումը: Նա ավելացրեց. «Սու կապ էի պահպանում Քալեաթ բեյի հետ: Կոտորածների հրամանները ևս նրանից ստանում էի անձամբ: Դրանում էր կայանում երկրի փրկությունը»:

«... Խարպուս վիլայեթի գլխավոր նահանգապետը հայտնում է, որ Բանապարհները լիքն են կանանց և երեխաների դիակներով և ինքը ի վիճակի չէ թաղել դրանց (սերիա 8, փաստաթուղթ 8)»: Փախստական Քալեաթին վերաբերող թղթապանակի այս հեռագիրը պահվում է պառլամենտի հինգերորդ ղեկարգամենում և այն փաստը, որ Զորի նշված նահանգապետի ուղարկած հեռագիրը պետք է պահպանվեր և ոչնչացվեր, հաստատվում է վերը ասվածին վերաբերող հեռագրում:

Ահա «Թեշքիլաթը Մախսուսեի» էրզրումի բաժանմունքի նա-

խագահ Բեհաէղդին Շաքիր բեյի Խարպուտի վիլայեթի գլխավոր նահանգապետ Սաբիթ բեյին ուղղած հեռագրից մի հատված (Ֆոտոպատճեն)։ «Ոչնչացված են արդյոք հայերը, որոնք նավերով հեռացվեցին այնտեղից։ Արդյոք այն վտանգավոր անհատները, որոնց վտարման մասին հայտնել ես, ոչնչացված են, թե՞ պարզապես արսորված։ Եղբայրս հայտնիր ինձ ճշգրտորեն»։ Այս փաստաթուղթը հաստատում է նազըմ բեյի կապը կոմիտեի հետ։ Այդ ժամանակ նա աշխատում էր որպես Խարպուտի «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի տեսուչ։ Ներկայումս փախստական է։

Ահա մի այլ հեռագիր Սամսունում պատասխանատու քարտուղար Ռուշդիի կողմից՝ ուղղված կոմիտեի ազգային շտաբին։ Միզհատ Շուքրի բեյն այն ներկայացրել է 1914-ի դեկտեմբերի 16-ին դոկտոր Նազըմի քննարկմանը, որը գլխավորում էր «Թեշքիլաթը Մախսուսեն»։ Հեռագիրը հայտնում է հասցեատիրոջը, որ «Թուֆան աղայի գլխավորությամբ 55 հոգուց բաղկացած 5-րդ բանդան ավտոմեքենաներով դուրս է եկել։ Այն նկարագրում է «Թեշքիլաթը Մախսուսեի» և կոմիտեի գործունեությունը, որոնք պատասխանատու են եղել այդ բանդանների ստեղծման համար»։

Զորահավաքի սկզբում լուրեր էին տարածվել, թե այդ բանդանները պետք է մասնակցեին պատերազմին։ Այդպես աշխատում էին համոզել դուրահավատ ժողովրդին։ Այնուամենայնիվ, փաստաթղթերը և ապացույցները ցույց են տալիս, որ բանդանները վարձված են եղել սպանելու և ոչնչացնելու տեղահանվող բնակիչներին։

Որ սպանությունները կատարվել են Քալեաթ, Ջեմալ և էնվեր բեյերի կողմից, նրանց ցուցումով ու համաձայնությամբ, ապացուցում է մի ծածկագրված հեռագիր, որը 1915-ի հուլիսի 11-ին Քալեաթ բեյն ուղարկել է Դիարբեքի-րի, Խարպուտի, Ուրֆայի և Զորի վալիներին ու մյուլթեսարիֆներին ճանապարհներին մնացած դիակները փոսերը, լճերն ու գետերը զցելու փոխարեն, թաղելու մասին։ Հրամանը նաև պարտավորեցնում էր այրել այն անձնական իրերը, որոնք մնացել են ճանապարհին։ Մի ուրիշ հեռագիր շտապ և անձամբ նշումով, ուղարկված 1915-ի հուլիսի 1-ին 5-րդ բանակի հրամանատար Ջեմալ բեյի (փաշայի) կողմից

Դիարբեքի-րի վալիին, նշում էր, որ դիակները, հավանական է, որ եղել են ապստամբության ժամանակ սպանված հայեր։ Ջեմալ բեյը գրում է, որ անհրաժեշտ է բոլոր դիակներն անհապաղ թաղել և շիտղենի ոչ մի դիակ դուրս։ 1915-ի հուլիսի 3-ին Ջեմալ բեյին ուղղված պատասխան ծածկագրված հեռագրում, որը կրում էր «անձամբ» նշումը, ասվում է. «Եփրատը շատ քիչ է մոտենում մեր վիլայեթին. հավանական է հոսանքով եկող դիակները էրզրումի և Խարպուտի վիլայեթներից են։ Այստեղ մեռնողներին զցում են խուլ ու խոր անձախները կամ ավելի հաճախ արում։ Հազվադեպ է անհրաժեշտություն լինում դրանք թաղել։ Զորի նախկին նահանգապետ Ալի Տուադ բեյը տեղեկություն է տալիս այն հայերի ճակատադրի մասին, որոնք նավերով բերվել են այս շրջանը։ Նա ասում է, որ այդ տեղեկությունն ինքը ստացել է Ադուսի բեյից, «Մասֆիր—էվբիար» լրագրի նախկին ավանդատուից և Հալեպի Միլի գործակալության նախկին հեռագրային խմբագրից, երբ նա ասում էր Զորի նահանգապետին. «Հաղորդում են, որ դուք ոչնչացրել եք 10.000 հայ»։ Վերջինս պատասխանել է. «Ես ունեմ իմ հպարտությունը և չեմ բավարարվում 10.000-ով, պետք է ավելացնել»։

Խարպուտի գլխավոր նահանգապետի ծածկագրված հեռագրով Մալաթիայի կալվածակալությանը ուղարկված հրամանում ասվում էր. «Չնայած հաճախակի հրամաններին, տեղեկություն ենք, որ բազմաթիվ դիակներ մնում են ճանապարհներին։ Նման վիճակից ծագող տհաճությունները ոչնչելով չպետք է բացատրվեն և ներքին գործերի մինիստրը տեղեկացրել է, որ նրանք, ովքեր չեն ենթարկվում, դաժանորեն կպատժվեն։ Ձեր շրջանում գտնված բոլոր դիակների թաղումը ապահովելու համար այդտեղ պետք է ուղարկվեն անհրաժեշտ թվով ժանդարմներ և պաշտոնյաներ»։

1915-ի սեպտեմբերի 15-ին ներքին գործերի մինիստրին ուղղված ծածկագրված հեռագիրը հայտնում էր, որ Դիարբեքի-րից վտարված հայերի թիվը հասնում է 120.000-ի։ Այս տեղեկությունը բավարար կերպով ցույց է տալիս դեպքերի կարևորությունը և ծավալը։ Երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամալի ստորագրած մի հեռագրում ասվում է,

որ «յուրաքանչյուր մասնեղական ով կփորձի պաշտպանել հայի, կկախվի իր տան առաջ և տունն էլ կհրդեհվի»։ Այստեղից պարզ է դառնում, թե ինչու, այս շրջանի մասնեղականները շկարողացան կանխել գազանությունները։

Տրապիզոնի նախկին ներկայացուցիչ Հաֆիզ Մասնեղ բեյի վկայությունը մանրամասներ է պարունակում այն մասին, թե ինչպես նստեցնելով փոքր նավակներ, հայերին հեռացնում էին Սև ծովի ափերից։ Նա նաև նշում է, որ իմանալով այս ողբերգությունների մասին Քալեաթ բեյը ոչինչ չձեռնարկեց գլխավոր նահանգապետ Զեմալ Աղմիի դեմ, մի փաստ, որն ապացուցում է Քալեաթ բեյի մեղքը։

Էրզրումի վալի Մյունիր բեյի 1918-ի ղեկավարների 14-ին ուղարկված մի ծածկագրված հեռագիր հաստատում է, որ «հարուստ հայերի էրզրումից Քղի ուղարկված մի քարավան, հակառակ նախկին գլխավոր նահանգապետ Քահսին բեյի կամքի, ոչնչացվել և կողոպտվել է Կերսի մի բնակիչների և «Միություն և առաջադիմություն» կենտրոնական կոմիտեի անդամ Բենաէդդին Շաքիր բեյի կազմակերպած բանդաների կողմից»։

Զեմալ Ասաֆ բեյի գրավոր վկայությունը նկարագրում է արսորյալների մի մասի կոտորումը քուրդ Ալոյի բանդայի կողմից։ Այս բանդան Քենդիքիում հիմնել էր նախկին վաճառական Զեմալ Օզուզ բեյը։

Կաստեմունի վիլայեթի գլխավոր նահանգապետ Ռեշիդ փաշան հայտարարել է, որ ինքը Բենաէդդին Շաքիր բեյից ստացել է մի ծածկագիր-հեռագիր, որում քննարկվել է արսորյալների և այդ վիլայեթում «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդիի կատարած հանցագործությունների բացահայտման հարցը։ Կուսակցական մի ժողովում նա խնդրագիր է տվել նախագահ Քալեաթ բեյին, որում հաղորդել է հայերի հանդեպ կատարված գաղանությունների մասին և խնդրել է հետաքննել ինչպես բոլոր պատասխանատու քարտուղարներին, այնպես էլ Ռեշիդին, Զեմալ Աղմիին, Սաբիթին, Մոհամմադներին, Աթիֆին և բանտապետ Էբրահիմ բեյին։ Քալեաթ բեյը խնդրագրի մի անկյունում արել է «պահպանել» նշումը։ Սմիրնայի (Իզմիրի) մարզական ակումբում նա ստել է.

«Այստեղ գտնվողներին ևս էս նույն բախտին կարժանացնեի»։ Սմիրնայի ներկայացուցիչ Իհսան Ունիդ էֆենդին հայտարարել է, որ այդ վայրագությունների գործողներն են եղել ղոկտոր Նազրմը և նրա համախոհները։ Ըստ Վեհիբ փաշայի հայտարարության, հայերի սպանությունների և կոտորածների ակունքը պետք է որոնել «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ազգային շտաբի որոշումներում։

Յ-րդ բանակի շրջանում Բենաէդդին Շաքիր բեյը վարձել է մարդասպանների և գլխավորել նրանց գործունեությունը։ Ղեկավարները կատարել են նրանց սված բոլոր նրամանները և առաջադրանքները։ Նա եղել է բոլոր խարդախներների, արհավիրքների ու մութ գործերի հեղինակը։ «Առաջինը նախապատրաստում էր արշավն առ ձեռքերով ու աչքերով ժանդարմների, մինչդեռ մյուսները աշխատում էին կախաղանից փախած իրենց ղինակիցների հետ...»։ Այս հայտարարությունները դուրսավճիռ են հանդիսանում գլխավոր խորհրդի և ազգային շտաբի անդամների համար։

Ռեալիզմի Շաքիր բեյի կենսագրության մեջ կարգում ենք. ձեռք է Կ. Պոլսում, որտեղ ավարտել է բժշկական դիմադրական ուսումնասիրությունները։ Այնուհետև է Փարիզի հիվանդանոցներից մեկում, այնուհետև, 1908-ից հետո, Կ. Պոլսի բժշկական ֆակուլտետի պրոֆեսոր։ Իրիկնակի էստիմի սեղամ է դարձել բալկանյան պատերազմներից հետո։ Կենսագիրները հասուկ շեշում են, որ բեյն հա միևնույն չէր նշանակվել, բայց կուսակցության վերահսկման մեջ ուներ «հսկայական ազդեցություն» և հանդիսացավ հայերի «սեղանահանն ու ոչնչացման գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը»։ «Նա Քալեաթի, Էնվերի և դ-ր Նազրմի աչ ձեռքն էր»։ Կ. Պոլսի գիեվուսական դատարանում ապացուցվեց, որ նա բանտերից տեճակված բեռական հանցագործներից հատուկ ջոկատներ ստեղծելու հեղինակներից մեկն էր։ Բացի այդ, ակադեմիկները վկայություններ տվեցին այն մասին, որ նա Տրապիզոնում բանավորել է հիվանդանոցների հիվանդ հայերին։

Սուլեյման Նազրմ բեյին վերաբերող փաստաթղթերի 7-րդ էջում ասվում է, որ ճանապարհվելով Բաղդադից, երբ նա հասնում է Դիարբեքի մասնամասերին, ստիպված է լինում փակել քիթը փտող դիակների գարշահոտությունից։ Կոնիայի վիլայեթի գլխավոր նահանգապետ Զեյալ բեյին

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ

Պաղտոնի

Ձեր գերազանցություն
Ի հավելումն իմ № 184 հեռագրի, թվագրված 1919-ի
մարտի 25:

Փնտրելուց հետո մենք դառնք հեռագրերու Կից ուղարկում
ենք Ձեզ հեռագրերի վավերացված պատճենները: Մենք
հաղորդում ենք Ձեզ, որ այլևս նոր հեռագրեր չենք գտել:
Ձեր իրավունքն է մեզ հրամայել:

1919-ի մարտի 27

Կոնիայի գործող գեներալ-նահանգապետ
Կնիք գանձապահ

Հատուկ գրասենյակի գիրեկցիային

1919 մարտի 31

Օսմանյան երրորդ բանակի շտաբից հրամանատար Մահ-
մուդ Քյամիլ փաշայի հղած շրջաբերականն է հասցեատրված
իր տնօրինությանը ենթակա Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի,
Սըվասի, Վանի և Դիարբեքիի նահանգների գեներալ
նահանգապետներին այն մասին, որ յուրաքանչյուր մահմե-
դական պետք է մահապատժի ենթարկվի տեղում, եթե իր
տանը պատասպարի որևէ հայի: Այս շրջաբերականը որպես
փաստաթուղթ հիշատակվել էր թուրքական զինվորական դա-
տարանում (տես թուրքական պաշտոնական «Թաքվիմ-ի Վա-
բայի», № 3540, էջ 7):

1919-ի ապրիլի 2-ին Թուրքիայի ներքին գործերի մինիս-
տրը Ջեմալ բեյը հեռագրով (№ 5083) հաղորդում էր թուր-
քական զինվորական դատարանի գլխավոր դատախազին, որ
մի պաշտոնատար անձ հատկապես նշանակվել է 1915-ի
մայիսից մինչև 1917-ի ապրիլի վերջը հայերի տեղահանու-
թյան մասին հեռագրերը քննարկելու և վերհանելու համար: Նա
հաղորդում էր, որ ինքը Անկարայի գեներալ նահանգապետից
ստացել է քառասուններև հեռագրեր, ինչպես նաև Կոնիայի
նահանգապետությունից այլ հեռագրերի պատճեններ, որոնք
ուղարկում է նրան: Ներքին գործերի մինիստրը խոստանում

վերաբերող փաստաթղթերի 7-րդ էջում ասվում է՝ բանակի
հրամանատար Ջեմալ փաշան հարցում է արել Հալեպ իմա-
նալու Քալեաթ բեյի կարծիքը հայկական հարցի վերաբեր-
յալ: Վերջինս իր պատասխանում ընդգծել է կարծիքների
այն տարբերությունը, որ եղել է իր և կառավարության
կենտրոնական պարասի միջև: Ջեմալ բեյը պաշտպանել է
Կոնիայի հայերին: Երբ Ջեմալ բեյը Կ. Պոլսում հայտնեց
Քալեաթին և նազըմին իր միտքը աքսորի թերությունների
մասին, վերջիններս ասացին, որ իրենք համոզված են եղել
տվյալ գործի անհրաժեշտության և օգտակարության մեջ:
Գոկտոր նազըմ բեյը նույնիսկ ասաց, թե այդ ձեռնարկը
կյուծեր Արևելքի հարցը: Ինչ վերաբերում է Ժաիրի էֆեն-
դուն, նա ասաց, որ չնայած իր ջանքերին, իրեն չհաջողվեց
դեմ կանգնել այդ որոշմանը: Հետաքննության հանձնաժո-
ղովի նախագահ Համիդ բեյի հայտարարությունները վերա-
բերում են Անգորայի նախկին գլխավոր նահանգապետ Մա-
ժար բեյին (իրեղեն պապուլցներ, էջ 17), որը հեռացել էր
պաշտոնից աքսորի և սպանությունների վերաբերյալ հրա-
մանները չկատարելու համար: Բեհադդին Շաքիր բեյը
էրզրումից մի ծածկագրված հեռագիր ուղարկեց Ադալիայի
նահանգապետին, որում հայտնում էր, թե ինչ է անում հյ-
մա, երբ բոլոր հայերը էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբե-
քիի, Սըվասի և Տրապիզոնի շրջաններից աքսորվել են Մո-
սուլ և Ջոր: Ադալիայի նախկին նահանգապետ Սաբուր բեյը
հայտնում է, որ այդ հեռագրի մի օրինակը նա ուղարկել է
Քալեաթ բեյին, բայց պատասխան չի ստացել: Բեհադդին
Շաքիր բեյի ծածկագրված հեռագրի պատասխանը վեր-
ծանվել է ի հայտ է գալիս «Թեքրիվաթը Մախսուսե» թղթա-
պանակներում: Գրության ետևի կողմում գրված են հետևյալ
բառերը. «Քանի որ այստեղ այլևս անելիք չկա, անմիջապես
մեկնեցեք Տրապիզոն ստանալու մի ավելի կարևոր առաջա-
դրանք, քան Արդվինի գործն էր: Հակոբ բեյը, որը շուտով
կմեկնի այստեղից, կտա անհրաժեշտ բացատրություններ և
առաջադրանքներ»:

Ստորև բերում ենք մի օրինակ, թե ինչպես էին երիտթուր-
քական հանցագործությունների մասին տեղերը հղված հար-
ցումներին պատասխանում նահանգային իշխանությունները:

Տեսչական Կոմիտեի Կողմից

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Ստացված է 1915 թ. հունիսի 21-ին
Հայաստանի Հանրապետության
Վերստանալի Կոմիտեի Կողմից
Հայաստանի Հանրապետության
Վերստանալի Կոմիտեի Կողմից
Հայաստանի Հանրապետության
Վերստանալի Կոմիտեի Կողմից

Photocopy
Certified Copy of the
ciphered circular,
dated July 10, 1915, from Fortum, head-
quarter of the Third Ottoman Army, sig-
ned by Mahmut Kâmil Pasha, Commander in
chief of the Third Army ordering the
Governors-General of six provinces under
his jurisdiction: Trebizond, Erzerum,
Bitlis, Sivas, Van and Diarbekir, to
execute in front of his house every and
each Moslem, who would hide Armenians
in his house.

The circular of Mahmut Kâmil Pasha
is quoted in the files of the Turkish
Court Martial, see: in Turkish Official
Gazette "Takvim-i Vakayi", No 3540, page
7, column 1 and 2, lines 11-21

Տեսչական Կոմիտեի Կողմից
Ստացված է 1915 թ. հունիսի 21-ին
Հայաստանի Հանրապետության
Վերստանալի Կոմիտեի Կողմից

էր անմիջապես զինվորական դատարանին տրամադրել բո-
լոր այն փաստաթղթերը, որոնք ստանալու էր այլ նահանգ-
ներից:
Այս վավերագրերն ընթերցվել էին զինվորական դատա-
րանում Յողզաթի շրջանում, Անկարայում կատարված շա-
րագործությունների մեղավորներին և նրանց գործակիցներին
դատապարտելիս (նյութերը տպվել էին «Թարվիմ-ի Վաքայի-
յի» ամսաթերթում, № 3617, 1919 ապրիլ):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
1146

Տեսչական Կոմիտեի Կողմից
Ստացված է 1915 թ. հունիսի 21-ին
Հայաստանի Հանրապետության
Վերստանալի Կոմիտեի Կողմից
Հայաստանի Հանրապետության
Վերստանալի Կոմիտեի Կողմից
Հայաստանի Հանրապետության
Վերստանալի Կոմիտեի Կողմից

Photocopy
of the original of the
ciphered telegram

dated Erzerum April 21, 1915 by Dr. Behaeddin Shakir
Bey, President of the Special Organization and Chairman
of Three member Executive Committee for genocide. The
telegram had been despatched to Sabit Bey, Governor-Ge-
neral of Mamuret-Ul-Aziz to be remitted to Nazim Bey of
Resné, Responsible Delegate of Union and Progress in
Mamuret-Ul-Aziz, sentenced to 15 years of hard labor.

The photocopy represents:
Decoding of the ciphered telegram, and the figures each
composed of four digits under the corresponding term or
syllabe. The author is asking for information about the
extermination of Armenians deported from Mamuret-Ul-
Aziz.

Մամուրեթ ու Ազիզի նահանգում կատարված գեղեցիկ
հեղինակների ու նրանց գործակիցների դատավարու-
թյան («Թարվիմ-ի Վաքայի» № 3771, 1920 հունվար, էջ 48—49)
արձանագրության ֆոտոպատճենը:

ديوان حرب عرقي

ص ٥٥

نہی : امری صحتی نامہ ہے

سنا : جیو ڈی کی ہے ، جیو ڈی صحتی نامہ ، جیو ڈی نامہ ہے ، جیو ڈی جیو ڈی

ظریوں تہجیر و قتل کی عا کہسی

دیوانہ لاکاری امری صحتی نامہ : امری صحتی نامہ ، فرزندہ نامہ نامہ سنا ڈی نامہ تھا نامہ امری

Trial of the authors and accomplices of genocide in Trebizond area Judgement in Turkish Official Gazette "Takvim-i Vekayi" , No 3616, pages 50-52, dated May 22, 1919.

The Turkish Court Martial sentenced to death in absentia Jamal Azmi Bey, Governor-General of Trebizond, who had formed gangs of "Teshkilat-ı Mahsoose", releasing from jail criminals to kill Armenian women and children, and he had given specific orders to massacre and plunder the Armenian deportees.

Transcription into modern Turkish

see page:

English translation

see page:

Գատավճիռ

Տրապիզոնի շրջանում կատարված ջարդի հեղինակների ու նրանց գործակիցների (սպագրված «Թաքվիմ-ի Վաքայի» № 3616, էջ 50—52, 1919-ի մայիսի 22):

Թուրքական զինվորական դատարանը մահվան դատա-

պարսեց ի բացակայություն Ջեմալ Ազմի բեյին¹, Տրապիզոնի գլխավոր նահանգապետ, որը կազմել էր «Թաքվիվալիր Մախսուսե» բանդաները, ազատելով բանտերից քրեական հանցագործներին՝ սպանելու համար հայ կանանց ու երեխաներին, սովել էր հատուկ հրամաններ հայ տեղահանվածներին կոտորելու վերաբերյալ:

Թուրքական զինվորական դատարանը մահվան դատապատեց ի բացակայություն 1920-ի հունվարի 13-ին դրկտոր Բեհաեդդին Շաքիր բեյին², «Միուլյուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտկոմի անդամ, «Թաքվիվալիր Մախսուսե» (հատուկ կազմակերպություն, որի անդամներն էին հայ կանանց ու երեխաներին սպանելու նպատակով բանտերից ազատ արձակված քրեական հանցագործները), ինչպես նաև գենդերիի իրականացման համար ստեղծված եռյակ կոմիտեի նախագահ:

1915-ի ապրիլի 21-ին Բեհաեդդին Շաքիրը հետադրով հանձնարարում էր Մամուրեթ ուլ-Ազիզի նահանգապետ Սաբիթ բեյին «Միուլյուն և առաջադիմություն» կուսակցության այդ նահանգի պատասխանատու քարտուղար Լեանեի նազրմ բեյից տեղեկանալ և իրեն հաշտելով Մամուրեթ ուլ-Ազիզից տեղահանված հայերի ոչնչացման մասին:

Ստամբուլի զինվորական դատարանում հրապարակվեց ականատեսի հետևյալ վկայությունը. 1918-ի դեկտեմբերի 1-ին Յողգաթից ոմն Մուհտեբի Ռիֆաազ գրում էր Կ. Պոլիս, ներքին գործերի մինիստրին Յողգաթի ժանդարմերիայի նախկին պետ Թեֆիկ բեյի հակահայկական խժոժությունների, կանանց ու աղջիկների բռնաբարությունների և բացահայտ կոզոպուտի մասին: Նամակագիրը պատմում էր հանցագործներից կազմված շեթենների խմբերի ու նրանց կատարած ռճիրների մասին:

Ժանդարմերիայի պետը սեփական սրով էր սնդամահատում գերի հայերին՝ կանանց ու աղջիկներին: Ականատեսը շարունակում է. «Ակ-Ռադ-Մադենին ու Բողազլյանին պատկանող բաղնիքով հայկական գյուղերի տներն ու բնակչությունը կրակ տալուց հետո այս հրեշտ գնաց դեպի Տերգիլի

1 1922-ին սպանվեց Բեուլինում հայ վրիժառուների ձեռքով
2 1922-ին սպանվեց Բեուլինում հայ վրիժառուների ձեռքով:

رئیس دیوان حرب عرفی

۴۸ گاهک شهید بهمن

نیمه چهارم اصدیق

اصفا: چهارم اصدیق، چهارم اصدیق، چهارم اصدیق، چهارم اصدیق، چهارم اصدیق

معموره العزیز تقتیلی حاکمعلری

غیا ماکردی ایما ایچین: ایتمه وراق، مینیم مرکز جرمیسی اعفاننده تکلیت فصره، رئیس برقی، بیله، تارک، آفاد وراق، عیون

دوایا کردی ایما ایچین: دریم جیره

Photography

تراصورتی

Trial of authors and accomplices in the province of Mamuret-ul-Aziz.

In Turkish Official Gazette "Salname Mahkayı", No 3771, January 1920, pages 43-49.

The Turkish Court Martial sentenced to death in absentia on January 13, 1920, Dr. Behaeddin Shakir Bey, a member of the Central Committee of Union and Progress Party in power, President of "Teshkilat-ı Mahsoose", Special Organization composed of criminals released from jail to massacre Armenian women and children, and also Chairman of Three-member Executive Committee for genocide.

See Text in modern Turkish transcription: page

See: English translation: page

և Տեհատի գյուղերը: Այս գյուղերի հայերը զլխահակ շրջապատել էին նրան, աղաչում էին. «Խփիր մեզ, — ասում էին նրանք, — բայց աղատիր կանանց ու երեխաներին, խնայիր նրանց»: Այս բառերը լսելով նա անխղճորեն կոտորում էր նրանց բոլորին: Հարևան մահմեդական գյուղերի բնակչությունը մի պատվիրակություն է ուղարկում Թեֆիկ բեյի մոտ,

խնդրելով շապանել կանանց ու երեխաներին: Նամակագիրը ամփոփում էր հետևյալ ձևով. «Անհնարին է կազմել Թեֆիկ բեյի կատարած հանցանքների, կոտորածների ցուցակը, որ կատարել էր նա կամ նրա հրամանով»: Թեֆիկ բեյը հռչակվում էր արյան ծարավի հրեշ: Նամակագիրը ներքին գործերի մինիստրությունից պահանջում էր միջոցներ ձեռք առնել հանցագործին ըստ արժանվույն դատապարտելու համար:

Հետաքննություն կատարելու համար 1918-ի դեկտեմբերին Յողզաթ ուղարկված հանձնաժողովը (6 հոգի, ղեկավար Օսման Նուրի) հաղորդում էր Կ. Պոլիս՝ հայկական կոտորածները հետաքննող կոմիտեի նախագահ Մամհար բեյին այն մասին, որ սանջակի ժանդարմերիայի պետ Խուլուսի էֆենդին ինքն էր իրականացրել հայերի զանգվածային կոդապուարը, յուրացրել նրանց ոսկեղենն ու ունեցվածքը: Հաղորդվում էր նաև, որ ժանդարմերիայի պետն անձամբ ինքն էր կազմակերպել բանդաներ՝ կազմված քրեական հանցագործներից ու դասալիքներից և նրանց միջոցով էր իրականացնում կողոպտիչ հարձակումները հայերի վրա: Այս Խուլուսի էֆենդին ազատազրկվել էր ընդամենը երկու ամիս ժամանակով: Փաստաթուղթը կազմվել էր Յողզաթում 1918-ի դեկտեմբերի 8-ին, հասցեատիրոջն էր հանձնվել 1918-ի դեկտեմբերի 28-ին: 1918-ի դեկտեմբերի 24-ին քաղաքացիական տեսուչը պատասխանելով մի այլ տեսուչի՝ էմին բեյի հարցումին Բողազլյանի հայերի աքսորի մասին, գրում էր, որ կոտորածները կատարվել էին Բողազլյանի կայմականամ կամ Քեմալ բեյի հրամանով: Նա հաղորդում էր, որ դեռ 1917-ի մայիսին հայոց կոտորածների հետաքննության ժամանակ հաստատվել էր, որ Քեմալ բեյը զբաղվել է բռնաբարություններով և կողոպուտներով: Մարդիկ դատավոր Հասան Ֆեհմին 1918-ի դեկտեմբերի 16-ի իր գրավոր հայտարարության մեջ ասպացուցում էր, որ Դեր Զորի նախկին մութեսարիֆ Զեքի բեյն անձամբ էր հետապնդում հայ կանանց, զլխավորում նրանց ոչնչացման գործը:

1919-ի փետրվարի 10-ին Յողզաթից մյուսեսարիֆը պատասխանելով Կ. Պոլսի զինվորական դատարանի նախագահի 1919-ի փետրվարի 2-ի № 2851 հարցումին, հաղորդում էր հետևյալը. 1915-ի մայիսի 15-ին նախկին նահանգապետ

Մուհաջեղին փաշայի հրամանով նոր կազմակերպության՝ «Թեշքիլաթը Գեղիդայի» մեջ հավաքել էին 65 հանցագործների՝ գողերի, բանդիտների, մարդասպանների, նախապես դրանց ազատելով բանտերից: Սրանց կենտրոնն էր Չորումը: Իթթիհադի Անկարայի պատասխանատու քարտուղարը՝ Նեջս-թի բեյը երկու անգամ եկել էր Յոզգաթ. առաջին անգամ հայերի տեղահանության նախօրյակին, երկրորդ անգամ՝ տեղահանության պահին: Նա այդտեղից ծպտյալ գնացել էր Չորում, հետո գիշերով վերադարձել: Այս ամենը պատասխան բացատրության մեջ հաստատված էր ոստիկանության գրառումներով: Հետո, ըստ նախկին դատավոր Ռեմզի բեյի հայտարարության, նա ետ էր գնացել: Նեջս-թի բեյը հեռագրով կապվել էր Սըվասի կուսակցական պատասխանատու Գանի բեյի հետ, նրան հայտնել տեղահանված հայերի քարավանի շարժման ժամանակի և ուղերթի մասին: Այս բանը հաստատվել էր հեռագրի դեպարտամենտի արխիվի նյութերով: Փաստաթղթերով հաստատվում էր, որ մյութեսարիֆ Ջեմալ բեյն իր իսկ խոստովանությամբ հանվել էր աշխատանքից Նեջս-թի բեյի «անլեգալ և ոչ պաշտոնական գործողություններին» մասնակցելուց հրաժարվելու համար: Նեջս-թի բեյը փորձել էր համոզել Ջեմալ բեյին, թե հայերին արմատախիլ անելը հայրենասիրական գործ է, թե յուրաքանչյուրի պարտքն է կատարել ներքին գործերի մինիստրի հրամանը ճշտորեն:

Սըվասի բանտից ազատվել էր հայտնի բանդիտ Մահիր բեյը և 123 այլ հանցագործներ իբր ուղղափառ ուղարկվելու համար: Իրականում նրանց կազմակերպել էր «Թաշքիլաթը Մախսուսե» գաղտնի կազմակերպությունը հայ կանանց և երեխաներին ոչնչացնելու համար: Վերը հիշատակված Մահիր բեյը մարդասպանության համար 15 տարվա բանտարկության էր դատապարտվել 1912-ի հունիսի 26-ին, և փաստորեն երկու տարի ինն ամիս անց ազատ էր արձակվել մարդ սպանելու առաքելությամբ: Այս մարդասպանի առաջին գոհերից մեկը դարձավ էրզինջանի հոգևորական Մկր. Սահակ Օղաբաշյանը, որը տեղահանվելուց հետո անցնում էր Սըվասով և սպանվեց 1915-ի դեկտեմբերի 18-ին: Այս խնդրի

շուրջը երկար ու բարակ դրաբրություններ էին փոխանակվել պատերազմի հանցաշորժաններին դատող զինվորական դատարանի և Սըվասի իշխանությունների միջև: Պետական մեղադրողն ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրում էր փաստաթղթերը, հարցումներ անում, փորձում հասու լինել խսկությանը, գտնել թաքնված մեղավոր անձանց: Մասնավորապես փնտրում էին Սըվասի ժանդարմերիայի նախկին պետ կապիտան Քեմալ էֆենդիին:

Ռես-ուլ-Այնում շեշենների մի ջոկատ էին ստեղծել տեղահանված հայերի քարավանները հարձակումներից պաշտպանելու պատրվակով: Հետաքննությունը ցույց տվեց, որ հենց այդ ջոկատն էր կազմակերպում հայերի ալան-թալանը: Բանդիտների այդ լուծի գլուխ կարգված էր Ասլան բեյը:

Մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Մամուրեթ ուլ-Ազիզ վիլայեթի Մալաթիա սանջակի Բեհեսնի կազայի կայմակամ Էդհեմ Կադրի բեյը կազմակերպել էր 5 հազար հայերի սպանությունը: Այս ոճրագործն աճուրդով վաճառքի էր հանել 400 տուն, 128 խանութ, ստացված գումարը գրպանել: Նա սեփականացրել էր հարյուրավոր գլուխ անասուն, վաճառում էր կողոպտված գյուղատնտեսական մթերքները: Ներքին գործերի մինիստրության հեռագրի մեջ (հղված Կ. Պոլսից Դիարբեքիր 1915-ի դեկտեմբերի 31) նա մեղադրվում էր այն բանում, որ շէր սպահովել բուսազուպված ունեցվածքի նկատմամբ պետական շահերի պաշտպանությունը:

Էրզրումի հինգ հարյուր ունկոր հայ ընտանիքների քարավանը կողոպտվեց Մալաթիայում: Մյութեսարիֆ Ռեշիդ բեյը, տեղական գնդի հրամանատար Համդի բեյը, ժանդարմերիայի հրամանատար Աբդուլահ էֆենդին նախապես ազատել էին տվել զինվորական բաղաները: Հայ տղամարդկանց փակեցին այստեղ, իսկ կանանց ու աղջիկներին դպրոցի շենքում և մի քանի խանութներում: Նրանց բոլորին խուզարկեցին, նրանցից խլեցին դրամը, ոսկեղենը և բոլոր արժեքավոր իրերը: Մինչ այդ քարավաններն անցել էին Մալաթիայից անվնաս: Դեպքը գրավել էր կրտսեր պաշտոնյաների ուշադրությունը: Այս անգամ ամբոխը, ոգևորված բարձր պաշտոնյաների կատարածից, ինքը հարձակվեց քարավանի

կանանց վրա, նրանցից խլելով ամեն ինչ: Ականատեսը վկայում է, որ ներկա գտնված մյուսներին ֆրե և հրամանատարները պասսիվ դիտորդների դերում էին:

Շատերին կողոպտեցին ու բռնաբարեցին ժանդարմներն ու զինվորները, ապա բրդերը՝ Հասան Զելբի ամրոցի և Աբջա դաղի մոտ գտնվող Հեքիմ խան գյուղի շրջակայքում:

Մի այլ փաստաթղթում ասվում էր այն մասին, որ անհաշիվ ոսկի դրամ էր խլվել Մալաթիայում տեղահանված հայերից, բայց միայն 62 հազար պիաստր (21. 710 դոլար) էր մուտք արվել պետական գանձարանը:

Իրականում Ռեշիդ բեյը գրպանել էր 175 հազար դոլար, Մեհմեդ էֆենդին՝ 350 հազար: Աբդուլահ էֆենդին սպանել էր 1200 հայ Մալաթիայի նահանգապետարանի բակում, գլխատել Մալաթիայի հայ կաթողիկոսների առաջնորդին: Համդի էֆենդին կաջնով գլխատել էր 210 հայի ին-Ռերեյում և ոչնչացրել հազարավոր հայերի, բայց զինվորական դատարանի առջև չէր կանգնել:

Բերեք զինվորական դատարանի նիստերից մեկի արձանագրությունը: Այդ նիստը գումարվել էր 1919-ի մարտի 8-ի սուլթանի իրադեյով:

Դատարանի նախագահ Մուստաֆա Նազըմ փաշա:

Անշամներ՝ բրիգադային զեներալ Զեքի փաշա, բրիգադային զեներալ Մուստաֆա փաշա, բրիգադային զեներալ Ալի Նազըմ փաշա, գնդապետ Ռաջեբ Ֆերդի բեյ, արձանագրող քարտուղար:

Մեղադրյալներ՝ Մուսա Քյազիմ էֆենդի, նախկին Շեյխուսուլ-իսլամ էսադ էֆենդի (սենատի նախկին նախագահ), Հուսեյին Հաշեմ բեյ (փոստի, հեռագրի և հեռախոսի ծառայության նախկին մինիստր)

Մեղադրյալներ, որոնք դատվում են ի բացակայություն. Թալեաթ փաշա (նախկին մեծ վեզիր), էնվեր էֆենդի (նախկին ուղղմական մինիստր), Զեմալ էֆենդի (նավատորմի նախկին մինիստր), ղոկտոր Նազըմ բեյ (հասարակական կրթության նախկին մինիստր), Ջավիդ բեյ (ֆինանսների նախկին մինիստր), Ոսկան էֆենդի (փոստի, հեռագրի և հեռախոսի ծառայության նախկին մինիստր), Սուլեյման էլ

Մուստանի էֆենդի (առևտրի և գյուղատնտեսության նախկին մինիստր), Մուստաֆա Շերիֆ բեյ (առևտրի և գյուղատնտեսության նախկին մինիստր)

Դատավճիռ

«Դատարանը ուսումնասիրեց և քննարկեց մեղադրյալների հետ կապված բոլոր նյութերն ու փաստաթղթերը: Քանի որ մեղադրյալները և նրանց փաստաբանները մերժում էին որևէ մեղադրանք և իրենց մեղավոր չէին ճանաչում, ջանի որ դատախազը իր 1919-ի մայիսի 2-ի, 20-ի և 22-ի, հունիսի 8-ի, 10-ի և 25-ի մեղադրական ակտով ցույց ավելց, որ «Մյուսթուն և առաջադիմություն» կազմակերպությունը (այժմ լուծարքի ենթարկված) մեղավոր է եղել բազմաթիվ հանցանքների համար, որ նրա ղեկավարները հանդիսացել են այդ մեղքերի հեղինակները, և որ նրանք պետք է պատժվեն.

Դատարանը որոշում է, որ մեղադրանքները պետք է վերաբերեն նախ և առաջ այդ կազմակերպությանը, դատարանն արձանագրում է, որ այդ կազմակերպության ղեկավարներն այլևս չունեն այն հայրենասիրական զգացումները, որ նրանց հատուկ էին հեղափոխությունից առաջ:

Այնուհետև դատարանը ցույց էր տալիս 1908 թվականի հեղափոխական հեղաշրջման առաջադիմական և անհրաժեշտ բնույթը, մեղադրում համիդյան շրջանի «սխալները», որպեսզի ցույց տար հասարակական կարծիքի մեջ տեղի ունեցած այն հուսախաբությունը, որն արդյունք էր երիտթուրքերի անհաշտողության կրեիայում և Բալկաններում, ներքին կյանքը բարելավելու անկարողության և այլն, դատարանը փաստերով ցույց էր տալիս, որ ազատության և խաղաղ կյանքի հույսերն ի դերև ելան:

Դատարանը երիտթուրք պարագլուխներին մեղադրում էր ինքնազուլս որոշումներ ընդունելու մեջ, որոնք հակասում էին երկրի և ժողովրդի շահերին, նրանց մեղադրում էր անօրեն գործողությունների մեջ՝ մինիստրների փոփոխում, այնպիսի քայլերի իրագործում, որոնք հիշեցնում էին Համիդի շրջանի գործողությունները:

Դատարանը արձանագրում էր, որ ոչ մահմեդական ժո-

զովորդներից հատկապես դժգոհ էին հաշերը, որոնք եկան այն եզրակացություն, որ սխալվել են հավատարմով սահմանադրական կոտորածի պարզեցումը խաղաղությանն ու արդարությանը և կանգնեցին իրենց նախկին ավագային ճրգտումների դիրքի վրա: Օսմանյան միասնությանը հասցված հարվածի մեղքը դրվում էր իթթիհադի վրա:

Հետաքրքրական է, որ մեղադրյալների փաստաբանները երիտթուրքերի կատարած հանցանքները փորձում էին բացատրել երկրում մեկ կուսակցության ռեժիմով:

Դատարանն իր առաջադրած մեղադրանքներն ամփոփել էր հինգ կետերում.

1. Տրապիզոնում, Յոզգաթում և Բոդաղլյանում կատարված կոտորածները պլանավորվել և իրականացվել են «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի պարագլուխների կողմից: Նույնիսկ, եթե նրանցից ոմանք պնդում էին, թե կոտորածի մասին տեղեկացել են միայն post factum, դատարանը ներանց մեղադրում էր այն բանի համար, որ տեղեկանալով կոտորածների մասին, նրանք չէին փորձել խոչընդոտել դերանց, պատժել հնչինակներին:

2. Ինչպես հաստատվեց պրավոր հայտարարություններից, նախկին մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան փորձել էր իր մեծ հրավիրել երիտթուրքերի պարագլուխներին և համոզել նրանց, որ Թուրքիայի համար վտանգավոր կլինի մասնակցել պատերազմին, որ անհրաժեշտ է շեղություն պահպանել: Նրա տեսակետը մերժվեց և Թուրքիան մխրձվեց պատերազմի հորձանուտը: Դատարանում երիտթուրքական երեսփոխան Ռիզա բեյը խոստովանեց, որ մինչև պատերազմի հռչակումը ինքը Տրապիզոնի վրայով Ռուսաստանի տերիտորիան որդում էր բանդաներով:

Դատարանը արձանագրում էր այն փաստը, որ Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո ֆինանսների մինիստր Զավիդ բեյը, հասարակական աշխատանքների մինիստր Զուրուկ Սուլու Մահմադ փաշան, առևտրի մինիստր Բուստանին հրաժարական տվին ի նշան բողոքի, որ առանց կառավարության որոշման Թուրքիան ներքաշվել էր պատերազմի մեջ:

3. Դատարանը մեղադրում էր իթթիհադի ղեկավարությանը նախկին մեծ վեզիրին ռազմական մինիստրի պաշտոնից ազատելու մեջ:

4. Դատարանը արձանագրում էր Կ. Պոլսից դեպուտատ, երիտթուրքական ղեկավար գործիչ Քեմալ բեյի կողմից պաշտոնը շարահաշելու և սպեկուլյացիայով զբաղվելու փաստը:

Դատարանն առանձնակի հետևողականությամբ պարզում էր և դատապարտում այն փաստերը, որոնք ցույց էին տալիս, որ երիտթուրքերի կուսակցությունը ղեմավորվում էր կառավարությանը, կատարում նրա դերը, իթթիհադը մեղադրվում էր սահմանադրությունը ոտնահարելու մեջ:

5. Շեյխ-ուլ-Իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդին մեղադրվում էր երկրի «արդարադատությունը» իթթիհադին հանձնելու մեջ: Նա խոստովանում էր, որ իրավագույն էր դարձել ու ամեն անգամ պատասխանում էր. «Մի հարցրեք իմ կարծիքը: Կուսակցությունն ուզում է այդ և դա այդպես պետք է լինի»:

Դատարանն առանց այլևայլության որպես սկզբունքային մեղավորներ մեղավոր ճանաչեց՝

Թալեաթին, ի բացակայություն

էնվերին, »

Զեմալին, »

Դոկտոր Նազրմին »

նաև Զավիդ բեյին,

Մուստաֆա Շերիֆ բեյին (առևտրի և գյուղատնտեսության մինիստրին) նույնպես ի բացակայություն:

Շեյխ-ուլ-Իսլամը՝ Մուսա Քյազիմ էֆենդին ամբաստանվում էր կրոնը իթթիհադի նպատակներին ծառայեցնելու, նրա հետ գործակցելու մեջ: Նա նույնպես մեղավոր էր ճանաչվում:

Մեղադրանքի հիմքում դրվում էր ջրեական օբենսդրության 45-րդ հոդվածը և 55-րդ հոդվածի վերջին պարադոքսը: Ըստ այդ պարադոքսի վերջը հիշատակված անձինք մեղադրվում էին սահմանադրությունը ոտնահարելու մեջ և դատապարտվում էին մահվան (Թալեաթ, էնվեր, Զեմալ, դոկտոր Նազրմ):

1919-ի հունիսի 13-ին «Նյու Յորք Թայմսը» հաղորդեց, որ «Թուրքիան դատապարտում է ռազմական ժամանակի իր պարագլուխներին», որ զինվորական տրիբունալը մահվան է դատապարտել էնվեր փաշային, Թալեաթ փաշային և Ջեմալ փաշային: «Երեքն էլ փախուստի մեջ են»: Թերթը հաղորդում էր, որ Ջավիդ բեյը և մի քանի ուրիշներ (այդ թվում նախկին Շեյխ-ուլ-Իսլամը) դատապարտվել են 15 տարվա տաժանակրության:

1921-ի հունիսի 2—3-ին Բեռլինի օկրուգային դատարանը դատում էր Թալեաթին սպանող Սողոմոն Թեհլեբյանին: Վերջինս իր խոսքում ցույց էր տալիս, որ Թալեաթին մահվան դատապարտելու հետևանքով կայացրել էր Ստամբուլի զինվորական տրիբունալը: Այս առիթով ամբաստանյալի պաշտպաններից Իոհանես Վերդաուերը դատարանում հայտարարեց հետևյալը. «Գուր ալստեղ իմացաք այն մասին, թե Թալեաթը դատապարտվել էր մահվան: Դատավճիռները կամ ճանաչվում են, կամ չեն ճանաչվում: Եթե մենք չճանաչենք դատավճիռները, որ կայացրել են մյուս դատարանները, ապա մենք չենք կարող պահանջել, որպեսզի ուրիշներն էլ ճանաչեն մեր դատավճիռները: Թալեաթի դատավճիռը կայացրել էր զինվորական տրիբունալը: Սա ընդհանրապես զինվորական հեռաքննությունների կողմնակից չեմ: Սա գտնում եմ, որ և սովորական դատարանը, եթե այն լավն է, բավական է և կարիք չկա այլ կարգի դատական հիմնարկների: Բայց այնտեղ, որտեղ կան զինվորական տրիբունալներ, անպայման կան և կարգին դատավճիռներ, որոնք ճշտությամբ դատել են Ստամբուլի հանցագործներին և կայացրել են նրանց արդարացի դատավճիռ (14, էջ 176):»

1919-ի մայիսի 24-ին զինվորական դատարանը որոշում կայացրեց Բուլոբդերեյի նախկին ոստիկանապետ Աբդուլ Քերիմ փաշայի, սալոնիկցի վաճառական Ռեֆիկ բեյի և այլոց գործով: Նրանք մեղադրվեցին հայոց տեղահանումների ժամանակ կատարած շարաշահումների, կողոպուտի, բռնությունների գործադրելու մեջ: Դատարանը նրանց դատապարտեց տարբեր ժամկետների ազատազրկման: Այս մասին թուրքական պաշտոնաթերթ «Թաքվիեմ-ի Վաքայի» հաղորդագրություն էր տպագրել 1919-ի № 3618-ում:

Ըստ «Թաքվիեմ-ի Վաքայի» (1920-ի № 3771) դատապարտության ընթացքում լսել էին տարբեր վկաների, քննել, համադրել նրանց ցուցմունքները, ընթերցվել բազմաթիվ փաստաթղթեր, որից հետո դատարանը եկել էր այն եզրակացության, որ զոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը ուղարկվել էր Տրապիզոն ու էրզրում հանցագործների բանդաներ կազմակերպելու, տարագրված հայերի քարավանների վրա հարձակումներ կազմակերպելու, կողոպուտի ու սպանությունների համար: Կազմվել էին զաղտնի հրահանգներ և շրջաբերականներ, որոնցով երտիթուրքական ուժրագործը ուղղություն էր տալիս կողոպուտին ու արյունահեղությունը: Հասկապես նա էր կազմակերպել էրզրումից դուրս բերված հայ հարուստ մարդկանց քարավանի վրա կատարված հարձակումը Քզլի ճանապարհի վրա: Դատարանում փաստացի ապացույցներ մեջտեղ բերվեցին: Դրանք գլխավորապես Բեհաէդդին Շաքիրի հեռագրերի փոստային հիմքերն էին: Այն հայտնաբերվել էին փաշան սովեց հետևյալ վկայությունը.

«Հայերի կոտորածը և արմատախիլ անելը, նրանց ունեցվածքից զրկելը երրորդ բանակի իրավասության տակ գտնվող տարածքի վրա որոշվում էր «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի կողմից: Դա տարածվում էր էրզրումի, Վանի, Տրապիզոնի, Բիթլիսի, Մամուրեթ ու Ադիլի, Դիարբեքրի և Սըվասի վրա: Այս բանակի շտաբը գտնվում էր Թորթումում (էրզրումի նահանգ): Երրորդ բանակի նախկին հրամանատար Մահմուդ Քեամիլ փաշան Թորթումից շրջաբերական հեռագրեր էր հղում բոլոր զինվորական հրամանատարներին, նրանց հրամայելով արմատախիլ անել հայ ժողովրդին»:

Դատարանն արձանագրում էր, որ բոլոր փաստերը հաստատվեցին վկաների ցուցմունքներով: Հաստատվեց, որ զոկտոր Բեհաէդդին Շաքիր բեյը գլխավոր մեղավորն էր կատարված հանցագործությունների մեջ:

Դատարանն արձանագրեց, որ մեղադրվողների շարքում զոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրի հետ առանձնապես սերտ համախմբվածություն էր գործել Ռեսնեյի Նազըմ բեյը: Վերջինս 1915-ի ապրիլի 21-ին Բեհաէդդին Շաքիրից ստացել էր զաղտանգրված հեռագիր հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ:

նազրմ բեյը հայերին ոչնչացնելու հանցավոր գործերում համագործակցել էր Մամուրեթ ուլ-Ազիզի գեներալ նահանգապետ Սաբիտ բեյի և իթթիհադի կենտրոնի գլխավոր քարտուղար Միգհաս Շյուքրիի հետ: Թե՛ դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը և թե՛ Ռեսնեյի նազրմ բեյը տեղեկանալով իրենց սպասվող դատաստանի մասին, խույս էին տվել դատարանից: Քաղաքացիական օրենսդրության 181 և 171 հոդվածներով դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը դատապարտվում էր մահվան: Ռեսնեյի նազրմ բեյը դատապարտվում էր 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքի: Դատավճիռը ստորագրել էին Մուստաֆա Քերիմը և մյուսները 1920-ի հունվարի 13-ին:

4. Պոլսի թերթերից մեկը տպագրել էր մի ականատեսի պատմածները: Վերջինս, մասնավորապես ասել էր. «Տրապիզոնի նահանգի զինվորական հրամանատար Ավնի փաշան սեփական աչքերով տեսել էր հայերի կոտորածը: Ինչո՞ւ Վեհիբ փաշայի նման նա զինվորական դատարանին ղեկուցադիր չներկայացրեց իր տեսածի մասին» (31, № 108, 1919):

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում զինվորական դատարանի 1919-ի ապրիլի 8-ի դատավարության արձանագրությունը:

Նախագահ. Գեներալ (Ֆերիկ) Ջեքի փաշա

Անդամներ. Միրլիվա (գեներալ) Մուստաֆա փաշա

Միրլիվա (գեներալ) Ալի Նազրմ փաշա

Միրալայ (գնդապետ) Ռեջեբ Ֆերդի բեյ

Դատավարությանը ներկա էին մեղադրյալներ.

1. Քեմալ բեյը, Յոզգաթի գործող մյուսթեսարիֆ և Բողազլլանի կայմակամ:

2. Թյուֆիկ բեյը, Յոզգաթի ժանդարմերիայի պետ:

Դատավարության կարգի համաձայն սկզբից լսեցին երկու կողմերին, այնուհետև խոսեցին դատապաշտպանները: Դատարանն ուսումնասիրելով գործին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերը երկար խորհրդածություններից հետո որոշեց.

Բողազլլանի սանջակի կայմակամ և Յոզգաթի մյուսթեսարիֆ Քեմալ բեյը (Անկարայի շրջան), ինչպես նաև սանջակի

ժանդարմերիայի պետ Թյուֆիկ բեյը հրաման ստացան անդահան անել կանանց և անպաշտպան մնացած անշափահաս տղաների ու աղջիկների, ինչպես նաև նույնիսկ այն հայերին, որոնք պաշտոնապես ազատված էին աքսորից: Աքսորյալներից նախապես խլվում էին փողերը, վարդեղևը և այլ արժեքավոր իրեր...

Մարդկանց քշում էին ըստ իրենց հայեցողության և նրբանցից ոմանց էլ տալիս էին գաղտնի կարգադրություններ (որպեսզի սպանեն նրանց): Ոչ ոք հող չէր տանում տեղահան արվածների մասին. ավելին, նրանց զրկում էին ինքնապաշտպանության ամեն միջոցից. հավաքում էին մեկտեղ բոլոր ազամարդկանց, որպեսզի ավելի հեշտ կատարեին իրենց պլանավորված հանցագործությունը:

Երբ դատի ժամանակ մեղավորներից պահանջվեց բացատրություն տալ, նրանք թաքցրին ճշմարտությունը: Հանցագործությունը կանխելու փոխարեն նրանք զրկում էին ժանդարմերիային կատարելու այն: նրանց կատարած ոճիրները անհարիր են մարդկության և քաղաքակիրթ աշխարհի սկզբունքներին:

Մեղադրյալները ժխտեցին բովանդակությունն այն հեռագրերի, որոնք, ըստ վկաների ցուցմունքի, փոխանակել էին զինվորական պաշտոնյաները: Հարցաքննություններից սլարդվեց, որ կանաչք և երեխաները մնալով էին աստեղ իրենց ամուսինների և ծնողների: Իրենց էլույթներում մեղադրյալների պաշտպանները շեշտեցին (հայերի) կազմակերպած հուղումները: Ուշադրություն էր հրավիրվում այն փաստի վրա, որ (հայկական) կոմիտեների որոշ անդամներ թշնամու կողմից գրավված շրջաններում քաջալերում էին նրանց (հույների) անուամբ թշնամու կողմը: Վերը նշված դեպքերն ամենավին չեն բեթևացնում կատարված հանցագործությունները, և էթե նույնիսկ հայերի որոշ տոկոսը կամավոր է գրվել սուսական բանակում, նրանց մնացածն ապացուցել են իրենց նվիրվածությունը և պաշտոնյաները չլետք է դիմելին դաժան արարքների կամ անհնական վրեժի մոլուցքի:

Իր պաշտպանության խոսքում վերը նշված Քեմալ բեյը, փորձեց մեղադրել Վանի, էրզրումի և Բիթլիսի հայերին, որոնք վատ են վարվել մահամեղականների հետ: Յոզգաթի

հայերի համար, որոնք երբեք խոտվուխյուններ չեն սալքել, պաշտպանչալի խոսքերն անհիմն են և իրավաբանորեն, և բարոյապես:

Մինչ այս մեղադրյալները վրեժ լուծելու և անձնական շահ ստանալու համար հայերի դեմ էին հանում մահմեդականությունը, նրանք կարծում էին, թե կոտորածները բնական և անհրաժեշտ հետևանք են:

Փաստերն ու ապացույցները լրիվ հաստատում են մեղադրյալների մեղքը և պաշտպանության բերած փաստարկները ոչ մի աբսեր չունեն: Կայսերական մեղադրողը խնդրում է մեղավորներին դատել համաձայն քրեական օրենսգրքի 56-րդ հոդվածի:

Քեմալ բեյը, Յուզպաթի սանջակի ամենաբարձր քաղաքացիական պաշտոնյան կազմակերպել է սպանությունները, կողպուտներն ու գողությունները: Նա է հրամայել, որ ասորյալներին ուղեկցեն անպատասխանատու անձինք: Որպես ասորյալների ուղեկցող նշանակել է սերժանտ Չուրի Չալուշին: Վերջինս համաբովում էր գլխավոր մեղսակիցներից մեկը:

171-րդ հոդվածում ասվում է. «Այն անձինք, որոնք զբաղվում են մթերքների կողոպուտով և վաճառքով՝ գինված կամ անվեն, ենթարկվում են մահապատժի: 170-րդ հոդվածում ասվում է. «Նա, ով կատարում է կանխամտածված սպանություն, լինի դա հայր, մայր, տատ թե պապ, մեղադրվում է կանխամտածված սպանության մեջ և ենթարկվում է մահապատժի»: Վերը բերված հոդվածների հիման վրա Քեմալ բեյը դատապարտված է մահապատժի:

45-րդ հոդվածի 2-րդ մասում ասվում է. «Եթե գլխավոր հանցագործը պատժվում է մահապատժով կամ ցմահ բանտարկությանը, նրա մեղսակիցը պատժվում է ոչ պակաս, քան 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքով»:

Դատարանը միաձայն հավանություն տվեց այս որոշումներին:

8 նիզան 1334 (6 Ռեջեբ 1337)

Դատավորների ստորագրություններ, գեներալ Նալըմ Զեքի, Մուստաֆա Ալի Նալըմ Ռեջեբ Ֆերդի

Դատական հանձնաժողովի պատասխանատու պաշտոնյա Աբեդին Դավեր

«Թաքվիմ-ի Վաքայի» № 3617, 1919 թ.:

Քեմալի մահավճիռը վավերացվեց սուլթանի էտլմիցի Նրան կախեցին Կ. Պոլսի Բալայետի հրապարակում 1919-ի ապրիլի 11-ին: «Ալեմդար» թերթն Ալի Քեմալ բեյի դատապարտումը բաղդատում էր թուրք ազգի դատապարտության հետ, գտնում էր, որ «մեզ համար փրկության միակ միջոցն է... բարձր ազգակեց քաղաքակրթված աշխարհին, թե իսկապես և փաստացի կերպով արդարություն պետք է կիրառենք բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր հանցավոր են: Եթե Յալազետի հրապարակը մեր ոճրագործների կախաղանները շուտանի, Փարիզը (նկատի ունի 1919-ի խաղաղության կոնֆերանսը) մեր պետության և ազգային դատապարտության վայրը պետք է դառնա» («Ռենեսանս», № 116, 16. 4. 1919): «Ալեմդարը» գրեց. «Մենք՝ թուրքերս ամբաստանված ենք մի ոճիրով և վաբաղված ենք մի անբուժելի հիվանդությամբ, որ ժանտոբախցի ավելի սոսկալի է... Դրա համար հաստատեցինք մի սպասարկող դինվարական առշան, պատժելու համար հանցավորներին հանուն արդարության» («Ռենեսանս», № 128, 1. 5. 1919):

1919-ի ապրիլի 14-ին «Նյու Յորք Թայմսը» հաղորդում էր, որ նահանգապետ Քեմալ բեյը հրապարակորեն կախաղան հանվեց Կ. Պոլսի Բալայետի հրապարակում: Դատարանը հաստատել էր, որ նա Յուզպաթի շրջանում հայերի տեղահանման և ոչնչացման գլխավոր մեղավորն էր:

Թուրքական մամուլում հրապարակված դատական պրոցեսի արձանագրություններից, դատավճիռներից կարելի է քաղել բազմաթիվ փաստեր, իրազեկ դառնալ բազմապիսի իրողությունների, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի դահիճների շարագործություններին:

Չհանգրիի (գյուղ Կյորեն) վարչական խորհրդի անդամ Հասան էֆենդին, նույն քաղաքի երիտթուրքական կազմակերպության պատասխանատու Ջեմալ Օղուզ բեյը մեղադրվում և դատապարտվում էին հայերի զանգվածային տեղահանումների ժամանակ կատարած գողությունների, բռնագրավումների համար:

Կաստամունիի նախկին նահանգապետ Շյուքրի բեյը, ոստիկանապետ մայոր Լուիֆի բեյը, նրա օգնական Ֆեհմի էֆենդին (կոչում էին նաև Մահիր), «Միուիյուն և առաջադիմություն» կոմիտեի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդին, նահանգային ժողովի (էնչումենի) նախկին անդամ Թուշի Զահի Զեմալ էֆենդին մեղադրվում էին քրեական հանցանքներ կատարելու մեջ, բայց չէին բանտարկվել: Նրանք հայ ընտանիքներին ստիպել էին փոխել կրոնը, կատարել էին բռնություններ նրանց նկատմամբ: Սաբրի էֆենդին, նախկին նահանգապետ՝ մյուսասարիֆ Շյուքրի բեյը մեղադրվում էին նաև այլ ընտանիքներ կոշտապետելու մեջ:

Լքված իրերի հանձնաժողովի անդամ Ալի էֆենդին և նախկին մուֆթի (կրոնական գլխավոր) Աթա էֆենդին, հասարակական հարկահավաքման նախկին գլխավոր քարտուղար Հաթըմ էֆենդին, ոստիկանության կոմիսար Ռեզմի էֆենդին, նրա օգնական Մահիր էֆենդին, վաճառական Հաջի Շաքիր էֆենդին և նրա գործընկեր Իսմայիլ էֆենդին մեղադրվել և դատի էին տրվել հայոց լքված ունեցվածքը յուրացնելու և աճուրդի հանելու համար:

Դատարանում Վարուժանին, Սևակին սպանած հանցագործ Օղուլը խենթ էր ձևանում («Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 4. 2. 1920): Զինվորական դատարանի նիստերը, նրանց ընդունած որոշումները լայն արձագանք գտան մամուլի էջերում: Հրապարակվեցին նամակներ, որտեղ նոր ճշմարտություններ ասվեցին երիտթուրքական շարագործությունների մասին:

Երբ թուրքական զինվորական դատարանն արձակեց առաջին մահապատժի վճիռը Բ. Դուան և սուլթանի պալատի բանբեր կիսապաշտոնական «Ալեմդար» օրաթերթը հետևյալ կերպ ձևակերպեց հայոց նկատմամբ կատարվածի իր բնութագրումները. «Տեղահանության և կոտորածների դատավարության ժամանակ հաստատված խժոժություններն երևան հանեցին իրենց ամբողջական մերկությունը թե այս երկրում տիրապետողը ոչ թե իրավունքն ու արդարադատությունն են, այլ կեղեքումը և ոճիրը, որոնք հենց կառավարության որդեգրած վարքագիծն են»: Թերթը շեշտում էր ոչ մուսուլման ազգերի նկատմամբ «պետական որոշակի անարդարացի

քաղաքականության կիրառումը», ցույց էր տալիս, որ արարները նույնպես «նկատելով որպես ոչ թուրք», արժանացած էին միևնույն վերաբերմունքին: «Չփորձենք հայերին վերագրել հանցանքը, որովհետև շկարծենք, որ աշխարհը ապուշ է», — հայտարարում էր «Ալեմդարը»: Այս ճշմարիտ գնահատականը կարծես թե մոտ 65 տարի առաջ ասվել է այսօրվա թուրք կեղծարարների համար: «Կողոպտեցինք ինչքերն այն մարդկանց, որոնց տեղահանեցինք ու շարդեցինք», — շարունակում էր թուրքական թերթը: Նույն համարում խստագույնս քննադատվում էին թուրքական «պառլամենտը», այնտեղ հաստատված խաչատուր բարքերը: «Մեր արդարադատությունն նախարարը բանտերի դռները բացեց», «կազմակերպեցինք հրոսակախմբեր մորթելու համար հայ մանուկներ, ծերեր, այրեր և կանանց»: «Այս բոլորը մենք արինք»: Թերթն այսպես էր եզրափակում երիտթուրքերին դատապարտող իր խոսքը. «Իթթիհադականների անկումից հետո ի՞նչ պետք է անենք մենք վերջնականապես հեռանալու համար այս անցյալից: Ապացույց կտա՞նք ազգային մի կորովի, որ հնարավոր լինե՞ր օրենք կիրառել արդարությունը ոտնակոխ արած և մեր պատիվն ու ազգային գոյությունը քրջի վերածած հրոսախմբի պետերի դեմ» (արաբատառ թուրքերեն «Ալեմդար» թերթի տպագրած հոդվածի ֆրանսերեն թարգմանությունը, տե՛ս «Ռեհեսանս», N 139, 14. 5. 1919): Ժամանակին է «Ալեմդարի» ին «Ռեհեսանսի» այս նյութերի քսերոպատմիչները նվեր ուղարկել բոլոր այն թուրք հեղինակներին, որոնք մեր օրերում բռնել են պատմական ճշմարտություններն անտեսելու, սա՛ի ու կեղծիքի ուղին:

Հայ ժողովրդի դեմ կիրառված վայրագ մեթոդների շարքում առանձնահատուկ տեղ են գրավում հայ որբ երեխաների նկատմամբ կատարված բժշկական փորձերը: Սրանք II համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆաշիստների կատարած շարագործությունների նախօրինակներն են, որ իրականացվում էին թուրքավարի, թուրք «բժիշկների» ձեռքբերով: Այս բանը հաստատող վկայություններին՝ «ցուցանագրված վավերական փաստերով» մենք հանդիպել ենք ինչպես արխիվային չտրծեղում (ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1. դ. 273,

մ. 2), աշխատես և 4. Պոլսի թուրքական և հայկական մամուլի էջերում:

Հիշատակենք դրանցից մի քանիսը, առանց փոխելու այդ թղթերի ոչ ոճը, ոչ ուղղագրութունը:

Ա. Տրապիզոնի առողջապահական տեսուչ Ալի Եաթպ' 1914—1915-ի շարժերու առևն, գործակցելով Ջեմալ Ազմի'ի հիսիսական բույն-րով քունավարած է հայ մանուկներ, որոնց ծնողներն արդեն սպանված էին. ինչպես հաս նիվանդաբույժներ տեղափոխված հայ հիվանդներ: Վլա են ամբողջ Տրապիզոնի շարժեն ազատող հայերը և տեղին հասն ժողովուրդը: Մնաց որ առողջապահական տեսուչ Առնան պեյ քուրբ բերքերու մեջ բննիչ հանձնաժողովի տեղեկություններուն վրա հիմնվելով, հաստատած է այս մարդուն ոմրապարտ արարները (Հայ բժշկության տված գո՛ւները. ցուցակագրված վավերական փաստերով, Կ. Պոլս. «Կիլիկիա» գրատուն, թիվ 37. 1919):

Թիֆուսի (տիֆի) շինուկը պատրաստութեան առիթով գործված գիտական ոմիրները 1915-ի բերացիին: Թիֆուսը կրակի ամենամեծ համեմատություններով ավեր գործել քուրբ բանակին մեջ: Թուրբ բժշկական մարմինը կխորհի հիվանդութեան առաջին առևնէ՝ շինուկի մը պատրաստությամբ: Խորհուրդն ինքնին որքան գիտական՝ նույնքան գնահատելի պիտի կարենար համարվի, եթե սակայն այս առիթով քուրբ բժշկական մարմինն կարևոր մեկ բանի անդամները ցույց չտալին գիտական-մարդասիրական գործերու հանդէպ խորունկ անընդունակություն և ոմրապարտ թեքամտություն:

— Հայ տարաբախտ գիմվորներ և տարագիրներ իր փորձիկեղանի կգործածվին: Ահա թե ինչպես: Գիտական աշխարհին ծանոթ է, որ թիֆուսի դեմ շինուկ պատրաստելու համար հիվանդին արյունը defibrine ընելն վերջ, պետք է մեկ ժամ ենթարկել 56 աստիճանի, տկարացնել (inactiver) ու հաջորդական ներարկումներ կատարել փորձիկեղանիներու, մինչև որ կեղանիին մեջ բավական immunité առաջ գա և անիկա հանդուրժե հետզհետե ավելի բիշ inactive եղած ներարկումներու: Եթե հանկարծ, այսինքն առանց արյան շինուկը 56 աստիճանի ենթարկելու ներարկվի՝ կեղանին թիֆուսով կրվարակվի և կենթարկվի հիվանդության բոլոր հետևանքներին: Արդ. խնդրո առարկա ենթականերուն inactive շեղած շինուկ ներարկված է ու անոմ մտած է: Փորձերը՝ կատարված են 1915-ի ձմեռը, Գ. Ջորբանակի բժշկապետ Քեֆիք Սալիմի իրավասության շրջանակին մեջ գտնվող Երզնկա Բաղաբին մեջ քուրբ բժիշկ, վարժարանի Anatomic Pathologique-ի ուսուցիչ Համտի պեյի և օգնականերու կողմէն:

Գիտական մեկն ավելի խորհրդածողներու մեջ խնդիր եղած է մարդոց վրա գիտական փորձեր կատարելու հարցը: Երգակազուրյունը այն եղած է, նույնիսկ մանկան դատապարտվածները՝ պետք չէ փորձի առարկա ընել: Կարգ մը քուրբ բժիշկներ կատար շեն առած սակայն խղճի օրենքներն ու բժշկական բարեխղիտությունը, սպագուցելով այսպես, թե իրենց մտայնությունն ու հագեկան դատարարությունն այ ոչնչով կրտարբերի կարգ մը քուրբ պաշտոնական մարդոց մակարդակին:

Այս առիթով մեջ կրբերենք քուրբ բժիշկներու վկայությունները՝ որոնք մամուլի մեջ արտահայտված են:

Ա. Ներքին գործոց նախարարություն.

Վեանաշուք Տեր.

Երբ հայոց խնդիրը կրբենք, կրտեսենք որ ամբողջ պատասխանատվություն միշտ կուսակալներուն և հրամանատարներուն կրվեազրվի: Հայոց վրա ի գործ դրված խժոժությունները կրտան կարճատև Բաղաբանական բնորոմներու գեշ հետևանքներն բլլալ:

... Նվաճանք Ջեզի հագորդելիքը Հայոց վրա գիտականութեն ի գործ դրված վայրագություններն են:

... Պատասխանատուներուն հանդէպ պետք եղածը տնօրինելը «խժոժության Քենիչ Հանձնաժողով»-ին պատվին ու խղճին կրհանձնենք: 1915-ի դեկտեմբերին Երզնկայի մեջ Գ-րդ բանակի բժշկապետ Քեֆիք Սալիմի հրամանով, թիֆուս վարակված հիվանդներեն առնված արյունը առանց “inactive” ընելու և բժշկականորեն միայն փորձի կենդանիներուն վրա ենեշի եղող գիտական փորձերը՝ զաղքեցնելու սանձամկած անմեղ հայերուն կենթարկվին և այս պատճառով շատ մը խեղճ հայեր հիվանդանալով կմեռնին: Ներարկումները կատարված ատեն՝ գո՛ւներ խաբած են, հավաստելով, որ հիվանդութենն գերծ կացուցանելու համար է: Այս փորձը կատարողը՝ Օսմ. Քժշ. վարժարանի «Anatomic Patholog»-ի ուսուցիչ Համտի Սուստ՝ «Ջինվորական բժիշկ» թերթին մեջ իր փորձերը հրապարակած պահուն՝ փորձերը սպանվելու դատապարտվածներու վրա կատարված են կրտե, իսկ նշվաստս՝ հիշյալ ուսուցիչն սպանիչ փորձերուն ենթականերուն հայ բլլալեն գատ ուրիշ հանցանք չունենալուն մտտեն վկան են: Այս խնդիրին մտտեն տեղյակ են այն ժամանակ Երզնկայի կենտրոնական հիվանդանոցի բժշկապետը դեկտոր Ռէֆէք բեյ և իրեն մտա աշխատող Երկու հայ բժիշկներ, նույնպես Երզնկայի Կաթմիր Մահիկի բժշկապետը Տր. Սեյահետտին պեյ:

Ահավասիկ նվաստս, ոչ միայն Բաղաբանական, այլև գիտականորեն հայերուն վրա ոմիրներ կառարած բլլալը, հայտնելով, այս մասին պետք եղած բացատրությունները տալու պատրաստ են: Տոտ. օրերաքօր Հայտար Ջեմալ (Նույն տեղում, էջ 80—81. «Պուրբնէ Սքամբուլ» 45-րդ դիվ, 23 (12) 1918):

Ք. «Քյուրնէ Սթամբուլ» հարգելի օրաթերքին.

Եւեկ օրերաբար Հայտար Զեմալ պեյի կողմէ ներքին գործոց նախարարայան ուղղված բաց աղերսագրին մեջ իբրև վկա ցոյց տրված ըլլալ տեսա:

Երգելայի կենտրոնական հիվանդանոցին մեջ «կատարված այդ դեպքերուն դժբախտաբար բոլորովին տեղյակ ըլլալով, խնդիր ավելի լուսաբանել՝ խիղճի պարտ կրճամարեմ... Արդարև, մարգկայան և բժշկայան համար ամբարշի եղող այս դեպքերում երբ բուն պատասխանատուներ մեկ առ մեկ երևան հանվին, առատավարձ») բուն բժշկայունը մեծ բեռն մը ազատած կրլլա:

1915-ին հազարունակ դժվարություններով Երգելյան ապաստանոց հայերեն մաս մը այտոտն ոչխար գտավելու պես սեկրյաթեն առնվելով Երգելայի կենտրոնական հիվանդանոցը կրղրկվին և հոն, մանրէաբանության մեջ միայն հնդկախոզի և նագարի պես կենդանիներուն վրա փորձելիվ գործողությանց ենթաշա կըլլան: Այսպիսով շատ մը հայեր մեռնելով հանդերձ... Ենդիրն ալ բոլորովին անլուծելի մնացած է... Երևէ օգուտ չունեցող մեքոզի մը՝ միայն հայերու հանգեպ կիրակվիլ ի՞նչ կընշանակէ: Անանց կյանքին՝ կենդանիի մը կյանքին շափ իսկ կարևորություն չի տրվող խեղճ հայերը այս առիթով ալ զոհված են: Կըկարծեմ, քե թիֆուսի բռնված հայերեն առնված աբյունը, «inactive» ընկէ վերջ հիշյալ ուսուցիչը որպես «preventive» կարեն կուտակալ Թահսի՛ն ինչին ներարկած է: Տոտ. Սելանետոսին («Քյուրնէ Սթամբուլ», 46 թիվ, 24. 12, 1918)

Գ. «Իթքինատ և քերագր» կառավարության օրով՝ խիղճ, բարոյական, պատիվ, վերջապես բոլոր սրբություններու ի՞նչ աստիճան արժեք ունենար, երբ նկատի առնվի, ընդ. պատերազմի տարիներուն՝ հայերուն վրա ի գործ դրված ոմրագործներուն և անգորություններուն ինչքան վատ մտածումներուն տակ տեղի ունեցած ըլլալը կհասնացվի: Միայն այն պարագան որ, այդ ատեններուն, ոչ մեկ անհատի կատարած վայրագություններուն հաշիվը կհարցնէ, կառնից աված էր քե ամեն մարդու քրածը հավետ անպատիժ պիտի մտար:

Անա, այս մտայնությամբ էր, որ Երգելայի մեջ հայերու վրա բժավոր ժամաւատնէի մասին փորձեր կատարվեցան: Մեր քրածը հաստատելու համար ունինք բավականաչափ փաստեր:

Ինչպես հայերու տարագրության, ջարդին և կողոպուտին պատճառ եղողները՝ հայնպես ալ այս գործին մասնակցողները պատասխանատու են: ... Ճշմարտությունը ոչ քե օրաթերքերու սյունակներու մեջ, այլ դատարանի առջև երևան պիտի ելլէ: Տոտ. Սելանետոսին. («Ալեմտուր», 8. 1. 1919):

Այսպիսին են պատմութեան փաստերը: Նրանք հարգանք են պահանջում: Կարծես թէ այդ փաստերը չհարգող այսօրվա թուրքական պաշտոնական դեմքերի ու մյուս թուրք հեղինակների մասին էր գրել «Քյուրնէ Ստամբուլ» թերթը 1919-ին. «Մեր՝ թուրքերիս կողմից առաջ քաշված պատճառաբանությունները, ըստ որոնց վանի մեջ հայերը մեր վրա նախահարձակ եղան և հետո մենք Անատոլիայում փոխվելով դիմեցինք, գոհացում կարող են տալ միայն նրանց, ովքեր «ղգացումներով» են ղեկավարվում և ոչ թէ գիտական ու իրավական պատճառներով: Այդպիսի մտտեցումը չի կարող մեր դատը պաշտպանել եվրոպայի և Ամերիկայի հանրային կարծիքի առջև» («Ռենեսանս», № 77, 1. 3. 1919):

Ով չի ամաչում իր արածներին, նա կրկնակի մեղավոր է: Մամուլում տպագրվեցին բազմաթիվ այլ նամակներ: Նրանցում, օրինակ, նախկին մշտնապարիֆ Մերի բեյը և ուստիկանապետ կյութֆի բեյը մեղադրվում են հայերին պատկանող ունեցվածքը յուրացնելու, քրտորական հայերին և հույներին այլուր շտալու մեջ, այն բանի համար, որ նրանք բազմաթիվ հայ կանանց ասել էին՝ «գնացեք և զբաղվեք պոռնկությունով» և պատվաղորդ էին արել, անարգել ու անվանարկել նրանց: Նրանք նաև մեղադրվում էին ղինվորական սեփականություն դարձած և պետական իրավասությունից դուրս գտնվող ունեցվածքը բռնագրավելու մեջ:

Թուրքական բանակի բազմաթիվ ծառայողներ մեղադրվում էին հայոց ունեցվածքը կողոպտելու և յուրացնելու մեջ: Դրանցից մեկը հայերի տներից իրեր էր բռնագրավել, այնուհետև խոստացել ազատել ղեպորտացիայից և 385 կտոր ոսկյա իրեր խլել: Մեկ ուրիշը մեղադրվում էր Ղազար Նշանյանի գրպանից դրամ հանելու մեջ: Քեմալ Օղուզը (Չանկըրի երիտթուրքերի պատասխանատու քարտուղարը) և նրա գործընկերները օրենքի անունից հայերից դրամ էին պահանջել: Սրանք բռնվեցին և բանտարկվեցին 1919-ի մարտի 31-ին: 1919-ի ապրիլի 20-ին որոշվեց նրանց ազատել, սակայն վճռաբեկ դատարանը շեղյալ հայտարարեց այդ որոշումը և 1919-ի մայիսի 5-ին նրանք նորից ձերբակալվեցին:

Մի 69-ամյա ծերունի Հասան Ֆեհմի անունով, Օրեն գյուղից, ձերբակալվել և ուղարկված դատարանի իրականաց-

րած հետաքննությունների միջոցով մեղադրվում էր հայերի գանգվածային կոտորածներ կազմակերպելու մեջ:

Մի այլ փաստաթղթում կարդում ենք. «Մեծարգո ներքին գործերի մինիստրին.

1915-ի դեկտեմբերի 26-ին մենք գնացինք Դեր Զոր, նպատակ ունենալով ուսումնասիրել փախստականների վիճակը և հետաքննել այն անօրինականություններն ու շարաշահումները, որոնք տեղ էին գտել հայերի տեղահանման ժամանակ, որ իրականացվում էր զինվորական և կարգապահական հարկադրանքի հետևանքով, ինչպես նաև ուսումնասիրելու գաղտնի օրինազանցությունների հանդամանքները:

Մենք մեր խնդրի իրականացմանը ձեռնամուխ եղանք՝ բացատրություններ պահանջելով մյուս ֆաստիֆայթից՝ Դեր Զորի սանջակի գրեմացված, հաշվառված մյուս հայերի մասին, որոնք այլ վիլայեթներից ու սանջակներից այստեղ էին բերվել, սրահող էին տեղաբաշխվել ու բնակեցվել, ինչպիսի հանցագործություններ են կատարված հայերի դեմ ճառագայթին կամ նրանց հատկացված բնակավայրում: Ըստ մյուս ֆաստիֆայթի ներկայացրած տեղեկանքի՝ Դեր Զորի սանջակում տարբեր վիլայեթներից և սանջակներից ուղարկված 29. 673 հայերը բաշխված էին հետևյալ շահերով:

Սանջակի կենտրոնում	— 15.000 հայ
Անայի կաղայում	— 3.000 »
Աբու Քեմալի կաղայում	— 2.411 »
Աշհարայի »	— 4.000 »
Սուլարի նահիեյում	— 331 »
Մուհենջի »	— 567 »
Կեսրեի »	— 323 »
Մերատի »	— 479 »
Քեֆրեբի »	— 62 »
Սերկայի »	— 2.500 »
Շհեմբեթայի »	

Բացի սրանից, մեզ նաև իրազեկ պահեցին, որ տասը օրվա մթերքը մի կողմ է դրված, կեսը փողով, մյուս կեսը՝ մթերքով, հայկական այն քարավանների համար, որոնք

շարունակելու են իրենց ճանապարհը, անցնելով Բաշիդիի և Սուլարի նահիեյների շրջակայքով, քանի դեռ գտնվում էին սանջակի տարածքի վրա, շարժվելով դեպի Մուսուլ՝ սրահող իրենց բնակչության գետին: Քարավաններին ուղեկցում էին բավականին թվով սրահողային զորամասեր զեպի Մուսուլի վիլայեթի Մինչար կաղա անցնելու ճանապարհին:

Ինչ վերաբերում է փախստականներին և հայերի վտակաբարձ հարձակումներին, նման ոչ մի բան չի կատարվել Զորի սանջակում:

Նման փաստերի, վիլայեթյանների շրջքը կարելի է շարունակել: Սակայն բավարարվենք այսքանով: Ասենք միայն, որ երիտթուրքական կառավարության անկումից հետո բուրժուական պետական իշխանություններն իրենք են բնորոշվել մայրց նկատմամբ կատարված գեներալը, իրենք են դառել և դատապարտել նրանց անմարդկային գործողությունները: Ինչ խոսք, որ դատական պրոցեսը չի եղել կատարյալ, երիտթուրքերի նկատմամբ չի իրականացվել հետևողական հետապնդումների և պատժի քաղաքականություն: Մի փոքր անց նույն երիտթուրքերը համարելու էին ազգայնական բանակի շարքերը, կրկնելու էին իրենց հակահունական, հակահայկական շարագործությունները:

Սակայն մենք շեշտում ենք, որ երիտթուրքերին դատապարտել են (զուգե ստիպված) իրենք՝ բուրժական պետական մարմինները:

Ի վերջո, բերենք ևս մի բնորոշ փաստ. 1919-ի մայիսի 10-ին Ելիզավետպոլի քաղաքագլուխ Ալասքեր բեկի խստամամեղովն իր մոտ է հրավիրում Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներին և վարդապետ Մյունուն: Նրանց պատմելով Կ. Պոլսում բանտարկության մեջ գտնվող նուրի փաշայի և Մուրսել փաշայի վատ վիճակի մասին, որ նրանց ծանր պատիժ է սպասվում, քաղաքագլուխը պահանջում է

¹ Այլ Սուադ բեյը (Դեր Զորի մյուս ֆաստիֆայթ) մերժեց հայերին կոտորելու մասին հրամանները: Հայեպի վալի Աբդուհալիկ բեյի՝ ներքին գործերի մինիստր Քալեաթին ուղղած բողոքի հիման վրա Այլ Սուադ բեյը հեռացվեց պաշտոնից և նրան փոխարինեց Սալիհ Զեքի բեյը, որը թուրքական պաշտոնական վիճակագրության համաձայն կոտորեց 195. 750 հայ, մեծ մասամբ կանայք և երեխաներ:

հեռագիր առ Կ. Պոլիս իշխանություններին. գովել նուրի փառալուծի, ցույց տալ, որ նա չի մասնակցել հայերի կոտորածին և դրանով նպաստել նրա ազատմանը:

Ելիզավետպոլի հայոց ներկայացուցիչները մերժում են քաղաքագլխի պահանջը և պատասխանում, թե անգլիական դատական իշխանությունների կողմից հարցում ստանալու դեպքում նրանք կպատասխանեն նուրիի և մյուսների վարքադժի մասին իրենց ձեռքի տակ եղած անդեկությունների հիման վրա (18, № 94, 1919):

Մի կողմից, տեղի էր ունենում երիտթուրքերի դատավարությունը, մյուս կողմից՝ Դամադ Ֆերիդ փառալուծի ու անգլիացիների հովանավորությամբ ստեղծվեցին «Իսլամի վերածնության լիգա», «Կովկասյան մահմեդական լիգա» և այլ հետադիմական կազմակերպություններ:

Նույն Քեֆիկ փառալուծի 1919-ի փետրվարին «մահմեդական» տերիտորիա էր հռչակում Հայաստանը: Դաշնակիցներին ներկայացրած իր հուշագրերում սուլթան Համիդի նախկին այդ գործակիցը, որ այժմ վարչապետ էր դարձել, առանց ամոթի ստում էր, գրելով, թե մինչև «ցարի բանակների ներխուժումը արևելյան նահանգները», մինչև «հայերի տեղահանությունը» իբր «հայկական բանդաները» մեկ միլիոն մահմեդական էին կոտորել իրենց ապստամբական ելույթներով: Այդ ստերը շաղ տալուց հետո, Քեֆիկը թուրքական ճկուն դիվանագիտության ավանդույթներին հավատարիմ, պատրաստակամություն էր հայտնում ընդունել «ինչպես ամերիկյան, այնպես և ֆրանսիական մանդատը» (22, էջ XV):

1919-ի հունիսի 17-ին Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի ամբիոնից ճառում էր թուրքական պատվիրակության ղեկավար Դամադ Ֆերիդ փառալուծի: Իրեն հուշակելով 300 միլիոն մահմեդականության պատվիրակ, նա վերջին հինգ տարիներին թուրքական քաղաքականության բոլոր ձախորդությունների պատասխանատվությունը դնում էր երկրում իշխանությունն առևանգած երիտթուրքերի ղեկավարների վրա: Շեշտելով, որ երիտթուրքերը դատապարտված են, որ իբր թուրքիան, թուրք ժողովուրդը մեղք չունեն պատերազմի ու նրա դառը հետևանքների մեջ, նա աշխարհի մեծերից ազեր-

սում էր դաժան պատիժ չկիրառել իր երկրի նկատմամբ (22, էջ XV):

Հին թե նոր թուրքերի թուրքիզմը նույնն էր: Նրանց դիրքորոշումը հակահայկական էր, հայամերժ:

1919-ին Կ. Պոլսում ֆրանսերեն ասպարեզ բերվեց մի կեղծագիր, որը վերնագրված էր «Փաստաթղթեր մուսուլման բնակչության նկատմամբ հայերի կատարած գաղանդությունների մասին» (29, էջ 73): Այս ժողովածուի հեղինակները փորձում են սևը սպիտակ ներկայացնել և ցույց տալ, թե հայերն են գենոցիդ սարքել թուրք բնակչության նկատմամբ: Հայ հայդուկների հակասուլթանական, ժողովրդապաշտպան կոնիվը թուրքական կեղծարարներն այստեղ ներկայացնում են որպես թուրք ժողովրդի դեմ ուղղված պայքար:

Աղդաչին-ազատագրական պայքարի, թե դասկարգային, սոցիալական պայքարի հողի վրա մղված կոնվներն անընդունելի, մերժելի բաներ են թուրքական հետամնաց պետականության փաստաբանների տեսադաշտում: Գրքույկի երրորդ գլուխը նույնիսկ վերնագրված է այսպես՝ «Կովկասում հայերի կատարած գաղանդությունները»:

Թուրքական պաշտոնական հրատարակություններում սկսեցին անցկացնել այն գիծը, որ բոլորն անմեղ էին, միայն շարագործ էին երիտթուրքերի պարագլուխները: Մեր հիշատակած պաշտոնական գրության մեջ ասվում էր հետևյալը. «... թուրք-հայկական վեճի մեջ թուրք ժողովուրդը մեծ մեղք չունի, ինչպիսին նրան վերագրել են. նրա գործողությունը հայ ժողովրդի դեմ հանկարծակի պայթյուն չէր, որ առաջացել էր առանց մոլեգնության ու բարբարոսության, այլ ինքնապահպան բնազդական մի ռեակցիա, որն ուժեղացել էր նրա վրա 30 տարի շարունակված սիստեմատիկ գրոհների հետևանքով, չնայած խաղաղություն հաստատելու ուղղությամբ ձեռնարկված բազմաթիվ փորձերին» (29, էջ III—IV):

Հայոց ողբերգության հարցում միևնույն դիրքն էին

բնում ինչպես Ստամբուլի անգլոֆիլ կառավարողները, այնպես և թուրք ժողովրդի ազգայնական շարժումը գլխավորողները:

1919-ի սեպտեմբերի առաջին օրերին Սեբաստիայում տեղի ունեցած համաժողովում Մուստաֆա Քեմալն արդեն հայերին էր վերագրում «ջարդի քաղաքականությունը», մեռածները դատարանին տված իր ցուցմունքները: Նա արդեն իր ունկնդիրներին համոզում էր, որ հայերն են վերալորել թուրք «ազգի արժանապատվությունը»: Արևելյան սահմանային նահանգները նա համարում էր «սղավոր» ոչ թե հայերի տեղահանության ու կոտորածի պատճառով, այլ այն բանի համար, որ մահմեդականները «պատերազմի ժամանակ ամեն տեսակ շարիքներ և վշտեր» էին կրել մանավանդ հաջոց վաշտազույցությունների և զուլումների ասպարեզ լինելով (8, 14. XI. 1919):

Ահա այսպիսին էր ապագա թուրքական հանրապետության ղեկավարի հայատեմեխ կենցվածքը մի բանի ամսվա քաջություն:

Թուրքական որոշ պաշտոնական թղթեր, հեռագրեր մեզ հասան շնորհիվ այն բանի, որ Հայեպը դատվեց անդլիացիների կողմից և երիտթուրքերը չկարողացան ոչնչացնել այնտեղ գտնվող հայերի «Տեղահանության կոմիտեի» արխիվը (28, հուլիս, 1921):

Նուսով հրատարակ եկան եղակի մի քանի անուններ, որոնք փորձեցին հասարակությանը պարզել իսկությունը, ընթերցողներին պատկերացում տալ կատարվածի մասին: Գրանցից մեկը՝ մեր հիշատակած Նախմ բեյն էր, որի հուշերը՝ «Թուրքական պաշտոնական փաստաթղթեր հայերի տեղահանության և կոտորածների մասին» վերնագրով լույս տեսան արդեն 1920-ին Լոնդոնում (25):

Իթթիհադի կատարած համապարփակ շարագործության ճշմարիտ պատկերը ամփոփված է այդ գրքի էջերում՝ բերված երիտթուրքական կուսակցության և պետական մարմինների հրամաններում, ցուցումներում և շրջաբերականներում: Նախմ բեյը թուրքական պետական պաշտոնյա էր և Հայեպում հայերի տեղահանության կոմիտեի վերջին գլխավոր քարտուղարը: Նրան ուղարկել էին այդտեղ վերջ դնելու

տեղահանված հայերի խմբերին Մեսկինում: Արամ Անտոնյանը վկայում է, որ նա խղճով մարդ էր և նույնիսկ օգնել էր հայ ընտանիքներին: Արամ Անտոնյանը նրանից էր ստացել բազմաթիվ միևիստրական հրամանների, պաշտոնական փաստաթղթերի պատճենները, թեև Նախմ բեյը դրանք պետք է ոչնչացրած լիներ իթթիհադի կենտկոմի խիստ ցուցումներին համապատասխան (25, էջ X—XII):

Նախմ բեյը գրում է. «Հայոց եղերական տարագրության և սպանության ինդիքը, որ թուրք անունը մարդկության անեծքին արժանի կդարձնե, անանկ կկարծեմ թե համաշխարհային պատմության մինչև այսօր արձանագրած զարհուրելի դեպքերին ոչ մեկուն կնմանի: Թուրքիո ընդարձակ հողամասին որ անկյունն ալ որոնվի, որ ամենամոթ խորշն ալ խուղարկվի, ամենանագոթ կերպով խողխողված հազարավոր հայու դիակներ և կմախքներ պիտի գտնվին» (2, էջ 19—20):

Ահա թե ինչպես է բնորոշում երիտթուրքերին նույն կուսակցության նախկին ղեկավար անդամ Մեվլան Զադե Ռիֆաթը: Նրանց «անունըը՝ մարդկային մարմիններ», «խածը՝ արյուն-արցունք», շնածը՝ «վառուղի ծուխ», «արդարությունը՝ կախաղան», եղբայրությունը՝ տարագրություն, հավասարությունը՝ սպանություն, ազատությունը՝ բանտ: Նրանք «ավելի քանդեցին, քան շինեցին», «մեռյալների ոսկորներով ապարանքներ շինեցին»: Նրանց կարդացածը միայն «մահավճիռներ» էին, գրածը՝ «պատերազմական հրահանգներ», իսկ ծրագրերը՝ «դավադրություն և ընդհանուր ջարդ» (13, էջ 288—289):

Ջեմալ փաշան «Ֆրանկֆուրտեր Ֆայտունգ» թերթում հայտարարում էր, թե ինքը «պատասխանատու չէ հայկական կոտորածների համար»: Նա համոզված էր, որ Թալեաթն ու էնվերը նույնպես կարող են ապացուցել, որ առնչություն չեն ունեցել հայկական կոտորածների հետ (8, 27. XI. 1919): Նման վարքագիծը հատուկ էր երիտթուրքական լկտի պարագլուխներին:

1918-ի նոյեմբերի կեսերից Գերմանիա հաստատված Թալեաթն ապրում էր մշտական վախի մեջ, ծպտյալ, սալոնիկյան ժամանակների իր հին կեղծանունով՝ որպես Ալի

Մամի բեյ, Գերմանական հեղափոխուլյան օրեղն էին: Մեծ մարդասպանը սարսափում էր փողոց դուրս գալ, թեև գերմանական բանվոր դասակարգի գործի դավաճան սոցիալ-դեմոկրատ էբերտը նրան օժտել էր հատուկ անցագրով: 1919-ի հունվարին, երբ Կ. Պոլսում սկսվեց երիտթուրքական հանցագործների դատավարությունը, Բեռլինում օսմանյան դեսպան Ռիֆաթ փաշան իր կառավարությունից հանձնարարություն ստացավ նրան ձերբակալելու և երկիր սղարկելու մասին: Բեռլինի թուրքական ախումբը ետում էր գերմանական հեղափոխական զինվորների աղղեցությունը և անհատական հեղափոխական հովերով տարված Քիլի և Քելենսպորգի ծովային ուսումնարանների թուրք կուլուանների հավաքներից: Թուրքական ախումբի գլուխ կանգնած էր Համդուլլահ Սուրհի բեյը, որը համակրում էր գերմանական հեղափոխությանը, քաջալերում թուրք զինվորների հակառադմական տրամադրությունները: Այստեղ ձևավորվեց մի մարմին, որը կազմել էր պատերազմի թուրք հանցագործների ցուցակ և գերմանական կառավարությունից պահանջում էր նրանց ձերբակալումը և հանձնումը թուրքական կառավարությանը: Բեռլինում թուրքական դեսպանատան աշխատողներն իրենք էին մասնակցում ախումբի ժողովներին, պահանջում Քալեաթի և մյուսների ձերբակալումը: Այդ պահանջը նրանք պատճառաբանում էին նաև 800 հազար հայերի սպանության փաստով: Նույն բովանդակությամբ հոդվածներ երևացին գերմանական թերթերի էջերում: Մեկ անգամ, «ժողովին գումարումը լրանալու մոտ՝ վերջին խոսքը ըսելու կարգը Համդուլլահ Սուրհի բեյի եկած էր, որ իրեն հատուկ պերճախոսությամբ խոսելու և կատարված ոճիրներն անգամ մըն ալ նկարագրելու ետք, ընդհանրային և մասնավոր ծովային զինյալ ուսանողներուն հուզումը ավելցուց: Իսկույն սվինները հրացաններուն անցվեցան և ձեռնառումբերը սկսան հոս-հոն նետվիլ, տղու խաղալիքներու պես: Ո՛ր են այդ հերիֆները, ըսեք, երթանք, սատկեցնենք, ձայներ կրարձրանային» (3): Թալեաթն ստիպված էր փոխել բնակարանները, անցնել ընդհատակ:

1922-ի մայիս-հունիսին իր մի շարք համարներում Կ. Պոլսի «Վերջին լուր» թերթը արտատպեց Թալեաթի հա-

մախոս ու մտերիմ Արիֆ Ջեմիլի «Ինչպես փախան իջթիհադի պետերը և ինչ կյանք վարեցին արտասահմանի մեջ» նյութը: Այն մի շարք մանրամասներ է պարունակում, որոնք լույս են սփռում Բեռլինում Թալեաթի կյանքի ու նորից հակահայկական գործունեության վրա: Նյութը տպվում էր հատվածաբար, տարբեր վերտառությունների ներքո. «Թալեաթի Բեռլին անցուցած կյանքը և իր հիշատակները», «Թալեաթ և հայկական խնդիրը», «Թալեաթի դիմումը Լյուդ Ջորջին կմնա անհետանք», «Մուստաֆա Քեմալի առաքելությունը», «Բեհհեդդին Շաքիրի և էնվեր փաշայի արկածալից ուղևորությունը դեպի Մոսկվա» և այլն:

Երբ «Բեռլինը Տագեպլաթ» թերթի խմբագիր Թեոդոր Վոլֆը օբյեկտիվ հոդվածաշարք նվիրեց հայկական հարցի ու կոտորածի պատմությանը, անմիջապես կազմակերպվեց Թալեաթի գաղտնի հանդիպումը նրա հետ: Այն պահին Պոտսդամի Ջեյնի սանատորիայում հաստատված, արտակարգ դեպքերում Բեռլին իջնող դիրավոր դահիճը պաղատում էր շրապարակել իր այցտեղ գտնվելու փաստը: «Կրնա ըսվիլ թե Բեռլինի մեջ անցուցած երկուր ու կես տարվան միջոցին հազիվ մեկ-երկու անգամ թատրոն գացած է: Իր միակ հաճույքն էր կեսօրերի ետք ընկերներուն հետ պրիլ խաղալը: ...Օրվան միջոցին շահած կամ կորսնցուցած 15—20 մառքը այդ օրվան խոսակցությունը նյութը կըլիպվեր»:

Խնդրին իրազեկ թուրք ահանատեսը (Արիֆ Ջեմիլ) պատմում է. «Եվ երբ ատեն մը վերջ Պոլսո պատեցազմական ատյանը սկսավ դատել իջթիհադի պետերը և վճիռներ արձակել սկսավ... այդ միջոցին Թալեաթ փաշա կըսեր թե իր հիշատակները պիտի գրեր հանրային կարծիքը լուսաբանելու համար...» Նախ նա ձեռնամուխ է լինում գրելու մի փոքր նախաբան, նպատակ ունենալով այն տպագրել թուրքերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և անգլերեն: Սակայն նախապես եվրոպացիներին (Լյուդ Ջորջին և այլոց) ուղղած իր դիմում— «բաղատագրերի» պատասխաններին հուսախաբվել էր: Նույն պահին էնվերը դիմում էր Ջերիլին՝ ձգտելով ի նպաստ Թուրքիայի բարեփոխել Անգլիայի քաղաքականությունը:

Շուտով Բեռլինում Թալեաթը երկու սենյակ վարձեց,

որոնք դարձան նրա գրասենյակն ու իթթիհադական ղեկավար-ներին հավաքատեղին: Այստեղ քննարկվում էին մամուլի նյութերը, Թուրքիայի հետ կապված բոլոր խնդիրները: Այս-տեղ կազմվում էր մի հատուկ տեղեկագիր, որն ուղեկցվում էր բաղմաթիվ հասցեներով: Որոշվել էր հիմնադրել «Reveil d' Orient» ֆրանսերեն թերթը, Ահմեդ Ռիզա բեյի խմբա-գրությունը: Սակայն վերջինիս հանկարծամահ լինելը խա-փանեց այդ որոշման կատարումը:

Թալեաթը ուղևորություններ էր կատարում Շվեյցարիա, Իտալիա, Գանիա, Շվեդիա, Հոլանդիա, փորձում համախմբել իր համախոհների ցած ու ցրվել ուժերը: Սա 1919—1920 թթ. էր, երբ դահլիճը թաքնվում էր Ալի Սամի բնջ անվան տակ: 1920-ի մարտ-ապրիլին Հոսմ կատարած ուղևորության ժա-մանակ «Ճամփա չեյած պեխերը ածիլած էր: Այն ատենները Հոսմի կառավարության գիրքը հայտնի չըլլալով, փաշան ինքզինքը շճանաչելու համար այդպիսի միջոցի մը գիմելու պետք զգացած էր», — պատմում է նրա մտերիմներից մեկը:

Թե ի՞նչ գործնական խնդիրներ էր շնտապնդում ու լու-ծում մեծ դահլիճը, մանրամասները չգիտենք: Բայց նույն թուրք մտերիմը գրում է. «Եր սպանություններն մեկ երկու ամիս տուաչ, 1921-ի հունվարին, եսկրորդ տեսչամ գացած էր Հոսմ և հոն կարգ մը անձերու հետ տեսակցելե հար, Բեռլին շրա-դարձած էր: Այս բուր ուղևորությանց մասին ավելի բա-ցատրություններ տալ կարելի չէ այժմեն: Առաջիկային, երբ կարգը գա, պիտի խոսիմ ատոնց մասին»: Սակայն հայտնի է, որ նույն պահին Մալթայի արստրավայրից տեղիական իշխանություններն ազատ էին արձակում իթթիհադական գործիչներին, որոնք Թուրքիա էին անցնում Իտալիայի վրա-յով: Բացառված չէ, որ Թալեաթը նրանց հետ էր հանդիպում, հանձնարարականներ տալիս, խորհրդակցում և այլն:

Սպանվելու նախօրյակին հասարակական կարծիքը շեղե-լու փորձեր էր անում ինքը՝ Թալեաթը, որը բացառիկ թրծված կեղծարար էր: Նա ընդունում էր, որ հայերի նկատմամբ շարաշահումներ եղել էին տեղահանումների ժամանակ: Բայց նա ժխտում էր հայոց ազգը ոչնչացնելու իթթիհադական ծրագրի գոյությունը: Նա շարաշահումները վերագրում էր սլաշտոնատար մարդկանց անկարողությանն ու հետամնա-

ցությունը: «Ես դա խոստովանում եմ: Ես խոստովանում եմ նաև, որ կառավարության պարտականությունն էր խոչընդո-տել այդ շարաշահումները և կոտորածները, կամ ծայրահեղ ղեկավարում բռնութեւ և խստորեն պատժել դրանց հեղինակնե-րին» (37): Ահմեդալի երեսպաշտության թալեաթյան տիպիկ գրիչնակ: Այնուհետև նա շարունակում էր. «Նման սպանովա-կան միջոցներ ձեռք էին անվել պատերազմի ընթացքում ամեն երկրում, բայց, մինչդեռ, ցավալի արդյունքները լուծվան էին մատնվել այլ երկրներում, մեր գործողություն-ների արձագանքը լսելի եղավ ամբողջ աշխարհում, որովհետև բոլորի աչքերը մեր վրա էին» (37):

Թուրքական «Փեյամ» թերթը 1922-ի օգոստոսի 17-ին (№ 1328) տպագրել էր մի նյութ, հետևյալ վերնագրի տակ. «Թուրքիայի արդարադատության նախկին մինիստր Մալիդ Մուլլա բեյի ուսանելի խոստովանությունները Կ. Պոլսի քրե-ական դատարանում»: Գատական պրոցեսի ժամանակ նա հայտարարել էր. «Ինչքան մարդ են սպանել իրենց սեփա-կան ձեռքով պետական քարտուղարի օգնականը և նույնիսկ երկիրը ղեկավարող մինիստրները: Նրանց լիտիությունն այնտեղ էր հասել, որ երբ նրանք կատաղում էին, ապա ժողովների ժամանակ միմյանց նկատմամբ օգտագործում էին «կատիլ»՝ հանցագործ տերմինը: Զրուցակիցն առար-կում էր, ասելով «եթե ես մեկ մարդ եմ սպանել, ապա դու սպանել ես հարյուրների ու հազարների, նշանակում է դու ես իսկական հանցագործը»:

1946-ին Ստամբուլում լույս տեսան Թալեաթի հուշերը Հուսեյին Ջահիդ Յալչընի նախաբանով: Հրատարակիչը (էն-վեր Բուլպիր) մեծ մարդասպանին հուշակում է «մեծ թուրք», «հայրենասեր», «ուշիմ», «շիտակ» սաղրաղամ (4, էջ 5):

Թալեաթն իր հուշերում փորձում է արդարացնել «Միու-թյուն և առաջադիմություն» կոմիտեի շարագործությունները՝ ամեն ինչ պաշմանավորելով «օրենքներով, պետության շա-հերով» (4, էջ 36—37): Նա փորձում է անմեղ ձևանալ, շա-տախոսում է մեղավորներին պատժելու ուղևորվյալ մը իր ձեռնարկած միջոցառումների մասին, ամեն ինչ վերագրում է անբարեխիղճ, «անխիղճ» անհատների, «մի շարք պաշտոն-յաների» և ժողովրդին (4, էջ 78—79, 129—130):

Թալեաթը Բեռլինում տարբեր մարդկանց հետ հանդիպումների ժամանակ, երբ խոսք էր բացվում հայոց սարսափների մասին, անմիջապես մեղադրում էր զինվորական իշխանություններին (1, էջ 365—366): Հասել էր պատասխան տալու ժամը և նրանք մեկը մյուսի վրա էին բարդում մեղքը:

Հետաքրքրական է հետևյալ փաստը. Թալեաթը սպանվելուց մի քանի շաբաթ առաջ, 1921-ի փետրվարին, Համ քաղաքում (Քերմանիա) բրիտանական հայտնի պահպանողական գործիչ Օբրի Հերբերտի (Aubrey Herbert) հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ հայտարարում էր, թե «ինքը միշտ դեմ է եղել հայերի ոչնչացմանը...», որ «ինքը երկու անգամ բողոքել է այդ քաղաքականության դեմ, բայց մերժվել է գերմանացիների կողմից»: Այս փաստը նույնպես քաղել է նույն իր՝ Օ. Հերբերտի մի գրքից. որը կոչվում է՝ «Aubrey Herbert, Ben Kendim (London, 1924)»: Հետաքրքրական է, որ անգլիացի Օ. Հերբերտը գիրքը վերնագրել է թուրքերենով՝ Ben Kendim: Թուրքերեն նշանակում է ես ինքս (46, էջ 233):

Թոյնբին նշում է, որ նույնիսկ 1921-ին նա երբեմն հանդիպում էր թուրքերի, որոնք բացորոշ արդարացնում էին վեց տարի առաջ հայերի դեմ սարքված սարսափելի կոտորածները (43, էջ 354): Սրանք կարծես թե տակավին չէին բժբոնել խայտառակության ու ամոթի անհրաժեշտությունը: Մի փոքր անց Հալիդե էդիբը նույնպես սկսեց արդարացնել հայոց տեղահանությունները (30, էջ 338): Պատերազմից հետո հակահայկական պրոպագանդան ուժեղացնելու նպատակով Բ. Դուռը Շվեյցարիայում ֆրանսերեն թերթի հիմնադրման համար 50 հազար ոսկի գումար տրամադրեց (13, էջ 329): Թուրք հեղինակ Սինա Ակչինը հայոց տեղահանության վնասակարությունը բացատրում է սովի, եղանակի անբարենպաստության, հիվանդությունների փաստերով: Նա հիշատակում է նաև կողոպուտի և վրեժխնդրության նպատակով Լասարված սպանությունները և շարագործությունները (39):

Թուրքերը շարունակում էին ստել ու կեղծել:

«Բռնագաղթը կշարունակվեր անողոք թափով, բարձրացող փոշիի թանձր ամպերուն մեջ կնշմարվեին մարդկային կարավաններ, որոնք կշտապեին հեռանալ ժանդարմներու մահացու հարվածներուն առջև՝ հայրենի օջախներե» (7, էջ 19): Այս տողերը գրված են 1922-ին գողգոթայից փրկվածի ձեռքով:

Մեկ այլ ակնաւատես հիշում էր «... Դեր Զորի կամուրջեն ցեղին բյուրավոր քարավաններեն մին, փոշեթաթախ... կանցնէր դեպի անէության սահմանը... Մերթ անդրշիրիմյան մոունչներ և մերթ խաղաղ, ճնշիչ համաքայլ... իրենց ցավագար եռեկիման մեջ են խարազանն ու սվինը, դենքի կոթն ու տփոցը... Քարաւանը կթալե միշտ...» (7, էջ 15): Իսկ սրա մասին ի՞նչ կասի այսօրվա թուրք պատմաբանը:

«Կանխամտածված, ծրագրված քաղաքական ոճիր մը գործեցին թուրքերը հայ ժողովրդի վերաբերմամբ, — գրել է սփյուռքահայ ծանոթ հեղինակ Լեոն Զորմիսյանը: — Ոչ միայն բյուրավոր մարդկային վկայություններով, դատերով ապացուցված է ոճիրը, այլ անոր անհերքելի և անվիճելի փաստերեն մեծագույնը կկազմեն հայերեն ամբողջապես ամայացած այսօրվան Թուրքահայաստանը: Ամեն ոճիր բնական ու արդար պատիժ կկրե, թուրք շարագործ իր զոհին հանդեպ հատուցում մը վճարելու նյութական, ֆիզիկական ու բարոյական հարկադրանքին տակ կգտնվի» (6, 25. IV. 1963):

Լեոն Զորմիսյանը հարց է տալիս. «Լսեցի՞ք որևէ առթիվ, որևէ տեղ գեթ ղղջում մը, բարոյական ինքնաքննադատություն մը իրենց արարքին համար, թուրք պետական, քաղաքական գործիչներն որևէ մեկուն կողմե, թուրք մտավորականներեն, պրոֆեսորներեն, գրագետներեն, գիտնականներն որևէ մեկուն կողմե, թուրք քաղաքական կուսակցություններուն, մշակութային և նույնիսկ գյուղացիական և բանվորական կազմակերպություններուն, տնտեսական, առևտրական, ճարտարվեստական, արհեստակցական որևէ սինդիկատի կամ անհատի կողմե որևէ ղիջումի, ցավի արտահայտություն և հայերուն հանդեպ գործված անարդարություններուն, բռնագրավումներուն փոխարեն նվազագույն հատուցում մը

կատարելու որևէ տրամադրություն և մտածում» (6, 25. IV. 1963),

Հիրավի, տակավին ոչ թուրքական կողմը բռնեց կոն-կետու, թաքցնելու, կեղծելու ուղին:

Ստորև կտեսնենք, որ թուրքական իրականության մեջ աստիճանաբար անհետացան երկչոտորեն ճշմարիտ խոսք ասողները և ասպարեզը բռնեցին պնդաճակատ կեղծարար-ները: Թուրքիայում հրատարակվող հայկական հարցին նվիրված գրքերը ամեն ինչ կոծկելու, խեղաթյուրելու նպատակ են հետապնդում:

1. Ամենոն տարեցույց, ԻՁ տարի, 1922, Հայ միտքը երեկ և այսօր, Կ. Պոլիս:
2. Անտոնյան Աբամ Մեծ ոճիրը, հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթի փաշա, Բոստոն, 1921:
3. Առնիք Ջեմիլ բեյ, Ինչպե՞ս փախան Իթթիհատը—Թերաքի պետերը և ինչ կյանք վարեցին արտասահմանի մեջ, «Վերջին լուր» թերթ, Կ. Պոլիս, 1922 մայիս-հունիս:
4. Թալեաթի փաշայի հուշերը (Թարգմ. թուրքերենից), Արևելագիտության ինստիտուտ, 1963:
5. Կիրակոսյան Զ. Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և արևմտահայությունը, Երևան, 1965, գլուխ Երրորդ:
6. «Լրաբեր» թերթ, նյութ Յորթ:
7. Կիլիկյան տարեցույց, 1922, Կ. Պոլիս, 1922:
8. «Հայրենիք» թերթ, Բոստոն:
9. Հակոբյան Սո. Ազգամիջյան հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում: ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների «Տեղեկագիր» 6, 1962:
10. ՀՍՍՀ ՊՖՊԱ, ֆ. 200, գ. 237, մաս 1, էջ 51—64, «Les process des Unionistes»— Իթթիհատականների դատական պրոցեսը (Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունը ստացել է 2. 5. 1919):
11. ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142:
12. «Մշակ» թերթ, Տրեզնո:
13. Ռիֆար, Մեյան Զադե Օսմանյան հեղափոխության մուք ծալբերը (Թարգմանություն թուրք.), Բեյրութ, 1938:
14. Սողոմոն Թեհերյանի Դատական պրոցեսը: Սղաթական հարգիտություն, Թարգմ. գերմաներենից, Վիեննա, 1921:

15. Арипов Р., Мильштейн Н. Щит и меч революции (из истории органов госбезопасности Узбекистана, 1918—1924), сб. «Чекисты», Ташкент, 1978.
16. Габидуллин Х. З. Младотурецкая революция. 1936.
17. «Известия», газета.
18. «Наше Время», газета, Баку.
19. Никольсон Г. Как делался мир 1919 г., М., 1945.
20. Раздел Азиатской Турции по секретным документам Министерства иностранных дел, под редакцией Е. А. Адамова, М., 1924.
21. Саакян Р. Г. Геноцид армян в оценке передовой общественности, «Известия» общественных наук АН Арм. ССР, Ереван, № 4, 1965.
22. Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, изд. НКИД, М., 1927, со вступительной статьей проф. Ю. Ключникова.
23. В. И. Шпилькова Империалистическая политика США в отношении Турции (1914—1920), уч. пособие М., 1960, стр. 8.
24. Черчилль У. Мировой кризис, М., 1932.
25. Andonian Ar. The Memoirs of Naim Bey, Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians, London, 1920.
- 25a. Armenia and the Settlement. Report of Public Meeting... June 19th 1919, London, p.38.
26. Bryce V.O.M. The Future of Armenia. Reprinted from the "Contemporary Review", December, London, 1918.
27. Bryce V.O.M. The Settlement of the Near East, Reprinted from "The Contemporary Review", London, 1920.
28. "Current History", Magazine, N.Y.
29. Documents Relatifs aux atrocites Commises par Armeniens sur la Population Musulmane, Publication du Congrès National, Constantinople, 1919.
30. Edib, Halide Memoirs of Halide Edib, N.Y., 1926.
31. "La Renaissance", Constantinople.
32. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstehung der armenischen Nation. Berlin-Schönsberg, 1919, s., 54/55.
33. Montgomery, George R., The Massacres of Armenians in 1915, "The New York Times Current History", N.Y., october, 1922.
34. Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's Story. N.Y., 1926.
- 34a. Paul du Vèou, La Passion de La Cilicie, 1919-1922, Paris, 1954.

35. Paul du Vèou, Le désastre d'Alexandrette, Paris, 1938;
36. Parliamentary Debates.-House of Lords, November 13, 1918, House of Commons, October 23, 24, 30, 31, November 6, 7, 12, 14, 1918, London.
37. Posthumous memoirs of Talaat pasha, "Current History", XV, November, 1921, p., 294-295.
38. Pour la libération de L'Arménie, Discours, Paris, 1920.
39. Sina Aksin 100 Sordua Jön Türkler ve Ittihat ve Teraki, 1940, Istanbul.
40. Stuermer, Harry, The War Years in Constantinople. Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics, N.Y., 1917.
41. "The New York Times".
42. The Turco-Armenian Question. The Turkish Point of View, Constantinople, 1919.
43. Toynbee A. I. Turkey: A past and a Future, N. Y.
44. Toynbee A.J. Armenian Atricities, The Murder of a Nation London, New York, 1915.
45. Vérité sur la mouvement révolutionnaire Armenien et les mesures gouvernementales, Constantinople, 1916.
46. Walker Christopher, Armenia. The Survival of a Nation N.Y., 1980.

Գ Լ Ո Ւ Խ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

ՈՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՏԱԿՎԵՑ. ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎԵՑ

«Հին կամ նոր թուրքիա՝ մեկ ֆողաֆականություն ունի հայոց հանդեպ. բնաշնչել՝ խափանելու համար անոր իրավապահանջումը»: Էննաչաչան շարժման եակախմալախախտական բովանդակությանը զուգընթաց, այն «տասնիկ պուրաբույժ փաշաների, տգրուկ պաշտոնյաների և զանազան բալանչիների ձգտումն է պահպանել իրենց անբաժան գերիշխանությունը»: Ազգայնականները երիտթուրքների զուրժի շարունակողները: Ես «նետևողական հակակոմունիստ էր»: 1919-ի Վերալի կոնֆերանսը: Սովետական մուսաուսներ հայ ժողովրդի հետևողական պաշտպան: Չխա աբևմոյան դիվանագիտության պաշտոնական և ոչ մի նոտա, հայտարարություն, որը դատապարտեր 1920-ի աշնան բուրժուական հարձակումը Հայաստանի վրա: «Թուրքերն սկսեցին հարձակումը Հայաստանի վրա, նպատակ ունենալով գավրել Բարումը, իսկ նետո զույց նաև Բաբուն (Վ. Ի. Լենին): Քեմալ-երիտթուրքերը առնչությունները 20-ական թր.:

Ազգայնականները «հայկական հարցում ըստ էության շարունակում էին սուլթանների և երիտթուրքերի քաղաքականությունը»: Այս ճշմարիտ բնորոշումը մենք կարդում ենք սովետական մեծ հանրագիտարանում (40, էջ 530):

Այս միտքն ահա թե ինչպես է ձևակերպված 1921-ին Կ. Պոլսում լույս տեսած «Հայաստանի վերջին աղետը» գրքում. «Հին կամ նոր թուրքիա՝ մեկ քաղաքականություն ունի հայոց հանդեպ—բնաշնչել՝ խափանելու համար անոր իրավապահանջումը» (33, էջ 4):

Հիրավի, երիտթուրքերի իշխանական ձախողումը, օսմանյան կայսրության խորտակումը կարծես թե հնարավորություն էին ընձեռում արևմտահայությանը շունչ առնելու, ոտքի կանգնելու, սեփական հայրենիքը վերստանալու և վերա-

շինելու համար: Սակայն Թուրքիան կործանումից փրկելու նշանաբանով վեր բարձրացած Թուրքական ազգային-ազատագրական շարժման այիքն ուղղվեց ոչ միայն իմպերիալիստական տերությունների դեմ, այլև՝ հայ ժողովրդի օբյեկտիվ, բնականոն շահերի դեմ: Որքանով արդարացի էր Թուրք ժողովրդի պայքարը սեփական հայրենիքի համար, այնքանով անարդարացի էր ոչնչացված, աշխարհի տարբեր կողմերը ջրված արևմտահայության բեկորներին սեփական հուզից զրկելու բազմազանությունը, որ իրագործեց Թուրքիան 1920—1922 թթ.: Պատմագիտության մեջ չի կարելի անտեսել Թուրքական ազգայնական շարժման դասակարգային-բուրժուական հակաժողովրդական էությունը և միայն շեշտել լոկ նրա հակաիմպերիալիստական դրսևորումները:

1919-ի հունվարի 30-ին Անտանտի տերությունները հայտարարեցին, որ օսմանյան կայսրությունը պաշտոնապես դադարում է գոյություն ունենալուց:

1918-ի դեկտեմբերին արդեն մտահոգություն կար այն առնչությամբ, որ ընդհանուր քայքայվածության ու անկազմակերպվածության պայմաններում՝ զորաջրված Թուրք ղինվորները դառնալու էին ալազակներ, թալանիչներ, խանդարելու էին հայերին վերաշինելու իրենց հայրենիքը (75, էջ 6):

Ազգայնական շարժման բանակի կորիզը կազմեց Յակուբ Շեքիի 19 հազարանոց զորամասը: Սա 1918-ին ճշտությամբ կատարում էր Թալեաթի հրահանգները Կովկասի հայությանը ոչնչացնելու վերաբերյալ: Նա այն ժամանակ 2-րդ բանակային կորպուսի հրամանատարն էր:

Մյուս, 22 հազարանոց, զորամասի գլուխ կանգնած էր Ալի Իհսան փաշան: Պատերազմի տարիներին նա իր հրամանատարության ներքո գտնվող 5-րդ դիվիզիայի կազմից հեռացրեց և ոչնչացրեց բոլոր հայ սպաներին, իսկ հետո, երբ 6-րդ բանակային կորպուսի հրամանատարն էր, տեղահանեց և կոտորեց Մոսուլի հայության մի ստվար հատված: 4-րդ բանակային կորպուսի հրամանատարի պաշտոնում նա խայտառակ վայրենություններ էր արել Ուրմիայի շրջանի հայության նկատմամբ: Նրան դատել և աքսորել էին Մալթա, որտեղից նա Իտալիայի վրայով վերադարձավ Անկարա և դարձավ Մ. Քեմալի համախոհը (84):

Մարքսիստ-լենինյան Ս. Կասյանը ճիշտ ըմբռնելով Թուրքական միլիտարիզմի էությունը դեռևս 1919-ին գրում էր. «Նա ոչ թե հետզհետե է քամում նվաճած, բռնագրաված երկրի հյութերը, կաթիլ-կաթիլ ծծում ժողովրդի արյունը և որոշ չափով օգնում երկրի տնտեսությունը պահպանելուն, ոչ: Տաճկական իմպերիալիզմը թալանի և ավերածություն, ջարդի և կոտորածի է մատնում երկիրը հենց առաջին մոմենտից»: Ազգայնական շարժումը, որին քեմալականներն անվանում են «ազգային» — դա տաճիկ սյրբասարույժ փաշաների, տղրուկ պաշտոնյաների և դանազան թալանիչների ձգտումն է պահպանել իրենց անբաժան գերիշխանությունը... Տաճկաստանում, նրանց շարժումն է դեպի Անդրկովկաս (4, էջ 23, 49):

Այս բանը շուտով ևս մեկ անգամ հաստատվեց կյանքում, երբ Կարաբեքիրի հորդաները ներխուժեցին Հայաստան:

Պատմագիտական գրականության մեջ երբևէ վերսկսվեց շրջանակ Հայաստանի ազգայնականների պատճառած նախաձեռնված վեճաների խնդիրը: Ամեն էաբում են պատմական սրբագի ուրանկյունները, կիրառում գրեգեմոխսական մտեցում, ինչը հակասում է մաթեմատիկական պատմագիտության պահանջներին: Սակայն սրանց շարժում կան հրապարակումներ, որոնք օբյեկտիվ լույս են սփռում հայ ժողովրդի կենսական շահերին բնալիզմի պատճառած վեճաների վրա: Սրանց շարժում պետ է հիշել Կարիշևի (51), Ազատի Նալանի (8), Երվանդ Սարգսյանի (28), Ռուբեն Մահակյանի և այլոց հրապարակումները: Առկառական ուսումնասիրողները քանիցս նշել են, որ Մ. Քեմալի հասերի ժողովածուների նյութերը մշտապես միակողմանի բնութագրյան արդյունք են: Վ. Շպիկովան, օրինակ, մատնացույց է առնում 1946-ին Նախաձեռնված հրատարակված ժողովածու, որը կազմված է տեղեկեցիկ գիրքերից (67):

Մեր ուսումնասիրության շրջանակներում հարկ ենք համարում պատմության փաստերի հիշատակումով ցույց տալ, որ բովիզմը շարունակվեց ազգայնականների իշխանության օրով, ունեցավ հանդիմանաբար հրատարակված դրսևորումներ:

Պատմականորեն ճիշտ չէ պնդել, թե ազգայնականներն ամբողջապես խզեցին օսմանյան կայսրության գաղափարների և արակ-տելայի հետ, թե մեծելով պանիպամիզմի ու պանբուրիզմի գաղափարախոսությունը նրանք իր դատապարտեցին այդ դոկտրինաների վրա հիմնված ազգայնական արտաքին քաղաքականությունը (34,

էջ 22): Մի՞թե՛ս պանթոնֆիզմը չէր այն խրատը, որչ քուրճական տիրապետությունը Հայաստանի վրայով հրում էր դեպի Ազրբեյջան: Կամ մի՞թե՛ս հայ ժողովրդի հողերը զավթելն ազրեսիվ քաղաքականության գրեթե ուղիղ շարժում չէր: Ընչո՞ւ չէ պոփ. Ս. Փ. Միլերը պնդելով, թե քուրճիզմն անջատելով պանթոնֆիզմից, Մ. Քեմալը քուրճական նացիոնալիզմին հաղաթղեց «նոր», «դրական քաղաքական բովանդակությամբ»: Քուրճական մատաչունչ նացիոնալիզմը երբև՛ իր բնույթունը չի փոխել:

Չի կարելի համաձայնել այնպիսի հիմնագուրկ պնդումների հետ, թե Քուրճական «նացիոնալիզմն ազրեսիվ ուղղվածություն չունե՛ր, ուղղված չէր Քուրճայի սահմաններից դուրս» (35): Այդ նացիոնալիզմն ուղղված էր նախ և առաջ հայոց իրավունքները ոտնահարելուն, հայոց պետությունը վերացնելուն, հայ ժողովրդին ոչնչացնելուն: Այլապես ինչպես բացատրել 1920-ի աշնանը երկու հարյուր հազար հայերի կոտորածը, Կարսի, Արղահանի, Սուրմալուի, Արևմտյան Հայաստանի բռնագրավումը: Քուրճիզմը շարունակվում է հակ այսօր, անկախ այն բանից, թե անձամբ ով և ուր կուսակցությունն է կանգնած իշխանության գլուխ:

1918-ի ավարտից թուրքիայում պայքար էր գնում իշխանության համար: Առանց սխալվելու կարելի է ասել, որ ոչ մի էական տարբերություն չկար իշխանություն համար պայքարած բուրժուակալվածատիրական խմբերի, կազմակերպությունների ու կուսակցությունների միջև: Բոլորն էլ համակված էին թուրքիզմով, պանթոնիզմով և պանիսլամիզմով: Ազգայնական վեճնախավը, թե կրկրից վրնդված երիտթուրքերի ղեկավարները, Եվրոպայի ու ԱՄՆ-ի հետ երկրի բախտը կապելուն ձգտող մտավորականների առանձին խմբերը աշխատավոր թուրք գյուղացիությունը հող առալու և ոչ մի մտություն չունեին: Բանվոր դասակարգը շահագրանց փոքրաթիվ էր և էական դեր չէր խաղում ազգայնական շարժման մեջ: Մուստաֆա Քեմալը և նրա համախոհները Սովետական Ռուսաստանին փարվեցին, օգնություն հայցեցին յոկ իրենց համար ստեղծված ծանր պահին: Սա միջոց էր խուսափելու վերջնական կործանումից: Նրանք շունեին և հարգանքի նշույլ անդամ Հոկտեմբերյան հեղափոխության հուշակած սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական և ազգային քաղաքականության սկզբունքների նկատմամբ: Մեր հեղափոխության սկզբունքները նրանք քանիցս հրապարակավ անհամատեղելի համարեցին մահմեդական և բուն թուրքական իրականու-

թյան հետ: Ազգայնականների մի մասը հանդես էր գալիս երկիրն ամերիկյան մանդատի տակ դնելու օգտին, ձգտելով այդ միջոցով կանխել ժողովրդական շարժման հետագա խորացումը (64, էջ 190): Սրանք չէին խորշում ԱՄՆ-ի օգնությունից, նրա հովանու տակ մտնելուց և այդ միջոցով ձգտում էին շարունակել իրականացնել միևնույն պանթուրքիստական նպատակները:

1919-ի վերջին Ստամբուլում գործում էին «Վիլսոնյան լիգա» և «Ազգային կոնգրես» կազմակերպությունները, որոնք հանդես էին գալիս ամերիկյան մանդատն ընդունելու օգտին: Սրա անդամներն են կոմպարտորներ, մտավորականներ: «Ազգային կոնգրեսը» միավորում էր 53 թուրքական կուլտուր-լուսավորական և հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ: Ընդհանուր ղեկավարություն իրականացնում էին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նախկին պարաղլուխները: Իեշաթ Հիբեթ բեյը գլխավոր դեմքն էր, որը որպես արտաքին գործերի մինիստրություն պետական քարտուղարի տեղակալ կնքել էր Մուդրոսի պինդադարի պայմանագիրը: Սրանք ԱՄՆ-ի օգնության մեջ էին տեսնում թուրքիայի փրկությունը: «Թուրքիան համաշխարհային տրիբունալի առջև» գրքում շարադրված էին նրանց գլխավոր տեսակետները: Հատուկ ուղերձ էր հղվել Վիլսոնին (67):

Բեռլինում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Ջերարդը 1919-ի ավարտին արտասանած իր մի ճառում ասում էր, թե «այժմ թուրքերը ձգտում են ձեռք բերելու այն, ինչ նրանք չկարողացան ձեռք բերել պատերազմի ընթացքում» (18, 16. XII. 1919): Նա չէր մոռանում, որ թուրքիայի գլխավոր խնդիրը մնում էր թուրանի ճանապարհին հայկական խոչընդոտի վերացումը: Մուստաֆա Քեմալի կենսագիր Արմատրոնգը գրում է. «Նա մի թուրք էր և հպարտ էր, որ թուրք է: Նա ասում էր մնացյալ աշխարհը» (72, էջ 34): «Ինչ վերաբերում է բոլշևիզմին,— հայտարարում էր Մուստաֆա Քեմալը այրեզիդենտ Վիսլունի բանազնաց Ջեյմս Հարբորդին,— ապա այդ ուսմունքն անընդունելի է մեր երկրի համար, եթե ուշադրության առնենք մեր կրոնը և սովորույթները, ինչպես և մեր սոցիալական կառուցվածքը, որը խոչընդոտում է նրա

թափանցումը մեզ մոտ: Թուրքիայում չկան ոչ կապիտալիստներ, ոչ էլ միլիտենայնոր բանվորներ: Մենք չենք կանգնած նաև օգրարային պրոբլեմի առջև: Սոցիալական տեսակետից մեր կրոնական սկզբունքները խանգարում են մեզ ընդունելու բոլշևիզմը: Թուրք ժողովուրդը պատրաստ է նույնիսկ վիճարկելու այն, եթե դրա ժամանակը գա» (18):

Նրա կարծիքով «բոլշևիզմն իր մեջ մարմնավորել էր իսլամի ամենաբարձր հիմքերը և սկզբունքները» (34, էջ 101, 107): Նա բոլորովին հետաքրքրություն չդրսևորեց ժամանակի առաջավոր քաղաքական բուսմունքների նկատմամբ: Նա իսլամի պատմությունն էր ուսումնասիրում, համոզված լինելով, որ մի օր զլիսավորելու էր մեծ Թուրքիան (72, էջ 143): «Կոմունիզմը վերաբերում է սոցիալական պրոբլեմների,-- ասում էր նա:-- Մեր երկրի սոցիալական պայմանները բացարձակապես բարենպաստ չեն բոլշևիզմի գաղափարները մեզ մոտ կիրառելու համար»: Երբ Մ. Քեմալը իր բարեկամ Թեֆիկ Ռյուշտյուին հանձնարարեց պաշտոնապես կոմունիստական կուսակցություն ստեղծել, նա արգեն որոշել էր ոչնչացնել իսկական թուրք կոմունիստներին: Ռյուշտյուն հայտարարություն հայտարարության ետևից էր անում այն մասին, թե իսլամը իր մեջ պարունակում է սոցիալիզմի բոլոր ազդրերը, դրանով իսկ ապացուցելով, որ կոմունիզմը կրոնական և էթիկական կատեգորիա է: Իսլամի և կոմունիզմի միջև դրվեց հավասարության նշան: Իսկ թուրքական կոմունիստական կուսակցության հիմքը դրել էր Մուստաֆա Սուբխին 1918-ի հուլիսին թուրք նախկին ռազմագերիներից: 1919-ին մուսուլմանական բյուրոյի միջոցով (Ղրիմ) նա փորձում էր կապեր հաստատել Մուստաֆա Քեմալի հետ, ձգտելով իսկական հայրենասերների մասնակցությունը բերել թուրք ժողովրդի պայքարին:

Մուստաֆա Սուբխին գազանաբար սպանվեց 1921-ի հունվարի 28-ի լույս 29-ի գիշերը, Տրապիզոնի մոտ: Թուրք պատմաբանների հրապարակումները վկայում են, որ այդ սպանությունը կազմակերպել էին պետական իշխանությունները (45, էջ 117):

Թուրք հեղինակ Չեթին Ալթանը «Աթաթուրքի սոցիալական հայացքները» գրքում (Ստամբուլ, 1965) ցույց է տվել,

որ Աթաթուրքը հետևողական հակակոմունիստ էր: Կոմունիզմի տարածումը մանրէների տարածման նման բան համարող էր դրումի երեսփոխանին պատասխանելիս նա վստահեցնում էր, թե «կոմունիզմի դեմ միջոցներ կան» (2, էջ 136):

Դեռևս 1920-ին, Ազգային մեծ ժողովում արտասանած ճառերից մեկում նա «հատկապես մերժում էր ինտերնացիոնալիզմը» (2, էջ 7): 1959-ի սեպտեմբերին Իսմեթ Ինենյուն ամերիկացի պատմաբան Ռիչարդ Ռոբինզոնի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ վկայակոչելով Մուստաֆա Քեմալին, նսեմացնում էր Սովետական Ռուսաստանի օգնության նշանակությունը թուրքական հեղափոխության հաղթանակի գործում (97, էջ 73): Պայքարելով իմպերիալիստների և սուլթանական կառավարության դեմ հանուն անկախության և Թուրքիայի վերափոխման, թուրքական ազգային բուրժուազիան միևնույն ժամանակ հանդես էր գալիս բանվորների և գյուղացիների կենսական պահանջների, պետության կառավարմանը նրանց մասնակցության դեմ (63, էջ 167): Ազգայնական Թուրքիայի կառավարող շրջանների մեջ կալվածատերերը հզոր խումբ էին կազմում: Սրանք գյուղացիներին շահագործում էին առաջվա նման: «Քեմալականները չէին էլ մտածում խոշոր ֆեոդալականացած առերակական հողատիրության վերացման, հողային ռեֆորմի իրականացման մասին»,-- գրում է սովետական թուրքագետ Շամսուդդինովը (64, էջ 255, 256): Թեքթերի մեծամասնությունը Քեմալի գլխավորած ազգային պատերազմը նկարագրում էր որպես իսլամի պատերազմ՝ ընդդեմ քրիստոնեության, (42, էջ 32):

Սովետական պատմաբան Ն. Ֆ. Լուդշովեյտը մի հատուկ հոդված է նվիրել թուրքական պատմադիտության քննադատությանը, ցույց տալով, որ թուրքական հեղափոխությունը Մուստաֆա Քեմալի անձին վերագրելը բացահայտ խաբեություն է: Ժամանակակից թուրք պատմաբաններն ամեն ինչի սկիզբ համարում են նրա Անատոլիա ժամանելու պահը (1919-ի մայիսի 19): Լուդշովեյտը ցույց է տալիս դրանից շատ առաջ Հոկտեմբերյան հեղափոխության ազդեցության տակ Թուրքիայում սկիզբ առած ազգային-

ազատագրական հուժկու շարժման էությունը, հետապնդած նպատակները (54): Կոմիստերնի IV կոնգրեսում Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ներկայացուցիչ Օրհանն ասում էր. «Երբեք չպետք է մոռանալ, որ Անգորայի կառավարության գլխավոր նպատակն էր վերահաստատել Թուրքական բուրժուազիայի նախկին դիրքը: Երբ այդ նպատակն իրականանա, նա պիտի փնտրի իր հաշտությունը կապիտալիզմի հետ և պիտի դադարեցնի ազատական շարժումը» (24, № 5, 21. 2. 1923): Երիտթուրքերից հետո ազգայնական Թուրքիայի ամենաբնորոշ քաղաքական հատկանիշը նորից նացիոնալիզմն էր, ոչ թուրք ազգերի (մասնավորապես հույների, հայերի, քրդերի) նկատմամբ թշնամական քաղաքականությունը: Թուրքիզմն իր ողջ էությունը նորից գործողության մեջ էր դրվել այդ օրերին: Ամերիկացի Ռ. Ռոբինզոնը գտնում է, որ ազգայնականներն իրականացրին Գյոք Ալփի նացիոնալիզմը, շափավորելով պանթուրքիստների տերիտորիալ հավակնությունները (97, էջ 19):

«Միություն և առաջադիմություն» փառասեր ղեկավարները՝ «ինչպես էնվերը, Թալեաթը և Մուստաֆա Քեմալը շատ արագ զգացին, որ լիբերալիզմը տանում է ազգերի զուրթոնքի, դարթոնք, որը ճակատագրական էր դառնում թուրանցիների գերադանցության համար: Նրանք շատ արագ վերադարձան միահեծանության ուժիմին ինչպես քաղաքակալականության, այնպես և գաղափարների աշխարհում» (70):

Սովետական թուրքագետ Լուդշուվեյսը գրում է. «Կապը կարվածատիրական, հողային մաքնատնների հետ պայմանավորեցին նաև քեմալականների ռեակցիոն կուրսը ազգային քաղաքականության մեջ: Քեմալականները ոչ միայն չլուծեցին ազգային հարցը, այլև չկարողացան նույնիսկ ինչ-որ չափով թուլացնել նրա սրությունը: Ավելին, հենց շովինիստական ազգային քաղաքականության մեջ նրանք կանգնեցին կամ բռնի ասիմիլացման, կամ Թուրքիայում փոկված ազգային փոքրամասնությունների գազանային ոչնչացման ուղու վրա» (54): Երբ ազգայնականներն իրենց գլխավոր շտաբով հաստատվեցին Անկարայում, անմիջապես «որսի սկիզբը հայերի դեմ բացված հռչակեցին» (102, էջ 113):

Արևմտահայության բեկորների հալածանքի, ոչնչացման քաղաքականությունը շարունակվեց և՛ 1921-ին, և 1922-ին ամբողջ Թուրքիայի տարածքի վրա: Երիտթուրքերի գոյծեղակերպն ամբողջապես փոխանցվել էր ազգայնականներին: Ազգայնականների ներքին քաղաքականության բազմաթիվ մոլթ էջեր ցավոք վատ են լուսաբանված սովետական թուրքագիտական գրականության մեջ: Մասնավորապես տիրապետել է ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ ներանց թշնամական գործողությունները շրջանցելու պրակտիկան: Իզմիր քաղաքի հրդեհման ու նրա հույն և հայ բնակչության ոչնչացման փաստը յուրյան էր մատնվում: Մինչդեռ այդ բարբարոսության գլուխ էանգնած էին հենց իրենք՝ ազգայնական պարագլուխները (79):

Իզմիրի աղետի վերաբերյալ հարուստ նյութեր կան Փարիզի Նուբարջան մատենադարանում: Իր «Զմյուռնիո ահավոր աղետին առթիվ» համառոտ տեղեկագրում առաջնորդ Զրմյուռնիո Ղևոնդ եպսկ. Գուրյանը (Աթենք, 23. 11. 1922) հանգամանորեն նկարագրել է տեղի ունեցած անցքերը: Նպատակ շունենալով խորանալ այս խնդրի քննարկման մեջ, բերենք լուկ մի քանի վկայություններ: «Հայոց թաղին բոլոր անկյունները հետզհետե գրավվեցան նախկին պոլիսներու և քեմալական ղեկավորներու կողմն, որոնք պատահաբար անցնող դարձող բոլոր թաղեցիներուն վրա կհարձակվին և ազգություններն ստուգելի վերջ հոնաները ազատ կարձակվին, իսկ քրիստոնեաները կողոպտելի վերջ ահսելի շարշարանքներով կսպանեին»: Հունական և հայկական թաղերը «նշավակ եղան կսպանեին»: Հունական և հայկական թաղերը «նշավակ եղան թրքական վայրագությունց», «սկսավ շարքը քեմալական անթուր և աննախընթաց խժոժությունց»: Ահա թե ինչ է ասված «համալնակուլ ահավոր հրդեհի» մասին. 1922-ի «սեպտեմբերի 13 շոբեքշաբի կեսօրեն ատոյց հայոց թաղին մեջ երեցած թուրք մուսուլմաններ բարձրաձայն կաղաղակելին հայ տուններու մեջ սլցատացող թուրքերուն, թե փութով դուրս ելնեն տուներեն և հեռանան հայոց թաղեն: Այս ազդարարության նշանակությունը հասկցվեցավ թուրքերու հեռանալեն հետո, երբ կեսօրեն հրդեհի սկզբնավորությունը երեցավ հայ թաղին մեջ»: «... Հոծիվներ չէին բավականանար շուկայի... հրդեհներով, իրենց կարգին ամեն միջոց ի գործ կըղնեին

հրդեհը արժարձելու և ճյուղավորելու և վերջապես հասցնելու այն հեռավոր թաղերը, ուր գտնվող օտար հաստատություններու մեջ պահված կային մեծ թվով հայեր և հույներ: Կրակը արժարձելու համար հրդեհվեցան հարյուրավոր տուններ, բենդինով օձիվեցան հազարավոր շենքեր, այնպես որ մինչև աստու արդեն իսկ մոխրակույտի վերածված էին 5000 է ավելի շենքեր, որոնց մեջ կգտնվեին 21 եկեղեցի, 32 վարժարան, 5 հյուպատոսարան, 7 քուլա, 5 դրամատուն, 5 հիվանդանոց և այլ կարևոր շենքեր...»

«**Ձարհուրելի** գիշերը.— Ահավոր հրդեհի արշավանքին առջև ինսող բոլոր տուններ և օտար հաստատություններ պարպվեցան, ժողովուրդը ստիպված էր դուրս գալու և դիմելու գեղի քարափ: Քարափը այդ գիշեր կներկայացներ դժոխային վիճակ մը. հոն շվարտծ հասարակությունը լեզապատառ վեր վար կվազեր հնուցհետե, երբ հրդեհը քարափին մոտեցավ, ժողովուրդին վիճակը շատ ավելի աշեռալի դարձավ. սարսափահար ժողովուրդը առաջ չէր կրնար երթալ հոն, որովհետև աչեկոծ, ալ ծով մը կար. հոտ չէր կրնար դառնար, հոն որովհետև ահա՛նք հրդեհ մը կար, իսկ երկու կողմերեն դաժան խուժանին և գինձորին ավինները կային...»

Մեկ այլ ականատես, գեկտոք Կալազդոցը Իզմիրի առաջին հայ փախստականների հետ Մարսել հասնելով, պատմել էր (1922-ի սեպտեմբերի 20) քեմալականների հակահայկական վաշտագությունների մասին: «Ընդհանրապես,— գրում է նա,— ջարդարարներ հայեր կփնտրեին, բայց գտած հույներին նույնպես կսպանեին: Շատ հայեր կարծելով, որ հույներու դեմ բան մը չպիտի ըլլա, անոնց տուները ապաստանած էին: Բայց երբ ջարդը կընդհանրանա, այլևս հայու հույնի խտիր չի մնար, և այնպես կենթարդրվի թե հույներուն առձի կորուստը տասն անգամ ավելի եղած է հայերեն»:

Ազգային պատվիրակության գիվանատան համար պ. Հրանտ Մամուրյանի պատրաստած տեղեկագրի համաձայն սպանված հայերի, առևանգված հայ կանանց ու աղջիկների անհետ կորած մարդկանց թիվը հասնում էր 13 500-ի, նյութական վնասը հասնում էր 11 միլիոն 420 հազար ֆունտ ստեռլինգի: Բոլոր ականատեսները միաբերան վկայում են, որ հրդեհողները թուրք սպաններն ու զինվորներն էին: Սրանք

քարաշեն շենքերը նախապես պայթեցնում էին նոնակներով և հետո բենզին լցնում ու հրդեհում: Իզմիրի 200 հազար քրիստոնյա բնակչությունն ամբողջապես անօթևան դարձավ: Նորից դառնանք ականատեսի պատմածին. «Հինգշաբթի, 14 սեպտեմբեր, Մուստաֆա Քեմալ փաշա, որ Իզմիր իջած էր ձիով և իր սպայակույտին հետ, կհառաջանա մինչև Բունթու, Տիսոյի բաղնիքին առջև, ուր խոնաված էր փախստական հայերու, հույներու և զինվորներու ահագին բազմություն մը: Փաշան կարճ ատենախոսություն մը կըրնե, ըսելով թե կըմեղքնա քրիստոնեաները, որոնց տուները կվառին և կապահովեցնե դանոնք, ավելյանելով:

— Այլ ազատ եք, հոգ մի ընեք: Նույն գիշերը,— մինչդեռ Մուստաֆա Քեմալ փաշա կվեբադառնար Քորսեկլիո, ուր իջած է Սարչաններու տունը,— Կոնստանտին թագավորին երբեմնի բնակավայրը,— խուժանը նոր ջարդ մը կը սարքեր, այս անգամ քարափին վրա, որմէ սոսկումի ու ցավի աղաղակներ կբարձրանա երկար ժամեր»:

1922-ի ամբողջ ընթացքում, երբ քեմալական ուժերի հազիմանակներն ուղեկցվում էին հակաքրիստոնեական արյունոտ գործողություններով, անգլիական «Դելի տելեգրաֆը» (15, 16 մայիսի, 2, 3 հունիսի, 11 հուլիսի, 19 և 23 օգոստոսի, 26 հոկտեմբերի 1922-ի), «Քալմար» (26. 8, 30. 8, 21. 9. 1922) մշտապես հիշում էին 1915-ի կոտորածները, դրանք համեմատում քեմալականների սարքած չազանությունների հետ: Ըստ ամերիկացի Ալբերտ Մակենդլի տվյալների, քեմալականներն Արևմտյան Անատոլիայում 1921-ի մայիսից մինչև 1922-ի սեպտեմբեր ոչնչացրել էին ոչ պակաս 225 հազար հույներ՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ (875, էջ 31):

Քրիստոնյա բնակչության տեղահանությունը Փոքր Ասիայից շարունակվեց նոր թափով: Հազարավոր մարդիկ թողնում էին իրենց օջախները, ազատվելու համար տեղորի և բռնություններից: Իզմիրի հրդեհը մի շնչին մասն էր այն հսկայական հրդեհի, որի միջոցով թուրքերը մտածում էին արագ և արմատապես լուծել էթնիկական փոքրամասնությունների պրոբլեմը:

Հալիդե էդրե թրթուհի գրողը խոստովանել էր նորվեզացի

լրագրողին, թե ազգայնական բռնակալական ռեժիմը ամենուրեք շարիքներ է գործում: «Մենք վտարեցինք մեր հելլեն հպատակներին,— ասում էր նա,— մենք ամեն ինչ արեցինք նրանց առմատախիլ անելու համար: Հայերի հետ մենք անում ենք միևնույն բանը: Նպատակին հասնելու համար մենք դիմում ենք միջնադարյան մեթոդներին ... Կառավարիչները, պրեֆեկտները, պաշտոնյաները, որոնք օգտվում էին բացարձակ իշխանությունից, դեռևս այսօր էլ կատարում են գարշելի հանցագործություններ»: Նա Անկարայի դեկավարների արածը համարում էր «հանցագործ ռեժազորություն»:

Անկարայի կառավարությունը ոչինչ չէր ձեռնարկում կոտորածը կանխելու և «նոր դարաշրջան» հաստատելու համար, որի մասին քեմալականները շատախոսում էին: Ընդհակառակը, նույնիսկ Անկարայում գործում էին «քրիստոնեական փոքրամասնություններին վերացնելու կազմակերպություններ» (102):

«Near East Relief»— Խարբերդի ամերիկյան հիվանդանոցի տնօրեն Մարկ Հ. Վարդը կազմել է մի հուշագիր 1921-ի մայիսից մինչև 1922-ի հունվարը հույների տեղահանության մասին, այնուհետև նույն ժամանակամիջոցի անցուղարձի վերաբերյալ գրել է օրագիր: Այս փաստաթղթերը տվյալներ են պարունակում այդ տարիներին Թուրքիայի ներքին գավառներում վերապրած հայերի հետ կատարված դեպքերի մասին (104): Նա գրում է, որ տասնյակ հազարավոր տեղահանված հույների հետ միասին կային նաև Խարբերդ բերված հայեր, որոնք իրենց մշտական բնակության վայրով երկրի տարբեր մասերից էին: Վարդը նկարագրում է տարափոխիկ հիվանդությունների հետևանքով զանգվածային մահացությունների պատկերները: Նա նկարագրում է ճանապարհներին, բաց երկնքի տակ կատարված ձննդաբերությունների փաստեր (104, էջ 5): Ահավասիկ Վարդի օրագրից մի քանի նմուշներ.

1921-ի մայիսի 26, Հիսուն մարդ ժամանեցին քաղաք պահակների հսկողությամբ՝ Կոնիայից, Կեսարիայից և Ամասիայից: Դրանց մեջ վեցը՝ հայեր: Մեկը՝ Տիգրան Թրալյան: Պոլսից: Ավելի ուշ նրանք ուղարկվելու են Բիթլիս: Երկու

օր բանտում պահելուց հետո նրանց ուղարկեցին Դիարբեքիր:

Մայիսի 29, Հարյուր քառասուն մարդ բերվեցին Բիլեզիկից. 30 հայ, 110 հույն: Ճանապարհվելու սկզբին նրանց թիվը եղել էր 300, բայց շատերը մեռել էին ճանապարհին: Մնացյալից շատերն էլ տիֆից մեռան Խարբերդի հիվանդանոցում: Եվ այսպես շարունակ, ամբողջ 1921-ի, 1922-ի առաջին ամիսների ընթացքում:

Սամսունի հույն բնակչությունը ոչնչացվեց Օսման աղալի հրոսակների ձեռքով: Սամսունով անցած ուղևորական պատվիրակությունը սարսափել էր կատարված վառարկողմից և բոլոր էր հայտնել իշխանություններին:

«Դեյլի տելեգրաֆը» 1922-ի մայիսի 17-ին գրում էր, որ քրիստոնյաների հետապնդումների նոր ալիքը բարձրացել էր 1919-ի մայիսին: Ականատեսները պնդում էին, որ ազգայնականների ժանդարմերիայի 80 տոկոսը հավաքագրված էր բանդիտներից: Ազգայնական պարագլուխները, գրում էր թերթը, «հեղինակներն էին այն սիստեմի, որը շատ բանով նման էր Թալեմթի 1915-ի սիստեմին»: Ամերիկյան ակադեմիայի վկայությամբ քրիստոնյա կանանց սպանում էին կացիներով: Թերթը բերում է բազմաթիվ այլ ապացույցներ (83, էջ 50—51):

1922-ի մայիսի 15-ին «Դեյլի տելեգրաֆի» գլխավորատեղական թղթակիցը մի նյութ հրատարակեց, որը կոչվեց «Սարսափելի»: Նրա նախաբանում ասված էր. «Ես համոզված եմ, որ երբ քեմալականների հսկողության տակ գտնվող Փոքր Ասիայի տերիտորիայի վրա կատարվող անցքերի մասին այս նյութը դառնա լայն հասարակության իմացության առարկա, այն կցնցի ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, թեև մերջին ութ տարիներն առանց այն էլ լի էին դաժանությունների շուրջը պատմություններով»:

Թղթակցության մեջ կարդում ենք. «Փոքր Ասիայում կատարվող ներկայիս դեպորտացիան և կոտորածը աննախադեպ են Թուրքիայի պատմության մեջ: Իրենց նշանակությունամբ դրանք գերազանցում են Գլադստոնի ժամանակների իրադարձությունները և նույնիսկ նրանք, որ կատարվել էին 1915-ին: Դրանք համապարփակ բնույթ ունեն և նպատակ

ունեն իսպառ ոչնչացնել քրիստոնյա ժողովուրդներին: Դրանք դարձան առավել ինտենսիվ և ուժեղացան վերջին շաբաթներս, երբ ծագեց զինադադարի ու խաղաղության պայմանագրի հետ կապված ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության հարցը: Աչքի ընկնող մի քեմալական գործիչ վերջերս հայտարարեց, թե խաղաղություն կնքելու պահին այլևս չպետք է մնան ազգային փոքրամասնություններ, որպեսզի հարկ չլինի պաշտպանելու նրանց իրավունքները և 1915-ին կատարված սխալը, այսինքն՝ այն, որ մեկընդմիջտ արմատախիլ չէր արվել Թուրքիայի ամբողջ քրիստոնեությունը, այսօր պետք է ուղղվի»:

Թղթակիցը ցույց էր տալիս, որ ազգայնականների կողմից իրականացված տեղահանություններն ընդգրկում էին մի հսկայական տարածք՝ Սև ծովի ափերից, հյուսիսարևելյան մասերից սկսած մինչև Ադալիա՝ հարավ-արևմուտքում: Ոչնչացման մեթոդները նրբին էին ու երեսպաշտական: Օրինակ, Տրապիզոնի արու հույն բնակիչները զորակոչված էին «բանվորական դամարտակների մեջ» և ուղարկված Կարս ու Սարիղամիշ: Իսկ նրանց կանանց, զավակներին, ծնողներին ոտքով ուղարկել էին միանգամայն այլ վայրեր՝ Ամասիա, Կեսարիա, այնուհետև հարբերդ ու Դիարբեքիր: Թղթակիցը գրում էր, որ տեղահանվածների մեծամասնությունը մեռնում էր ցրտից և ուժասպառությունից: Թղթակիցը բերում էր թվական տվյալներ սպանվածների մասին: 1922-ի մայիսի 11—15-ին Համալնքների պալատում Չեմբեռլենը խոսում է քրիստոնյաների «պլանավորված ոչնչացման» թուրքական քաղաքականության մասին, որը շարունակվում էր 7 տարի՝ 1915-ից սկսած:

Անգլիական պառլամենտում հրապարակվեցին քրիստոնյա բնակչության դեմ քեմալականների կիրառած հակամարդկային գործողությունների վերաբերյալ բազմաթիվ հեռագրեր, վկայություններ, փաստաթղթեր: Խարբերդի լուսավորության գործի տնօրենը հայտարարել էր, թե 1915-ին մաքրագործությունը լրիվ չէր կատարվել, որ այժմ նրանք քրիստոնյաներից ազատելու էին ամբողջ երկիրը:

1922-ի մայիսի 16-ին «Դեյլի տելեգրաֆի» թղթակիցը

հրապարակեց Կարմիր խաչի գծով Անատոլիայի խորքերում աշխատած մի ամերիկացու նամակից հատվածներ: Ահավասիկ մի քանի կտոր նրանից. «... Դա 1915-ի առավել սարսափելի պատկերների կրկնությունն է, այն տարբերությունը, որ այսօր տառապողը հույն ազգն է, թեև առանձին շրջաններում երկու ազգն էլ (նկատի ունի հայերին և հույներին) բառիս իսկական իմաստով գտնվում են լրիվ ոչնչացման սահմանին»: Այնուհետև. «Հայ և հույն ազգությունը պատկանող տղամարդկանց, կանանց և երեխաների շարունակվող դաժան տեղահանումները... տեղի են ունենում Սև ծովի ափերից մինչև Դիարբեքիր»: Այնուամենայնիվ մասին, որ դա «ոչ թուրք բնակչության ոչնչացման» «պլանի շարունակությունն էր»: Խարբեքի և Մալաթիայի ճանապարհներին թափված էին 1921-ին այստեղից անցած տեղահանվածների դիակները: Ոչ պակաս 200 հազար մարդ էր անցել Խարբեքի վրայով դեպի Բիթլիս և այլուր: Անգլիացի թղթակիցը նկարագրում էր վերապրող հայերի անհանգստությունը, սրտնքամեն ծամ, ամեն օր կուտորած էլին սպասում (83, էջ 31—40):

Ըստ Պատրիարքարանի տեղեկատվության կազմում հուշագրի (1922-ի սկիզբ, Փարիզի Նուբարյան մատենադարան, Ֆրանսերեն) զինադադարից հետո քեմալականներն Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի տարբեր մասերում կոտորել էին 45 000 հայ (90):

Ազգայնական իշխանության առաջին տարիներին թուրքիզմի մեզ ծանոթ գաղափարախոս Յուսուֆ Աբչուրան իր հրապարակային դասախոսություններում սուր էր ճոճում Արևմուտքի, անատոլիական հույների և հայերի դեմ, նրանց հռչակում իմպերիալիզմի գործակալներ: Այս շովինիստական կեղծում էր փաստերը, փորձում էր տնտեսական դարգացման բարդ պայմանները բացատրել պարզունակ դատողություններով: Թուրքերի տնտեսական հետամնացության գրել-խավոր պատճառները նա որոնում էր օտարերկրյա կապիտալի ու նրա «հույն-հայկական գործակալության» առկայության մեջ (38, էջ 65, 67), առանց լրջորեն վերլուծելու թուրքական սոցիալ-տնտեսական պայմանները, ավանդույթները: Մուստաֆա Քեմալն այդ խնդիրներում ունեւ ալեւի

ունախտական մոտեցում: Խոսելով թուրքերի ավանդական արատներին, արդյունագործություն շահերու մասին, նա հիշեցնում էր նախկին պրակտիկան. «Օսմանցիները կազմակերպել էին թալանի մի մեթոդ. նեղ դրություն մեջ ընկնելիս արշավանքի էին գնում և քաղաքները պաշարած իրենց զինվորներին ասում էին. կողոպուտի բաժինը ձերն է, հարկը գանձելու բաժինը մերը: Թալանը կատարելուց և պարտաված երկիրը հարկատու դարձնելուց հետո նրանք վերադառնում էին: Օսմանցիների մեջ ստեղծագործելու և առևտուր անելու, այսինքն արդյունաբերելու, վաճառականություն կազմակերպելու ունակություն համարյա չկա» (73, էջ 81):

Այս բոլորից հետո նա սուրբ էր տալիս թուրքերի ազգային բացառիկությունը, ըստ էության ռասիզմին, ազգային ժողովրդի բարձր ամբիոնից հայտարարելով (1921 մարտի 1), թե «մեր ազգը օժտված է բացառիկ ընդունակություններով» (34, էջ 153):

Ազգային հարցում ազգայնականները երիտթուրքերի ուղղակի ժառանգորդներն էին: Ահա թե ինչ էր հաղորդում ծովակալ Բրիտտոյն ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Հյուզին 1922-ի նոյեմբերի 19-ին. «Վերջին տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ աղջայնական կառավարությունը ցանկանում է վերացնել Անատոլիայի և Կ. Պոլսի ամբողջ հունական և հայկական բնակչությանը», ցանկանալով այդ խրնդիրն իրագործված տեսնել մինչև Լոդանի կոնֆերանսում ազգային փոքրամասնությունների հարցի քննարկումը (92, հ. II, էջ 961):

Խոսքը վերաբերում էր նախ և առաջ ներքին թուրքացման մասին, թեև ավելի մեծ պետություն ունենալը երբեք մոռացություն չէր տրվում: քեմալականների կողմից: Այն օրերին Կ. Պոլսի «Փեյամ—Սարահ» թերթը գտնում էր, որ թուրք մտավորականի համար դժվար էր հրաժարվել «օսմանյան կայսրություն» տերմինից, քանի որ դա կնշանակեր «զոհել օսմանյան կայսրության փառավոր անցյալն ու ներկան» (24, № 1, 1922):

Հունաստանում լույս տեսած «Էքստոսոս» գրքի տվյալներին համաձայն (այն նվիրված է փոքրասիական խնդիրներին

ուսումնասիրմանը) թրակիայում և Փոքր Ասիայում ոչնչացված հելենների թիվը հասնում էր՝ 1914—1918 թթ. 280 հազարի և 1919—1922 թթ.՝ 640 հազարի, ընդամենը 920 հազար: Գրքում ասված է, որ աղջայնական շարժման ղեկավարները միայն «ոճիրների բարոյական պատասխանատուն չեն, այլև ոճիրների գործադրիչներ»: 1919-ին նրանք էին ուղղություն տվել ու հրահանգել ավաղակապետ Օսմանի շեթենների խմբին Պոնտոսում և Նուրեդդինի խմբին՝ Իզմիրում մաքրազարգելու երկիրը հույներից: Այս մասին հանգամանալի մենագրություն է հրատարակել Մարջրիտ Հովսեփյանը (79):

1929-ի սեպտեմբերին եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի հրատարակած մի տեղեկագիր հաղորդում էր, որ 1922-ին աղջայնականները սպանել էին հաղաբավոր սիրիացի ուղղափառների (գլխավորապես թուրքիայի հարավարևելյան շրջանի Մարդին քաղաքում): Թույնի գրել է, թե հույները տեղորոց սարսափած մեկ օրվա ընթացքում Միտիլի կղզին անցան, իրենց շալակին տանելով ով ինչ կարող էր:

Ա. Ա. Զաֆարովան գրում է հունական բանակի վայրենաբար գործողությունների մասին, միակողմանիորեն լուծյան մատնում թուրքական շարագործությունները հույների, հայերի նկատմամբ (46, էջ 68): Իսկ ո՞ր մնաց Իզմիրի կոտորածը, ո՞ր մնաց կանխամտածված հրդեհը:

Մ. Քեմալի անվտանգությունը պաշտպանող շոկատի պոլիս կանգնած էր վերը հիշատակված Օսման աղան: Սա աչքի էր բռնկել քրիստոնյաների նկատմամբ կատարած վայրագություններով: Միայն 1922-ին նա հինգ հարյուր հույն կոտորեց մի քանի ժամում, երբ թուրքերը գրավեցին Իզմիրը: Արմատորոնգը գրում է, թե Օսման աղան վենեթական հիվանդությունամբ էր տառապում, որն արդեն աղղել էր նրա ուղեղի վրա և նրա համար ոչինչ էր մարդու արյուն թափելը: Սա իր ձեռքով սպանեց աղջային ժողովում Մ. Քեմալի դեմ հառեր արտասանած դեպուտատ Ալի Շյուքրին (72, էջ 219):

□

Սովետական թուրքագետ Ծ. Լուզընվելյիքը գրում է. «Քեմալական հեղափոխության վերնախավային բնույթը, թուրքիայում իշխանության զավթումը բուրժուազիայի կողմից», նրա դիկտատուրայի հաստատումը, պայմանավորեցին այն, որ հեռագայում թուրքիան չընթացավ ազատ դեմոկրատական զարգացման ուղիով (54)»:

Ազգայնական շարժման վերնախավի ամբողջ շրջապատը նախկին իթթիհադականներից էր կազմված: Նրանք նախկին էին միայն ձևականորեն: Էությունը նրանք նույն պանթուրքիստներն էին, թալանչիներ և ճրիակերներ:

1918-ի հոկտեմբերին, երբ իթթիհադի կառավարությունը հեռացավ իշխանությունից, կուսակցությունը «Փեջեադոտ» անունն ընդունեց, ժառանգելով նախորդի կազմակերպչական կառուցվածքը, ֆինանսները, կադրերը: Լուծարքի ենթարկված «Իթթիհադ վը թերազը» կուսակցությունը քողարկվել էր նաև «Իթթիհադ վը թերազը—հալը Շուրալար Ջեմիյեթի» (Առաջադիմության ժողովրդական սովետների կուսակցություն) անվան տակ (24, № 2, 1922)»:

Երիտթուրքերի մնացորդներն այնուհետև համախմբվեցին «Մուղաֆայի հուկուկ մե Շուհաֆդաի մուքադեսաթի» (Երավունքների պաշտպանություն) և սրբությունների պահպանման կազմակերպություն) շուրջը, որին կրճատ «Մուղաֆաի հուկուկ Ջեմիեթի» անվանումն էին տալիս: Սրա ղեկավարությունը բաղկացած էր բարձրաստիճան ղինվորականներից, կրոնավորներից, կալվածատերերից: Այս կազմակերպությունը հալածում էր ամեն մի սոցիալիստական միտք ու շարժում, տեղորի միջոցով հաշվեհարդար էր տեսնում առաջադեմ մարդկանց հետ:

Մեկան Ջադե Ռիֆաթը փաստերով է ցույց տվել, որ Մուստաֆա Քեմալի «գործը միշտ անոր խոսքերը հերքած են», որ նա խոսքով դեմ էր իթթիհադին, բայց իրականում հենվում էր նրանցից շատերի վրա (օրինակ, Ռեուֆ բեյի վրա) (27, էջ 294—295)»:

«Մուստաֆա Քեմալը չէր ուզում, որ իրեն հռչակեն «Միություն և առաջադիմություն» ակումբի գործի շարունակող»:

Փաստորեն այս ակումբն իր գործողություններով դարձել էր անընդունելի ինչպես թուրքերին, այնպես և եվրոպացիներին, բայց գործնականում իթթիհադի անդամները համախմբվեցին Քեմալի շուրջը: Կուսակցությունը միայն փոխեց իր անունը և կոչվեց ազգայնական կամ քեմալական» (70, էջ 254—258)»:

Բացի այդ, էնվերի հետ Մուստաֆա Քեմալի անձնական հարաբերությունները լարված էին վաղուց ի վեր: Պատերազմի թունդ պահին բացահայտվեց ուղղական դիկտատուրայի դեմ ընդդիմադիր-դժգոհների խմբի առկայությունը (Ահմեդ Ռիզա բեյ, էնվերի նախկին համհարզ գեներալ Յակուբ Ջեմիլ, գեներալ Մուստաֆա Քեմալ և ուրիշներ): Մրանք էնվերին մեղադրում էին Լեհիտթուրքական հեղափոխության ազգայնական սկզբունքներին դավաճանելու մեջ: Յակուբ Ջեմիլը գնդակահարվեց: Մուստաֆա Քեմալին փրկեց գերմանական գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը, որը նրան համարում էր Գերմանիային համատարիմ զինվորական: Նրան սկզբում ուղարկեցին Միջազգային հակառակուսու ներքին կանչեցին Կ. Պոլիս (31, էջ 37—38): Սակայն, մի փոքր անց, մեծ թվով Լեհիտթուրքեր կազմեցին Մուստաֆա Քեմալի կողմնակիցների զգալի մասը (36, էջ 286)»:

1919-ի զինվորական արիբունայի դատավճռով իթթիհադական ղեկավար գործիչների մեծ մասը աքսորվեց Մալթայի «Մալթայի մեջ այդ արքայականները կերան, խմեցին, հրդեհացան և մեկ-մեկ գործիքներ դարձան Անգլիայի ձեռքում» անոր քաղաքական և տնտեսական շահերը ապահովելու համար թուրքիս մեջ»: «Մալթան արդարության օջախը չհանդիսացավ: Մալթան ամոթի է նախատախնի համազոր թատերաբեմը եղավ միայն» (23, № 64, 1926)»:

Մուստաֆա Քեմալը Մալթայի արքայազարից իթթիհադականներին վերադարձնելու կառավարչիչներից մեկը հանդիսացավ: Նրանցից շատերին պատասխանատու պաշտոնների կարգեց, պատվոնշաններ շնորհեց: Անգլիական մամուլը նկատում էր, որ իթթիհադը խորը և լայն տարածում ունի և հեշտ չի լինի նրան արմատախիլ անել ամբողջությամբ (99, 7. VIII. 1919)»:

1921-ի օգոստոսի 15-ին Փարիզի «Echos de L'Islam»

պարբերականում հրապարակված հարցազրույցի մեջ Մ. Քեմալի համախոհ Բեքիր Սամին պաշտպանության տակ էր վերցրել Մալթա քաղաքում ոճրագործներին:

Բեքիր Սամի բեյը կոնդոնում համաձայնության էր եկել Անգլիայի հետ Մալթայի երիտթուրք 64 քաղաքականների ազատ արձակման վերաբերյալ: Իրա դիմաց Անկարայի կառավարությունը գերությունից ազատելու էր անգլիացի գինվորականներին (32, 20. 5. 1921): Թերթը հաղորդում էր, որ «Մալթա պիտի մնային այն թուրքերը, որոնք ծանրապես ամբաստանված են քրիստոնեաներու դեմ ոճիրներու համար»: Իրապես, ապրիլի 29-ին անգլիական շոգենավով Իտալիա անցան Հյուսեյին Ջավիդը, Սայիդ Հալիմ, Աբբաս Հալիմ փաշաները, իսկ հետո ապրիլի 30-ին՝ Խալիլ Հաճի Ադիլ, Ջիա Գեոք Ալի, Աթըֆ, Ռիզա, Ահմեդ Նեսիմի, Աղա օղլու Ահմեդ, Ռուհմի, Ջանփուլադ բեյերը, Հաջի Ահմեդ փաշան և ուրիշներ: Այնուհետև թերթը հաղորդում էր, որ Մալթա կղզում ազատ շրջում էին Ջեմալ և Ջևադ փաշաները, Սուլեյման Նադիֆ, Ջեյալ Նուրի, Ալի Ջինանի, ծովային նախկին նախարար Ռեուֆ, Քարա Վասըֆ, օստիկանության քաղաքական ճյուղի նախկին տնօրեն Մուամմեր, Աբա Գյունդուզ, Միզաստ Շյուբրի, ծերակուտական Սելիգ բեյերը և այլն: Մալթայում էին մնում նախկին կուսակալ Քասիմ, Աբդուլ Խալիբ, Պետրի, Սուլեյման Նեճմի բեյերը, պարենավորման նախկին նախարար Քեմալ բեյը և շատ ուրիշներ:

Թուրք հեղինակ Օմեր Քյադիմը 1921-ին Փարիզում ֆրանսերենով հրապարակված իր գրքում մի հատուկ գլուխ նվիրել էր քեմալականների ու երիտթուրքերի անշուքյուններին (91, էջ 35—47): Այստեղ նա հանգել էր այն եզրակացության, որ «Անգորայի քեմալականները և Սալոնիկի երիտթուրքերը ինքնությունը իրար նման են, նույն մտադրությունն ունեն, նույն ձգտումները, նույն նպատակներն են հետապնդում, նույն տակտիկան են գործադրում և նույն միջոցները գործածում»: Օմեր Քյադիմն այն կարծիքին էր, որ Մուստաֆա Քեմալն իրեն հեռու էր պահում երիտթուրքական քաղաքական ժառանգությունից, քանի որ անհրաժեշտ էր ձեռքազատվել կատարված ոճիրներից, «որոնք մի քիչ շատ ծանր էին», պետք էր «քաղաքակիրթ աշխարհին ներ-

կայանալ առանց հանցանքի, անմեղ և շնորհներով բարձրված» (91, էջ 35): Այս նպատակով քեմալական թերթերը դատափետում էին էնվերին ու նրա զինակիցներին, նրանց տալով «ծանր էպիտետներ»՝ «Թուրքիայի ավերիչներ», «Թուրք աղբի ծաղկի մարդասպաններ»: Հստ թուրք հեղինակի դիտումների, նման մոտեցման նպատակն էր ցույց տալ, թե անատոլիական Թուրքիան ոչ մի անշուքյուն չունի երիտթուրքերի հետ, որոնք դավաճանել էին 1908-ի հեղափոխության գաղափարներին (91, էջ 36): Այս ձևով ներկայացված քեմալական շարժումը կարող է մի ինչ-որ չափով ընդունվել բուրժուական եվրոպայի կողմից, նկատելով իրեն շարիքների փոքրագույնը:

Իրականում, կարողում էնք Օմեր Քյադիմի գրքում. «Անգորայի մարդկանց մեծ մասը հին անդամներն են «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի և իրենք են, որ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ամենաշար գործունեությունը դրսևորեցին: Անգորայի ամբողջ հասարակական վարչակազմի կադրերը, մանավանդ զորքինը, ընտրում են երիտթուրքերից: Կառավարության անդամները մեծ մասամբ երիտթուրքեր են» (91, էջ 38): Օմեր Քյադիմը հիշատակում է Մուստաֆա Քեմալի հիմնած կուսակցության նախագահ Սեթիֆ բեյին, որը Թալեաթի մերձավոր համախոհն էր և ինչպես ինքն է գրում, «հազարավոր հայերի դահիճը»: «Նա, հիմա, ինչպես ասում են, Անգորայի կառավարության առանցքն է» (91, էջ 39): Այնուհետև հիշատակվում են նեոթուրքիզմի նշանավոր տեսաբան Ջիա Նուրը (արտաքին գործերի մինիստրի խորհրդական), ֆինանսների նախկին մինիստր Ջավիդ բեյը, որը դարձել էր կոնդոնի կոնֆերանսում (1921) Բեքիր Սամի բեյի առաքելության աջ ձեռքը: Յուսուս Նադի բեյը, իթթիհադական հայտնի գործիչը դարձել էր Քեմալի «Ննի Գյուն» թերթի խմբագիրը, նախկին իթթիհադականներ, Թալեաթի կառավարության անդամներ Նեսիմի բեյը, Սամի բեյը մինիստրական պաշտոններ էին վարում Մուստաֆա Քեմալի առաջին կառավարությունների մեջ: Սրանց շարքում էր նաև Յուսուֆ Քեմալը, որը իթթիհադի գազաֆներից էր, իսկ հետո՝ Մուստաֆա Քեմալի արտաքին գործերի մինիստրը (91, էջ 39—40): «Ասոշյատեդ պրես»

գործակալության թղթակցին արած իր մի հայտարարություն մեջ Մուստաֆա Քեմալն ասաց. «Թուրքիան թուրքերին, ահա այն յուզունգը, որը ժամանակին եղավ իթթիհադականների խանդավառ անդամների գաղափարաբանությունը և որն այսօր նորից ազգայնականների դեմիզն է» (91, էջ 41—42): Թուրքիան շարունակում է ներշնչվել միևնույն ազգայնական մարտաշունչ սկզբունքներով: Թուրքիայի տարածքի վրա բոլորը պետք է իրենց տեղը զիջեին թուրքերին: Ազգայնական քեմալականները և երիտթուրքերը գաղափարապես միևնույն բաներն էին: Երևութապես տարբեր ներկայանալով, քեմալականները խաբում էին արտաքին աշխարհին (91, էջ 42):

Անգլիացի Մ. Վարդը 1922-ին գրում էր, որ նույն երիտթուրքները բողոքելի էին քեմալականների ցուցանակների տակ: «Նախաթի ոգին, — նշում է այդ հեղինակը, — մինչև հիմա սգեշնչում է իր նախկին համախոհներին և ենթականերին, որոնցից շատերն այժմ գտնվում են իշխանության գլուխ Անկարայում» (104):

Մուստաֆա Քեմալի առաջին կարիները համարյա ամբողջությամբ կազմված էր երեկվա իթթիհադականներից: Ո՞վքեր էին դրանք. Ռեուֆ բեյ, հայտնի իթթիհադական, որը 1918-ին Իզզեթ փաշայի հետ Տրապիզոնում զավթողական, ագրեսիվ պայմաններ էր պարտադրում Անդրկովկասին: Նա համարվում էր պանթուրքիզմի տեսաբան, Բեհաէդդին Շաֆիբի: գործի հավատարիմ շարունակող: Մուսա Քյազիմը շեյխ ուլ իսլամ էր և իթթիհադականների հետ միասին խրախուսում էր բրիտանացիների ոչնչացման գործը պատերազմի տարիներին: Նա դատվեց 1919-ին զինվորական դատարանի կողմից: Հասան Ֆեհմին, որ զարթել էր Մուստաֆա Քեմալի աջ ձեռքը, մասնակցել էր Կ. Պոլսի մտավորականների արսողի ու Կաստամունիի հայության ոչնչացման կազմակերպման գործին: Նա աքսորվել էր Մալթա (90), բայց վերադառնալուց հետո մեծ դեր էր խաղացել Պոնտոսի հույներին արմատախիլ անելու ծրագրի իրականացման մեջ և արժանացել բարձր դիրքի՝ ներքին գործերի մինիստրի պաշտոնին:

Նեշատի բեյը 1915-ի հուլիսի Անգորայի շարագործությունների գլխավոր հեղինակներից էր, զինվորական դատարանից խույս էր տվել, թաքնվել Անատոլիայում, ապա միացել Մ. Քեմալին: Վերջինիս զինակից Յունուս Նադին 1908-ից հետո գործում էր Կոնստանդուպոլիսի ձեռքի տակ, խմբագրում էր իթթիհադականների «Թումալիխա» պաշտոնական պարբերականը, որի էջերում խրախուսում էր սերբերին, հույներին, բուլղարներին ձնշելու, կոտորելու հակաօղովորական գիծը: 1911-ին նա Կ. Պոլսի «Բասֆիր էվթիարի», ապա «Ենի Գյունի» խմբագիրն էր: Նա դարձավ քեմալական, շարունակելով իր ազգայնական-շովինիստական պրոպագանդան:

Էեբրի Սամին հայերի տեղահանությունների պահին Հալեպի նահանգապետն էր և պատասխանատուն ոճրագործությունների համար: 1920-ի հունիսին նրան դատապարտել էին մահվան Կ. Պոլսի դատարանի կողմից, բայց նա թաքնվել էր Անատոլիայում: Յուսուֆ Քեմալը տակավին 1909-ին գործել էր հայերի դեմ, փորձելով Ադանայի կոտորածի հանցանքը հեռացնել իթթիհադից և մասնակցություն էր ունեցել Ադանայի խայտառակությունը մերկացրած Պապիկյանի խորհրդավոր սպանության կազմակերպման գործին: 1915—1916-ին ակտիվորեն մասնակցել էր հակահայկական շարագործություններին, ինչի համար 1920-ի հունիսի 6-ին Կ. Պոլսի զինվորական դատարանը նրան մահապատժի էր դատապարտել:

Երբ Մալթայում արգելափակված 120 երիտթուրքական ոճրագործները փոխանակվեցին թուրքական գերության մեջ դրված 25 անգլիական զինվորների հետ, անգլիական պառլամենտի համայնքների պալատի 1922-ի մարտի 27-ի նիստում Տ. Պ. Օ'Կոննորը խոսում էր թուրք ոճրագործների վրա տարեկան 25 հազար ֆունտ ստեռլինգ ծախսի, թուրքական գերության մեջ եղած անգլիական զինվորականների մահացության բարձր տոկոսի և այլնի մասին, արդարացնում կատարված գործարքը: Դատապարտելով դեպուտատ Ջ. Վարդին, հետո բողոք փոխանակվածների շարքում հիշատակեց Սրվաթի նահանգապետ Մոամեր բեյին, որը հրահրել էր 30 հազար հայերի կոտորածը, Խոջա Իլիասին Մուշից,

որը պատասխանատու էր Մուշի և Բիթլիսի կոտորածի համար, իսկ ապա մեծ պաշտոն էր սպասել Անկարայի կառավարության մեջ: Փոխանակվածների մեջ էր էրզրումի նահանգապետ Քասին բեյը, որը այդ շրջանում կատարված վայրագությունների գլխավոր պատասխանատուներից սեկն էր: Սրանց շարքում էին ոճրագործներ Զավուշ Մուստաֆան (Տրապիզոնից), զինվորական Ալի Իհսան փաշան՝ արևելյան վիլայեթներում կոտորածների կազմակերպման մասնակից, որին Մ. Քեմալը բարձր պաշտոնի կարգեց իր գլխավորած բանակում: Անգլիացի ժողովուրդը ծաղրում էր նման մարդկանց հետ կապերի մեջ մտած ֆրանսիացի Ֆրանկլին Բուլոնին և հայտարարում. «Ես բացարձակապես չեմ վստահում թուրքերի հավաստիացումներին, երբ նրանց ղեկավար մարմիններում նիստեր են անում նման մարդիկ»: Նա մի շարք փաստեր բերեց Կիլիկիայում քեմալականների կատարած վայրագությունների մասին. գերեզմանների պղծում, ֆրանսիական գայրոց հաճախող երեխաների քարկոծում, հայերի կախաղաններ Մերսինում, սպանություններ Ադանայում (83, էջ 19—21): Ազգայնական ղեկավարությունը ուզում էր օգտուվել երիտթուրք փորձված գեմքերի ծառայությունից: Սրանք էլ դեմ չէին նորից ասպարեզ իջնելուն, գործի գլուխ կանգնելուն: Էնվերը, Զեմալը, Քալեաթը և մյուսները եվրոպայում թե Միջին Ասիայում, Անդրկովկասում թե այլուր իրենց գործակալների հետ միասին ակտիվ գործունեություն էին ծավալել հանուն Թուրքիայի հաջողության:

Էնվերի մերձավոր համախոհներից երիտթուրք Ֆեթհի բեյը ազգայնականների կողմից ուղարկվեց Բեյրութ, Լոնդոն, Փարիզ բանակցություններ վարելու եվրոպական կառավարությունների հետ (11, 10. 9. 1922):

Երիտթուրքական կազմակերպության ակտիվ անդամներ, զինվորականներ Մուստաֆա Ֆեզին (Զակմակ), Իսմայիլ Խակին, Ալի Իհսանը, Ալի Ֆուադը (Ջեբեսոյ), Քյազիմ Կարաբեքիրը, Իսմեթը (Ինենյու) և ուրիշներ դարձան Մուստաֆա Քեմալի համախոհներ, բուրժուական էլ շրջաժամակներ էլ իրենց կուսակցական, գաղափարական սկզբունքներից (65, էջ 85):

Փարիզի «Էկո նասիոնալ» թերթը տվել էր քեմալական պաշտոնատար անձանց ճշգրիտ նկարագիրը: Մուստաֆա Արզուլ Խալիկ. Անկարայի ներքին գործերի մինիստրության խորհրդական, նախկինում Բիթլիսի հայության տեղահանության և կոտորածի կազմակերպիչ: Արժանացել էր Քալեաթ փաշայի խրախուսանքին: Խոշա Իյիաս, Անկարայի պառլամենտի անդամ, նախկինում Մուշի հայոց կոտորածի կազմակերպիչ: Խալիզ բեյ. Երզնկայի կոտորածի կազմակերպիչ, իսկ քեմալականների օրոք՝ Սեվերեկի կառավարիչ: Դիարբեքիրի կոտորածի կազմակերպիչ Ֆեզի բեյը դարձել էր Անկարայի կառավարության անդամ (98):

Մուստաֆա Քեմալի կողմն անցավ Սեյֆի բեյը, որը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության իշխանության օրոք բանակի շտաբի տեղեկատու բյուրոյի ղեկավարն էր և իր ձեռքով էր պատրաստել ու տեղերը հղել հայոց բնաջնջման մասին գաղտնի շրջաբերականը: Քեմալի ձեռքով նա ներում է ստանում, ընդհուպ համագործակցելով նրա հետ: Սեյֆի բեյը հրավիրվում է գլխավորելու դատարանի միջոցով նախկին երիտթուրքական պաշտոնատար անձանց համապատասխան փաստաթղթերի վկայակոչումով արդարացնելու գործը (102, էջ 109):

«Քասֆիրը էֆթյարի» խմբագրապետ Յունուս Նադին, որը մուշի երիտթուրք էր, Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու կողմնակից, բազմաթիվ համաթուրանական հողվածներ էր տպագրել, խիստ հակահայկական դիրք էր ընել, պատերազմից հետո խույս տվեց պատժվելուց, փախավ Անկարա և Քեմալի հովանավորության ներքո սկսեց հրատարակել «Ընի Գյուն» թերթը միևնույն հարցադրումներով, միևնույն պրոպագանդայով («Ազգ», Բոստոն, № 79, 1921):

1919-ի դեկտեմբերի 10-ին «Հայրենիք» թերթի Կ. Պոլսի թղթակից Հ. Ամատունին հաղորդում էր. «Այս պահին իթթիհադի ամենաուժեղ գործակալները տարածված են Ազրբեջանում և Կենտրոնական Ասիայում, և հույս ունեն, թե միության մեջ պետք է մնան աննկատ և զանազան ազգերի ինքնորոշման պատրվակի տակ պիտի ստեղծեն քաղաքական այնպիսի շարժումներ, որ պետք է առաջնորդեն թուրանական ցեղի վերջնական միության»:

Ազգայնական իշխանության օրոք կառավարական «Հաքի-միեթ-ի-Մելիե» թերթը խմբագրում էր միևնույն Ահմեդ Աղա-կը: Սա մեկն էր նրանցից (Մեհմեդ էմին և Ռասուլ Զադե), որոնք դեռևս 1913-ին Բայազետում հրավիրել էին պանթուր-քիստների համագումար, որտեղ մշակվել էր 40 միլիոնանոց թուրանական պետություն ստեղծելու արկածախնդրական ծրագիրը: Այդ պետության բաղկացուցիչ մասեր պետք է դառնային Թուրքիան, Կովկասը, Արևմտ, Պովոլժիեն և Թուր-քեստանը (42, էջ 32):

Ահմեդ Ռիզան մեկ Լոնդոնում, մեկ Փարիզում հանդիպում էր անգլիական ու ֆրանսիական պետական գործիչների հետ, համոզում էր նրանց սլաշտպանել Մուստաֆա Քեմալին: Առանձնապես մեծ եղավ նրա դերը Ֆրանսիայի պետական գործիչ Բրիանին Քեմալի օգտին տրամադրելու, գեներալ Գարպի միջոցով Կիլիկիան վերջնականապես թուրքերին զիջե-լու գործում: Նույն հեղինակը նշում է, որ երիտթուրքերը շատ ամուր պահպանում էին իրենց դիրքերը (102, էջ 287—290):

1922-ի հունիսի 6-ին «Դեյլի տելեգրաֆ» թերթի դիվանա-պետական թղթակիցը հաղորդում էր, որ «վերջին ամիսնե-րին Անկարայի քաղաքագետների առավել ազդեցիկ խումբը նախկին Երիտթուրքական ղեկավարներն են» (83, էջ 79):

«Միություն և առաջադիմություն» ծափահարությունների ներքո էր Մուստաֆա Քեմալը ծածանում Օսմանի դրոշմը: Չէ որ սուլթանն այլևս ի վիճակի չէր պաշտպանելու կայս-րության ամբողջականությունը: Չէ որ նա կոչ էր անում թուրքերին «ազգային սուրբ պատերազմ մղելու հայրենիքը հույներից ու հայերից փրկելու համար» (102, էջ 103): Ֆրանսիացի պատմաբան Պոլ Վեռն համոզված է, որ ազ-գայնական շարժումը «Միություն և առաջադիմություն» կո-միտեի գործունեության շարունակությունն էր, քանի որ նրանց վարդապետությունները միևնույնն էին: Նա ասում է, որ պետությունը իսլամից անջատելու (լաիցիզմ) մասին Քեմալի հայտարարությունը բավական էր, որ եվրոպացիները հավատ ընծայեին նրան ու մոռանային քրիստոնյա զոհերին (102, էջ 32):

1921-ին իթթիհադի պարագլուխներն ինը կեսից բաղ-կացած մի նոր ընդհանր էին մշակել: Թալեաթ փաշան Բեն-

լինից թղթակցում էր Մուստաֆա Քեմալի հետ և անցուղար-ծի մասին կանոնավոր տեղեկություններ էր ուղարկում Ան-կարա, խորհուրդ տալիս զիջումներ շանել Հայաստանին և արագացնել նրա վերացման գործը (26, էջ 21, 26):

1918-ին Բեռլինում Կ. Ռադեկը էնվերի միջոցով 9 օր պառտպարվել էր Թալեաթի հարկաբաժնում, խույս տալով Ռոզա Լյուքսեմբուրգի և Կարլ Լիբկնիխտի դեմ տեղոր ձեռ-նարկած Լյուդենդորֆի հետապնդումներից: Ըստ թուրք հեղինակ Ջ. Քուլթայի, Ռադեկը բացասական էր արտահայտ-վել հայկական հարցի շուրջը և համերաշխել թուրք դահիճ Թալեաթի հետ: Նա խորհուրդ էր տալիս թուրքերին սեփա-կան ուժերով «կարգադրել» Հայաստանի հետ կապված խըն-դիրները (26, էջ 26): 1919-ի սեպտեմբերին, երբ Գենիկինը մոտենում էր Օռլոյին, Թալեաթ փաշան արտասահմանում սովետական ներկայացուցիչների հետ հանդիպումների ժա-մանակ կեղծ հեղափոխական էր ներկայանում, համակրան-քով էր խոսում սովետական իշխանության օգտին և Ռու-սաստանի հետ Թուրքիայի մերձեցման խնդիր էր հարուցում (11, № 179, 1922):

1919-ի նոյեմբերին թերթերը գրեցին, թե Թալեաթը Շվեյցարիայում էր, զբաղված երիտթուրքական նոր դավա-դրություններով (18, 13. 11. 1919):

Երբեմն Թալեաթը ճանապարհորդում էր իբրև «Կարմիր մահիկի» պատվիրակ: Շվեյցարիայում, թե Գանիայում նա ձեռքերը ծալած չէր նստում, այլ ամեն ինչ անում էր թուր-քական պետականությունն արդարացնելու համար: 1919-ին Հոլանդիայում II Ինտերնացիոնալի համագումարի պատգա-մավորների շրջանում նա նույն պրոպագանդան էր մղում: Նա փորձում էր ապացուցել, թե ոչ թուրքերի պայքարը օտարերկրյա գրգռությունների արդյունք են և փորձում էր թուրքական պետականության համար ապահովել սոցիալ-դեմոկրատների պաշտպանությունը:

Պատահական չէր, որ նախկին իթթիհադականներն Ադրբեջանն էին համարում գործունեության ակտիվ վայր: Այստեղ էին մուսավաթականները Թուրքիայի հետ միավոր-վելու իրենց պանթուրքիստական պլաններով: Այստեղից էր հնարավոր կամուրջ գցել դեպի Թուրքեստան: Նրանք նավթ-

առատ Բաքվի հարստութիւնները զավթելու մեջ էին տեսնում իրենց հաջողութեան հեռանկարը:

1920-ի սեպտեմբերին թուրքական թերթերը գրում էին, թե «Աղբբեջանը թուրքիայի օրգանիզմի անբաժանելի անդամն է», թե այն «կընկնի նրա մայրական գիրկը» (68, էջ 131): Պ. Մակինցյանը ժամանակին գրել է, թե «մեր հարեան Աղբբեջանը իր ողջ գիտական և գրական պաշարը այսօր ստանում է թուրքիայից» (21, էջ 202):

Խալիլ փաշան 1918-ին ղեկավարել էր թուրքական բանակի գործողութիւնները Կովկասում և լավ ծանոթ էր մարդկանց, պայմաններին, պրոբլեմներին: Ազգայնական շարժման պարագլուխները սրան առաջինը հանձնարարեցին անցնել Կովկաս («Դեմիր Ալի» — երկաթյա Ալի անվան տակ): Նախ, նա պետք է Բաքվում համաձայնութեան հասնէր մուսավաթի հետ քեմալական շարժմանը ֆինանսական օգնութիւն, փոխառութիւն կազմակերպելու գործում: 1919-ի սեպտեմբերից Բաքվում էր գտնվում ազգայնականների մի այլ բանագնաց՝ դոկտոր Յուադ Սաբիթը: 1919-ի նոյեմբերին Սըվասի քեմալական կոնգրեսին մասնակցում էին նաև մուսավաթական Աղբբեջանի զինվորական ներկայացուցիչները, որոնք հայտարարել էին, թե իրենց բանակը մասն է թուրքական ընդհանուր բանակի (18, 6. 2. 1920):

Երիտթուրքական նախկին սպաներ Սայիդ Շամիլը, Յուսուֆ Ջեմալ բեյը և ուրիշներ 1920-ի սկզբին հակասովետական խռովութիւններ էին հրահրում սովետական իշխանութեան դեմ Հյուսիսային Կովկասում: Բաքվից Դաղստան էր անցել տխրահռչակ նուրի փաշան: Բեքիր Սամին, որ նախկին երիտթուրք էր, Լլոյդ Ջորջին խոստումներ էր տալիս հակասովետական պայքարի մեջ ներքաշել Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին (78, էջ 255): 1920-ի Բաքվի կոնֆերանսին մասնակցում էր Քյազիմ Կարաբեքիրի ուղղակի ջանքերը հոգանոց մի պատվիրակութիւն:

Բազմաթիվ փաստեր վկայում են էնվերի ակտիվութիւնը ազգայնականների վրա ներազդելու, նրանց հետ համագործակցութիւն ստեղծելու, սովետա-թուրքական հարաբերութիւններում ակտիվ դեր ստանձնելու գործում:

էնվերն էր ապահովում սպաների, մասնագետների, զինքի, ռազմամթերքի, դեղորայքի հայթայթումը և առաքումը (Խտալիայի վրայով) դեպի Անկարա (91, էջ 43): Թուրք հեղինակ Օմեր Քյազիմը նրան համարում է Մ. Քեմալի ամենալավ գործակիցը: Էնվերը մեկ երևում էր Բեռլինում (Այի բեյ անվան տակ) անատոլիական բանակի համար գեներալ-հայթայթելու նպատակով, մեկ մեկնում Բաքու մասնակցելու Արևելքի ժողովուրդների համագումարին (1920-ի սեպտեմբեր), մեկ հայտնվում Բաթումում, փորձելով անձնական կոնտակտներ հաստատել թուրքական ազատագրական շարժման ղեկավարի հետ: Միայն անձնական հակակրակներ, հին մրցակցութեան փաստը Մ. Քեմալին ստիպում էին հեռու մնալ էնվերի ծառայութիւններն ընդունելուց, ինչի կարիքն իհարկե նա ուներ: Էնվերը համոզված էր, որ Սաքարիայի տակ Քեմալը պարտվելու էր, շտապում էր Բաթումի վրայով (1920-ի աշնանը) անցնել Անատոլիա և գործի գլուխ կանդնել (48):

Ապրիլով Բեռլինում, էնվեր փաշան փորձում էր իր շուրջը համախմբել «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան թափթիուկներին: Նա իր համախոհների հետ միասին հիմք դրեց «Մուսուլմանական հեղափոխական ընկերութեանը», որը պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի պրոպագանդա էր մղում: Նա իր ճյուղերը տարածեց Ռուսաստանի թաթարների, Անդրկովկասի և Միջին Ասիայի մուսուլմանների շրջանում: Անդրկովկասում գործը նախապես իրականացնում էր Խալիլ փաշան, որն անցել էր Տրապիզոն, այնտեղից կապեր հաստատել մուսավաթի հետ: Սա այն Խալիլ փաշան էր, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ե-րդ բանակի հրամանատարն էր և կոչել էր արաբական երկրամասերում: «Ե՛նչ են մեզ համար արաբները, — ասել էր նա մի առիթով: — Թողնենք այդ անիծյալ անապատ անզլիացիներին և գնանք Թուրքեստան: Այնտեղ ես կստեղծեմ մի կայսրութիւն իմ փոքրիկ Զինգիլի համար»: Նրան թվում էր, որ հասել է այդ ծրագրի իրականացման պահը (14, էջ 116):

Մուսավաթի ներսում պայքար էր գնում մի կողմից թուրքական, մյուս կողմից՝ անզլիական կողմնորոշումների

միջև: Պարսկաստանի քաղաքական դեմքերն էլ քնած չէին. սրանք էլ իրենց հերթին Ադրբեջանը Քեհրանի իշխանությանը ենթարկելու գիծն էին իրականացնում:

Մոսկվայից Բաքու անցած էնվերը Արևելքի ժողովուրդների համագումարում հանդես եկավ կեղծ հեղափոխական ճառով: Նրա նպատակը սակայն այստեղ խմբված բուրժուական նացիոնալիստներին կազմակերպելն էր: Գաղտնի բնակարանում էնվերը հավաքել էր մի շարք կատաղի պանիսլամիստների ու պանթուրքիստների՝ նրանց կոչ անելով ստեղծել սովետական իշխանության դեմ կռվելու հատուկ կազմակերպություն: Նա այդ հավաքում ներկայացավ որպես Միջին Ասիայում արդեն գործող նման մի կազմակերպության պարագլուխ և հակահեղափոխական հավաքի մասնակիցներին տվեց համապատասխան հրահանգներ (37, էջ 18):

Պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի շատագուցվածք էր համակված էնվերի ճառը, երբ նա ոգևորված խոսում էր Բաքվի համագումարի ամբիոնից: Նրան ամբիոնից ցած բերին թուրք կոմունիստ Մուստաֆա Սուբխին ու իր ընկերները: Գոտհարդ Նշկեն նկատում է, որ Բաքվի համագումարում (1920-ի սեպտեմբերի 4-ին) էնվեր փաշան անբարյացակամ վերաբերմունքի արժանացավ (48):

1920-ին էնվեր փաշան որպես թուրքական ազգային-ազատագրական շարժման ներկայացուցիչ եկավ Մոսկվա: «Զեկիստներ» գրքում Ռ. Արխիպովը և Ն. Միլշտեյնը գրում են, որ էնվերը մասնակիցն էր ու ղեկավարը «միջազգային ռեակցիայի» կազմակերպած հակասովետական արկածախնդրության: «Լինելով կատաղի պանթուրքիստ, էնվեր փաշան հենվում էր թուրքեստանի պանթուրքիստական և պանիսլամիստական բուրժուազգայնական խմբերի վրա»: Նա ոգեշնչում էր «զազավաթը» կամ «ջիհադը (անհավատների դեմ մահմեդականների սրբազան պատերազմը), կրոնական մոլեռանդություն գրգռում ընդդեմ սովետական իշխանության (37, էջ 17):

էնվեր փաշան չէր հրաժարվել իր պանթուրքիստական պլաններից: Մի կողմից նա փորձում էր իսլամի դրոշի տակ իր «կանաչ բանակը» ստեղծել ու նրա ազդեցությունը տա-

րածել Միջին Ասիայում, նաև Կովկասում ու Ադրբեջանում, մյուս կողմից, նա հույս էր փայփայում իր շուրջը համախրմբելով հին իթթիհադականներին ու Մուստաֆա Քեմալի համախոհ ազգայնականներին, վճռական դեր խաղալ Անկարայի գործերում:

Նախ Անկարայի տարբերակի մասին: 1920-ի ամռան, աշնան ամիսներին էնվեր փաշան երեսպաշտորեն փորձում էր վստահություն նվաճել Մոսկվայում, ցույց տալ, թե ինքն ավելի վստահելի էր, քան Մուստաֆա Քեմալը: Այն ժամանակ հեշտ չէր կոտհել, որ Միջին Ասիա անցնելով, նա ապրատամբություն էր բարձրացնելու Սովետական Ռուսաստանի դեմ, մոլլաների անունից ամենակտի «վերջնագիր» հրուպարտելով սովետական իշխանությանը: Անկարայի հարցում էնվերի աղմուկ-աղաղակը հաջողություն չունեցավ: Սակայն հիշատակության արժանի է Մուստաֆա Քեմալին նրա հղած մի նամակի (1920 հուլիսի 26) բովանդակությունը (45): Այն հրապարակեց Մոսկվայում Թուրքիայի նախկին ղեկավար Ալի Ֆուադ Զեբեոյը իր «Մոսկվա Հաթիրելերի» հուշերի գրքում (Ստամբուլ, 1955): էնվերը (թղթակցում էր Ալի բել կեղծանունով) գրում էր Քեմալին, որ արտասահման էր գնացել վարչապետ Իզզեթ փաշայի խորհրդով, եղել էր Ղրիմում, Կովկասում (իհարկե ծպտյալ), հետո Թալեաթի կանչով անցել էր Բեռլին: Բանտարկվել էր, ենթարկվել օղալին արկածների: Նա պատմում էր, որ համիսլամական, համաթուրքական նպատակներով հալիլ փաշան ուղարկվել էր Պարսկաստան: Զեմալ փաշան գնացել էր Աֆղանստան, որ ինքը նամակ էր հղել Կարաբեքիրին (1920-ի ամառ), նրան քեյաղբելով շուտափույթ հարձակվել Հայաստանի վրա ֆանի դեռ Սովետական Ռուսաստանը զբաղված էր սպիտակ լեհերի և վրանգեյի հետ կատաղի մարտերով: Նա Կարաբեքիրին հիշեցնում էր, որ «Կովկասը եռում էր ինչպես կաթսա», որ այնտեղ «մենք համացեղակիցներ և մուսուլմաններ ունենք, որոնք անհամբեր (?) սպասում են թուրքերի վերադարձին» (49, էջ 43—44):

էնվերը փորձում էր ազգայնականների վստահությունը շահել, ապացուցել, որ երկու տարուց ավելի ինքն ու իր ընկերները գործում էին իսլամի և թուրքական հայրենիքի

համար, որ իր նպատակը մուսուլմաններին շարժման գրդելն էր: Նա Մ. Քեմալից իրավունք էր պահանջում երկիր վերագառնալ, հայրենիքին համատեղ ծառայելու համար: Սակայն այս բանը նրան չհաջողվեց: Նա փորձեց դավադրության միջոցով, Տրապիզոնի վրայով երկիր մտնել, սակայն այստեղ նույնպես տապալվեց:

1921-ի հոկտեմբերին էնվերն անցավ Բուխարա: Այստեղ նրան դիմավորեցին «Կեցցե Քուրանը», «Կեցցե իսլամը», «Կեցցե էնվեր փաշան» լողունգներով: 1921-ի նոյեմբերին նա միացավ բասմալներին, անցավ նրանց գլուխ և կոթվ հայտարարեց Սովետական Ռուսաստանին: 1921-ի դեկտեմբերին նա արդեն հարձակում էր գործել կարմիր բանակի զորամասի վրա: Բուխարայի էմիրը նրան խորհուրդ էր տվել գնալ Քուրքիան ազատագրելու, իսկ պանթուրքիստ էնվերը պատասխանել էր, թե Միջին Ասիան «իր հայրենիքի մի մասն է», որ այնտեղի մարդկանց արյունը իր երակների մեջ հոսող արյունից է: Նրա պանիսլամական, պանթուրքական դոկտրինայի էությունն էր ստեղծել մի «կայսրություն», որի մեջ մտնելու էին Պարսկաստանը, Բուխարան, Խիվան, Աֆղանստանը և Քուրքիան (88, էջ 288):

Բուխարայում էնվերն իրեն անվանում էր «իսլամի բոլոր զորքերի հրամանատար», «խալիֆի փեսա», «Մահմեդի փոխարքա», հանդես էր գալիս պանիսլամիստական լողունգներով և պահանջում էր միավորել բոլոր մուսուլմաններին մեկ միջինասիական մուսուլմանական պետության մեջ: Նա անգլիացիների ցուցումով փորձում էր համախմբել բոլոր հակասովետական ուժերին: Նրա զորքի թիվը հասնում էր 20 հազարի: էնվերի հրահանգավորած Զանազակովը, Աբդարաշիտովը և ուրիշներ շուտով Քուրքեստանում ստեղծեցին մի հատուկ՝ «Ազգային միավորման կոմիտե», որը պետք է ակտիվացներ բասմալությունը: Իթթիհադականները լայն գործունեություն ծավալեցին սովետական իշխանություն դեմ, կապեր հաստատելով անգլիական, ճապոնական գործակալների հետ:

1922-ի մայիսի 19-ին «Բուխարայի, Խիվայի և Քուրքեստանի զինված ուժերի» ընդհանուր հրամանատար էնվեր փաշան վերջնագիր էր տալիս Մոսկվային՝ ճանաչելու այդ

երկրների անկախությունը, նա քաշելու կարմիր բանակը և ներփակ վերադարձնում էր 1922-ի ապրիլի 11-ին համառուսաստանյան Կենտրոնական պորժուդիր կոմիտեի կողմից իրեն տրված մանկատը: Նրա այդ լիտի վերջնադիրը տպվել էր «Իզվեստիա» թերթում (16, № 3, 1922), էնվերը նպանվեց 1922-ի օգոստոսի 4-ին Աֆղանստան անցնելու փորձ կատարելիս (37, էջ 22):

Երբ 1921-ի ապրիլին Թեհլերյանը սպանեց Բալեաթին (?), Անկարայում լույս տեսնող ազգայնական «Ճնի Գյուն» և «Հուրիմիթ-ի Մելիե» երկու թերթերն էլ ողբում էին մեծ մարդասպանի մահը: «Ճնի Գյունը» նրան անվանում էր «հայրենիքի համար զոհված մեծ հայրենասեր», համարում էր «քաղաքական զիպանտ» և կոչ էր անում «ողջուն տալ նրա թարմ շիրմին և խոնարհվելով համարել նրա աչքերը»: Թերթը նրան համարում էր «հանճարեղ, շեր տարակուսում, որ պատմությունը նրան արդարացնելու էր» որպես Քուրքիայի ամենամեծ մարդու: Թերթը կոչ էր անում թուրքերին շարունակել Թալեաթի և երիտթուրքերի գործը «միևնույն ոգով, միևնույն ավանդույթով ու եռանդով» (79, էջ 84):

1921-ի հուլիսին ամերիկյան «Քարբնտ հիսթրի» ամսագիրը տպագրեց «Ճնու Թալեաթի սպանողն արդարացվեց» հոդվածը: Նրա հեղինակն էր Զորջ Ռ. Մոնտգոմերին: Հոդվածագիրը նկարագրելով Բեռլինում կայացած Սողոմես Թեհլերյանի դատական պրոցեսի մանրամասները, գրում է, որ «հայի դատը վերածվեց սպանված Թալեաթ փաշայի՝ պատերազմի մեծագույն հանցագործի դատի: Այն վերածվեց դատի ընդդեմ գերմանական զինվորական իշխանությունների, որոնք թույլ էին տվել իրականացնելու կոտորածները, համենայն դեպս շրոջոքելով դրանց դեմ»: Իստավարությունում գերմանական գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը հանդես էր եկել որպես վկա և հաստատել թուրքական իշխանությունների վայրենաբարո գործողությունները:

Թալեաթի սպանության համար Թեհլերյանի դեմ հարձակումներ կատարած թուրք հեղինակներին առաջին հակահարվածը տրվեց սովետական մամուլի էջերում: «Ճնի Վոստոկ» ամսագիրը հատուկ դրախոսական գրեց Խուրջ հեղինակի ստահոգ պնդումները դեմ: Թուրք Մաննուր Ռիֆաթը

Թալեաթի սպանութիւնից և Թեհլերյանի դատավարութիւնից հետո լույս ընծայեց երկու քաղաքական-հրապարակախոսական ակնարկ «Թալեաթ փաշայի սպանութեան գաղտնիքը» և «Թալեաթ փաշայի սպանողին պրոցեսը ինչպես այն ընթացավ և ինչպես ավարտվեց» (96): Այս երկու ակնարկն էլ գրված են կեղծ ու ստահող փաստերի հիման վրա: Հայկական հարցի էութիւնը, ծագումն ու զարգացումը Մանսուր Ռիֆաթը բացատրում է անգլիական ու ցարական ինտրիգներով ու պրոպագանդայով: Նա միսիոներներին է վերապահում հայ հեղափոխականների գործունեութիւնը «ղեկավարելու» պատիւը: Ըստ այս հեղինակի, անգլիական եկեղեցականներն էին իրականացրել հայ երիտասարդութեան հեղափոխական դաստիարակութիւնը: Նա չի ժխտում հայ ժողովրդի հնտապնդումներն ու կոտորածը Արևմտյան Հայաստանում: Նա լուրջ փորձում է ժխտել երիտթուրքական կառավարութեանը վերագրվող պլանային, ծրագրված գենոցիդը: Անդրադառնալով այս պնդումներին, սովետական հեղինակ Ս. Միրնին տակավին 1923-ին գրում էր, թե հիշատակված վկայութիւնները հաստատում են այն, ինչ փորձում է ժխտել Ռիֆաթը, այսինքն, որ «հայկական կոտորածը կազմակերպել էր թուրքական կառավարութիւնը» (55, էջ 499—500):

Թեհլերյանի դատավարութիւնը վերածվեց մի մեղադրական ցույցի՝ ընդդեմ երիտթուրքական մարդասպանների:

Համաշխարհային հասարակական կարծիքը շարունակում է դատապարտել Թալեաթին: Իսկ թուրքական պետականութիւնը Թալեաթին հիշում ու պատիվներ է տալիս ինչպես անում են ազգային հերոսների նկատմամբ:

* * *

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիան այնքան խեղճացած, պառակտված ու թուլացած նկարագիր ուներ, որ Արևմուտքում ոմանք կարծում էին, թե բավական է Թուրքիային թողնելին միայնակ, այն ինքն իրեն կփլվեր և կբաժանվեր կտորների: Լիոյդ Ջորջի խորհրդականները լավատեսորեն կարծում էին, որ առանց մեծ ջանք գործարքե-

լու հսարավոր էր տեր դառնալ հսկայական երկրամասերի (72, էջ 96):

Արևմտյան տերութիւնների ղեկավարները փարիսեցիաբար առաջին համաշխարհային պատերազմի նպատակներից մեկը հռչակել էին նաև հայերի ազատագրումը թուրքական լծից: 1918-ի նոյեմբերի 6-ին Համայնքների պալատում հայկական հողերի մասին արած հայտարարութեան մեջ Բալթորն ասաց, որ հայերի ազատագրումը թուրքական կամայականութեանից քննարկվում է որպէս Անգլիայի մերձավորարևելյան քաղաքականութեան մի կարևոր մաս և համոզմունք արտահայտել, որ այդ գործը կպսակվի բարեհաջողութեամբ (93, էջ 10): Վուդրո Վիլսոնն ասում էր. «Հայերը կստանան այն, ինչ նրանց պարտք է պատմութիւնը»:

Այն ժամանակ բոլորը միաձայն ասում էին. «Թուրքը՝ որպէս կառավարող, անհնարին բան է: Քրիստոնյա ազգերի նկատմամբ թուրքական կառավարութիւնը պետք է վերացվի» (71, էջ 136): Նույն ոգով էին արտահայտվել անգլիական պետական գործիչները՝ Լիոյդ Ջորջն ու Քերոլտը, ֆրանսիացիներ Կլեմանսոն և Բրիտանը: Բայց միայն խոսքով, հրապարակավ, իսկ գործով, գաղտնի համաձայնագրերով նրանք հետապնդում էին իրենց պետութիւնների իմպերիալիստական ծրագրերի իրականացման նպատակներ:

Երբ դաշնակիցների միջև տարակարծութիւնները հարթելու, 1916-ի «Սայքս Պիկո» համաձայնագրում նախատեսված ազդեցութեան սլորտները դաշնակիցների միջև ճշտելու նպատակով պրեզիդենտ Վիլսոնի նշանակած Հենրի Զ. Կինգի (Օհայոյի Օբերլին կոլեջի պրեզիդենտ) և Չարլզ Ռ. Կրեյնի (Հայաստանում և Սիրիայում ամերիկյան «Ռիլիֆի»՝ նպաստամատուց կոմիտեի տնօրեն) հանձնաժողովը մի քանի ամիս Թուրքիայում, Սիրիայում, Հայաստանում շրջագայելուց, ուսումնասիրութիւններ կատարելուց հետո ներկայացրեց իր զեկուցագիրը, այնտեղ Թուրքիայից հայերի անջատվելու «գլխավոր և առաջնային» պատճառն արձանագրված էր հայկական կոտորածը (74, էջ 222—223):

Հանձնաժողովի ուսումնասիրութիւնը տևեց 41 օր՝ 1919-ի հունիսի 10-ից մինչև հուլիսի 21-ը: Հանձնաժողովի

ներկայացրած դեկուցագրի առաջին կետում հիշատակվում էր հայերի փոքրամասնության փաստը, իսկ երկրորդ կետում անհրաժեշտ էր համարվում Միջազգետը, Սիրիան, Պաղեստինը Թուրքիայից անջատելու հետ մեկտեղ անջատել նաև Հայաստանը, որը ենթարկվել էր վատ կառավարման և աննկարագրելի կոտորածների սարսափներին (74, էջ 222—227): Ընդ որում, Թուրքիայից հօգուտ Հայաստանի անջատվող տերիտորիան ճշտելիս պետք է հաշվի առնվեին 1894—1896, 1908—1909, 1915—1916 թթ. կոտորածների կորուստները (74, էջ 238):

Թուրքական տիրապետությունից Հայաստանն ազատագրելու պաշտպանությունը հանդես էին գալիս Եվրոպայի ու Ամերիկայի դեմոկրատական հասարակական շրջանները (Անատոլ Ֆրանս, Մեյե, Բերտրան Ռասսել, Մարկվարտ, Կարլ Լիբկնեխտ և շատ ուրիշներ):

1919-ի հուլիսին Լյուցերնում գումարված II Խնտերնացիոնալի կոնֆերանսի 5-րդ բանաձևն արտահայտում էր սոցիալիստական ու բանվորական կուսակցությունների տեսակետը: Այնտեղ համերաշխություն էր հայտնվում կոտորածի ենթարկված հայ բնակչությանը: Բանաձևը խաղաղության կոնֆերանսի մասնակից պետություններից պահանջում էր միջոցներ ձեռք առնել բարբարոսական սիստեմի հետևանքների դեմ, մի բան, որ արդեն թափանցել էր նաև Կովկաս: Կոնֆերանսը դաշնակից կառավարություններից պահանջում էր գործնական միջոցներ ձեռնարկել Հայաստանում, մինչև որ կկայունանար իրադրությունը, անվտանգություն կերաշխավորվեր այս շրջանի բոլոր բնակիչներին (85, էջ 11):

1919—1920 թթ. դաշնակցական կառավարության բաղաբական-գիվանագիտական ամբողջ գործունեությունը նպատակադրված էր Անտանտի տերությունների օգնության վրա հենվելուն, նրանց միջոցով «միացյալ, անկախ Հայաստան» ստեղծելուն: Դրանով իսկ ոտնահարվում էր հայ ժողովրդի համար ավանդական բախտորոշ աուսական կողմնորոշումը:

Հայկական երկու պատվիրակություններ էին ուղարկված Փարիզ՝ խաղաղության կոնֆերանս (1919 հունվար—1919 հունիս): Մեկը գլխավորում էր Պողոս Նուբար փառան, որը

դեռևս 1912-ից կաթողիկոսի կողմից պաշտոնական հանձնարարությունը առաքելություն ուներ Եվրոպական պետությունների մոտ պաշտպանելու հայոց դատը, մյուսը գլխավորում էր Ավ. Ահարոնյանը որպես հայկական հանրապետության, այսինքն՝ Ռուսահայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ: Սրանցից ոչ մեկը կոնֆերանսին մասնակցելու իրավունք չունեցավ, որովհետև Հայաստանը՝ Անտանտի այդ «փոքրիկ դաշնակիցը» (ինչպես նրան անվանում էին) պատերազմող կողմ չճանաչվեց (92, հ. I, էջ 362—363): Նշենք, որ սրանք երբեք միասնաբար հանդես չեկան, համաձայնեցված ծրագիր առաջ չբաշխեցին, ավելի շատ կովեցին ու վիճեցին, ընկան նաև ծիծաղաշարժ իրավիճակների մեջ, չկարողանալով համատեղել արևմտահայության և արևելահայության շահերը: Նրանց գործողություններն իրարամերձ էին: Պողոս Նուբարը չէր ճանաչում Երևանի դաշնակցական կառավարությանը իբրև ամբողջ հայության ղեկավար, գաշնակներն էլ չէին ճանաչում նրա լիազորությունները:

Երբ հայոց պատգամավորներին թույլ չտվին մասնակցելու խաղաղության կոնֆերանսին, 1919-ի փետրվարի 28-ին մի բողոքի ժողով հրավիրվեց Փարիզում, որին մասնակցում էին Ա. Չոպանյանը, Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսը, Թ. Վելլիանտիսին, գ-ր Ս. Դլուցկին, Մ. Վարանդյանը և ուրիշներ: Նախագահում էր «Collège de France-ի դասախոս հայագետ Անտուան Մեյեն: Ա. Չոպանյանը մասնակիցներին հիշեցնում էր թուրքական դաժանությունները, կոտորածը, աքսորը: Նա ասում էր, որ «հայ ազգը շնայած վերքերով ու արյամբ է պատված, բայց դեռ կանչում է», որ «մեռյալը օսմանյան կայսրությունն է»: Նա պահանջում էր՝ «Հայաստանը պետք է ճանաչվի որպես դաշնակիցների կողքին կոված պետություն, ճանաչվի նրա անկախությունը, նրա պատվիրակներին թույլ տրվի մասնակցելու խաղաղության կոնֆերանսի նիստերին»:

Արդեն 1919-ի փետրվարի 28-ին Փարիզում գումարված մի ժողովում Մ. Վարանդյանը բողոքում էր Արևմուտքի դիվանագետների բռնած դիրքից. «Մեծ անարդարություն է, որ Հայաստանին թույլ չի պրվում մասնակցելու խաղաղության կոնֆերանսին: Ոչ մի երկիր նրա շահի չի սնուծել

պատերազմից, շի թափել այնքան արյուն իր ազատագրման ու դաշնակիցների հաղթանակի համար», — հայտարարում էր նա (94, էջ 24): Հայ ազգային գործիչները տեսնում, հասկանում էին Անտանտի տերութունների քաղաքականութունը, նրա ոչ հայանպաստ բովանդակությունը, բայց և շարունակում էին հին ընթացքը: Մ. Վարանդյանը բողոքում էր, բայց ինքն էլ չգիտեր թե ում. «Բոլորն ընդունում են, որ հայերը սկզբից մասնակցել են պատերազմին, բոլորը ճանաչում են հայկական պետությունը, բայց ոչ մեկը այդ մասին պաշտոնապես չի ուզում հայտարարել. ձիշտ է, կոնֆերանսում հայերին լսեցին, բայց լսելու են նաև թուրք-թաթարներին, որոնք դավաճանեցին ու պայքարեցին դաշնակիցների դեմ: Նրանք նույն ընդունելությունն են վայելելու ինչ որ հայերը: Դա անարդարացի է, դրա դեմ պետք է բողոքել ամբողջ ուժով» (94):

Թուրքական հարցը Փարիզի կոնֆերանսում քննարկվում էր որպես «նուսական հարցի» հետ սերտորեն առնչվող խընդիր և լուծվում էր իմպերիալիստական տերությունների հակասովետական ինտերվենցիայի ընթացքին համապատասխան: Կոնֆերանսում խոր հակամարտություն կար ինչպես հաղթողների և պարտվողների, այնպես էլ հաղթողների միջև (անգլո-ֆրանսիական, անգլո-ամերիկյան ախոյանություն): Պայքարը մղվում էր աշխարհը վերաբաժանելու, նոր երկրների, ժողովուրդների ստրկացումը դիվանագիտորեն ձևակերպելու շուրջը, որի հիմքը դրվել էր տակավին 1916-ին կնքված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի պայմանագրով:

Տալով Վերսալի հաշտության պայմանագրի գնահատականը, Վ. Ի. Լենինն ասում էր. «Դա շլված, թալանչիական հաշտություն էր, որը տասնյակ միլիոն մարդկանց, այդ թվում ամենաքաղաքակիրթ մարդկանց ղնում է ստրուկների վիճակի մեջ» (1, հ. 31, էջ 402—403): Անտանտի երկրների ղեկավարները՝ Լյուդ Ջորջը և Կլեմանսոն, Վուդրո Վիլսոնը և Սոնինոն ձգտում էին մեկը մյուսից առաջ անցնել օսմանյան կայսրության ժառանգությունը բաժան-բաժան անելիս: Անգլիան գրավել էր Բաղդադի և Մոսուլի վիլայեթները (այժմյան Իրաքը), Պաղեստինը, այժմյան Հորդանանը, պայքարում էր դրանք իր ձեռքում պահելու, Կ. Պոլսի և

նեղուցների վրա իր հսկողությունը հաստատելու համար: Ֆրանսիան գրավել էր Լիբանանը և Սիրիայի մի մասը, Կիլիկիան և աշխատում էր այդ ղավթումները ձևակերպել կոնֆերանսում: ԱՄՆ-ը հավակնում էր Կ. Պոլսին, նեղուցներին և Հայաստանին, փորձում էր ստանալ դրանց մանդատը: Ըստ պետական ղեկավարամենտի պատրաստած քարտեզի, Թուրքիան բաժանվում էր երեք մասի՝ 1) բուն Թուրքիա, 2) Կ. Պոլիս և նեղուցներ, 3) Հայաստան: Եղավ մի պահ, երբ Վիլսոնը հարց էր դնում իրեն հանձնել ամբողջ Թուրքիայի մանդատը. Հունաստանը, Իտալիան հավակնում էին Արևմտյան և Հարավարևմտյան Անատոլիայի առափնյա տերիտորիաներին:

Դեռևս 1919-ի փետրվարի 4-ի Քե դ'Օրսեյի մինիստր Պիշոնի առանձնասենյակում գումարված նիստում քննարկվում էին Հունաստանի, փոքրասիական տերիտորիաների հարցերը: Նիստին մասնակցում էին Վիլսոնը, Լանսինգը, Լյուդ Ջորջը, Բակֆորը, Կլեմանսոն, Պիշոնը, Օրլանդոն, Սոնինոն, բարոն Մակինոն, Վենիզելոսը և ուրիշներ: Երբ խոսք բացվեց Տրապիզոնի շրջանի հույների կողմից պրեզիդենտ Վիսլոնին հղված խնդրագրի շուրջը, որով նրանք Թուրքիայից անջատվելու խնդիր էին հարուցում, Վենիզելոսն առանց երկբայության հայտարարեց, որ Տրապիզոնի վիլայեթը պետք է հայկական վեց վիլայեթների, Ադանայի և ոռուսաց Հայաստանի հետ միասին մաս կազմի նոր ստեղծվող հայոց պետության: Երբ Լյուդ Ջորջն իր տարակուսանքն արտահայտեց Կիլիկիայի վերաբերյալ, Վենիզելոսը նորից պնդեց, որ Հայաստանը պետք է ներառնի Արարատ լեռան շուրջը գտնվող բոլոր տերիտորիաները (92, հ. III, էջ 873):

1919-ի մայիսին ձգտելով փաստի առաջ կանգնեցնել Փարիզի կոնֆերանսի մասնակիցներին, ներգործել նրանց վրա, Երևանում՝ Հայաստանի հանրապետության առաջին տարեդարձի օրը Հայաստանը հռչակվեց «Միացյալ և անկախ»: Այսինքն, հայկական կառավարությունը հրապարակեց իր պահանջախնդրությունը Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի նկատմամբ:

Սակայն Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքումը ձգձգվեց (մինչև 1923-ի Լոզանի կոնֆերանսը): Սա

պայմանավորված էր միջիմպերիալիստական հակասություններով և մրցակցությամբ, հակասովետական ինտերվենցիայի առկայությամբ, Քուրքիայում սկիզբ առած ազգային-ազատագրական շաժման փաստով:

Սամանյան կայսրության ժառանգությունը յուրովի տրեօրինելու իմպերիալիստական տերությունների քաղաքականությունը հանդիպեց յուրջ խոչընդոտների: Արևելքի նկատմամբ Սովետական Ռուսաստանի հռչակած նոր սկզբունքները լայն արձագանք գտան աշխարհում: Սովետական Ռուսաստանի դեմ Անտանտի սանձազերծած դաժան կոիվն օրգանապես միահյուսվում էր հակազաղութային պայքարը խեղդելու իմպերիալիստական պլանների հետ: Հենվելով հեղափոխական Ռուսաստանի հզոր հակաիմպերիալիստական պայքարի վրա, քեմալական շարժումը բռնեց Անտանտի թելադրանքին չենթարկվելու, նրա կողմից պարտադրված պահանջները մերժելու ուղին:

1920-ի հունվարի 28-ին Կ. Պոլսում թուրքական պառլամենտի ընդունած «Թուրքական ազգային ուխտը» բանաձևեց 1919-ի հուլիս-սեպտեմբերին էրզրումի և Սըվասի քեմալական շարժման համաժողովների ծրագրային հարցադրումները, ազգայնական պայքարի նպատակներն ու ծրագրային դրույթները: Ակնբախ էր քեմալական շարժման երկակիությունը. անկախության համար, իմպերիալիզմի դեմ պայքարի արդարացի բնույթը և թուրքական կայսրության ամբողջականությունը փրկելու, ճնշված ժողովուրդների իրավունքները դաժանությամբ ոտնահարելու, մահմեդական ռեակցիոն խալիֆաթը, սուլթանի իշխանությունը պահպանելու ձրգտումը: Մուստաֆա Քեմալն այդ օրերին Կ. Պոլիս սուլթանին հղած մի հեռագրում շատ բացորոշ էր արտահայտվում. «Ազգային շարժումը ծայր առավ նփիրական հայրենիքն ու ազգը մասնատելու վտանգից փրկելու և հույների ու հայերի մտադրություններին շղոհաբերելու նպատակով»:

Առանձնապես շեշտում էր հակահայկականությունը, փորձում էր հաստատել թուրքիայի «անվիճելի» իրավունքն այն տերիտորիաների նկատմամբ, որոնք օսմանյան կայսրության փլուզման պայմաններում պետք է անցնեին սուլթանական բռնապետության դարավոր լուծը թոթափել ցանկա-

ցող ժողովուրդներին: Այդ օրերին Քեմալն անհնարին էր համարում գեթ մի թիզ հող հանձնել Հայաստանին կամ որևէ այլ պետության: Ազգայնականներն ինքնուրույն և անկախ պետական գոյություն էին պահանջում թուրք կամ թուրքալեզու ժողովուրդների համար և վճռականորեն հանդես էին գալիս արարների, հույների, քրդերի, հայերի ինքնորոշման դեմ: Մուստաֆա Քեմալն ասում էր. «Մենք կապրենք կամ կկործանվենք ազգային ուխտի հետ միասին»:

Արդեն 1919-ի կեսերից Անատոլիայի վրա իր հսկողությունը հաստատած Մուստաֆա Քեմալից որևէ բան ստանալ զինված ուժի միջոցով Հայաստանի հանրապետությունն ի վիճակի չէր: Գիվանագիտական ուղին, որևէ ուղղակի կապի հաստատումը նրանց միջև երբևէ չէր քննարկվում: Միակ ուղին դաշնակցական գործիչները շարունակում էին որոնել տասնամյակների բնթացքում հայ ժողովրդին ոչինչ չտված Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի և Իտալիայի կառավարությունների մոտ, վերսալյան դիվանագիտության ֆորումներում:

1920-ի ապրիլի 18—26-ը Սան-Ռեմոյի (Իտալիա) Դևաշան ապարանքում գումարվեց Անտանտի տերությունների գերագույն խորհրդի նիստ: ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչը կոնֆերանսին մասնակցում էր որպես դիտորդ:

Այստեղ քննարկվեցին թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքման, տերիտորիալ հարցեր, այդ թվում Հայաստանին վերաբերող մանրամասները:

Հայաստանին վերաբերող հարցերի քննարկման նիստերին հրավիրվում էին Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը և ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը:

Դա 1920-ի ապրիլին էր, երբ հաղթական կարմիր բանակը ազատագրելով Հյուսիսային Կովկասը, մոտենում էր Անդրկովկասի սահմաններին: Իմպերիալիստական շրջանները ձգտում էին կանխել սովետական իշխանության հաստատումը Անդրկովկասում: Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի «անկախությունը» շեշտելու Անտանտի դիրքորոշումը այս փաստով էր պատճառաբանվում: Իսկ այդ դիրքորոշումը հանգեց այն բանին, որ Հայաստանին խոստացան և պայ-

մանագրի նախագծի մեջ մտցրին արևմտահայկական վիլայեթները, թեև սահմանների վերջնական ճշգրտումը հանձնարարվեց պրեզիդենտ Վիսլոնին: Վերջինս միայն 1920-ի դեկտեմբերին հրապարակեց իր եզրակացությունը, ըստ որի ամբողջ Հայաստանի տերիտորիան կազմելու էր մոտ 130 հազար կմ²: Այս տերիտորիայի գերակշիռ մասը գտնվում էր թուրքական բանակի ձեռքում և այն վերստանալու համար ուժ էր հարկավոր: Թեև 1918-ի հոկտեմբերի 30-ին Մուրթուսի դինազագարի 5-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվել էր ցրել բանակը և միայն աննշան ուժեր ունենալ ներքին կարգ ու կանոնի պահպանման համար, սակայն նա ոչ միայն անտեսում էր իր պարտավորությունը, այլև բանակը վերակազմելով ձգտում էր նոր տերիտորիաների զավթման Անդրկովկասում:

Սան-Ռեմոյում գլխավոր կռիվը նավթի համար էր: ԱՄՆ-ի կառավարողները դժգոհ էին Մոսուլի նավթից զրկվելու համար: Անգլիան և Ֆրանսիան տակավին 1919-ի ապրիլին «Բերանժե-լոնգ» համաձայնագրով միմյանց միջև բաժանել էին այդ նավթը, իսկ այժմ Սան-Ռեմոյում ձևակերպեցին այն «միջազգային իրավունքով»:

Շուտով ֆրանսիական զորքերի թիվը Մերձավոր արևելքում հասավ 80 հազարի: Ֆրանսիան իր հարվածներն ուղղեց արաբների դեմ: Այստեղ ֆրանսիական կառավարողները չէին տրտնջում ուժերի պակասությունից, ինչը նրանք անում էին ամեն անգամ, երբ քննարկվում էր թուրքական ուղն-ձգությունների դեմ Հայաստանի հանրապետությանը զինված ուժով օգնելու հարցը: Ֆրանսիական բանակը կիբանանում ցրում էր արաբական ազգային ժողովները, Սիրիայում իր հսկողությունը տարածում Դամասկոսի և Հալեպի վրա՝ կախաղան բարձրացնելով արաբ հայրենասերների, նույն բանն անգլիացիներն անում էին Պաղեստինում և Իրաքում:

Այս իսկ տեսակետից արևմտյան դիվանագիտության գործողությունները Հայաստանի նկատմամբ մասնավոր բան չէին. այն պետք է տեսնել և մեկնաբանել Սովետական Ռուսաստանի դեմ ընդհանուր իմպերիալիստական քաղաքականության և Մերձավոր արևելքում նվաճողական պլանների լույսի տակ: Հայաստանի հարցը երբեք լուկալ խնդիր չէր

արևմտյան դիվանագիտության համար և վերջինս չէր դեկավորում հայասիրական, ֆիլանտրոպիական մղումներով: Տվյալ դեպքում Հայաստանը նրանց հետախուզում էր. ա) հակասովետական պլանների իրականացման, բ) մերձարևելյան ֆարտեզը իմպերիալիստական տերությունների ռազմաֆաղափական, տնտեսական շահերին համապատասխան վերածնելու առումով: Ընդ որում, այդ խնդիրներն իրականացնելու համար մանր դրամի դեր պետք է կատարեին Հունաստանն Արևմուտքում, իսկ Հայաստանը՝ Արևելքում: Այս միջոցով պետք է ճնշում գործադրվեր Թուրքիայի վրա՝ համաձայնվելու Անտանտի «խաղաղության» պայմաններին:

Մուստաֆա Քեմալի համախոհ դիվանադեմոստրացիաները քաղաքագետները ճարակորեն խաղում էին անգլո-ֆրանսիական հակասովետիզմների վրա, ձաղկում Անգլիայի քաղաքականությունը, նրա պարագլուխների (Լ. Ջորջ, Քերզոն) հակաթուրքական գործողությունները, հայհույում Վիլսոնին, հուլյներին մեղադրում բարբարոսության մեջ, արդարացնում երիտթուրքերին, նաև Աբդուլ Համիդ II-ին, փորձում ապացուցել, որ պանիսլամիզմը առաջացել էր Անգլիայի «սխալ» քաղաքականության մեղքով (86, էջ 3—5): Այս գործիչները ճկուն ձևով օգտագործեցին Մերձավոր արևելքում Անգլիայի հաշտություններից դժգոհ ֆրանսիացի տնօրեններին, կայունացնելու համար ազգայնական ուժերը:

Լոյդ Ջորջի և Քերզոնի, Կլեմանսոյի և Միլերանի, ամերիկյան պետական գործիչների խոսքի ու գործի տարբերությունն ակնբախ է դառնում, երբ ծանոթանում ենք Մերձավոր արևելքի տարբեր մասերում Անտանտի տերությունների գաղութային ուժերը հաստատելու մանրամասներին, զորքերի տեղաշարժերին, դիվանագիտական փաստաթղթերին:

Գերագույն խորհրդում 1920-ի ապրիլին նախագահ Կլեմանսոն ամփոփելով նիստը, եզրակացնում էր. «Ֆրանսիան ոչինչ չի կարող անել, ներկայումս Ամերիկան ևս ոչինչ չի կարող անել: Մենք է տեսնել որպես արդյունք այս ամենի, արդյոք հայերը կմնան»:

Լոյդ Ջորջն ապրիլի 20-ի նիստում ուղղակի հայտարարում էր, եթե հայերը «ի վիճակի չեն պաշտպանել իրենց սեփական սահմանները, ապա ինքը կարծում է, որ աշ-

խարհում նման մի ժողովրդից ոչ մի օգուտ չկա և դաշնակից կառավարութուններից ոչ մեկը պատրաստ չի լինի օգնելու նրանց թեկուզ մեկ գումարտակով»։ Ահա սա էր իմպերիալիստական քաղաքագետների բարոյականությունը։ Առանց մի գումարտակ տալու, արևմտյան դիվանագիտությունը Սևրի սեղանին էր դնելու Սան-Ռեմոյի նախագիծը, նախապես իմանալով, որ այն գործնականում դատապարտված է ձայնողման։

Սան-Ռեմոյում հիշատակվում էր այն կողմը, որ «ներկայումս էրզրումը թուրք ազգայնականների կենտրոնն է։ Որևէ մեկը պետք է թուրքերին դուրս բջի այնտեղից։ Նա գտնում էր, որ հայերը, որոնք չկարողացան պաշտպանվել կոտորվելուց, չեն կարողանա գրավել մի ամրոց, որը ուսական բանակներին է դիմադրել։ «Եթե կոնֆերանսը հռչակեր պայմանագրում, որ էրզրումը պատկանում է Հայաստանին, գործարքը կմնար գործարք թղթի վրա, առանց կենսագործելու հույսի...»։ Պատասխանելով Հայաստանի հանրապետության պատվիրակների պնդմանը, թե առանց էրզրումի հայերը չեն կարող գոյություն ունենալ, Լոյդ Ջորջն ասում էր. «Եթե Հայաստանը չի կարող գոյություն ունենալ առանց էրզրումի, հայերը չեն կարող գոյություն ունենալ առհասարակ։ Տերությունները չեն կարող վերցնել այն և հանձնել նրանց, իսկ նրանք էլ իրենք չեն կարող վերցնել»։ Սա այն Լոյդ Ջորջն էր, որ 1917-ի գարնանը Գլազգոյում արտասանած իր ճառում պահանջում էր «ազատագրել» Միջագետքը և Հայաստանը թուրքական լծից և նրանց բախտը հանձնել «ավելի արդարացի կառավարման» (44, էջ 63)։ 1920-ի մայիսին ԱՄՆ-ի կոնգրեսի սենատին հղած իր ուղերձում պրեզիդենտ Վիլսոնը շեշտում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված չարագործությունը, նրա կրած տանջանքներն ու զրկանքները։ Նա ասում էր, որ հաստատված է զանգվածային կոտորածների մասին ճշմարտությունը (76)։ Բայց գործնականում իմպերիալիստները զբաղված էին իրենց գործերով։ 1920-ի հունիսին ԱՄՆ-ի կոնգրեսն արդեն ձևականորեն մերժեց Հայաստանի և Կ. Պոլսի մանդատի ստանձնումը ԱՄՆ-ի կողմից։ Երբ ամերիկյան եկեղեցու ղեկավարները բրիտանական կառավարական մարմին-

ների հետ միասին հանդես եկան հույներին և հայերին շարժող թուրքիայի ազգայնական իշխանություններին կարգի հրավիրելու պահանջով, ԱՄՆ-ը մերժեց փոքրամասնություններին պաշտպանության տակ վերցնելու խնդրանքը (79, էջ 82—83)։

1920-ի մայիսի 11-ին Փարիզում Կ. Պոլսի սուլթանական կառավարության պատվիրակ Թեֆիկ փաշային հանձնվեց խաղաղության պայմանագրի դաշնակիցների նախագիծը և պատասխանի համար տրվեց մեկ ամիս ժամանակ։ 1920-ի հուլիսի 22-ին սուլթանի նախագահությանը հավաքված «Մեծ դիվանը» որոշեց ստորագրել խաղաղության պայմանագիրը։ Վերջապես 1920-ի օգոստոսի 10-ին Սևրում կնքվեց խաղաղության պայմանագիր, մեկ կողմից, Բրիտանական կայսրության, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի և մի շարք այլ պետությունների և, մյուս կողմից, Թուրքիայի միջև։ Պայմանագրի տակ դրված էր նաև «Հայկական հանրապետության պատվիրակության» նախագահ Ավ. Ահարոնյանի ստորագրությունը։ Պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող գրված խավոր հոդվածներում ասված էր.

«Հոդված 38. Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հայաստանը ինչպես այդ բանն արգեն արել են դաշնակից տերությունները, որպես ազատ և անկախ պետություն»։

«Հոդված 89. Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանազատումը թողնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների որոշմանը և ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես և այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին ղեկի ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տերիտորիաների ապառազմականացման վերաբերյալ» (15, էջ 672—680)։

Սևրի պայմանագիրն ազդարարեց, որ Ֆրանսիան Կիլիկիան «զիջում է» Թուրքիային։ Կիլիկիայի հայությունը թողնելով էր բախտի քմահաճույթին, թուրքական մարտաշունչ նացիոնալիզմին դեմ հանդիման։

Սակայն Սևրի պայմանագրի տակ ստորագրեցին սուլթա-

նի ներկայացուցիչները, որոնք փաստորեն չէին ներկայացնում Թուրքիան: Կ. Պոլսում սուլթանը 1920-ի մարտի 16-ից դաշնակից օկուպացիոն բանակի գերին էր, իսկ Անատոլիայում (Անկարա կենտրոնով) ունալ իշխանությունը Անտանտին հակադրված Մուստաֆա Քեմալի ձեռքում էր: Այնուամենայնիվ, Կ. Պոլսի կառավարությունը նույնպես չէր շտապում այն սատիֆիկացնել: Պայմանագիրն աշդպես էլ չվավերացվեց: ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները հրաժարվեցին ստորագրել Սևրի պայմանագիրը: Ֆրանսիական կառավարությունն առաջինը բույկոտեց Սևրի պայմանագրի կատարումը, դժգոհ լինելով անգլիական դաշնակցի ավելի մեծ ավարտությունից: Ֆրանսիական դիվանագետները գաղտնի կապերի մեջ մտան Մ. Քեմալի հետ, բռնեցին գիշումների ուղին, միայն թե «աշխարհում միակ ուժեղ բանակը» (Թուրքականը) հանդես գար բույկոտների դեմ:

Անգլիական բանագնացները շփման մեջ մտան Անկարայի հետ, հանդիպումներ ունեցան Մ. Քեմալի հետ դեռևս 1920-ի ապրիլին, իսկ ֆրանսիացիները՝ մայիսին: Թուրքիան իրենց կողմը քաշելը, Անտանտի պլաններին ծառայեցնելը, սովետական իշխանությանը հարվածելը, Անգրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից հեռու պահելը նրանց գլխավոր նպատակն էր: Անտանտի տերությունները վրաստանի և Ադրբեջանի ինքնուրույն գոյությունը ճանաչեցին դե-ֆակտո 1920 հունվարի 12-ին, Հայաստանի հանրապետությունը՝ հունվարի 19-ին: Անտանտի երկրորդ արշավանքի խորտակումից հետո տակտիկան փոխվել էր: 1920-ի հունվարի սկզբին Չերչիլը լոնդոնում Ավ. Ահարոնյանին զինամթերք էր խոստանում (65):

1920-ի նոյեմբեր-դեկտեմբերին - լոնդոնում կայացած կոնֆերանսում, 1921-ի հունվարին Փարիզում գումարված Անտանտի գերագույն խորհրդի նիստում Ֆրանսիան հանդես էր գալիս Սևրի պայմանագիրը փոփոխելու պահանջով: Մինչև 1923-ի լոզանի կոնֆերանսը Ֆրանսիան, Անգլիան, Իտալիան նահանջեցին Սևրի դրույթների պաշտպանության դիրքերից: 1921-ի մարտին լոնդոնի կոնֆերանսի արձանագրություններում «Հայկական անկախ պետություն» արտահայտությունը փոխարինվեց Թուրքիայի տերիտորիայի վրա

«հայոց ազգային օջախ» ստեղծելու անորոշ հարցադրումով, որը նույնպես չնչվեց լոզանի կոնֆերանսում Անտանտի պետությունների նույն դիվանագետների ձեռքով: Արդևն 1920-ի հոկտեմբերին ֆրանսիական մամուլը աղմուկ էր բարձրացրել Սևրի պայմանագրի վերանայման անհրաժեշտության մասին: Հատկապես դա ուժեղացավ կարմիր բանակի կողմից լեհ ինտերվենտներին և վրանգելին ջախջախելուց հետո:

Միայն տգետներն են անիրագրել, որ Հունաստանի դեմ պատերազմի թունդ պահին (1920-ի աշնանը) ֆրանսիական և իտալական նավերը դենք ու դինամիթեր էին հասցնում թուրքական ազգայնական բանակին: Տխրահոշալ հետախույզ Ալեյն Դալլեսը, որը Մերձավոր արևելքում ԱՄՆ-ի պետական ղեկարտամենտի ներկայացուցիչն էր, ծովակալ Բրիստոլի հետ ձեռք ձեռքի տված գործում էին ընդդեմ հայերի ու հույների շահերի: Սրանք արգելում էին, որ հայերի ու հույների դեմ կատարված անօրինականություններն ու վայրենությունները հանրությանը հանձնվեին մամուլի միջոցով (79, էջ 79—80):

«Համաձայնական պետությունները շատ ավելի պատասխանատու և մեղսակից են քեմալականներու սարքած ջարդերուն, քանի որ իրենք Թուրքիա մտան հաղթական և եթե ուզեին ոչ միայն կրնային արգելել ջարդերը, այլ և միանգամ ընդմիջտ խորտակել Թուրքերու ջարդարար ձեռքը...» (30, էջ 194):

Անմիջապես ստեղծվեցին ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը նպաստող կոմիտեներ, ընկերություններ: Աբդոն Բուասոն անունով ֆրանսիացին, որը ֆրանս-թուրքական կոմիտեի գլխավոր քարտուղարն ու հիմնադիրն էր, ամպագոռո ճառեր էր ասում Մուստաֆա Քեմալի, նրա հաղթանակների, հունական գործերում անդլիական մեղքերի, Թուրքիայի վեհության ու այլ բաների մասին (86, էջ 3): Ֆրանսիական կապիտալիստների մի որոշակի խումբ ձեռնամուխ էր եղել տնտեսական կապերը Թուրքիայի հետ վերականգնելու և զարգացնելու գործին:

Ի՞նչ տարբերություն ամերիկյան ծովակալ Բրիստոլի և շոփինիստ երիտթուրքերի միջև: Հայ բուրժուական շրջանները

հույսեր էին կապել ամերիկյան այս օկուպանտի հետ, չիմանալով, որ սա գրում էր, թե հայերն այնպիսի ուսսա են, որ արժանի չեն հարգանքի, թե նրանք նման են հրեաներին, ունեն շատ չնչին ազգային ոգի և ազգատիկ բարոյական կերպար և այլն (79, էջ 60—61):

Հայաստանն առաջինն էր, որ տուժեց, գրել է դիվանագետ Անդրե Մանդելշտամը: Նա դարձավ առաջին զոհը, որ դաշնակիցներն առաջարկեցին Անկարային: Նրանք հաշվի չառան այն ծառայությունը, որ կարող էր անել ուժեղ Հայաստանը քաղաքակիրթ աշխարհին պանթուրքիզմի ագրեսիվության դեմ պայքարում: Այն լուռ խոստումները, որ դաշնակիցները տվել էին հայերին պատերազմի ժամանակ այլևս այն դերը չունենին դաշնակիցների հաշվեկշռում, ինչ որ Սևրի պայմանագրի կնքման պահին:

Մասնակցելով Լոնդոնի կոնֆերանսին, պարտված Քուրթիայի պատվիրակներն ունեին հստակ պատկերացում հաղթողների այդ նոր դիրքորոշման մասին և դրան համապատասխան մշակեցին իրենց վարվելակերպը: Մանդելշտամը գտնում է, որ թուրքերը ճանաչել տվին ազգային ուխտը, իսկ դաշնակիցները հրաժարվեցին Հայաստանի անկախության մտքից (89, էջ 179):

Քաղաքականության մեջ զգացումներն ամենախարեբա ներշնչողներն են: Նրանք չեն կարող ազդեցություն ունենալ իրականության վրա, որը լծորդված է հաշիվների հետ: Մի անգլիացի գինվորական Անդրանիկին ասել էր, թե «եվրոպական պետությունները հիմն չամաչեին մարդկությունից, մինչև հիմա հաղար անգամ լքած կլինեին Հայաստանն էլ, հայոց հարցն էլ» («Ազգ», Բոստոն, 1921, № 22): «Նավթն ավելի ծանր կշռեց, քան հայոց արյունը», — ավելի ուշ խոստովանել է Քերզոնը:

□

1918—1922 թթ. երիտթուրքերի թե քեմալականների մահաբեր հարվածներից հայ ժողովուրդը կորցրեց 500 հազար մարդ: Թուրքիզմի գլխավոր նպատակներից մեկը հայ ժողովրդին հայրենիք ունենալու իրավունքից զրկելն էր:

Թե ինչ էր իրենից ներկայացնում 1919—1920 թթ. դաշ-

նակցական Հայաստանը, դա հայտնի բան է: Դա մի դժոխք էր բառիս կատարյալ իմաստով. սով, անարխիա, սպանդանություններ, անասուն-անտեր գաղթականություն, տնտեսական կյանքի չգոյություն, ավանդական կապերի (հատկապես Ռուսաստանի հետ) բացակայություն, քաղաքական տեղոր, ազգամիջյան բախումներ, պատերազմական բախումներ մենշևիկյան Վրաստանի և մուսավաթական Ադրբեյջանի հետ վիճելի տերիտորիաների շուրջը և այլն, և այլն: Բավարարվենք ականատեսի նկարագրածը վերհիշելով: «Ծրկրագնդի վրա թերևս ոչ մի տեղ ժողովուրդն այնպիսի սղբալի, այնպիսի օրհասական և սոսկալի օրեր չի ապրում, ինչպիսին ապրում է ժողովուրդը Հայաստանի տերիտորիայի վրա: Կյանքի բոլոր ասպարեզներն էլ արտաշնչում են դառն ու լեզուտ օդ և թունավորում ամբողջ երկիրը, սպանելով նրա կենսունակ ուժերը, խեղդելով նրա ձգտումներն ու կամքը: Մի հսկայական մուրճ տխրության և մոռացության, տանջանքի և մրմունջի կնիք է գամել այդ դժբախտ երկրի արյունաներկ ճակատին: Շնչավոր էակները, թե անշունչ իրերը, մերկ լեռներն ու անտառապատ սարերը, թե զանգերով լեցուն ձորերն ու արյունով ողողված դաշտերը, ամայի դարձած գյուղերն ու ավերված քաղաքները, դաշտերում ու բարձրավանդակներում ապրող շունկոտ գյուղացիները, թե քաղաքների խուցերում ու ավերակներում գոյությունը քարշ տվող քաղքենիները, տեղական բնիկ խեղճացած ու թշվառության մատնված ազգաբնակչությունը, թե թալանված ու սովալլուկ, լքված ու վայրենացած գաղթականությունը — բոլորն էլ վշտալից հայացքը արճապատ երկնակամարին հառած՝ օգնություն են հայցում, հլք են որոնում: Հայաստանում գոյությունը դարձել է անեծք, կյանքը՝ դժոխք» (4, էջ 3):

Նեոու էր Ռուսաստանը, բռնված Բաղախալիական պատերազմով, շրջափակված իմպերիալիստական Անտանտի ինտերվենցիայի կրակի օղակով:

... 1919-ի գարնանը սկսվեց Անտանտի առաջին արշավանքը (Ազլազ, Դենիկին, Լեհաստան, Յուդենիչ): Այս շրջանում Ռուսաստանը կրթաիկական պահ էր ապրում (կտրված էր հացի շրջաններից — Ուկրաինա, Սիբիր, Հյուսիսային Կովկաս. և վառելիքից — Դոնեցկի ավազան, Գրոզնի, Բաքու),

հարկադրված էր վեց ճակատի վրա կովելու: 1919-ի աշնանը սկսվեց Անտանտի երկրորդ արշավանքը (Դենիկին, պանական և Նասստան, Յուդենիչ): Ծանրության կենտրոնը գտնվում էր հարավում: Դենիկինը Հյուսիսային Կովկասից հասավ Տուլա: Անդրկովկասում տնօրինում էին Անտանտի իմպերիալիստները: Հակահեղափոխությունը Հայաստանից հեռացրեց սովետական իշխանության ազատարար, փրկարար ձեռքը և հայ ժողովուրդը նորից գահավիժում էր անդունդը: Թուրքական մահաբեր վտանգը նորից ռեալություն դարձավ: Քեմալականներն ագրեսիվ նպատակներ էին հետապնդում ամբողջ Անդրկովկասում (50, էջ 751—752):

Պանթուրքիզմն ուզում էր խեղդել Հայաստանը: Նրա մտնեատիկներն ամենուրեք գործում էին հանուն թուրքականության: Սերաստիայում գործում էին Մ. Քեմալը, Ռեուֆը, Աֆղանստանում՝ Նազըմը, Բաքվում՝ հալիլը (18, 6. II. 1920): 1919-ի սկզբին Կարսի մարզից թուրքերը կողոպտում և դուրս էին տանում ամեն ինչ, նույնիսկ տների լուսամուտներն ու դռները (59, թ. 99):

Առաջինը անգլիական զորքերը տեղ հասան: Նրանք էլ փորձեցին Կարսի մարզի վրա հաստատել իրենց գերիշխանությունը: Անգլիացիները նույնիսկ հռչակեցին «Կարսի մահմեդական հանրապետություն», որը մի քանի շաբաթվա կյանք ունեցավ: Կարսի ամրոցից անգլիացիները կողոպտեցին և դուրս տարան ռուսական բանակի հարուստ գույքը, քանդելով նույնիսկ տեղակայված թնդանոթները: Միայն 1919-ի մարտին-ապրիլին նրանք Կարսը զիջեցին Հայաստանի հանրապետությանը: Այդ պահին նրա տերիտորիան կազմում էր 47 հազար կմ²:

1919-ի հունիսին Սարիղամիշի, Մերդենեկի շրջաններում գործում էր էյուբ խանի շայկան՝ մինչև 1500 մարդ: Սրանք խառնակություններ ու պրովոկացիաներ էին սարքում, հետո աղմուկ տարածում, թե հայերն են ճնշում թուրքերին (22, ց. 1, գ. 458, թ. 1):

1919-ի հուլիսի 23-ին էրզրումում ընդունված որոշումների մեջ շեշտվում էր, որ Տրապիզոնը, էրզրումը, Սըվասը, Բիթլիսը և Դիարբեքիրը հանդիսանում են օսմանյան կայսրության բաղկացուցիչ մասը և մերժվում էին հայերի ու

հույների տերիտորիալ պահանջները: Եթե թուրքական (Կ. Պոլսի) կառավարությունը ստիպված կլինի հրաժարվել արևելյան վիլայեթներից և խաղաղության պայմանագիր կկնքի այդ ոգով, ապա այդ հողերի պահպանման համար պետք է ստեղծել ժամանակավոր կառավարություն, թույլ շտալու հաճար հայերին և հույներին զավթելու դրանք: Ով կընթանա այս որոշումների դեմ, նրանց համարել հայրենիքի թշնամի (43, № 54, 1919, էջ 5): «Ճշմարտություն էր, որ Արևմուտքից եկած այդ գեներալը (Մուստաֆա Քեմալը) հրապարակավ արտահայտվում էր հայկական պետության ստեղծման դեմ» (81, էջ 178):

1919-ի օգոստոսին էրզրումից 12-րդ և 20-րդ կորպուսների հրամանատարներին հղած իր մի ծածկագրում Մուստաֆա Քեմալն արտահայտվում էր երկրի արևելյան նահանգները Հայաստանին հանձնելու դեմ:

Նա հիշատակում էր քրդերի առկայությունը (73 էջ 100): Իսկ ա՞յժմ: Այդ ո՞ւր անհետացան քրդերը: Մ. Քեմալն բնդունում էր քրդերի գոյությունը, իսկ նրա անունից այսօր խոսողները պնդում են քրդերի չգոյության վրա: Նա խոսում էր Երզնկայի և Սեբաստիայի միջև բնակվող «զազա» քրդերի մասին, իսկ այսօ՞ր:

Երբ 1919-ի հոկտեմբերի 31-ի համարում «Թասվիրե էֆթյար» թերթում Մահմուդ փաշան հրապարակեց մի հայտարարություն, որտեղ ասված էր, թե «հայերի պահանջներին շատ ընդառաջելու, սահմանային որոշ ուղղումների համար կարող ենք համաձայնվել», Մ. Քեմալը 1919-ի նոյեմբերի 17-ին անհրաժեշտ համարեց մի հեռագիր հղել Ստամբուլի կառավարությանը: Այնտեղ ասված էր, որ «ազգը բովանդակ աշխարհին հայտարարել է իր հաստատակամությունը, իր իրավունքները անձամբ պաշտպանելու» քանի որ «էրզրումի և Սըվասի կոնգրեսների որոշումներով վճռված է ոչ մի թիվ հող շտալ Հայաստանին» (73, էջ 307):

Քեմալ Աթաթուրքի անգլիացի կենսագիր լորդ Քինրոսը, որը թուրքականության եզակի ջատագույներից մեկն է, խոստովանում է, որ ոչ մի բանակ չէր կարող այլևս գոյություն ունենալ այդ երկրում, որտեղ պատերազմի սկզբնական շրջանում հայերը կոտորվել էին կամ տեղահանվել զանգվա-

ծարար, հողը թողնելով անապատային վիճակում, առանց բերք անեցնող գյուղացիների և ծառայություն մատուցող արհեստավորների (81, էջ 100): 1919-ի դեկտեմբերին «Մեր դատին թշնամիները» առաջնորդողում «Հայրենիքի» գաշնակ գրիչները կարծում էին, որ Թուրքիան արդեն «ամենն ենվազ վտանգավորն է: Թուրքիայի մահավճիռն արդեն ստորագրված է, և թուրքերի օրհասական գալարումները մեզ չեն ահարեկելու» (18, 16. 12. 1919):

Հայաստանը մի խոչընդոտ էր ասիական մահամեղականության և Թուրքիայի միացման ճանապարհին: Այդ միացումը պետք է կատարվեր միմիայն Հայաստանի վրայով, նրա հաշվին: Հայաստանի բնաջնջումը մի միջոց էր գլխավոր նպատակին՝ դեպի արևելք թուրքիզմի ճանապարհը բաց պահելու համար:

Քյազիմ Կարաբեքիրը Մուստաֆա Քեմալի հրամանատարության տակ կռվել էր Կովկասյան ճակատում (1917) և միմյանց հետ նրանք կապված էին մարտական համերաշխությամբ (72, էջ 67): 1917-ի գարնանը, երբ ուժեղացավ վտանգը Սիրիայի ճակատում, Մուստաֆա Քեմալը Արևելյան ճակատի հրամանատարությունը հանձնեց Կարաբեքիրին, «հրամայելով մաքրել, հաշվեհարդար տեսնել հայերի հետ և ամրացնել ռազմաճակատը» (72, էջ 68): Նա մեկնեց Կ. Պոլիս Սիրիա զնալու համար: Կովկասյան ճակատում Կարաբեքիրը չկատարեց դաշնակիցների հետ կնքված Մուդրոսի զինադադարի պայմանները: Նա իր հրամանատարության տակ կազմ ու պատրաստ պահեց վեց դիվիզիա (72, էջ 97): Թուրքական բանակը վերակազմվեց ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը վերագրավելու, այլև Անդրկովկաս ներխուժելու և Ռուսաստանի տարածքները, Արարատ լեռք հայ ժողովրդից խլելու համար: Անտանտի իմպերիալիստները լուռ դիտողների դեր ստանձնեցին:

Երբ 1919-ին սուլթանը հրամայեց Կարաբեքիրին ցրել հավաքույթները, ձերբակալել նրան, նա տատանվում էր: Նրանից էր կախված շարժման հետագա բախտը: Նա լռյալ էր սուլթանի նկատմամբ, բայց և Քեմալին ու Ռեուֆին խոսք էր տվել գործել համատեղ: Կարաբեքիրը որոշեց հա-

մագործակցել նրանց հետ և չկատարել սուլթանի հրամանը (72, էջ 109—110): Կարաբեքիրի որոշումը ամենաէական դերն է կատարել ազգայնական շարժման հաջողության մեջ: Նա զորահրամանատար էր, իր ետևից սուրբալ կանոնավոր զորքը, որը և դրվեց Մուստաֆա Քեմալի տրամադրության տակ:

1920-ի գարնանը, Դենիկինի ջախջախումից հետո, Հյուսիսային Կովկասում վերականգնվեց սովետական իշխանությունը: Դեռևս 1920-ի ապրիլին Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչներին պարզորոշ բացատրում էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը բարյացակամորեն է վերաբերում հայկական հարցին և պատրաստ է բանակցություններ սկսել Հայաստանի հանրապետության հետ: Մայիսի 17-ին Գ. Կ. Չիչերինը հեռագրում էր Երևան. «Սովետական կառավարությունը սույնով ձեզ հայտնում է իր համաձայնությունը Հայաստանի կառավարության հետ պայմանագիր կնքելու՝ երկու ժողովուրդների միջև բարեկամական և ամուր հարաբերություններ հաստատելու նպատակով» (3, էջ 97):

1920-ի ապրիլի 28-ին սովետական հռչակվեց Ադրբեջանը. 11-րդ կարմիր բանակն ընդհուպ մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին: Փաստելը հաստատում են, որ այդ պահին քեմալական Թուրքիան ծրագրել էր ներխուժել Հայաստան, այդ նպատակով ձեռնարկել բոլոր նախապատրաստական միջոցները: Նրանց նպատակն էր նախ՝ գրավել Կարսի և Արղահանի շրջանները, այնուհետև, Հայաստանն իրենց ենթարկելով, միանալ մուսավաթականներին: Սա պանթուրքական ծրագրի իրականացման նախնական փուլն էր, որին հաջորդելու էին տարածողական հետագա քայլեր: Դեռևս 1919-ին Բաքվում մուսավաթական պարագլուխների հետ ձեռք ձեռքի տված գործում էին նախկին երիտթուրքական գործիչներ, այժմ Մ. Քեմալին ընկերացած հալիլ և Նուրի փաշաները: Սրանք ստեղծել էին «թուրքական շտաբ» կոչվող կազմակերպությունը, հեղափոխական ֆրազների ծխածածկույթի տակ համազործակցության առաջարկներ էին անում կոմունիստական կուսակցության Անդրերկրյալիմին (15, էջ 478): Նրանց նույնիսկ հաջողվեց գործի անցնել

Դադարանում: Սակայն, սպիտակների դեմ պարտիզանական կռվի կազմակերպման անվան տակ նուրի փաշան այստեղ հակասովետական, պանթուրքական գործունեություն ծավալեց: Դադարանի բոլշևիկյան ընդհատակյա կենտրոնը նրան ստիպեց հեռանալ:

1920-ի գարնանը, երբ Դադարանում էր գտնվում 11-րդ կարմիր բանակը, խալիլ փաշան Ս. Մ. Կիրովին առաջարկում էր համատեղ ուժերով գրավել Հայաստանի հանրապետությունը: Կիրովը վճռական հակահարված է տալիս պանթուրքիստին (20, թ. 256):

1920-ի մայիսին Հայաստանը բռնված էր հակադաշնակցական ապստամբություններ: Հայ աշխատավորները կոմունիստների պլանավորությամբ ոտքի էին ելել տապալելու ատելի իշխանությունը: Սակայն Սովետական Ռուսաստանի միջազգային դրությունը նորից բարդ էր և նա չկարողացավ զինված օգնություն ցույց տալ Հայաստանի հեղափոխական ուժերին: Ապստամբությունը պարտվեց: Բանն այն է, որ 1920-ի ապրիլի վերջին պանական ինհաստանը ներխուժեց Սովետական Ուկրաինա և մայիսի 6-ին գրավեց Կիևը: Ապրիլի վերջին անգլիական նավատորմը գնդակոծեց մեր երկրի սևծովյան նավահանգիստները: Ապրիլի 25-ին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Քերզոնը հեռագրով սպառնում էր սովետական կառավարությանը՝ պատերազմ սկսել ՌՍՖՍՀ-ի դեմ, եթե չդադարեցվեին ռազմական գործողությունները Կովկասում և Վրանգելի դեմ:

Վ. Ի. Լենինը համաձայնվում էր Չիչերինի կարծիքի հետ՝ Կովկասում ռազմական գործողությունների դադարեցման հարցում (53, հ. 51, էջ 191): Մայիսի 5-ին և 6-ին Կենտկոմի քարեյուրոն քննարկում է Անդրկովկասի դրության և Քերզոնի նոտային պատասխան տալու հարցը (53, հ. 41, էջ 619—621): Որոշվում է Կովկասից զինվորական մասեր տեղափոխել Արևմտյան ռազմաճակատ: Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն կարգադրություն է ստանում Վ. Ի. Լենինից կարմիր բանակի զորամասերը հետ քաշել Վրաստանից, ձեռնպահ մնալ հարձակումից (53, հ. 51, էջ 191): ՌԿ(բ) Կենտկոմը մայիսի 25-ի որոշմամբ դիրեկտիվ տվեց ռուսական զորամասեր շմացնել, զորքի օգնությամբ սովետական իշխանություն

հաստատելու փորձեր չկատարել, բուլբ միջոցներով նախիջևանը պաշտպանել Քուրքիայի և Անտանտի ազդեցությունից:

1920-ի մայիսի վերջին հակասովետական խռովություն բռնկեց Գյանջալում, աչուհեոս Ղարաբաղում (Շուշի), որի զուլս կանգնած էր նուրի փաշան: 1920-ի հունիսի 2-ին Լենինը հեռագրում էր Կրեմենշուգ՝ Ստալինին, որ Արևմտյան ճակատում դրությունը վատացել է, որ Ստալինի պահանջած դիվիզիաները պետք է այնտեղ ուղարկել, իսկ Կովկասյան ճակատից աչևս զինված ուժեր չհանել, քանի որ այնտեղ ապստամբություններ են և շափաղանց տաղնապալի վիճակ (53, հ. 51, էջ 205): Լենինի առաջարկով 1920-ի հունիսի 22-ին Կենտկոմի քաղբյուրոն որոշում ընդունեց «Կովկասում քաղաքականության մասին» և հանձնարարեց արտաքին գործերի ժողկոմատին գրա հիման վրա հրահանգ պատրաստել Կավբյուրոյի, Վրաստանում, Հայաստանում և Պուրքիայում ՌՍՖՍՀ պատասխանատու զինվորական աշխատողների և լիազոր ներկայացուցիչների համար: Այս հրահանգը հաստատվեց Կենտկոմի քաղբյուրոյի կողմից հուլիսի 7-ին: Այնտեղ սոված էր, որ «ՌՍՖՍՀ-ը պետք է խաղաղ և բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանի Վրաստանի և Հայաստանի բուրժուական պետությունների հետ» (60 էջ 43):

Խրդ Քինրոսը հաստատում է, որ Քեմալ Աթաթուրքը Սովետական Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու հենց սկզբից ձգտում էր Հայաստանը նվաճելու ազատություն ստանալ: Կարաբեքիրն անհամբեր էր դարձել և ըստ Քինրոսի, ձնշում էր գործադրում Մուստաֆա Քեմալի վրա: Վերջինս հարձակումը Հայաստանի վրա հետաձգել էր մինչև 1920-ի հունիսը: Կարաբեքիր փաշան ստիպված էր իր տասնյոթ կազմ ու պատրաստ գնդերը գորախաղերով գրաղեցնել (81, էջ 24): Յուրովի վերլուծելով սովետա-թուրքական հարաբերությունների խանձարուրը, լորդ Քինրոսը խեղաթյուրում է Սովետական Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը: Սակայն նա անում է նաև, մեր կարծիքով, շատ ուշագրավ դիտողություն, գրելով, թե ստանալով Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը, Մուստաֆա Քեմալը

Հայաստանի դեմ իր ընդունած գործողությունների ծրագրի իրականացմանը ձեռնամուխ եղավ «անկախ Մոսկվայի համաձայնությունից և այլ հանգամանքներից» (81, էջ 242):

Գ. Եշկեն փաստերով ցույց է տալիս, որ Մ. Քեմալն ու իր համախոհները չէին ըմբռնել հայերի օգտին սովետական կառավարության հռչակած ինքնորոշման իրավունքի նշանակությունը: Նրանք պատկերացում չունեին նաև «Թուրքահայաստանի մասին դեկրետի» վերաբերյալ: Ահա թե ինչու, գրում է Եշկեն, 1920-ի ապրիլի 26-ի նամակին Չիչերինի պատասխանը (մասնավորապես Հայաստանում, Քուրդիստանում, Լազիստանում և Արևելյան Թրակիայում հանրաքվե անցկացնելու մասին հարցադրումը) ցնցեց Ազգային մեծ ժողովը: Առավել տարօրինակ համարվեց Անկարայում Հայաստանին տերիտորիալ զիջումներ անելու սովետական պահանջը (48): Բեքիր Մամի բեյը, որ Մոսկվա էր ժամանել 1920-ի հուլիսի 19-ին, այս հարցադրումները շատ ավելի սև գույներով էր ներկայացրել Անկարայում:

Մալխոյան ապստամբության հաղթանակը Հայաստանում նախ և առաջ ի դերև կհաններ Անդրկովկաս ներխուժելու թուրքական սղզայնականների ծրագրերը: Սակայն ռուս-յեհական պատերազմը ստիպեց սովետական կառավարությանը կանգնեցնել 11-րդ կարմիր բանակի առաջխաղացումը Երևան: Մուստաֆա Քեմալին 1920-ի հունիսի 4-ին գրած իր նամակում հստակ պատմելով Չիչերինի, Կարախանի և Կամենևի հետ իր ունեցած զրույցների մասին, այլ հարցերի շարքում շեշտում էր, որ նրանք պահանջում էին հրաժարվել Հայաստանի դեմ ուղղված գործողություններից (48): Կարաբեքիրի բանակի հարձակումը Հայաստանի վրա նախապես նշանակված էր 1920-ի հունիսի 23-ին: 1920-ի հուլիսի 25-ին Փարիզի «Թանը» գրել էր, որ Մ. Քեմալը հրամայել էր Կարաբեքիրին զորքը շարժել Հայաստանի վրա (43, № 31, 1920, էջ 31):

Հունիսի 30-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն քննարկեց 11-րդ կարմիր բանակի առաջխաղացումը դեպի Հայաստան զաղարեցնելու հարցը և հանձնարարեց Չիչերինին հրահանգ տալ այն մասին, որպեսզի կովկասյան ընկերները խուսափեն թուրքական հարձակման համար առիթներ տալուց:

Պանական Լեհաստանի դեմ կարմիր բանակի հակահարձակման ժամանակ (1920-ի հուլիս) Անգլիան սովետական Ռուսաստանին նորից սպառնալից նոտաներ էր հղում, իսկ ավելի ուշ (օգոստոսին) Անդրկովկասին սպառնում էր Իրանի հյուսիսից:

Ահա այսպիսի պայմաններում 1920-ի հունիսին Մոսկվայում բանակցություններ սկսվեցին սովետական Ռուսաստանի կառավարության և «Հայաստանի հանրապետության» պատվիրակության (Լևոն Շանթ, Լևոն Զարիֆյան, Համբարձում Տերտերյան և ուրիշներ) միջև:

Թուրքիայում ծավալված ազգայնական շարժումն Անտանտի դեմ ուղղելու, քեմալականների ուշադրությունը Հայաստանից հեռացնելու նպատակով ՌՄՖՍՀ կառավարությունը ձգտում էր կարմիր բանակի զորամասերը մտցնել հայ-թուրքական սահմանը՝ կանխելու համար թուրքական հարձակումը Հայաստանի վրա: Այս խնդրի բարեհաջող լուծման դեպքում Անտանտը կզրկվեր Հայաստանը հակասովետական հենարան դարձնելու, հայ-թուրքական ախոյանությունը սովետական Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու հնարավորությունից: Փաստերը վկայում են, որ սովետական Ռուսաստանը մշակել էր կոնկրետ ծրագիր լուծելու համար հայ-թուրքական տերիտորիալ վեճերը, կազմվել էր հատուկ քարտեզ, որով նախատեսվում էր Հայաստանին միացնել արևմտահայկական տերիտորիաները: Ելք պետք է տրվեր դեպի Սև ծով: «Չիչերին կխոստանա հայերուն գոհացում տալ Թրքահայաստանի որոշ հողամասերը միացնելով Հայաստանին և ապահովելով ելք մը դեպի Սև ծովը», — պատմել է հայկական պատվիրակության անդամներից մեկը (31, էջ 26): Նախիջևանը և Զանգեզուրը նկատվում էին անվերապահ հայկական հողամասեր, իսկ Ղարաբաղի հարցը վճռվելու էր հանրաքվեով: Չիչերինը և Կարախանը սովետական Ռուսաստանի կառավարության անունից համաձայնվում էին Հայաստանին հանձնել երկրի տարբեր մասերում սփռված հայկական կուլտուրայի արժեքները, հայ գաղթականներն իրավունք էին ստանում իրենց շարժական գույքով փոխադրվել հայրենիք: Ռուսաստանը Հայաստանին անվճար տրամադրելու էր մի քանի տասնյակ շոգեքարշեր և վազոն-

ներ, մեծ քանակություններ նախ, երկու տեքստիլ ֆաբրիկա, երկրագործական գործիքներ, հացահատիկ, երկու և կես միլիոն ոսկի ուրբի փող և այլն: Պատվիրակ Համբարձում Տերտերյանը և Կարախանի ստանձնասենյակում քարտեզի վրա նշմարում է, որ Անդրկովկասի երեք հանրապետություններից ամենամեծը Հայաստանն էր (31, էջ 34—35): Գ. Եշկեն հաստատում է, որ սովետական կառավարությունը հույս ուներ ոչ միայն Կարսի շրջանից Թուրքիայի հրաժարվելու, այլև Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների մի մասը Հայաստանին հանձնելու վրա (48):

Սակայն պարզվեց, որ դաշնակցական կառավարությունը հայկական պատվիրակությանը չէր օժտել համապատասխան լիազորություններով և որդեգրել էր քաջջշուկի անպատասխանատու գործելակերպ: Թիֆլիսում Հայաստանի հանրապետության ղեկավար Տ. Բեկդադյանը հուլիսի 6-ին իր կառավարությանը խորհուրդ էր տալիս հասարակական կարծիքը հեռու պահել Մոսկվայի բանակցությունների մանրամասներից: Նա գրում էր. «Մենք ժամանակ կվաստակենք, մինչև կստանանք Անդրիայից եկած ռազմամթերքը և այն ժամանակ կարող կլինենք դիմադրել նույնիսկ ռուս զորքերին...» (20, գ. 769 ա, թ. 93):

Բանակցությունները Մոսկվայում շարունակվեցին երկու ամիս: Հայաստանի հանրապետության կառավարողները ձգտում էին ժամանակ շահել մինչև կնքվեր Սևրի պայմանագիրը: Անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունները, նրանց Ենթակայացուցիչները Թիֆլիսում և Երևանում անում էին ամեն ինչ ներգործելու դաշնակցական կառավարության վրա, ձախողելու սովետա-հայկական հարաբերությունների կարգավորումը և պայմանագրի կնքումը:

Հուլիսի 19-ին Չիչերինը նշում է, որ բանակցությունները մնում են մեռյալ կետում, որ դրանք անհույս են: Նույն օրը Հայաստանի հանրապետության կառավարությանը հղած հեռագրում ՌՍՖՍՀ արտգործոցը նորից պարզում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ սովետական քաղաքականության իմաստը: «Այն բարեկամական հարաբերությունները, որ սովետական կառավարությունը փորձում է հաստատել Փոքր Ասիայում թուրքական ազգային կառավարության հետ, նա,

ի միջի այլոց, օգտագործում է, որպեսզի հայ ժողովրդի համար հնարավորություն ապահովի իր զարգացման համար քաղաքականաչափ տեխնոլոգիա ձեռք բերելու Փոքր Ասիայում և, վերջապես, դուրս գալու հարևան մուսուլմանական բնակչության հետ ունեցած մշտական ճակատագրական թշնամանքից,— հայտարարում էր Չիչերինը:

— Բացառապես սովետական կառավարության խաղաղասիրական ձգտումների ազդեցության տակ բուրժուազյան նախատեսները դադարեցրին իրենց իսկ սկսած գորակոչը, որը նպատակ ուներ նոր հարված հասցնել հայ ժողովրդին, և պատրաստակամություն հայտնեցին խաղաղ էլք գտնել ու հաստատուն բարդաբացիական հարաբերություններ հաստատել մուսուլմանական և հայ բնակչության միջև: Այնուհետև Չիչերինը հավաստիացնում էր, որ «հայ ժողովուրդը կարող է հույս դնել» Սովետական Ռուսաստանի «մշտական բարեկամական վերաբերմունքի», «նրա ուժերի սահմաններում օգնության վրա՝ հայ ժողովրդին սպառնացող նոր արյունալի աղետները կանխելու համար» (19, էջ 352—353):

Մոսկվայում բանակցությունները հայկական պատվիրակության հետ ընդհատվեցին: Որոշվեց դրանք շարունակել Երևանում, ուր Վ. Ի. Լենինի և Լ. Կարախանի կողմից տրված լիազորագիր-մանդատով ուղարկվում էր սովետական լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Վասիլևիչ Լեգրանը: Չիչերինի առաջարկով Լեգրանը և Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը Մոսկվայում հանդիպում են հայկական պատվիրակության հետ, նորից ընդգծում սովետական կառավարության դիրքորոշումը: Սակայն, ինչպես վերհիշում է պատվիրակ Հ. Տերտերյանը, Երևանի կառավարությունը լուռ էր, ոչ մի հրահանգ չէր տալիս հետագա անելիքի մասին: Հուլիսին Լեգրանը մեկնում է Երևան, իսկ Լեոն Շանթն իր պատվիրակությամբ շարունակում է մնալ Մոսկվայում անորոշ անգործության մեջ, ապա ժամանակ վատնում Ռուստովում և այլուր (31, էջ 44): Անդրկովկաս հասած Լեգրանին դաշնակցական կառավարությունը Երևան չընդունեց, պատճառաբանելով, թե մինչ այդ պետք է լսի Մոսկվայից վերադարձող պատվիրակության հաշվետվությունը (այն տեղ հասավ սեպտեմբերի 14-ին) և հետո միայն ձեռնամուխ լինել բանակցությունները շարունակելու:

կելուն Երևանում (5, էջ 42): Աս քացահայտ քաշքշուկ էր, ճակատագրական անպատասխանատվություն, դավաճանություն հայ ժողովրդի նկատմամբ: 1920-ի հուլիսի 20-ին Թիֆլիսից Լեզրանը հեռագրում էր Հայաստանի արտաքին գործերի մինիստրին, պահանջում էր բանակցությունների վերսկսումը չկապել Մոսկվայից Շանթի պատվիրակության վերադարձի հետ, որ «Սովետական Ռուսաստանի բարեկամական և խաղաղ մտադրությունները չեն հանդիպում Հայաստանի կառավարության այն արձագանքին, որը դառնար սկսված հաշտության բանակցությունների շուտափույթ և հաջող ավարտման գրավականը» (19, էջ 560—361):

Նույն միջոցին Թիֆլիսում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Մ. Կիրովը փորձում էր ներազդել մենշևիկյան Վրաստանում Հայաստանի հանրապետության դեսպան Տ. Բեկզադյանի վրա, նրան բացատրել դրություն բարդությունը, բանակցությունները շարունակելու անհրաժեշտությունը:

Երբ 1920-ի օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում, մի կողմից, Լեզրանի և, մյուս կողմից, դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչներ Զամալյանի և Բաբալյանի միջև զինադադարի համաձայնագիր կնքվեց Ղարաբաղում և Զանգեզուրում կարմիր բանակի զորամասերի և դաշնակցական զորամասերի միջև կինված բախումները դադարեցնելու մասին, շատ ավելի ակնհայտ դարձավ, որ Հայաստանի հանրապետության կառավարությունն իսկական խաղալիք էր անգլոֆրանսիական իմպերիալիստների ներկայացուցիչների ձեռքին (Մարտել, Կորբել, Սաոքս, Լուկ և ուրիշներ) (5): Սրանք բոլոր միջոցներով ձգտում էին խորացնել կոնֆլիկտը, արգելակել հարաբերությունների կարգավորումը Հայաստանի հանրապետության և Սովետական Ռուսաստանի միջև, ռազմական և տնտեսական օգնություն էին խոստանում:

□

Մոսկվայում բանակցությունները թուրքական պատվիրակության հետ նույնպես ընդհատվեցին: Սովետա-թուրքական հարաբերությունների նորմալացման ձգձգումը, պայմանագրի կնքման հետաձգումը (մինչև 1921 թվականի մարտի

16-ը) որոշակիորեն պայմանավորված էր հայ-թուրքական բարդ հարաբերություններով, թուրքական կողմի ցանկություններով՝ տերիտորիալ ոչ մի զիջում չանել Հայաստանի հանրապետությանը: Քեմալական Թուրքիայի պատվիրակության ղեկավար, արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամին 1920-ի հուլիսի 14-ին պատասխանելով Հայաստանի հետ սահմանները որոշելու մասին Չիչերինի առաջարկներին, պնդում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի վրա, (չեղյալ էր հայտարարված Սովետական կառավարության կողմից 1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին) և Բաթումի (1918 թվականի հունիսի 4-ի) կոնվենցիայի գործադրման վրա (15, էջ 449), որով Հայաստանին թողնվել էր 9 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն: Թուրքական կողմն ամբողջապես ոտնահարում էր հայ ժողովրդի կենսական շահերը, ի հակադրություն Սովետական Ռուսաստանի, որը ձգտում էր պաշտպանել Հայաստանը թուրքական զավթողական պահանջախնդրություններից:

Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ շհամաձայնվելով հայկական տերիտորիաների հարցում սովետական հարցադրումներին, Բեքիր Սամի բեյի պատվիրակությունն առանց պայմանագրի կնքելու վերադարձավ Անկարա: Այնուամենայնիվ, պայմանագրի նախազիծն Անկարայում ստացվեց սեպտեմբերի 16-ին: Նախագծում բաց մնացած թուրքահայկական տերիտորիալ և մյուս վիճելի հարցերը կարգավորելու նպատակով Մոսկվայից Անկարա էր մեկնելու սովետական պատվիրակություն: Սակայն օգոստոսի 10-ին ստորագրվել էր Սևրի պայմանագիրը (Հայաստանին վերաբերող համապատասխան կետերով) և դաշնակ կառավարողները լրիվ փարվեցին Անտանտին:

Մինչ այդ, դաշնակցական կառավարության և քեմալական կառավարության միջև հուլիս-օգոստոս ամիսներին կատարված նոտաների փոխանակությունը նույնպես հայ-թուրքական փոխհարաբերությունների մեջ պարզություն չբերեց, քանի որ Անկարայի տնօրենները ոչ մի մտադրություն չունեին հարգելու հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

«... Իսկ մենք որոշեցինք,— հայտարարում էր Մուստաֆա Քեմալը,— որ Կարսի, Սարիղամիշի, Օլթիի և Արղահանի

վրա հարձակվելը ևս հարցի լուծում է՝ դիվանագիտական ճանապարհով: Այդպես էլ մենք վարվեցինք, չնայած այն բանին, որ Մոսկվայից արդեն մեկնել էր սովետական միսիան՝ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանային հարցերի որոշման գործում միջնորդելու համար, բայց պատվիրակությունն արդեն ուշացել էր» (12, № 143, 1920):

Սովետների 8-րդ համագումարին ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի 1919—1920 թթ. տարեկան հաշվետվության մեջ ասված էր, որ տակավին 1920-ի մայիս-հունիսին թուրքական կառավարությունն արդեն հայտարարել էր զորակոչ՝ Արևելյան ռազմաճակատում, այսինքն՝ Հայաստանի հանրապետության տերիտորիայում ստրատեգիական կետեր գրավելու համար, բայց ընկ. Չիչերինի նամակը (խոսքը 1920 թվականի հունիսի 3-ի Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին հղված նամակի մասին է) ստանալուց հետո հետաձգել էր այդ ծրագրի իրականացումը (15, էջ 480): Կարելի է բազմաթիվ այլ վկայություններ և փաստեր բերել, որոնք ցույց են տալիս սովետական կառավարության մտահոգությունը հայ ժողովրդի ապահովության, անվտանգության նկատմամբ, թուրքական հարձակողական, տարածողական քաղաքականությունից նրան զերծ պահելու հարցում:

Տեղին ենք համարում մեջբերել արտգործժողովումատի ստրեկան հաշվետվության, մեր կարծիքով, կարևոր մի հատված, չվերաշարադրելու համար նրա բովանդակությունը:

«Այն ժամանակ լիակատար համաձայնության հասնելու համար գլխավոր դժվարությունը Արևելքում Թուրքիայի սահմանների որոշումն էր: Բանակցություններ վարելով, մի կողմից, թուրքական պատվիրակության և, մյուս կողմից, հայկական դաշնակցական կառավարության պատվիրակության հետ, որին գլխավորում էր բանաստեղծ Լևոն Շանթը (մայիս-հուլիս), սովետական կառավարությունն իրերի բերումով ստիպված էր միջոցներ որոնել՝ երկու կառավարությունների տերիտորիալ պահանջախնդրությունները համաձայնեցնելու համար: Այդ խնդիրը, ըստ էության, անիրագործելի էր: Այն ժամանակ դաշնակցական կառավարությունն արդեն հրաժարվել էր Անտանտի կողմից առաջ քաշվող մեծ

Հայաստանի պլանից, ըստ որի Հայաստանն ընդգրկելու էր Փոքր Ասիայի կեսը և պետք է դեպի ծով ելք ստանար բուն Սիրիայի մոտ: Սակայն դաշնակցական կառավարության տերիտորիալ պահանջախնդրությունները դեռևս բավական զգալի էին՝ ընդգրկում էին էրզրումը, Լազիստանը՝ Տրապիզոնով հանդերձ և մի քանի թուրքական վիլայեթներ: Դեռևս հալիլ փաշայի հետ բանակցություններ վարելիս սովետական կառավարությունն առաջ էր քաշում ազգապարական սահմանագծի սկզբունքը, սահմանագիծ, որը հիմնված էր լիներու մինչև մեծ պատերազմը գոյություն ունեցող աղբային փոխհարաբերությունների վրա և առաջարկում էր կատարել փոխադարձ վերաբնակեցում՝ երկու կողմերում համատարր ազգագրական տերիտորիա ստեղծելու համար: Սկզբունքորեն այդ բանն ընդունում էր նաև դաշնակցականների պատվիրակությունը, բայց երբ փորձ արվեց կոնկրետացնել այդ սկզբունքը, պարզվեց, որ դաշնակցականների պահանջախնդրությունները դեռևս անչափ մեծ են, որ անհնար է նրանց հետ Հայաստանի սահմանների հարցը լուծել ընդունելի կերպով: Լևոն Շանթի պատվիրակությունը մեկնեց, չհասնելով արդյունքների: Բեքիր Սամիի պատվիրակության հետ բանակցելիս սովետական կառավարությունն առաջ էր քաշում հին թուրքական սահմանագծի սկզբնական հատվածի (ուղղորդման) մի այնպիսի սկզբունք, որի դեպքում մուսուլմանական գերակշիռ բնակչությամբ հողերը, մի կողմից, կանցնեին Թուրքիային, իսկ այն հողերը, որտեղ մինչև 1914 թ. եղել է հայկական մեծամասնություն, կանցնեին Հայաստանին: Բայց տվյալ դեպքում ևս հաջողություն չունեցան ազգագրական խնդրին կոմպրոմիսային լուծում տալու փորձերը: Ավելին, ինքը՝ Բեքիր Սամին, որն իր հայացքներով խիստ տարբերվում էր Թուրքիայի նոր կառավարող խավից և պատկանում է հին թուրքական իշխող վերնախավին, դրանից հետո թուրքական սահմանագիծը շտկելու մասին ընկ. Չիչերինի հետ ունեցած իր գրույցներն օգտագործեց այն բանի համար, որպեսզի Անկարա վերադառնալուն պես փորձի ազգային Թուրքիային սադրել Սովետական Ռուսաստանի դեմ:

Այն ժամանակ, երբ Մոսկվայում սկսեց պարզ դառնալ կոմպրոմիսային ազգազրական սահմանագիծ հաստատելու փորձերի անհուսալիությունը, թուրքական կառավարությունը որոշեց սրով կտրել գորդյան հանգույցը (15, էջ 480—482)։

Թուրքական զորքերն արդեն 1920-ի հուլիսին մտան Նախիջևան, փորձելով այն միացնել Թուրքիային (39, էջ 45—52)։ Ռուս հեղինակ Վ. Տարխուվը «Վոեննի վեստնիկ» ամսագրում 1922-ին նկարագրել է հալիլ փաշայի, թուրքական բանակի զինվորական ջոկատի մուտքը Նախիջևան, նրանց հետապնդած նպատակները, կատարած գործերը (57, էջ 33)։ Գլխավոր խնդիրը նրանց համար երկրամասի զավթումն էր և միաժամբ ազգայնական Թուրքիային։

1920-ի օգոստոսին արևելյան վիլայեթների մի խումբ դեպուտատներ, որոնց գլխավորում էր էրզրումի ներկայացուցիչ Գուբակ բեյը, մեջլիսում պրոփոկացիոն հարցապնդում արեց «Տայերի և վրացիների կողմից» ծագած վտանգի մասին և պահանջեց շարժել թուրքական զինված ուժերը «գրավելու համար բոլոր նրանց հողերը»։ Փաստորեն խոսքը վերաբերում էր Կովկասը զավթելուն։

1920-ի օգոստոսի 4-ին պատասխանելով այդ հարցադրմանը Մուստաֆա Քեմալը պարզարանում էր Հայաստանի հանրապետության դեմ թուրքական զորքերի հարձակման պլանները։ Ազգային ժողովի ամբիոնից նա բացատրում էր. քանի որ հայերը փորձելու են գրավել էրզրումը,— ասում էր նա,— ապա ինչը հրամայել է զավթել Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պաշտանագրերով Թուրքիային անցած տարածքները (խոսքը Կուտսի, Արդահանի, Բաթումի մասին է)։ Ազգային ժողովն այդ ազդեցիվ գործողությանը տվել էր իր համաձայնությունը։ Քեմալն ասում էր, որ արևելյան բանակին հրամայվել էր ձեռնամուխ լինել ուղղմական գործողությունների նախապատրաստմանը։ Այնուհետև նա պատմում էր, որ Մոսկվայից վերադարձած թուրքական պատվիրակության անդամներից մեկը իր հետ բերել էր Զիչերիինի նամակը, որտեղ շեշտվում էր Հայաստանի, Իրանի և Թուրքիայի միջև սահմանային հարցը բանակցությունների միջոցով լուծելու անհրաժեշտությունը։ «Սովետական կառավարությունը մեր հետագա հարձակումը հայերի վրա համարում

է անցանկալի և աննպատակահարմար»,— խոստովանում էր Մ. Քեմալը (34, էջ 99—100)։

Մ. Քեմալի և նրա համախոհների համար դաշնակցական կառավարության բռնած դիրքը իսկական գյուտ էր, համապատասխանում էր իրենց ծրագրերին։ Նրանք գիտեին, որ Անտանտը գործնական ոչինչ չէր անելու Հայաստանն իրենց մագիլներից ազատելու համար, իսկ դաշնակ պարագուլները չէին լսում Մոսկվայի խորհուրդները։ Մ. Քեմալը շուտապուժ էր, նա գիտեր, որ որոշված էր հայ-թուրքական բանակցությունները շարունակել տեղում՝ Անդրկովկասում և սովետական միջնորդ պատվիրակությունն արդեն մեկնել էր Մոսկվայից ու ժամ առաջ որոշեց նենգություններ իրադրոծել իր պլանը։ 1920-ի սեպտեմբերի 23-ին թուրքական բանակն անցավ հարձակման։ Դաշնակցական «քաղաքագետները» լավատեսորեն կարծում էին, որ Անգլիան, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, Իտալիան անմիջապես ասպարեզ էին իջնելու իրենց կողմում, հարվածելու Թուրքիային հանուն Սևրի պայմանագրի իրագործման։ Զուր հույսեր։

Սեպտեմբերի 25-ին Ավետիս Ահարոնյանը դիմեց Ազգերի լիգայի խորհրդին Հայաստանի հանրապետությունը լիգայի անդամ ընդունելու, Սևրի դաշնագիրը հարգելու նպատակով Թուրքիայի նկատմամբ սանկցիաներ կիրառելու խնդրանքով։ Եվ ի՞նչ պատասխան։ Ազգերի լիգայի խորհուրդն անտարբերությամբ արձանագրում էր, թե Սևրի պայմանագիրը տակավին ուժի մեջ չէ, իսկ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարություններն Ազգերի լիգայի իրենց ներկայացուցիչներին հեռագրում էին քվե չտալ Հայաստանին այդ կազմակերպության անդամ դառնալու համար։ Քվեարկությանը մասնակցած 29 պետությունների ներկայացուցիչներից 21-ը դեմ արտահայտվեցին Հայաստանը լիգայի մեջ ընդունելուն և միայն 8-ը (Կանադա, Պերու, Պորտուգալիա, Ռումինիա, Սալվադոր, Շվեյցարիա, Ուրուգվայ, Վենեսուելա) կողմ քվեարկեցին։

1920-ի սեպտեմբերի 25-ին Անկարայի լուսավորության մինիստրությանը (Ռեզա Նուր և Նեջաթի բեյերին) հղած հեռագրում Քեմալի զինակից Հյուսեին Ավինի իրազեկ էր պահում, որ «Տայերին պատժելու նպատակով» արդեն հունիս

ամսին զորակոչվել են մինչև 1888 թվականի ծնվածները: Նա հիշատակում էր, որ Չիչերինի հայտնի նամակի պատճառով ռազմական գործողությունները դարարեցված են, իսկ հայերը, քաշվելով դրանից, բռնություններ են գործադրում մուսուլման ժողովրդի նկատմամբ: Նա գրում էր, որ թուրքական բանակը «կորցրել է իր համարձակությունը», զգալով «հայ և բուլղարիկյան միասնությունը» հնարավորությունը, որ Քյազըմ փաշայի (Կարաբեքիր) «ուժերից վեր է» հաղթահարել հայերին: Նա հեռագրում նշում էր եղանակների աննպաստ լինելը, հանդերձանքի, պարենի պակասությունը, այն, որ զինվորականները, պաշտոնյաները չորս ամիս աշխատավարձ չեն ստացել և այլն (73, էջ 483):

Հայաստանի ղեկավարներին հայտնի էր, որ «թե Քոմսոնի և թե մյուս գեներալների (անգամ մեզ մոտ հայասեր համարված Բիչի) ղեկուցումները, մասնավորապես Ղարաբաղի և առհասարակ մեզ վերաբերող խնդիրներում, միշտ եղել են ի վնաս մեզ»: Որ «Անգլիան ամեն տեղ, ինչպես և Կովկասում վարում է քողարկված մուսուլման քաղաքականություն», որ «անգլիացիք Կովկասում իրենց ներկայություն ամբողջ ընթացքում եղել են ոչ անկեղծ դեպի մեզ» (22, գ. 458, թ. 2): Եվ այնուամենայնիվ, նրանք շարունակում էին քարշ գալ անգլիական քաղաքականության ետևից, իրենց բախտը կապելով գաղութատիրության միջնաբերդի հետ:

Անգլիական խառնակիչները ցույց էին տալիս, թե իբր հովանավորում էին հայերին, այնինչ ամեն ինչ անում էին Անդրկովկասում ազգամիջյան հակամարտություններ առաջ բերելու համար: 1920-ի հունիս-հուլիսին, ձգտելով սրել սովետա-թուրքական հակասությունները, այդ գործում օգտագործել արյունաքամ Հայաստանը, անգլիական գաղութարարները 40 հազար համազգեստ և 25 հազար հրացան տրամադրեցին դաշնակցական կառավարությանը: Անգլիական կոշիկներով հայ զինվորները քայլել չէին կարողանում, իսկ հրացաններից կրակել չէր լինում: «Զինվորը հրազեններեն միայն կգանգատեր: Անոնք անգլիական շատ հին հրացաններ էին, գործածութենն լքված...» (33, էջ 88):

1920-ի սեպտեմբերի 29-ին թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշը, ապա Արդահանը, հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսը և

հարձակումը շարունակեցին Ալեքսանդրապոլի վրա: Նույնմբերի 7-ին թուրքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը:

«Թուրքական սահմանի վրա թուրք զորքերը կամ չկան, կամ շատ քիչ են. զինվորները լքում են և հեռանում, մինչև իսկ Կարինը դատարկվում է»: Այս ապահովիչ հեռագրերի հետևանքով, որը թուրքական խորամանկության արդյունք էր, հայկական կառավարությունը «իբր զորքերը կղրկեր դեպի Ադրբեջանի սահմանները»: Սա նույնպես արհեստականորեն էր նրահրվում: Թուրքերը բավականաչափ լրտեսներ ունեին Երևանում: Սրանք օր օրի լիակատար տեղեկություններ էին հաղորդում Կարաբեքիրի սպայակույտին: Իսկ դաշնակցական կառավարողները «անտեղյակ կմնային այս ամենն, որովհետև իր լրտեսներու խումբը կգործածվեր ոչ թե ծանոթություններ քաղելու թշնամի բանակին ռազմական պատրաստություններն ու շարժումներն, այլ լրտեսելու հայ պաշտոնյան և հայ զորքը, հասկանալու համար, թե արդյոք անոնց մեջ որևէ շարժում կա՞ հակադաշնակցական»:

«Ուրեմն,— 1920-ի դեկտեմբերի 14-ին Ալեքսանդրիայից հաղորդում էր «Ազգ» թերթին Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը (ճանաչված պատմաբան, մի շարք աշխատությունների հեղինակ),— թուրքերը հայկական կառավարության գլխին խաղացին ռազմագիտական չափազանց պարզ խաղ մը. Արևելքի ճակատին վրա խլրտումներ ձևացնել տվին իրենց բարեկամ և դաշնակից թաթարներուն, որպեսզի հայկական զորքերը դեպի այն կողմը փոխադրվեն և իրենք հանկարծ, փոքր ուժերով զինվորական պտույտ մը կատարեցին և գրավեցին բերդաքաղաքներն ու կարևոր դիրքերը և հայերը հարկադրեցին հաշտության» («Ազգ», Բոստոն, № 22, 1921):

Ահա թե ինչպես էր նկարագրում «Հայրենիքը» դաշնակցության կառավարության քաղաքականության «գոհարները»: «Մենք ձգտում ունենք գրավել Օլթիի ամբողջ շրջանը և ձգվել դեպի Սև ծով՝ մեր փրկության հանգրվանը»: Մենք «կամեցանք գրավել Բարդուսը, առանց որի անկարելի է Բասեն մտնել»: Մենք «պատրաստվում ենք ուժեր կենտրոնացնել Կարսում, կամենալով գարնան Սևրի դաշնագիրը մեր ուժերով իրագործել»: «Պատերազմը սկսվելուն՝ բնավ չաշխատեցինք թշնամու հետ բանակեցել և առաջխաղացման

առաջն առնել, և կարծես ուրախ էինք, որ առիթ է լինում շափվելու թշնամու հետ», — այսպես էր գրում և «ո՞վ սկսեց պատերազմը» հարցին պատասխանում «Հայրենիքի» էջերում Աբտ. Բարսեղյանը (17, № 12, 1923, էջ 63):

Գնահատելով 1920-ի հոկտեմբերի 22-ին Լեզրանի բանակցությունների առիթով դաշնակցական կառավարության ներքին գործերի նախարար Սարգիս Արարատյանի հայտարարությունը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը գրում է, որ նա արտահայտում էր կառավարության տեսակետը, «տեսակետ մը, որ ավելի հարմար էր կուսակցության մը վարիչներուն, քան արյունաքամ ժողովրդի մը ճշմարիտ բարեկամներուն, վասն զի, մինչև բոլոր աշխարհի քաղաքագետ վարիչները կը ծոին մեծ վտանգին առջև՝ հեռավոր շահը առժամաբար զոհելով, մեր նախարարը, հայկական նկարագիրը հատկորշող համառությամբ մը, Հայաստանի սահմաններուն վրա բռնկումն սկսած այդ պահուն, չէր վարաներ հեռավոր «բարեկամներու» վրա երազներ հյուսել և կրսեր. «Հիշելով Արեւիկէի մէջ Ռուսաստանի ձեռնարկած աշխատանքը և այդ աշխատանքի ընթացքին հայ ժողովրդին վիճակված պատմական դերը, մենք պետք չէ մոռանանք, որ նման կացության մէջ կը դռնվինք նաև հանդէպ Արեւմուտքի. Արեւիկէ կոխվն Արեւմուտքի դեմ է, և մեզի վիճակված է այդ կովի ընթացքին վրա որևէ ազդեցություն ունենալ. ապա ուրեմն մեր առաջ կանգնած է նաև Արեւմուտքը՝ հանձին դաշնակիցներու, իր պահանջներով և հետապնդած նպատակներով» (33, էջ 107):

Հայ-թուրքական պատերազմն ընթանում էր հայ ժողովրդին նորանոր աղետներ պատճառելով: Թուրքական սուրբ սպանում էր կոտորել, ոչնչացնել մնացյալը, եթե Հայաստանում չհաղթանակեր սովետական իշխանությունը, եթե կարձիւր բանակը օգնության չհասներ մեր բազմաշարշար ժողովրդին:

Այդ օրերին դաշնակցական կառավարության եվրոպական «դաշնակիցները» դիտորդների դերում էին: Անգլիական զննարկներ: Ստորը 1920-ի հոկտեմբերի սկզբին Հայաստանի հանրապետության նախարարապետին հաղորդում էր, որ

«Անգլիան անգոր է ռեալ օգնություն հասցնել Հայաստանին» (6, էջ 32):

Թուրքերն ամեն ինչ անում էին Սևրի պայմանագիրը տապալելու համար: Նրանք ճկունորեն խաղում էին միջիմպերիալիստական հակասությունների վրա, մերձեցել էին Ֆրանսիային, հաջողությամբ առաջ էին մղում պատերազմը Հայաստանի դեմ: 1920-ի դեկտեմբերին Ֆրանսիայի պրեմիեր մինիստր Լեյզը հրապարակավ արտահայտվեց Սևրի պայմանագրի միջոցով Թուրքիայի հետ խաղաղություն հաստատելու անհնարինության մասին: Վիլսոնը մոռացության տալով իր խոստումները, Մերձավոր արևելքում գերագույն կոմիսար կարգված ժովակալ Բրիստոլին հրահանգում էր պայքարի դրոշ պարզած Քեմալ փաշային հավաստիացնել, որ Ամերիկան երաշխավորում է Թուրքիայի սահմանների անձեռնմխելիությունը, բացի արաբաբնակ հողերից (52, էջ 395): 1920-ի հուլիսին նույն Բրիստոլը Կ. Պոլսում Ալ. Խատիսյանին խորհուրդ էր տալիս Վիլսոնի խոստումների նկատմամբ «պատրանքներ» չտածել, շափավորել պահանջները, դրանք հասցնելով նվազագույնի, «մերձեցման ուղիներ» պնտրել Թուրքերի հետ, այլապես հայերին «կսպասի ծանր ապագա»: 1920-ի հոկտեմբերի սկզբին, երբ Խատիսյանը Հայաստանի վրա քեմալական Թուրքիայի հարձակման առիթով Կ. Պոլսում նորից այցելում է Բրիստոլին, խնդրում նրան միջնորդի դեր ստանձնել Հայաստանի և Թուրքիայի միջև, վերջինս բավարարվում էր ամառվա իր ասածը հիշեցնելով, ավելացնելով միայն, թե «հիմա արդեն ուշ է»:

Միջազգային բարդ իրադրության պայմաններում հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանությամբ հանդես էր գալիս միայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը: Ոչ մի դործնական օգնություն չստանալով Անտանտի տերություններից, դաշնակ կառավարողները յուրացած էին գլխի ընկնելու, որ «Եվրոպան կամ չի ուզում, կամ չի կարող մեզ օգնել և մենք պետք է մեր գլխի ճարը տեսնենք» (5, էջ 60):

Հայաստանի դեմ 1920-ի գարնանից սկսված քեմալական Թուրքիայի անգիջում, մարտաշունչ կեցվածքը պայմանավորված էր հենց անգլո-ֆրանսիական դիվանագիտության խորամանկ խաղերով: Վերջին հաշվով հակասովետական

ինտերվենցիայի կազմակերպիչների համար միևնույնն էր, թե Սովետական Ռուսաստանի դեմ՝ Հայաստանը, թե Թուրքիան ավելի շատ անախորժ պրոբլեմներ կհարուցի: Հայ-թուրքական բախման ժամանակ Սովետական Ռուսաստանի հայանպաստ, ժողովրդապաշտպան դիրքորոշումը, նրանց կարծիքով, պետք է հասցնեն սովետա-թուրքական կոնֆլիկտի Անդրկովկասում: Սա էր գլխավոր նպատակը: Արևմուտքի քաղաքականության հեղինակներն ավելի բնդհուպ գրառվեցին խնդիրը սրելով, երբ Հայաստանը միջնակց պատերազմի հորձանուտը և Անտանտի քաղաքականների տեսակետով շատ ավելի ռեալ դարձավ սովետա-թուրքական բախումը: Մեկ ձեռքով երկու ձեռքով: Թուրքիան կոչում էր երկու ճակատում: Արևմուտքում թուլանում էր հոգուտ Անտանտի, Արևելքում դժվարություններ էր հարուցում, բախվում Սովետական Ռուսաստանի հետ՝ նորից հոգուտ Անտանտի: Ահա նրանց սխեման: Իսկ հայ ժողովուրդը, կհարցնի նոր սերունդը: Նա միայն արժանանում էր Արևմուտքի «ֆիլանտրոպիների» պլատոնական սիրուն, իսկ գործնականում՝ լոկ արհամարհանքին:

Մուստաֆա Քեմալն ինքն է խոստովանել, որ հայ-թուրքական պատերազմում նախահարձակը Թուրքիան էր: Հիշեցնելով նախորդ ամիսների անցուդարձը, 1920-ի նոյեմբերին նա Ազգային մեծ ժողովում հայտարարում էր, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի համաձայն իրենք պետք է գրավեին Կարսը և մյուս շրջանները, որ դեռ հուլիսին որոշել էին ռազմական գործողություններ սկսել Հայաստանի դեմ: Այնուամենայնիվ, թուրքական կողմը փորձելով շոշափել Մոսկվայի դիրքը, ճնշում գործադրել նրա վրա, պատվիրակություն է ուղարկում Մոսկվա: Սա նույնպես ավարտվում է Սովետական Ռուսաստանի վճռական պահանջով՝ Հայաստանի հետ վիճելի խնդիրները լուծել միայն դիվանագիտական միջոցներով, բանակցություններ սկսելով, հիմք դնելով մինչ այդ մշակված նախագիծը և ապահովելով Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությունը:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը համբերությամբ և հետևողականությամբ պաշտպանում էր հայ ժողո-

վրդի կենսական շահերը, փորձում էր կանխել ազգայնական Թուրքիայի ագրեսիան: Իսկ դաշնակցական կառավարությունը շարունակում էր իր անհեռատես և ժողովրդի համար կործանարար ընթացքը՝ հայացքը հառած դեպի Անտանտը, խաղալիք դարձած անգլո-ֆրանս-ամերիկյան դիվանագետների սուտ խոստումներին, ինչը և հասցրեց նոր աղետի: Հայ ժողովուրդը նորից դարձավ թուրքական ավանդական հակահայկական քաղաքականության զոհ:

1920 թվականի սեպտեմբերի 14-ին Մուստաֆա Քեմալը գրում էր Ալի Ֆուադ Զեքեսոյին. «Հայերի հետ սկսել բարենպաստ պատերազմ այն հաշվով, որպեսզի Ադրբեջանը միացվի Թուրքիային»: Այս նամակն իր հուշերում մեջ է բերում Զեքեսոյը: Անտանտը թուրքերին հրահրելով Հայաստանի դեմ՝ Բաքուն դրավելու համար, շատ լավ գիտեր, որ Սովետական Ռուսաստանը ամեն գնով պետք է պաշտպաներ Բաքուն: Արևելքում համաթուրանական ծրագիրն իրականացնելու համար Քեմալը ձգտում էր օգտվել Անտանտի օժանդակությունից, իսկ Արևմտյան Անատոլիան հույներից նույն Անտանտի ուժերից ազատագրելու համար՝ փորձում էր օգտվել Սովետական Ռուսաստանի օգնությունից: Թուրքական ալանդական խորամանկ դիվանագիտությունը գործի էր կոչված:

1920-ի հոկտեմբերի 9-ին Վ. Ի. Լենինը նշում էր. «Վերջերս թուրքերն սկսեցին հարձակումը Հայաստանի վրա, նրա պատակ ունենալով զավթել Բաթումը, իսկ հետո, գուցե նաև Բաքուն» (53, հ. 41, էջ 339—340):

Այսպիսով, Վ. Ի. Լենինը գտնում էր, որ Թուրքիան էր հարձակվել, որ նա ուզում էր գրավել Բաթումը և Բաքուն: Իսկ այս նպատակով նա չէր կարող զենք տալ ազգայնական կառավարությանը: Իրապես 1920-ի օգոստոսի 24-ի մասնավոր համաձայնությամբ ՌՍՖՍՀ կառավարությունը ռազմական օգնություն էր ցույց տալու Անատոլիայի արևմուտքում Անտանտի ինտերվենցիայի, հունական բանակի հարձակման դեմ կոչվելու նպատակով: Սակայն զենքի առաջին քանակու-

թյունը նոր էր տեղ հասել, երբ Թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի վրա: Այդ պահից սկսած մատակարարումը դադարեցվեց և այն շարունակելը սովետական կառավարության կողմից պայմանավորվում էր Հայաստանի դեմ թշնամական գործողությունները դադարեցնելով, սովետական միջնորդությունն ընդունելով: Դաշնակցական պրուլազանդան, մամուլը աղմուկ հանեցին, թե իբր Հայաստանը գործ ուներ սովետաթուրքական միացյալ ճակատի հետ և դրանով իսկ քայքայեցին բանակը, հարվածեցին նրա մարտունակությանը: Սատրամբանական էր, որովհետև հայ ժողովրդի զավակները Սովետական Ռուսաստանի մեջ տեսնում էին իրենց փրկարարին: «Չախողված այդ ազիտացիան ճակատագրական դեր կատարեց հայ-թուրքական սկսված պատերազմի ընթացքում դաշնակցականների կրած պարտության մեջ, թշնամուն դիմադրելու նպատակով հայ ժողովրդին պայքարի կոչող կուսակցությունը, զրանով քայքայում էր սեփական բանակը, թուլացնելով նրա դիմադրական կարողությունը: Մեծ չափով դա էլ հենց պատճառ դարձավ հայ-թուրքական պատերազմում Կարսի և Ալեքսանդրապոլի անկմանը», — գրել է ղեկավարի ականատես Աշ. Հովհաննիսյանը (13, № 11, 1970, էջ 39):

1920-ի հոկտեմբերի 5-ին Օրջոնիկիձեն հեռագրում էր Լենինին և Չիչերինին, անհրաժեշտ համարելով առաջարկել Հայաստանի կառավարությանը թույլատրել կարմիր բանակի մուտքը Հայաստան՝ թուրքական բանակի առաջն առնելու համար: Դաշնակները մերժում են այս առաջարկությունը:

1920-ի հոկտեմբերի 14-ին քաղբյուրոն, Լենինը հավանություն տվեցին Չիչերինի առաջարկներին՝ 1) Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատելու համար վճռական գործողությունների դիմելու, 2) թուրքերի հետագա առաջխաղացումը կանգնեցնելու և 3) Հայաստանի նոր, սովետական կառավարությունը պաշտպանելու մասին (53, հ. 54, էջ 717):

Թուրքական հարձակման առիթով ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի անդամ Ա. Մոսվյանը 1920-ի հոկտեմբերի 19-ին մի նամակ հղեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմ, նկարագրելով կատարված շարագործությունները հայոց երկրում: 1920-ի աշնան սարսափները

նա համեմատում էր 1918-ի «երիտթուրքական գլուխկտրողների» ոճրագործությունների հետ: Նա հարց էր դնում միջամբույն «հայ-թուրքական արյունոտ վեճին» (6, էջ 34—35):

1920-ի հոկտեմբերի 28-ին ՌՍՖՍՀ-ի և Հայաստանի հանրապետության հաշտության պատվիրակությունների միջև եզրափակիչ արձանագրություն ստորագրվեց, ըստ որի ՌՍՖՍՀ-ի և Ադրբեջանի ՍՍՀ կառավարությունները ճանաչում էին «վիճարկելի մարզերի՝ Նախիջևանի և Զանգեզուրի գավառների տերիտորիաների նկատմամբ Հայաստանի հանրապետության անսասան իրավունքը»: ՌՍՖՍՀ-ը ուշադրության առնելով Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդի աղետալի դրությունը, որպես անվերադարձ փոխադրություն տալիս էր ոսկով երկու և կես միլիոն ռուբլի: Այնուհետև փաստաթղթում նշված էր, որ «Հայաստանի հանրապետությունը, ելնելով թուրքական Հայաստանի մարզերում վիճարկելի տերիտորիալ հարցերը Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ բարեկամաբար լուծելու դիտավորություններից, պատրաստ է այդ հարցերի լուծման գործում ընդունել ՌՍՖՍՀ-ի կառավարության օժանդակությունն այն բանից հետո, երբ՝

1) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը իր զորքերը ետ կքաշի մինչև 1914-ի ռուս-թուրքական նախկին սահմանագիծը:

2) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը կհրաժարվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից ու Բաթումի կոնվենցիայից:

3) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը անվերապահորեն ճանաչում է Հայաստանի հանրապետության անկախությունն այն սահմաններում, որոնք որոշված են ՌՍՖՍՀ-ի և Հայաստանի հանրապետության միջև կնքված հաշտության պայմանագրով» (15, էջ 457—458):

Վերոհիշյալ արձանագրության ստորագրման պահին թուրքական կանոնավոր զորքերը Հայաստանի հանրապետության դեմ հարձակման էին անցել ամբողջ ճակատով: Հոկտեմբերի 30-ին ընկավ Կարսը: Դաշնակ կամակոր վարիչների վրա մեծ էր անգլիական ներկայացուցիչ Ստոքսի ազդեցությունը: Լոնդոնի կարծիքով նման պայմանները ան-

խուսափելիորեն հասցնելու էին սովետա-թուրքական բախման Պատահական շեր, որ Վ. Ի. Լենինը (1920-ի նոյեմբերի 21-ին) անհանգստանում էր. «Հնարավոր է, որ հանգամանքներն ուղղակի մեր վզին պատերազմ փաթաթեն կամ անուղղակի կերպով հասցնեն դրան» (1, հ. 31, էջ 570): Սովետական կառավարությունը փորձում էր ակտիվ միջամբություններ քակել հանգույցը:

Մի կողմից, Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը 1920-ի նոյեմբերի 19-ի հայտարարության մեջ ընդունում էր, որ «թշնամին ոչ միայն ցանկություն չունի հաշտվելու մեզ հետ, այլև ձգտում է հիմնահատակ կործանել Հայաստանը և բնաջնջել հայ ժողովրդին» (6, էջ 39), մյուս կողմից, շարունակում էր շրմբունել Անգլետական Ռուսաստանի որոշիչ դերը:

1920-ի նոյեմբերի 23-ին Անդրկովկաս ուղարկված Ստալինը վերադարձավ Մոսկվա և նոյեմբերի 27-ին Կենտկոմի քաղբյուրոն լսեց նրա ղեկուցումը Կովկասի դրություն մասին: Քաղբյուրոյի որոշման մեջ, սրի նախագիծը կազմել էր Վ. Ի. Լենինը, ասված էր. «Վրաստանի, Հայաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի նկատմամբ վարել մաքսիմալ հաշտվողական քաղաքականություն, այսինքն՝ ամենից ավելի նպատակաուղղված այն բանի, որպեսզի խուսափել պատերազմից» (53, հ. 42, էջ 47):

1920-ի նոյեմբերի 11-ին, Ալեքսանդրապոլը թուրքական զորքերի գրավումից հետո (նոյեմբերի 7-ին), ՌՍՖՍՀ կառավարությունը նոտա հղեց Թուրքիայի և Հայաստանի կառավարություններին՝ իր պատրաստակամությունը հայտնելով միջնորդի դեր ստանձնելու թուրք-հայկական պատերազմը դադարեցնելու գործում: Բայց թուրքական և դաշնակցական կառավարողները առանձին բանակցություններ սկսեցին Ալեքսանդրապոլում, որն ավարտվեց դեկտեմբերի 2-ին խայտառակ պայմանագրի ստորագրումով: Իրավական տեսակետից այդ պայմանագիրը ոչ մի ուժ չունեք, քանի որ 1920-ի նոյեմբերի 29-ին Հայաստանը հռչակվել էր սովետական և ուներ իր կառավարությունը: Դաշնակների այս նոր դավաճանությունը ծանր նստեց մեր ժողովրդի վրա: Անգ-

լիան խորհուրդ էր տվել գերադասել պայմանագիր կնքել Թուրքիայի, քան Սովետական Ռուսաստանի հետ:

Պատահական շեր նաև, որ 1920-ի նոյեմբերին դաշնակցական կուսակցությունը մամուլի իր օրգաններում սկսեց թմրկահարել թուրքական կողմնորոշման «փրկարար» գերը հայ ժողովրդի համար: Տաճկաստանը հռչակվում էր «Անդր-կովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատության իրական պաշտպան»: «Ռուսաստանը ձգտում էր փրկել Հայաստանը»,— 1920-ի նոյեմբերի 13-ին գրում էր Լոնդոնի «Նեյշնը».— Բայց Հայաստանի ղեկավարները կամավոր հրաժարվում էին ընդունել նրա բարեկամական առաջարկությունները (43, № 48, 1920, էջ 28):

Այդ ժամանակ իմպերիալիստական ագրեսիվ շրջաններում հասունանում էր այն մտայնությունը, որ պետք է ճանաչել Քեմալին, նրան ղիջուններ անել և նա կարմիրներին դուրս կբշի Բաքվից: Այդ օրերին Վ. Ի. Լենինը գրում էր Ստալինին (որն այն ժամանակ ուղարկված էր Կովկաս), որ անկասկած Վրաստանը Բաթումը կհանձնի Անտանտին, իսկ Անտանտը՝ կհարձակվի Բաքվի վրա: Նա գրում է, որ «...թուրքական հարձակումն ուղղված էր մեր դեմ: Անտանտը մեզ համար փոս էր փորում և ինքն ընկավ նրա մեջ, որովհետև մենք ստացանք Սովետական Հայաստանը»:

Թուրքիայում իշխանության գլուխ կանգնած են կադետները, օկտյաբրիստները, որոնք պատրաստ են մեզ ծախել Անտանտին» (53, հ. 42, էջ 125):

1920-ի նոյեմբերի 29-ին Ստալինը Մոսկվայից Բաքու՝ Օրջոնիկիձեին հղած հեռագիր-հրահանգում կարմիր բանակի զորամասերը Հայաստան մտցնելու մասին գրում էր. «Շտապել պետք չէ, հարկավոր է համալրման սպասելու... Ամենայն հավանականությամբ թուրքերը Հայաստանում գործում են Անտանտի գիտություններ, դրա համար էլ նրանց չի կարելի վստահել»:

Ալեքսանդրապոլի բանակցությունների ժամանակ թուրքերը մերժեցին թույլ տալ Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությունը: Բացելով առաջին պաշտոնական նիստը Կարաբեքիր փաշան առաջարկեց ընտրել նախագահ: Ալ. Խատիսյանը պատասխան ճառում ներկայաներին

հիշեցրեց 1878-ի Բեռլինի կոնգրեսի նախադահ ընտրելու դեպքը, երբ ավստրո-հունգարական արտաքին գործերի մինիստր Անդրաշին առաջարկեց Բիսմարկի թեկնածությունը այն պատճառաբանությամբ, թե կոնգրեսը տեղի է ունենում գերմանական հողում: «Այժմ էլ ինքը՝ հատիսյանը միևնույն նկատառումներով առաջարկում էր, որ նախադահ Կարաբեքիր փաշան», — կարդում ենք Բոստոնի «Ազգ» թերթում (1921, № 50): Ահավասիկ արգահատելի վարքագծի մի տիպիկ օրինակ ևս:

Ալեքսանդրապոլում բանակցություններ վարելու առաջին պայմանը, որ պահանջեց Կարաբեքիր փաշան, Սևրի դաշնագրից հրաժարումն էր:

1920-ի դեկտեմբերի 3-ին Չիչերինը Քուրքիայում ՌՍՖՍՀ ներկայացուցիչ Մդիվանու համար դիրեկտիվ-հրահանգի հարցով դիմեց քաղբյուրոյին: Մդիվանուն հանձնարարվում էր սանձահարել քեմալական Քուրքիային և չափավորել նրա պահանջները Հայաստանի նկատմամբ, կանխել նրա հարձակումը մենչևիկյան Վրաստանի վրա: Չիչերինը դնում էր նաև Կարսի հարցը, շեշտելով նրա ստրատեգիական նշանակությունը: Նա գտնում էր, որ թուրքերի հետ այնպիսի պայմանագիր պետք է կնքվի, որ նա չխանգարի ՌՍՖՍՀ և Անգլիայի միջև համաձայնություն կնքելուն, որ պետք է երաշխավորվի Հայաստանի անկախությունը, որ պետք է ձգտել ապահովել անկախություն Քուրքահայաստանի մի մասի համար, բայց ոչ վերջնագրով, որպեսզի դա չխանգարեր թուրքերի հետ բարեկամական հարաբերություններին: Իսկ վերջապես պահանջվում էր, որ ՌՍՖՍՀ-ը մասնակցեր հայ-թուրքական սահմանները որոշող խառն հանձնաժողովին (60, էջ 51):

1920-ի դեկտեմբերի 15-ի իր նոտայով Մուխթար փաշան Քուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության անունից լիտիորեն հայտարարում էր Չիչերինին, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը «ոչ թե բռնի հաշտություն է, այլ հաշտություն, որը հիմնված է ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա, և մենք ցանկացել ենք անքսիայի ենթարկել սոսկ թուրքական բնակչություն ունեցող տերիտորիաները...»:

Քուրքերի կողմից օկուպացված Ալեքսանդրապոլի և հայկական մյուս շրջաններում թուրքերի կատարած բռնությունների մասին Սովետական Հայաստանի արտգործոցը Ա. Բեկլադյանի 1921-ի հունվարի 8-ի նոտային Քուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամին 1921-ի փետրվարի 5-ին պատասխանեց մի վերամբարձ նոտայով, հայերին մեղադրելով ամեն ինչի մեջ, իսկ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մասին հայտարարեց, որ այն «մարմնավորում է իր մեջ ոչ թե բռնություն, այլ արդարություն և, որ նրա կատարումն անհրաժեշտ է Կովկասում կայուն խաղաղություն հաստատելու համար» (15, էջ 489): 1921-ի հունվարի 12-ին Չիչերինը գրում էր Ստալինին, որ թուրքերը դաշնակների հետ բանակցություններ են վարում և կարող են նորից իշխանության գլուխ անցնել: Հիրավի, 1920-ի աշնանից Անտանտի շրջանները, ինչպես նաև թուրքական գործակալները որոշակի աշխատանք էին տանում Քուրքիայի պրոտեկտորատի տակ կովկասյան հանրապետությունների բուրժուական ֆեդերացիա կազմելու օգտին: 1920-ի դեկտեմբերին Թիֆլիսում Բեքիր Սամին բնյը շփման մեջ մտնելով գաշնակ գործիչների հետ, շուրջըրթում էր, թե նոր Քուրքիան ուզում է շտկել հայերի նկատմամբ նախկին սխալները, «մողուս վիվենդի» է փնտրում նրանց հետ, պատրաստ է իբր Հայաստանին դիջելու Կարսը, Վանը, Ալաշկերտը, միայն թե նա միավորվի մնացյալ Կովկասի հետ և անկախանա Ռուսաստանից: Սա պատահական չէր: Նույն ժամանակ Քերպոնը, Լյուդ Ջորջը քեմալական Քուրքիայի մասնակցությամբ կոնֆերանս էին հրավիրում Լոնդոնում, օգտագործելու համար Ալեքսանդրապոլի և հայկական մյուս հողերի շուրջը հասունացող սովետա-թուրքական կոնֆլիկտը և կանխելու հարաբերությունների նորմալացումը Սովետական Ռուսաստանի, Սովետական Հայաստանի, մի կողմից, և Քուրքիայի միջև, մյուս կողմից: Ավելի ուշ Լյուդ Ջորջը նույն Բեքիր Սամինին առաջարկում էր թուրքական զինված ուժերը շուտ տալ Սովետական Ռուսաստանի դեմ, զավթել Անդրկովկասը, Բաքուն: Իսկ յուրք ղլվանագետը համաձայնվում էր դրան: Քուրքիան մեղծեց սովետական կառավարության առաջարկությունը միջնորդի դեր ստանձնելու թուրք-հայկական հա-

րաբերությունների կարգավորման հարցում: Չիչերինը 1921-ի հունվարի 13-ին թուրքական արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնակատար Ահմեդ Մուխթարին գրում էր այդ առթիվ ապրած «խոր հիասթափություն զգացումի մասին» (15, էջ 484):

Օգտվելով դաշնակցության փետրվարյան արկածախնդրությունից (1921-ի փետրվար) Թուրքիան առաջ տարավ իր հակահայկական քաղաքականությունը: Այն պահին, երբ Մոսկվա ժամանած Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ա. Բեկզադյանը Սովետական Հայաստանին վերաբերող խնդիրների շուրջը բանակցում էր արտգործժողովում Չիչերինի հետ, ռադիոգիրը հաղորդեց Սյունոն Վրացյանի զլխավորած «փրկության կոմիտեի» ստեղծման մասին խայտառակ բոթը: Թուրքական կողմը, պատճառաբանելով դաշնակցության պարագլուխների կողմից երևանում իշխանությունը վերականգնելու փաստը, այն հանգամանքը, որ վերջինիս հետ ունեն կնքված 1920-ի դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, պահանջեց, որպեսզի Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչը չմասնակցի այն կոնֆերանսի աշխատանքին, որի օրակարգի զգալի մասը հենց Հայաստանին էր վերաբերում:

Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչները մասնակցություն չունեցան 1921-ի մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի կնքմանը: Թեև Մոսկվայի պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի թալանչիական պայմանագիրը չեղյալ հայտարարվեց, բայց հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ Հայաստանի տերիտորիաները (Կարս, Սուրմալու, Արդահան) մնացին Թուրքիայի կազմում: Ախուրյան գետը դարձավ սահմանագիծ: Պայմանագրի մեջ հատուկ հողված մտցվեց, ըստ որի Նախիջևանի մարզը պետք է ինքնավար տերիտորիա կազմեր Ադրբեջանի «խնամակալության ներքո» (15, էջ 501): Այս քայլը ցույց էր տալիս, որ Թուրքիան չէր հրաժարվել պանթուրքական ծրագրից: Մանավանդ հետագայում Թուրքիան հսկայական տերիտորիա զիջեց Պարսկաստանին, դրա փոխարեն ստանալով Նախիջևանի հետ անմիջական սահման ունենալու հնարավորություն:

Մոսկվայի պայմանագրի կնքումից հետո էլ Թուրքիան շարունակում էր իր ագրեսիվ քաղաքականությունը Անդրկովկասի նկատմամբ: Սովետական Ռուսաստանի և Սովետական Հայաստանի բազմիցս արած զգուշացումներից հետո միայն, 1921-ի ապրիլի 22-ին թուրքական զորքերը դուրս երեվեցին Ալեքսանդրապոլից: Չիչերինը Կարաբեքիրի վարքագիծը համարում էր խուլիգանական (1921-ի ապրիլի 8-ին): Թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆուադի ուշադրություն էր հրավիրում Ազգային մեծ ժողովի կառավարության ռազմական մինիստր Քեմալ Ֆեզի փաշայի այն հայտարարության վրա, որն ասել էր, թե «Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը, մնալով Կովկասում, պետք է այնտեղ կատարի հավասարակշռության տարրի դեր»: Չիչերինը Թուրքիայի և Սովետական Հայաստանի միջև պատերազմը համարում էր պատերազմ Թուրքիայի և Սովետական Ռուսաստանի միջև (15, էջ 508): Նույն օրը Չիչերինը Օրջոնիկիձեին հանձնարարում էր Կարաբեքիր փաշայից պահանջել անհապաղ ազատելու Ալեքսանդրապոլը: Թուրքական կողմը ձգձգում էր Մոսկվայի պայմանագրի ռատիֆիկացիան (այն վավերացվեց միայն 1921-ի հուլիսի 31-ին), լարված վիճակ պահելով սովետա-թուրքական սահմանին:

1921-ի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում, ՌՍՖՍՀ-ի մասնակցությամբ պայմանագիր կնքվեց մի կողմից՝ ՀՍՍՀ, ԱՍՍՀ և ՎՍՍՀ և, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև: Այս պայմանագիրը կրկնում էր Մոսկվայի պայմանագրի դրույթները:

Սովետական պատմաբան Ա. Խեյֆեցը գրում է, որ Անկարայում մտածում էին ամբողջ Սովետական Ադրբեջանը «խաղաղ» ճանապարհով Թուրքիային միացնելու մասին: Անկարայում Ադրբեջանական ՍՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ի. Աբիլովը 1921-ի նոյեմբերի 8-ին հանրապետության արտաքին գործերի ժողովում Մ. Գ. Հուսեյնովին հաղորդում էր. «Թուրքական որոշ շրջաններում դեռևս գերակշռում են պանթուրքական գաղափարները... Իմ կողմից կազմակերպված մի փոքր երեկույթում փոստի և տելեգրաֆի կոմիտարը (այն ժամանակ թուրքական կառավարության մինիստրներն իրենց կոմիսար էին կոչում—Ջ. Կ.) իր պանթուրքական ճառի վերջում ցանկություն արտահայտեց մոտ ապագայում անգորա-

կան պառլամենտում տեսնել Ադրբեջանի դեպուտատներին» (61, էջ 28)։

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման հաջորդ օրը, 1920-ի նոյեմբերի 30-ին, Բաքվի «Կոմունիստ» թերթում տպագրվեց Սովետական Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Ն. Ն. Նադիրմանովի հուլիսածր «Մենք թույլ չենք տալիս...» վերնագրով, որը լուրջ նախազգուշացում էր թուրքական ազրնսիվ շրջաններին, որոնք ձգտում էին դավ-թողական քաղաքականություն իրականացնել ոչ միայն Հայաստանի նկատմամբ, այլև երազում էին Ադրբեջանի «միացման» մասին։ «Մենք թույլ չենք տալիս դա,— ասված էր հոդվածում,— բայց եթե քեմալականները ներքաշվեն այդ ավանտյուրայի մեջ, ապա մենք, կարմիր Ադրբեջանի բանվորները և գյուղացիները, անխնա կխփենք քեմալական-ներին մինչ այն ժամանակ, քանի դեռ նրանք չեն հասկացել մեր նպատակը, մեր ձգտումները... Մենք մտադիր չենք կոմունիստական կարգ պարտադրել ոչ մեկի, բայց ոչըն-չացնել մեր կարգը մեր տանը ոչ ոքի թույլ չենք տա»։

Ինչպես գրում է սովետական պատմաբան Ա. Բ. Կադի-շևը, ոչ լրիվ տվյալներով 1920-ի աշնանը միայն թուրքերի կողմից օկուպացված շրջաններում Հայաստանը կորցրեց 198 հազար մարդ։ Թուրքերը կողոպտեցին և ոչնչացրին 18 միլիոն ուրբու (ոսկով) ունեցվածք (50, էջ 753)։ Երևանի պետական համալսարանի պրոֆ. Ա. Նսայանը ցույց է տվել, որ Հայաստանի տերիտորիայի օկուպացիան թուրքական զորքերի կողմից ինչպես 1918-ին, այնպես էլ 1920—1921 թթ. միջազգային իրավունքի տարրական նորմերի ամենա-լկտի խախտումն էր։ Նա ապացուցել է, որ երիտթուրքերի հակահայկական գործողություններից, բռնություններից, զանգվածային սպանություններից, բռնաբարումներից ոչըն-չով չէին տարբերվում քեմալական զավթիչների գործողու-թյունները։ Դրանք միևնույն թուրքական ավանդական հակա-հայկական քաղաքականության բաղկացուցիչ մասերն էին (47)։ Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի անդամ Նուշիկ Զավարյա-նը 1920-ի դեկտեմբերի 25-ին Հայաստանի հեղկոմին զեկու-ցում էր, որ Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո «ավելի

հստակ պարզվեց քեմալականների իսկական քաղաքական ֆիզիոնոմիան» (6, էջ 39)։

1921-ի հունիսի 6-ի անգլիական «Դեյլի Տելեգրաֆ» թերթի դիվանագիտական թղթակիցը հաղորդում էր, որ Ղա-րաքիլիսայում (այժմ Կիրովական) ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչ Զարլզ Պ. Գրանդը մի քանի մարդկանց ուղեկցությամբ այցելել էր Աղբուլաղ գյուղը, որից ոչ հեռու հայտնաբերվել էր 12 հազար դիակ։ Դրանք հիմնականում երեխաների հոշոտված մարմիններ էին։ Կարսի ու Ալեքսանդ-րապոլի փախստականներին թուրքական շարագործները դա-նակներով ու սրերով մորթել էին 1921-ի սկզբներին (74, էջ 151—152)։

Սիմոն Վրացյանը, այդ ազգադավ վնասարարը, փոխա-նակ գետինը մտներ իր փետրվարյան արկածախնդրությամբ ու «փրկության կոմիտեով», 1921-ի ամառը անմիջական կապի մեջ էր մտնում մի աշքանի Սուլթանովի հետ, «զգա-յացունց զինակցություն» կապում նրա հետ։ «Աֆֆարիմ երկուսներուդ ալ։ Թե քեզ «բժիշկ» Սուլթանով և թե քեզ Սիմոն Վրացյան»,— այսպես էր ավարտում նիկողայոս Քալանթարը իր թղթակցությունը, գրված Բեռլինից 1921-ի հուլիսի 19-ին Բոստոնի «Ազգ» թերթին (3. 8. 1921, № 178)։

«Հալկական հարցը և միջազգային իրավունքը» իր աշ-խատության մեջ սփյուռքահայ ուսումնասիրող, իրավագետ Շավարշ Թորիկյանը մի հատուկ գլխում (9-րդ, միջազգային օրենքի խախտումներն ազգայնական թուրքիայի կողմից) ցույց է տալիս, որ թուրքական ազգային ուխտը ոտնահարեց հայ ժողովրդի կենսական շահերը, ինքնորոշելու նրա իրա-վունքը։ Թուրք ազգայնականները շարունակեցին կոտորած-ների թուրքական ավանդական քաղաքականությունը։ Նա հիշեցնում է 1920-ի աշնանը Կարսի, Ալեքսանդրապոլի փաստերը, հայ գերիների ոչնչացումը, «պատերազմական բանտարկյալներու դեմ գործված ոճիրները», «բռնի տեղա-հանությունները», փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ լողանի պայմանագրի հոդ-վածների խախտումները և այլն (10, էջ 173—189)։

Փարիզի «Ժուռնալ դը Դեբատի» 1922-ի ապրիլի 2-ի հա-մարում ֆրանսիացի Պ. Ժ. Լա-Շերենն մի ընդարձակ, փաս-

տահարուստ հողված էր տպագրել ամերիկյան նպաստամատուցի հավաստի վկայությունների հիման վրա: Հողվածագիրը ցույց էր տալիս թուրքական զավթիչների կողմից Հայաստանում, մասնավորապես Աղբուլաղի շրջանում կատարված վայրենությունների մասին: Նյութերը պարզ ցույց էին տալիս, որ խաղաղ բնակչության կոտորածը կատարվել էր 1921-ի հունվարին: Իսկ Անկարայի ներկայացուցիչը Փարիզում՝ Հյուսիսի Բահրբը, մի հայտարարություն էր հղել թերթի խմբագրությանը, փորձելով ցույց տալ, թե ավելի շատ տուժել էր մուսուլմանական բնակչությունը: Թերթը ցույց էր տվել, որ օկուպանտները թուրքերն էին և ինչպե՞ս կարող էին ընդուն հայերը մուսուլմաններին կոտորել (16, № 2, 1922):

Պատերազմից հետո Կիլիկիայում հավաքվեց մոտ 125 հազար հայություն: Ձեյթունի, Հաճնի, Ադանայի, Մարաշի, Դյուրթ Յոլի, Ջեբել Մուսայի շրջաններում վերաշինության աշխատանքներ էին սկսվել: Թուրք ազգայնականները հրով ու սրով մոխրակույտի վերածեցին, ցաք ու ցբի՛լ արեցին հայրենի վայրերը վերագառնալու հայերի ջանքերը:

Թուրքական բանդիտ-կամավորների ջոկատի հրամանատար Սելֆուլահը 1920-ի ապրիլի 28-ին վերջնագիր է հղում Ալեքսանդրի հայությանը, պահանջելով հանձնվել իր զինված ջոկատի ողորմածությանը: Նա խոսում էր թուրքերի «մարդասիրությունից», «մեծահոգությունից», հետո տալիս էր 24 ժամ ժամանակ և իր վերջնագիրն ավարտում էր Մարաշի հայ բնակչությանը ոչնչացնելու փաստը հիշեցնելով, թե «Մարաշ բաղաքի դասը խիստ ուսանելի է»: Զէ որ ընդամենը երկու ամիս առաջ, 1920-ի փետրվարին ամենայն դաժանությամբ ոչնչացվեց Մարաշի հայ բնակչությունը: 1921-ի հունվարին բելգիական «Le Flambeau» գրական-քաղաքական ամսագրի № 1-ում մի ականատեսի կողմից հրապարակվեց 1920-ի փետրվարին Մարաշի հայության նկատմամբ քեմալական մարդասպանների գործած շարագործության նկարագրությունը (100): Այս նյութի բովանդակությունը կասկած չի թողնում, որ 6 հազար հայ մարդիկ նախապես նշանակետ էին դարձել թուրքական կանիբալություն համար:

Արդեն 1920-ի աշնանը, հայկական հարցին նվիրված իր մենագրության մեջ, որ 1920-ին լույս էր տեսել անգլերեն

լոնդոնում, բաղմավաստակ պատմաբան Նիկողայոս Ադոնյը նկատում էր, որ դաշնակից զորքերը գործում են Միջագետքում և Սիրիայում. ֆրանսիական գեներալները Կիլիկիայում տարված են սիրախաղերով ու մրցակցություններ թուրք ազայնականների հետ՝ հայ բնակչության ետևում (69, էջ 7, 8):

Ժան Ժորեսի բարեկամ ու հետնորդ, սոցիալիստ Թոմասը խստագույնս քննադատում էր Կիլիկիայի հարցում Ֆրանսիայի դիրքորոշումը, ցույց տալիս ֆրանսիական «Քան» թերթի բռնած դիրքը: Նա հարց էր տալիս. «Ֆրանսիացիներ կա՞ն արդյոք Կիլիկիայում»: Հայաստանը պետք է ելք ունենա Միջերկրականի վրա, Կիլիկիայում, հայտարարում էր սոցիալիստ Թոմասը: «Յեղերի բաղմաղանության մեջ հայերը հարաբերական մեծամասնություն են կազմում: Նրանց կազմակերպվածությունը, մշակութի մակարդակը, ազգային գիտակցությունը իրավունք են տալիս միավորելու այն հսկայական տերիտորիան, որ տարածվում է Տրապիզոնից մինչև Ալեքսանդրևոս» (94, էջ 49):

1922-ի ապրիլի 20-ի օրենքով քեմալական կառավարությունը սեփականացնում էր Կիլիկիայի հայության անշարժ ու շարժական ունեցվածքներն ու հարստությունները: Կիլիկիո Զավեն պատրիարքը, հայ բողոքականների առաջնորդ Ջենոբ Բեզյանը, կաթոլիկների առաջնորդ եպիսկոպոս Ժան Նաղլյանը 1922-ի հունիսի 4-ին Կ. Պոլսից դիմում էին Ազգերի լիգայի նախագահին, օգնություն ու պաշտպանություն խնդրում: Բայց իզուր: Քեմալական Թուրքիան յուրացնում էր հայ ժողովրդի քրտինքով ու տաղանդով ստեղծված բարիքները:

1922-ի հունիսի 4-ից 8-ը Պրագայում տեղի ունեցավ ազգային փոքրամասնություններին նվիրված միջազգային մի կոնֆերանս: Եղան բուռն քննարկումներ: Ընդունված մի բանաձևում ասվում էր, որ Ազգերի լիգան երաշխավորում է Փոքր Ասիայի, Հայաստանի, Սիրիայի ազգային փոքրամասնությունների անվտանգությունը (100, էջ 10): Ասվում էր այն մասին, որ օսմանները քանիցս դիմել են հայերին ոչնչացնելու պրակտիկային: Կոնֆերանսի մասնակիցներն արձանագրում էին Կ. Պոլսում, Իզմիրում, Սիրիայում

և Փոքր Ասիայի տարբեր մասերում 800 հազար հայության առկայության փաստը, կոչ էին անում դիմելու բոլոր միջոցներին՝ նրանց փրկելու համար (100, էջ 79):

Հայ ժողովրդի բարեկամ, մեծ հումանիստ Նանսենի համախոհ Ա. Կրաֆտ-Բոնարը գրում էր, որ «հայ ժողովրդի բնաջնջման վճիռ կայացրած թուրքական կառավարությանը մենք հակադրում ենք այդ ժողովրդի ապրելու իրավունքը, որովհետև նա գոյություն ունի, որովհետև նա դիմադրում է, ուզում է ապրել» (82, էջ 7):

1921-ի հոկտեմբերին համաձայնություն կնքելով Մուստաֆա Քեմալի հետ, ֆրանսիական «քաղաքակիրթ» գաղութարարները «լքեցին իրենց հայ բարեկամներին Թուրքիայի հարավում» (97, էջ 74):

1921-ի նոյեմբերի 22-ին Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Ֆրանկլին Բուլոնի, քեմալական Թուրքիայի քաղաքացիական ու զինվորական ներկայացուցիչներ Համդի բեյի ու Մուհեդդին փաշայի ստորագրած կոչի մեջ քրիստոնյաներին կյանքի ու ապահովության երաշխիքներ էին տրվում. «Ընդհանուր ներումն իր լրիվ ուժի մեջ է և ընդգրկում է բոլորին: Անցյալը մեռած է և մոռացված»: Թուրքական իշխանությունները խոստանում էին հարգել հայերին ֆրանսիացիների տված անցագրերը: Եվ բազմաթիվ այլ խոստումներ ազատ ճանապարհորդելու և առևտուր անելու մասին: Բայց շատ շանցած, Ադանայում հրատարակված այդ հայտարարությունը մոռացած, ֆրանսիացիները քեմալական գազանություններին հանձնեցին Կիլիկիայի հայությունը:

1922-ի հոկտեմբերի 25—27-ին Ֆրանսիայի ազգային ժողովը քննարկում էր Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների հարցը: Հոկտոբերը տարբեր դիրքերից փորձում էին լուծումներ գտնել հույների, հայերի և մյուս քրիստոնյաների համար: Հոկտոբերից մեկը նշեց, որ պատերազմից առաջ ասիական Թուրքիայում 2,5 միլիոնից ավելի քրիստոնյա կար, իսկ նրա ավարտին միայն 300 հազար մարդ: Նա դեմ էր արտահայտվում Մուստաֆա Քեմալի պահանջին այդ մնացյալն էլ երկրից դուրս անելու մասին: Դեպուտատ Ռենե Դյուտոն իր ձայնն էր միացնում Մոտայի, Ռոբերտ Սեսիլի, Ֆրանսիայի նախկին պրեզիդենտ Հելվեցիուսի պա-

հանջին՝ հայոց պապենական հողերի վրա հայերի համար օջախ ստեղծելու մասին: Նա ազգային ժողովի նախագահին կոչ էր անում պաշտպանել այդ հարցադրումը (95, էջ 47—49): Իսկ դեպուտատ էդուարդ Մուլիերը հայտարարում էր. «Ֆրանսիան մուսուլմանական մեծ երկիր է»: Նա զգուշության կոչ էր անում մահմեդական աշխարհի, մասնավորապես Թուրքիայի, Մուստաֆա Քեմալի նկատմամբ:

Ա. Կրաֆտ-Բոնարը կոզանի կոնֆերանսի որոշումները բնութագրեց որպես «աներևակայելի անարդարության վերջին ակտ»: Օսմանյան դիվանագետները ոչ միայն հրաժարվեցին հիշատակել հայ ժողովրդի որևէ օրինական պահանջ, այլև նրա անունը խոստումները լքվեցին, պարտավորությունները չկատարվեցին, հայ ժողովուրդը ուխտագրծության զոհ դարձավ, պայմանագիրը (խոսքը Սևրի 1920-ի օգոստոսի պայմանագրի մասին է—Ձ. Կ.) պատռվեց: Անարդարությունը կատարյալ է, եղրակացնում էր նա (82, էջ 20—21): «Ոչ,— ասացին թուրք լիազոր-ներկայացուցիչները,— հայերը քրիստոնյաներ են... մեզ համար այլևս հայկական հայոց գոյություն չունի»: Կոզանի պայմանագիրը, նրանց կարծիքով, վերջակետ էր դնում թուրքական կառավարության 1915-ի ծրագրին, որը նախատեսում էր Թուրքիայում հայ ցեղի բնաջնջում:

Փարիզի «Հայաստանի ձայն» շաբաթաթերթը (տնօրեն դոկտոր Նևրուզ, 1922-ի դեկտեմբերին, № 2) գրում էր. «Տաճիկ պետական մարդիկ պետք է հասկանան, որ քանի բնությունն ու կոտորածը կմնան սիստեմ և քանի հայ ժողովրդի իրավունքները կարհամարհվեն, հայերի «արտասահմանյան գործունեությունը» վերջ չի ունենա, նրանք կշարունակեն բախել քաղաքակիրթ աշխարհի դռները»:

Հայ մարդիկ պետք է ձգտեին դեպի Ռուսաստանը, դեպի փրկությունը: Չէ՛ որ կովկասյան ոստակական բանակի, այնուհետև կարմիր բանակի սպաներն ու զինվորները կերակրում էին, խնամում սովյալներին (20 ա): Ռուսական հողում նրանք գտնում էին հաց, ապահովություն, խաղաղ կյանք: Եվ, ընդհակառակը, Թուրքական իշխանությունները 1914-ից մինչև 1920 թվականը, պատերազմի ու ինտերվենցիայի բո-

լոր փուլերում միայն հետապնդում, լլկում, տանջում էին հայ մարդկանց (20 բ)։

Սովետական իշխանությունը կործանումից փրկեց հայ ժողովրդին, նրան դուրս բերեց սոցիալիստական վերածննդի փրկարար ափը։

□

Շուտով գզվոտեցին Մ. Քեմալն ու նրա իթթիհադական մտերիմ համախոհները։ Երիտթուրքերի պարագլուխները մեղադրվում էին ինչպես պետական դավաճանության մեջ, այնպես և քրեական գործերով, մեղադրվում էին գողության ու կողոպուտի մեջ։ Այլ ժամանակ էր, որ փոխադարձ մեղադրանքների հեղեղ սեղաց։ «Իզմիրի մեջ կատարվելիք մահափորձը պատճառ մը եղավ, որ Քեմալ անվախ և անկրկնույ կերպով մաքրագործե իթթիհադի երբեմնի պարագլուխները...» (23, № 80, 1926)։ Մահափորձը ծրագրողներն ու կազմակերպողները դատավարության ընթացքում հրապարակ հանեցին թուրքականության էությունը բացահայտող հետաքրքիր փաստեր։ Խուլարկությունների շնորհիվ մեջտեղ բերվեցին հին ու նոր թղթեր, վավերագրեր։ Սրանք սպացուցում էին, որ իթթիհադն անլեգալ աշխատանք էր տանում Մ. Քեմալի իշխանությունը տապալելու ուղղությամբ։ Գործակալներ ու լրտեսներ ուղարկվեցին Կ. Պոլիս, Իզմիր և գավառ։ Ապացուցվում էր, որ Մալթայի աքսորավայրից վերադարձած իթթիհադականները շորս տարի շարունակ (1922—1926) հյուսում էին իրենց դավադրության ուստայնը։ Մեջտեղ էին բերվում հին թղթեր՝ նոր հաշիվները մաքրելու համար։ 1921-ի նոյեմբերին Բեռլինից Կ. Պոլիս՝ դոկտոր Նազրմին գրած իր մի նամակում Ազմի փաշան ասում էր, թե «Մուստաֆա Քեմալից անպատճառ հաշիվ պետք է ուզենք, բայց հիմա ժամանակը չէ» (23, № 61, 1926)։

Հեղաշրջումը հաշող գլուխ բերելու դեպքում սրանք ծրագրում էին «ջարդել և կողոպտել Պոլիս և գավառները ապրող հայերին ու հույներին» (23, № 68—69, 1926)։ Երբ Իզմիրում դատում էին Զավիդ բեյին, նա խոստովանում էր, որ Կ. Պոլսում դոկտոր Նազրմի, Վեհիբի, Շյուքրիի հետ

գաղտնի հավաքներ էին գումարել Մ. Քեմալի դեմ (23 № 59, 1926)։ Սա նամակագրական կապի մեջ էր Հալաճյան էֆենդու հետ, որը օտոմանյան պարտքի վարչության իրավական խորհրդականն էր եղել և ընկերություն արել Զավիդի հետ։ Դատարանի առաջ էին կանգնել Կարաբեքիրն ու Ալի Ֆուադ Զերեսուլը՝ Մուստաֆա Քեմալի երեկվա ամենամտերիմ համախոհները։ Իզմիրի մեջ կախաղան բարձրացան իթթիհադի առաջնորդ համարված և պատասխանատու պաշտոններ վարած մի շարք փաշաներ ու բեյեր։ Այնուհետև «Իթթիհադ թերագրը» կուսակցության տասնիվեց անդամների դատը տեղի ունեցավ Անկարայում։ Դրանց մեջ էին Զավիդ բեյը, Նազրմ բեյը, Միդհատ Շյուքրին։

1926-ի դատավարության ժամանակ ապացուցվեց, որ էնվերը մի մեծ աղամանդ (400 հազար ոսկի արժողությամբ) եվրոպա էր տարել վաճառելու։ Իթթիհադի կողոպտած դրամից մեկնեցին միլիոն ոսկին Բեհալգոլին Շաքիրի, Միդհատ Շյուքրիի, դոկտոր Նազրմի և այլոց անուններով դրված էր շվեյցարական և հոլանդական բանկերում։ Եվրոպա անցնելուց հետո այս դրամը բաժանվեց ղեկավար մի քանի գործիչների վրա և դրվեց առևտրական ձեռնարկների մեջ։ Այս փողն օգտագործվեց նաև բեմալական Թուրքիայում, մասնավորապես Կ. Պոլսում համալսերի, նավավարների շրջանում անլեգալ աշխատանք ծավալելու համար (23, № 64, 1926)։ Անկարայի դատարանը մահվան դատապարտեց ֆինանսների նախկին մինիստր Զավիդ բեյին, կրթական նախկին մինիստր Նազրմ բեյին, նախկին երեսփոխան Հիլմի բեյին, իթթիհադի նախկին քարտուղար Նայիլ բեյին։

Թուրքական բանակի հազարապետ Զեքեղ Մեհմեդ Արիֆը Կահիրեում դաշնակցական «Հուսարներ» թերթին հղել էր մի նամակ ու խնդրել այն հրապարակել։ Այնտեղ նա տվել էր երիտթուրքերի աչքի ընկնող դեմքերի ճշգրիտ բնութագրությունը, քանզի ճանաչել էր նրանց մոտիկից։ Ռյուշտին էրզրումի երեսփոխանն էր և հայերին բնաջնջելու համար ստեղծված մասնավոր հանձնաժողովի նախագահ։ «Սարսափելի հայատյաց անպիտան մը»,— գրում է նրա մասին թուրք հազարապետը։ Նա Շյուքրիին համարում է Թալեաթի «աչքի լույսը»։ «Իզմիրի այս ոճրագործ երեսփոխանը»

«հայկական ջարդերն ու սարսափները կազմակերպող ու գործադրող անխիղճ թշվառականը»: Զանփուլադին նա անվանում էր ավազակ, Թալեաթի «ամենասիրելի գործիքը»: Սա Անատոլիայում «հայկական եղեռնին և կողոպուտին կազմակերպողը, գործադրողը եղած է» (23, № 68—69, 1926):

Հիրավի, հանրապետական Թուրքիան ցնցվում էր դատակարգային սուր հակասություններից: Դժվարին էր առաջընթացի ուղին: Կոմունիստներն անլեզալ դրույթյան մեջ էին: Ներքին հետադիմական ուժերն ընդդիմանում էին բարեփոխումների բաղաճականությանը: Իրքիհադականները ձգտում էին ներսից պայքեցնել նոր իշխանության հիմքերը: Նրանց պաշտպանում էին օտարերկրյա տերությունների գաղտնի ծառայությունները: Ահավասիկ այս պայմաններում ազգայնականների իշխանությունը դիմեց խիստ միջոցների, կիրառեց պատժի առավել ծայրահեղ մեթոդներ՝ պահպանելու և ամրապնդելու համար իր դիրքերը: Ահա թե ինչու կառավարան էին զնալու նաև երեկվա համախոհներն ու ժամանակավոր ուղեկիցները:

Մ. Քեմալը դատեց 49 իթթիհադականների, Գատախազը նրանց մեղադրանք ներկայացրեց Թուրքիան պատերազմի մեջ ներքաշելու, Քեմալի դեմ մահափորձ անելու և պետական հեղաշրջում կազմակերպելու համար: Ամբաստանյալները հերքում էին իրենց ներկայացված մեղադրանքները, առաջին համաշխարհային պատերազմի հետ կապված խնդիրներն ամբողջությամբ բարդում էին վաղուց արդեն սպանված էնվերի, Թալեաթի, Զեմալի, Սալիդ Հալիմ փաշայի վրա (23, № 62, 1926): Բնորոշ է, որ իր քաղաքական ախոյաններին մեղադրելիս Մ. Քեմալը նորից հիշել էր հայոց կոտորածները, սակայն իր շահերին համապատասխան մոռացության ալով 1920-ի աշնանը իր և այժմ դատվող Կարաբեքիրի հակահայկական «քաջագործությունները»: Հայտնի

երիտթուրք գործիչ, նախկին ֆինանսների մինիստր, մահմեդական-հրեա Զավիդ բեյը կախաղան բարձրացվեց, թեև նրան ներելու օգտին միջամտեցին սպայակուլյոր, նախարարների խորհուրդը, Ֆեզի փաշան և ուրիշներ: Մահապատիժը գործադրվեց Իսմեթ փաշայի, Քեմալ փաշայի և Ալի բեյի խորհրդակցական ժողովից հետո (23, № 80, 1926): Իթթիհադական գործիչների մահապատիժների առիթով հայոց թերթերը գրում էին, որ «մինչև իսկ Մուստաֆա Քեմալի կախաղաններու պիղծ շվանների վերևը կտեսնենք արդարության հաղթանակը» (23, № 73, 1926):

Կախաղան հանվեցին Մուստաֆա Քեմալի անձնական ախոյանները, իթթիհադականները, բայց ոչ թուրքիզմն ու պանթուրքիզմը:

Քեմալիզմի հակահայկական քաղաքականությունը շարունակվեց 20-ական և 30-ական թվականներին: Լոզանի կոնֆերանսում, թե նրանից հետո թուրքական պետականությունը վարեց շեշտված հակահայկական գիծ, վնաս պատճառելով Սովետական Հայաստանի, աշխարհի տարրեր երկրներն անցած հայոց գաղթականության շահերին:

«Հայաստանի մանդատին» նվիրված իր գրքում Զեյնա Զիդնեյը փաստաթղթերի միջոցով ցույց է տալիս, որ մանդատատեր տերությունը պարտավորվելու էր բացահայտել և պատժել կոտորածների ու դաժանությունների կազմակերպիչներին, բոլոր այն մեղավոր անձանց, ովքեր դեր էին խաղացել արևմտահայության ողբերգության մեջ: Առանձնապես շեշտվում էր կոտորածների և ավերածությունների համար Թուրքիայի վարձահատույց լինելու անհրաժեշտությունը (77, էջ 81—82):

Մանդատատեր պետությունը պետք է պատասխանատու լիներ թուրքական վարչության վերացման, բնակչության զինաթափման, կոտորածների մեղավորներին պատժելու, ժողովրդական ցեղերին հսկողության տակ վերցնելու, Համիդի և երիտթուրքերի օրոք հայերի հողերի վրա բնակեցված մուհաջիրների (վերաբնակիչների) խնդիրը կարգավորելու, բրիտանոյա կանանց հարեմներից ազատելու, դպրոցները, եկեղեցիները և վանքերը քանդած թուրքերից փոխհատուցում ստանալու համար: Հայկական ծագում ունեցող յուրաքանչ-

յուր անձ կարող էր հինգ տարվա բնթացքում վերահաստատել իր և իր զավակների ազգությունը: Այսինքն, հաստատվում էր մի կարգ, ըստ որի բռնի ձևով ազգափոխ, կրոնափոխ արված մարդիկ կարող էին առանց վախենալու վերադառնալ սեփական ազգության գիրկը (77, էջ 81—82):

Սակայն Մուստաֆա Քեմալի կառավարությունը շարունակում էր իր նախորդների թշնամական գիծը հայ ժողովրդի նկատմամբ, թե երկրի ներսում, թե դրսում: Մի շովինիստ թուրք հրապարակախոս կասկածի տակ էր վերցնում դեպի Սովետական Հայաստան հայ գաղթականների ներգաղթի բուն նպատակը «Վազըթ» թերթի էջերում: Նա ներգաղթի փաստի մեջ թշնամական տրամադրություն էր որոնում Թուրքիայի նկատմամբ (9, № 10, 1925):

1926-ին դեռ շարունակվում էր Վանի մեջ հայապատկան լքյալ տների, այգիների և արտերի աճուրդը (9, № 44, 1926):

Կահիրեի «Հուսաբերում» 1926-ին տպագրած իր նամակում նույն Չերքեզ Մեհմեդ Արիֆը գրում էր. «Հարգելի հայեր, ձեր ձեռքեն եկածն ու կարողության ներածին շափ աշխատեք հայ չձրգել Թուրքիո մեջ, որովհետև բոլոր թուրքերուն, անոնք ըլլան իթթիհադ, թե թերազգը փերվեր, խալգճի, հանրապետական, թե խալիֆայական, բոլորին ալ քաղաքականությունը, վերաբերումը դեպի հայերը մեկ է»: «... Անոնք որևէ ատեն չեն հրաժարիր հայերու, հույներու արյունը հոսեցնելի և անոնց հարստությունը թալանելի: Մի հավատաք անոնց խոսքին և մի վստահեք անանոց պատվին ու արժանապատվության»: Նա օրինակ է բերում Բայեքեսիր քաղաքի դեպքը, երբ թուրք տնօրենները հայերին ապահովություն խոստացան Քեմալի բանակի քաղաք մտնելուց հետո: Սակայն խոսքը դրժեցին և տասը հազարի շափ հայությունը կողոպտեցին ու լիկեցին: Մյուս օրինակը, որ բերում էր թուրք զինվորականը, վերաբերում էր Բանդերմա քաղաքի մատուցներում կատարված հրեշավոր դեպքին. քաղաքին մոտեցող թուրք բանակին դիմավորում են հայ պատվիրակները թուրքական դրոշով, շնորհավորում հաղթանակը: Թուրք հրամանատարը հրամայում է զինվորներին «գնդակահարել զանոնք և դիակները շարել ճամբուն եզերքը»: Քաղաք մտած զորքը նույն ոճրագործությունը կա-

տարեց հայ բնակչության նկատմամբ: Նա եզրակացնում էր, որ «հինգ հարյուր տարվան թուրքական բարբարոսությանց և վայրագությանց մեջ իթթիհադի և Քեմալի կառավարությանը բաժնեներն ամեն շափ ու սահման անցուցած են» (23, № 68—69, 1926):

Մուստաֆա Քեմալի կառավարման տարիներին նույն Թեքին Ալփը, երիտթուրքերի կողմից սիրված պանթուրքուաշ, իր ակտիվ դերի մեջ էր: Նախորդ գրքում մենք տեսնուցարձել ենք նրա ռեակցիոն-շովինիստական հայացքներին: Նորից հիշեցնենք, որ այդ կեղծանունի տակ թաքնվող 1883-ին Սալոնիկում ծնված հրեա Մոսլի Բոհենն էր, որը թուրքերենի, երբայերենի իմացությունից բացի, օգտվում էր եվրոպական լեզուներից և միաժամանակ գարձել էր եվրոպայում երիտթուրքական տեսության ու գործի տկախվ պրոպագանդիստը: Քեմալական կառավարությունը երիտթուրքերի օրինակով շարունակեց հրապարակել նրա պանթուրքուստական գրվածքները: 1928-ին Ստամբուլում լույս տեսավ նրա հողվածների ժողովածուն, որը վերնագրված էր «Թուրքացման քաղաքականություն»: Սա մի կոչ էր թուրքական պնտությունը՝ վերջնականապես թուրքացնելու երկրի բոլոր բնակիչներին, որտեղ պարզում էր թուրքացման «առավելություն», սկզբունքների, նպատակի իմաստը:

1936-ին Թեքին Ալփը հրապարակեց իր «Քեմալիզմ» գիրքը: Այն լույս տեսավ նաև ֆրանսերեն, Ֆրանսիայի պառլամենտի նախագահ էրիոյի առաջաբանով, հետո չեխերեն՝ Պրագայի համալսարանի ռեկտորի առաջաբանով (Մ. Քեմալի հակակոմունիզմը ոգևորել էր նրանց): Սա Մուստաֆա Քեմալի անձի գովերգություն էր: Հեղինակն ապացուցում էր, որ թուրքիզմի գաղափարներն ու գործը հուսալի ձեռքերում էին: 1944-ին արդեն լույս տեսավ Թեքին Ալփի ամենասանձարձակ գործերից մեկը՝ «Թուրքական ոգի», որտեղ ազգային ու ռասայական բացառիկության դիրքերից առաջ էր քաշվում թուրք ազգի դերը մեծացնելու, նրա իշխանության ներքո այլ ժողովուրդների հավաքագրելու, սուլթանների, օսմանյան կայսրության փառքը վերահաստատելու գաղափարները:

Քալեաթի այրու՝ Հայրիե Քալեաթ խանումի պատմածնւ-
րից տեղեկանում ենք, թե Մուստաֆա Քեմալն ինչպես էր
բնութագրում մեծ մարդասպանին, նրա մատուցած ծառա-
յությունները թուրքական պետականութեանը. «Գիտեք Հայ-
րիե հանրմ, Քալեաթ փաշայի դեմ որևէ թշնամութիւն չու-
նիմ: Առաջին աշխարհամարտի մեր մասնակցութեան մեջ
զայն հանցավոր չեմ նկատեր, պատերազմի մասնակցելու
ստիպված էինք: Անկախութեան պատերազմի միջոցին, մեզ
կոնակեն հարվածել շանացող փոքրամասնութիւնները փո-
խադրելու գործին մեջ փաշան մեզի մեծ օգտակարութիւն-
ներ մատուցանեց» («Հառաջ», 7. 12. 1982):

Ահա թե ինչ էր բարբառում Մուստաֆա Քեմալի զինակից
Ռիզան 1936-ին (այն ժամանակ նա կառավարող ժողովրդա-
հանրապետական կուսակցութեան քարտուղարն էր). «Անկեղ-
ծորեն ցանկանում ենք, որպեսզի հայը դառնա իսկական
թուրք բաղաբացի... Ազգայնական թուրքիան ձգտում է
աճեցնել լիարժեք թուրք բաղաբացիներին: Հայերին մնում է
թեթևացնել մեր գործը: Դա ճիշտ է, որ մենք նացիոնալիստ-
ներ ենք, բայց մենք ռասիստներ չենք, մի շարք այլ երկր-
ների նման»: Նշելով, որ «հայերն ամենուրեք դատապարտ-
ված են ասիմիլյացիայի», նա ասում էր, թե «թուրքերը
ձգտում են ստեղծել «միասնական ազգ» և որ «հայերը պետք
է մասնակցեն այդ բարձր նպատակի իրագործմանը» (49,
էջ 47): Իսկ ինչով սա ֆաշիզմ չէ: Ընթերցողին հիշեցնենք,
որ սա իտալական ու գերմանական ֆաշիզմի վերելքի պահն
էր և քեմալականները նրանց նմանվելու շատ նշաններ էին
ցույց տալիս:

Իր կառավարման տարիներին Մուստաֆա Քեմալը քրո-
դերին կոտորում էր այնպիսի դաժանութեամբ, ինչպես սուլ-
թանի թուրքերը կոտորում էին հույներին, հայերին և բուլ-
ղարներին: Նրա ուղարկած «Անկախութեան տրիբունալները»
կախում էին, զնդակահարում, բանտարկում հազարավոր
անմեղ մարդկանց: 46 քուրդ ղեկավարների կախեցին Դիար-
բեքի մեծ հրապարակում (72, էջ 223):

Պանթուրքիզմի կենսունակութիւնն աշխուժացավ Եվրո-
պայում հիտլերյան ֆաշիզմի ակտիվութեան ու Սովետական

Միութեան դեմ նրա սանձազերծած ագրեսիվ պատերազմի
տարիներին:

Պանթուրքիզմի պարագլուխները կապեր էին հաստատել
ինչպես գերմանական ֆաշիստների, այնպես և իտալական,
ճապոնական իմպերիալիստական շրջանների հետ, նրանց
միջոցով փորձում էին իրականացնել իրենց ցնդաբանական
պլանները: Զեյլալ Նուրին այս առիթով գրել է. «Եթե ճա-
պոնիան համաձայնութեան մեջ մտնի իսլամի հետ, ապա...
պատմութիւնը կսկսի իր նոր ժամանակաշրջանը» (58, էջ
73):

1935-ին պանթուրքիստ նիխալ Ատսըզը հրապարակեց մի
սանձարձակ հակակոմունիստական գրքույկ, որը վերնա-
գրված էր այսպես. «Կոմունիստական Դոն Քիշոտին՝ պրուլե-
տարական բուրժուական ընկեր Նազըմ Հիքմեթին», որտեղ
ամենակոպիտ կերպով հարձակումներ էր գործում Թուրքիայի
կոմունիստների և բոլոր դեմոկրատական ուժերի վրա,
զրպարտում Սովետական Միութեանը (45, էջ 102—103):
Հենց այդ ժամանակ էր, որ Քեմալ Աթաթուրքն ասել էր, թե
«չպետք է մոռանալ, որ թուրքական աշխարհի ամենակա-
տաղի թշնամին կոմունիզմն է»: Այժմ ոմանք փորձում են
ապացուցել, թե նրան իբր վերագրված են այդ խոսքերը, որ
նա այդպիսի բան չի ասել (45, էջ 105):

Սակայն պատմական իրողութիւն է, որ 30-ական թթ.
կեսերից Քեմալ Աթաթուրքն ամբողջապես հակվեց դեպի
կապիտալիստական Արևմուտքը, 1936-ի Մոնտրեյի կոնֆե-
րանսում հակասովետական գործարք կնքեց նրա հետ և,
ընդհանրապես, բացահայտ տուրք տվեց հակակոմունիզ-
մին: Ինչպես գրում է սովետական թուրքագետ է. Հասանո-
վան, «ամբողջապես չբացավ թուրքական կառավարութեան
իդեոլոգիական «չեզոքութիւնը»: Իշխանութիւնների թող-
տվութեամբ և ուղղակի խրախուսումով երկրում ծավալվեց
հակակոմունիզմի սանձարձակ պրոպագանդա, իսկ երկրորդ
համաշխարհային պատերազմի սկսվելով հակակոմունիզմն
ընդունեց բացահայտ հակասովետական բնույթ» (45, էջ
103):

1919-ին Ստամբուլում գերմանացիների ստեղծած «թուրք-
մուսուլմանական լիգան» որն իր շուրջն էր համախմբել ինչ-

պես երիտթուրքերի, այնպես և Սովետական Ռուսաստանին թշնամաբար տրամադրված վտարանդի թափթփուկների, տարբեր անունների տակ գոյություն ունեցավ մինչև 1937-ը: Վերջում կազմակերպությունը կոչվում էր «Թուրքեստանյան երիտասարդության միություն»: 1941-ին պանթուրքիստները ասպարեզ եկան նոր ցուցանակի տակ: Նրանց կազմակերպությունը կոչվում էր «Թուրքական կուլտուրայի լիգա» (41 էջ 80—81): 1943-ին պանթուրքիստները լույս ընծայեցին «Իսլամո-թուրքական հանրագիտարանը», որը բազմահատորանոց մի ռասիստական-ազգայնական հակաժողովրդական հրատարակում էր:

1941-ի հուլիսին, թուրքական «Բոզկուրտ» (գորշ գալլ) ամսագրի 11-րդ համարում տպագրվել էր «Թուրքիզմը սպասում է» հոդվածը, ապագա «Մեծ Թուրանի» քարտեզով, որի կազմի մեջ էին մտցված Սովետական Անդրկովկասը և Միջին Ասիան: «Զինարարթի» ամսագրում պանթուրքիստական բանաստեղծները գոչում էին. «Թուրքերը կնվաճեն Կովկասը և Ղրիմը, և կվռնդեն թշնամիներին», «կգա օրը, երբ թուրք ազգը կբանդի Կովկասի, Ղրիմի և Բուխարայի ամրոցները» (41, էջ 82—83):

1941-ի օգոստոսի 5-ին Ֆոն Պապենը գրում էր Բեռլին, որ թուրքական կառավարությունը շափազանց մեծ հետաքրքրություն է դրսևորում իրենց արյունակիցների, «մասնավորապես Ադրբեջանի թուրքերի նկատմամբ»: Դեսպանը գրում էր, թե թուրքերը հիշել ու վերլուծում են 1918-ի դեպքերը, մտածում են Ադրբեջանը, Բաքվի նավթահանքերը զավթելու մասին: Նա հաղորդում էր, որ այս նպատակով մի հատուկ կոմիտե էր ստեղծել, որը մշակում էր Ադրբեջանը, Իրանի և Կասպից ծովի ափերը թուրքացնելու, Թուրքիային կցելու հանգամանալի պլանները: Մի տարի անց, 1942-ի օգոստոսի 5-ին, երբ նացիստական բանակներն արշավում էին Արևելք, նույն տոնով արդեն հրատարակով հանդես էր գալիս թուրքական վարչապետ Շյուքրի Սարաջօղլին (103, էջ 358):

1942-ի նոյեմբերին պանթուրքիստ Իզմայիլ Չյուխտուն «Գեկ Բերյու» ամսագրում գրում էր. «Մեր մայրը մեկն է, հայրը՝ մեկը: Ադրբեջանը մեզ համար հարազատ եղբայր է:

Հիմնականում մենք միասնական ենք, բայց վաղը մենք վերջնականապես կձուլվենք» (41, էջ 84):

1944-ի հունվարին Անկարայում մեծ տպաքանակով լույս ընծայվեց «Նացիոնալիզմի ուղու վրա» գիրքը, որի էջերում անսքող կերպով թուրքական նացիոնալիզմը համեմատվում էր ֆաշիզմի հետ, կոչ էր արվում հարձակվել Սովետական Միության վրա (41, էջ 84):

Ստալինգրադի տակ ֆաշիստական հորդաների նկատմամբ սովետական զինված ուժերի պատմական հաղթանակը շափավորեց Սովետական Միության դեմ պանթուրքիստների սանձարձակ ծրագրերը: Պանթուրքիստները ստիպված եղան բավարարվել միայն մեծ Թուրանի երազի շուրջը շատախոսություններով: Նրանց պորժնական քայլերը դատապարտված էին պարտություն:

1. Անին Վ. Ի. Երկեր, 4-րդ հրատ.:
2. Ալրան Չեթին Աթաթուրքի սոցիալական հայացքները, Ստամբուլ, 1965 (թարգմ. թուրքերենից):
3. Ալիխանյան Ս. Ա. Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, 1964:
4. Ատենյան (Կասյան) Ս. Ո՛ր է ելքը, նոր նախդեպք, 1920:
5. «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», № 3, 1967:
6. Բալիկյան Ս., Էվոյան Վ., Սարգսյան Գ., Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականությունը Հայաստանում, փաստաթղթեր, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», № 1 (28), 1971:
7. Դատավարություն Քալեաթ փաշայի, սղազրական զեկուցում, Վիեննա, 1921:
8. Եսայան Ա. Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը, Երևան, 1967:
9. «Երևան», թերթ, Փարիզ:
10. Թորիկյան Ե. Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, Բելյուրթ, 1976:
11. «Նորհորդային Հայաստան», թերթ, Երևան:
12. «Կոմունիստ», թերթ, Բաքու:
13. «Անիյան ուլիով», ամսագիր, Երևան:
14. «Արաբեր», ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967, № 7:
15. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972:

16. «Հայաստանի ձայն», Թերթ, Փարիզ:
17. «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն:
18. «Հայրենիք», Թերթ, Բոստոն:
19. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեզյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Նյու-Թեյքսի և փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, 1960:
20. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 68/200, ց. 1, գ. 769:
- 20 ա. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57. ց. 1, գ. 625:
- 20 բ. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 634:
21. Մակինցյան Պ. Նոր Թուրքիան, «Նորք», Երևան, 1924, գիրք 4-րդ:
22. ՄԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1:
23. «Մշակ», Թերթ, Երևան:
24. «Նոր Արևելք», Թերթ, Երևան:
25. Զուգիսյան Լ. Կուսակցությունները, Բեյրութ, 1965:
26. Զեմալ Բուխալ Կարաբեքրին ինչպես բնաշնչաց Հայաստանը, 1956 (Թարգմ. Թուրքերենից ե. Ամիրյանի), 1964:
27. Մելան Զադե Ռիֆար Օսմանյան հեղափոխության մուր ծախքերը, Բեյրութ, 1938:
28. Սարգսյան Ե. Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964:
29. Սարգսյան Ե. Ղ., Սահակյան Ռ. Գ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը Թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, Հայպետհրատ, 1963, էջ 96:
30. Սեբոբյան Մ. Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Բեյրութ, 1937:
31. Վենապետյան Խ., Նոր սերունդը՝ բավության նորազ Ա., Հայաստանի վերջին անկյունաքարը, 1920-ին, Բեյրութ, 1961:
32. «Վերջին լուր», Թերթ, Կ. Պոլիս:
33. Տեր-Հախբյան Զ. Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921:
34. Ататюрк, Кемаль. Избранные речи и выступления, М., 1966.
35. Алибеков, Ингилаб В. Ататюрк — «Отец турок», «Курьер Юнеско», декабрь 1981, стр. 36.
36. Алиев Г. З. Турция в период правления младотурок (1908—1918 гг.), М., 1972.
37. Арипов Р., Мильштейн Н., Щит и меч революции (Из истории органов госбезопасности Узбекистана, 1918—1924), сб. «Чекисты», Ташкент, 1978.
38. Астахов Г., От султаната к демократической Турции, М.—Л., 1926.
39. Багиров Ю. А., Из истории советско-турецких отношений в 1920—1922 гг. (по материалам Азербайджанской ССР), Баку, 1965.
40. Большая Советская Энциклопедия. т. 30, М., 1930.
41. «Большевик», журнал, Москва.
42. Бугаев И., Национальные революции на Востоке, Проблема Турции, Л., 1925.
43. Бюллетень Народного Комиссариата Иностранных дел, М.
44. Васюков В., Внешняя политика временного правительства, М., 1966.
45. Гасанова Э. Ю., Антикоммунизм в Турции, сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба», Баку, 1973.
46. Джафарова А. А., Турецкие женщины в национально-освободительной борьбе 1918—1923 гг., сб. «Страны Ближнего и Среднего Востока», М., 1972.
47. Есяян А., Режим турецкой оккупации территорий Армении в свете международного права, Ученые записки Ереванского Университета, серия юрид. науки, т. 86, выпуск 4, 1963.
48. Ешке, Готтхард, Роль коммунизма в русско-турецких отношениях (1919—1922), Публичная лекция, прочитанная на фр. языке 26 апреля 1963 г. в ин-те по изучению Турции Парижского университета, «Орьен» журнал, Париж, 1963, № 26.
49. Инджикян О. Г., На суд истории, Известия АН Арм. ССР, Общ. наук, № 4, 1965.
50. Кадышев А. Б., Армяно-турецкая война 1920, «Историческая Энциклопедия», т. 1, М., 1961.
51. Кадышев А. Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960.
52. Кемаль М., Путь Новой Турции, т. 3, М., 1929—1934:
53. Ленин В. И., ПСС:
54. Лудшувейнт Е. Ф., Послеоктябрьский революционный подъем в Турции (ноябрь 1917-май 1919), Вестник Московского Университета, серия общ. наук, выпуск 3, № 7, июль, 1949.
55. «Новый Восток», М., № 1. 1923.
56. «Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне», (вступительная статья проф. Ю. В. Ключникова), М., 1927.
57. Гархов В., Занятие г. Нахичевани и первая встреча Красной армии с войсками Кемаль-пашы, «Военный вестник» (двухнедельный журнал), № 8, М., 15. IV. 1922 г.

58. **Тверитинова А. С.**, Младотурки и пантюркизм, «Краткие сообщения института Востоковедения», № XXII, М., 1956.
59. **Туманов А.**, «Дипломатическая история республики Армения» (рукопись), Архив грузинского филиала ИМЛ, ф. 2914, д. 503.
60. **Хармандарян С.**, Ленин и становление Закавказской федерации. Ереван, 1969.
61. **Хейфец А. Н.**, Советские республики и народы Востока (1918—1922 гг.) «Вопросы истории», № 11, 1972 г.
62. «Чеклисты», сборник, Ташкент, 1978.
63. **Шамсутдинов А. М.**, Кемалистская революция, «Историческая энциклопедия» т. 7, М., 1965.
64. **Шамсутдинов А. М.**, Национально-освободительная борьба в Турции, 1918—1923, М., 1966.
65. **Шильдкова В. И.**, Внешняя политика США в отношении Турции (1914—1920), стр. 115 М.Г.П.И. им. Ленина, уч. пособие, М., 1960.
66. **Шильдкова В. И.**, Младотурецкая революция, М., 1977.
67. **Шильдкова В. И.**, Турецкий вопрос на Парижской мирной конференции 1919 г., Моск. нед. и-т им. Ленина, уч. записки, т. СІХ, выпуск 6, М., 1957.
68. **Юст К.** Анатолийская печать. Тифлис, 1922.
69. **Adonx N.**, Professor of Petrograd University, Towards the solution of the Armenian question, London, 1920, p. 7, 8.
70. **André P.I.** L'Islam et Les Races, tome premier, Paris, 1922.
71. Armenia and the Settlement. Report of Public Meeting to express sympathy with the Armenian Cause, London, 1919.
72. **Armstrong H.C.** Gray Wolf, The Life of Kemal Ataturk, N.Y., 1961.
73. **Ataturk Kemal**, NUTUK, Cifl 1, 1919-1920, Istanbul, 1969.
74. **Boyajian D. H.**, Armenia: The Case for a Forgotten Genocide New Jersey, 1972.
75. **Bryce V.**, The Future of Armenia. Reprinted from the "Contemporary Review", December, 1918, London.
76. Congressional Record, May 24, 1920.
77. **Gidney, B. James** A mandate for Armenia, Kent, Ohio. The Kent State University press, 1967.
78. Halide, Edip The Turkish Ordeal, London, 1928.
79. **Housepian M.** Smyrna 1922. The Destruction of the City London, 1972.
80. **Kempner, Von Robert M. W.** (Deputy US — chief accusor during Nurenberg Tribunal) Ein jude Kämpfte die Rettung Von einer Million armenischer Chrishen, "Emuna", Israelforum, (Federal Republik, issue 3, 1978).
81. **Kinross, Lord** Atatürk — The Rebirth of a Nation, London, 1965.
82. **Krafft A. Bonnard**, le Probleme Armenien, Genève, 1924, p. 7.
83. L'Extermination Des Chrétiens d'Orient, Paris, 1922.
84. L'Armee. La Chambre et Le Cabinet Kemaliste en mars 1922
Նորարդան Ճատենդարան, Փարիզ.
85. **C. Leonard Leese** Armenia and the Allies, London, 1920, p. 11
86. Les Revendications Turques. La gerre Turco-Grecque et la Question de Smyrne. La Politique de l'Angleterre en Orient L'Accord d'Angora. Les Intérêts Vitaux de la France. Conférence faite au Comité "France-Orient" Par Salih Gourdj. 4 janvier 1922, p. 3-5.
87. **Mackenzie**, Crimes of Turkish Misrule, "The New York Times Current History" N.Y., october, 1922, p. 31.
88. **Maemun G.**, Afganistan from Durius to Ammanullah, London, 1923.
89. **Mandelstam, Andre** La Société des Nations et les Puissances Devant le problème Armenien 2-ém édition, Liban, 1970.
90. **Memoire** Sur les origines L'Organisation et le developpement du Kemalisme en Turquie, *Նորարդան Ճատենդարան, Փարիզ.*
91. **Omar Kiazim**, L'Aventure Kémaliste Elle est un danger: pour L'Orient pour L'Europe pour La Paix Paris, L'Edition Universelle, 1921.
92. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States vol. II, III, 1922, Washington.
93. Parliamentary Debates House of Lords, November 13, 1918, House of Commons, October 23, 24, 30, 31, November 6, 7, 12, 14, 1918, The Pelican Press, London, 1918, p. 1-5.
94. Pour la Liberation de L'Arménie. Discours de Mm. A. Meillet, A. Tchobanian, M. Varandian, Mgr. Balakian, Th. Vellianitis, Dr. C. Dluski, Herbert Adams Gibbons, Albert Thomas, prononcés à la grande Réunion organisée par L'Union Intellectuelle Arménienne de Paris à la Salle des Agriculteurs le 28 Février 1919, Paris, 1920.

95. **Puaux, Rene** La Question D'orient Devant Le Parllément, Seance du 27 October 1922, Paris, 1922, p.47-49.
96. **Rifat, Von D-r Mansur'** Das Geheimis der Ermordung Talaat-Paschas 985; Talaat Paschas Prozess, Sein Verlauf und Sein Ende, Ein letztes Wort zur Armenischen Frage, 60s, Berlin 1921.
97. **Robinson, Richard,** The First Turkish Republic, A Case Study in National Development, Harvard University press, Cambridge, Massachusetts, 1963.
98. **Savadjian Léon,** L'Agonie des Chrétiens, Paris, 1923.
99. The Times, London.
100. Un Episode de la Tragédie arménienne. Le Massacre de Marache (Février 1920), par le R.P. Materne Muré, supérieur du couvent et curé de la paroisse des Pères Franciscains de Terre — Sainte à Marache, Rapport transmis par le R. P. Lappan, de l'Ordre des Frères Mineurs, Commissaire Général de Terre — Sainte. "Le Flambeau", revue belge des questions politiques et littéraires, 4e année N 1, janvier, 1921.
101. Union Internationale des Associations pour la société des Nations. Les Minorités Nationales. Rapport de la commission speciale sur les Minorités de Race, de Langue & De Religion. Présenté a la conférence plénière De L'Union Internationale des Associatione pour la Société Des Nations. Prague 4 — 8 Juin 1922, Bruxelles, 1922, p. 10.
102. **Véou, Paul** La Passion de La Cilicie 1919-1922, Paris, 1954.
103. **Walker, Christ,** Armenia: The Survival of a Nation, N. Y., 1980.
104. **Ward, Mark H. MD.** The Deportations in Asia Minor, 1921-1922, London, 1922.

ՂԱՌԻՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԸՆԴԳԵՄ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

Երիտթուրքական ռեազործների նորագույն փաստաբանները: «Գեեոցիդը կանխելու և այն կատարելու համար պատժի մասին» ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 1974-ի մարտի 6-ի հուշագիրը: Թուրքական քաղաքական պրոպագանդան փորձում է կեղծել այն ամենը, ինչը կապված է հայկական հարցի հետ: Թուրքաբանական քաղաքական առեւտրայիններին նվիրված ստահոզ գրքեր: Թուրք պատմաբանները փորձում են արդարացնել արեւմտահայությանը ոչնչացնելու սուբյեկտիվ և երիտթուրքերի քաղաքականությունը: Համաշխարհային հասարակական կարծիքը դատապարտում է պատմության կեղծարարներին:

Տասնամյակների ընթացքում թուրքական պետականությունը երբեք չընդունեց արևմտահայության գենոցիդի փաստը: 1919-ի դատավարությունը մուսուլմանության տրվեց: Մեր դարի 20-ական, 30-ական թվականներն անցան թուրքական իրականության մեջ ամեն ինչ խեղաթյուրելու, կեղծելու նշանաբանով: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքական հասարակական-քաղաքական միտքը դարձել էր սանձարձակ շովինիստական, պանթուրքիստական: Դեպի Արևելք արշավելու, Թուրան հասնելու գաղափարները համակել էին թուրքական տաք գլուխներին, որոնք ֆաշիստական Գերմանիայի առավել ակտիվության պահին պատրաստվում էին իրենց ժանգոտած ժանիքները նույնպես խրել Սովետական Միության մարմնի մեջ:

Ամերիկահայ պրոֆ. Վահագն Տատրյանը նշում է, որ «մինչ բազմաթիվ գերմաններ ամոթի ու զղջումի զգացումներով ջանացին քավել նացիստների կողմից գործված մեղ-

քերը և արդար հատուցում անել հրեաներին, ցարդ ոչ մեկ ծանոթ կամ անծանոթ թուրք հրապարակ չիջավ՝ ընդունելու համար հայկական կոտորածներու մեջ իր պատասխանատվությունն ու մեղքը» (19, 27. 6. 1964):

Իրանական «Քեյհան» թերթը 1972-ին (№ 8650) ընթերցողներին հիշեցնելով արևմտահայության ոչնչացման երիտթուրքական սև գործերի մասին, շեշտում էր, թե թուրքերը փորձում են եղեռնի հետքերը կոծկել: Թերթը գրում էր, որ պատմությունը ճշմարտությանն է հետևում: Օսմանցիները ֆաշիստների նման ձգտել են ամեն ինչ թաքցնել, ծածկել (13, № 10, 1972, էջ 58, 60):

1928-ից ի վեր թուրքական պետական իշխանությունները հատուկ ծրագրով երկրի հայկական տեղանունները փոխում են թուրքականով. Ակնը՝ Քեմալիե, Չեյթունը՝ Սուլեյմանլը, էվերեկը՝ Իևելու, Վահկան՝ Սամանհա, Այնթապը՝ Կազի-այնթեպ, Հաճընը՝ Սաիմպեյլի, Արարատը՝ Ադրիդազ, Հայնդեկը՝ Էլիտուլու, Ջըրմիկը՝ Աղազլըսերի և այլն: 1959-ին մի որոշում ընդունվեց նահանգների, քաղաքների, գյուղերի անունների փոփոխման վերաբերյալ: Շատ փոքրաթիվ տեղանուններ են (Վան, Բիթլիս և այլն) մնացել նույնը:

Եվրոպական ու ամերիկյան գրադարաններից անհետանում են հայոց գենոցիդին նվիրված գրքերը: Թուրքերն այդ ճանապարհով ուզում են կորցնել երիտթուրքական շարագործության հետքերը:

Մատենադարանի փոխտնօրեն Բաբկեն Չուզասզյանին հղած իր մի նամակում բեյրութցի հայագետ Գերդա Թոփուկյանը Մյունխենի գրադարաններում «Իսրայել Օրին Բավարիայում» իր թեմայի վրա աշխատելիս նկատել էր, որ հայոց գենոցիդին վերաբերող բազմաթիվ գրքեր անհետացել էին գրապահոցներից վերջին 7 տարիների ընթացքում: Նամակում նա չի թաքցնում իր տարակուսանքը, որ թուրքական շարագործությունների հետքերը թաքցնելու այդ գործողությունները կատարվում են թուրքական կազմակերպությունների միջոցով:

Երբ 1934-ին «Մետրո-Գոլդվին-Մայեր» կինոստուդիան ձեռնամուխ եղավ Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի կինոէկրանացմանը, քեմալական Թուրքիայի դի-

վանագիտական ներկայացուցիչներն ազմուկ բարձրացրին Այն բանից հետո, երբ թուրքական կառավարությունը հայտարարեց, թե կալանք կդնի ամերիկյան բոլոր ֆիլմերի վրա, ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտը տեղի տվեց: 1935-ին Վաշինգտոնում թուրքական դեսպան Մյունիք էրթեգյունը պարծենում էր, խորին շնորհակալություն հայտնում ամերիկյան իշխանությունների կայացրած որոշման համար (43): «Մարդկային պատմության քաղաքակիրթ էջերուն մեջ,— գրում է Ա. Գրաճյանը «Սեան» թերթում,— դժվար թե արձանագրված ըլլա այնպիսի արնաներկ ողբերգություն մը, որ պետականորեն ծրագրված և անգութորեն գործադրված ըլլա ժողովրդի մը զավակներուն վրա, անոնց իրավունքներից ոտնակոխ ընելու և պապենական հողերը հափշտակելու նպատակով և մնացած ըլլա անպատիժ» (20, 24, 4. 1963):

Ֆրանսահայ Լեոն Չորմիսյանը գտնում էր, որ «անհրաժեշտ է, կենսական, որ թուրքերը ձեռք գտնեն հատուցումով մը հանդարտացնելու հայ խիղճը և նույնիսկ թուրք խիղճը, եթե ըմբռնելի է նման բացատրություն: Լավ է, որ այդ ձևն իրենք գտնեն ու իրենք առաջարկեն» (9, 25. 4. 1963):

Այնինչ այսօր Թուրքիայում բացահայտ փաստաբանում են երիտթուրքերի գործերը, արդարացնում նրանց բոլոր հակամարդկային արարքները: Երեկ եթե ակնբախ չէր նման վերաբերմունքը, այժա այսօր բացորոշ կարելի է ասել, որ նրանց գաղափարական ու քաղաքական ժառանգորդները ժամանակակից թուրքական հետադիմական ուժերն են:

1981-ի հոկտեմբերի 17-ին ֆրանսիական «Ֆիգարո մագազինի» թղթակցի հետ հանդիպման ժամանակ գեներալ Քենան էվրենը հայտարարում էր, թե «հայկական հարցը շինծու մի նյութ է՝ հորինված միջազգային ահաբեկչական օջախների կողմից»: «Թուրքիայում հայկական հարց գոյություն չունի»,— ճշում էր գեներալը:

Իհարկե, եթե կային ազնիվ ու ճշմարտախոս մարդիկ, որոնք ամբողջ խորությամբ գիտեին փաստերը, դառն ճշմարտությունները, ապա թուրքական դժնի իրականության պայմաններում չէին համարձակվում խոսք ասել այդ ամենի մասին:

Թուրք կոմունիստ բանաստեղծ Նազըմ Հիքմեթը՝ թուր-

բական իշխանությունների կողմից հալածված, մահաբեր ղնդանից մի կերպ մազապուրծ իր ճշմարիտ խոսքն ասաց, երբ հեռու էր վտանգից, գտնվում էր վտարանդիտության մեջ: Եվ նա ասաց դիպուկ, մատը ղնելով վերքի վրա.

«Նպարավաճառ Սուրենի խանութում կրակներ վառվեցին: Նա հայկական կոտորածը չի մոռացել:

Նա հորը սպանողներին չի ների մինչև վերջ, մինչև մահու գոտի:

Բայց նա սիրում է քեզ, որովհետև դու էլ չես ներել նրանց, ով օգնել է Թուրքիայի ճակատին դրոշմելու այդ խարանը» (34):

Կան թուրք հեղինակներ, որոնք կամա թե ակամա ստիպված են ճշմարիտ խոստովանություններ անել: 1962-ի հոկտեմբերի 25-ին գյուղատնտեսական տեսուչի ասիստենտ Գյունայ էրինալը Ստամբուլի «Միլիթթ» թերթի էջերում ահա թե ինչ էր գրում «Արևելյան Թուրքիայի» Բուլանիսի (Մուշ) կազայի գյուղացիների, տնտեսությունը վարելու նրանց կուլտուրայի մասին: Սահմբեյլի (նախկինում Հաճըն) գյուղի բնակիչները հողվածագրին պատմել էին, թե հայերի օրոք այնտեղ բնակչությունը մեծաթիվ էր, նրանց խաղողն ու գինին շատ լավ հոշակ ունեին: Կար նաև դպրոց, որն «անհետացավ հայերի հետ միասին»: Խաղողի այգիներն ու գինեգործությունը ոչնչացված են, որի հետևանքով բնակչությունը հեռացել է այդ վայրերից: «Հայերի նախկին տներում գինու մառանները դեռևս պահպանվում են»:

Թուրք գյուղատնտեսը գրում է, թե այս վայրերում նա շատ վաղուցվանից և հաճախ լսում է միևնույն արտահայտությունը՝ «Հայերի օրերին այստեղ...»: Հետո նա նկարագրում է երկու թուրքական գյուղերի բնակիչների արյունոտ կռիվները ջրից օգտվելու համար ու ավելացնում. «Երբ հայերն այստեղ էին, նրանք գետի վրա ջրապատնեջ ունեին և ջրի պակաս երբեք չէին զգում»: Այնուհետև թուրք հեղինակը գրում է, թե Հեքիարիում նույնպես հայերին հիշում էին նույն ձևով, հատկապես չէին մոռանում նրանց խաղողի տեղասները սարերի վրա: «Բայց այդ բանն այժմ այլևս գոյություն չունի» (56, էջ 113—114): Ընդհանրապես 60-ական թվականների կեսերին եղան նաև ավելի ուշագրավ

խոստովանություններ: Թուրք պետական գործիչներ Գյուրսելը թե Սունայը, մի շարք լրագրողներ, պատմագիրներ այն ժամանակ ընդունում էին հայ ժողովրդի հետ կատարված անարդարությունը, բայց սահմանազատվելով 1915-ի ողբերգությունից, շեշտում էին այն մտքը, թե թուրքական այսօրվա հանրապետությունը կապ չունի այդ իրադարձությունների հետ:

Հետո, մի փոքր անց սկսվեց ամեն ինչ կեղծելու, թուրքական դահիճներին արդարացնելու, հակահայկական սանձարձակ ոտնձգությունների շրջանը:

Թուրքական «ենի Իսթիքլալ» շաբաթաթերթում 1963-ի հունվարին Նիճիպ Ֆազլը Քսաբյուրեքը կոտորածների հարցում արդարացնում էր թուրք ժողովրդին և մեղադրում երիտթուրքերին: «Հայը միայն իթթիհադին և քիչ մըն ալ իր սեփական կուսակցության գոհն էր, իսկ թուրքը եղավ այդ երեքին գոհը», — գրում էր նա և եզրակացնում, թե «...բովանդակ պատասխանատվությունը և հանցանքի առաջնությունը կմնա իթթիհադի վրա» (8, 26. 1. 1963):

Մոսկվայում հավատարմագրված դեսպանների խմբի հետ 1963-ին Սովետական Հայաստան այցելած ՍՍՀՄ-ում Թուրքիայի դեսպան Ֆահրի Կորութուրքը (ավելի ուշ պրեզիդենտ) մամուլի ներկայացուցչին հայտարարեց, թե «ես շատ գոհ եմ, որ այցելեցի Հայաստան: Ինձ ապշեցրին Մատենադարանը և գիտության զարգացման մակարդակը, շինարարության մասշտաբները և ժողովրդի բարձր կուլտուրան» (4, 4. 5. 1963): Սակայն թուրքական իշխանություններն ամեն ինչ անում են, որպեսզի միջազգային ասպարեզում, ՄԱԿ-ում, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ում և այլ կաղմակերպություններում թույլ չտրվի հայոց օգտին որևէ դրական խոսք, որևէ դրական որոշում:

1974-ի մարտի 6-ին Միավորված ազգերի կազմակերպության մարդու իրավունքների հանձնաժողովն իր 39-րդ նիստում քննարկեց «գենոցիդը կանխելու և այն կատարելու համար պատժի մասին» հուշագիրը, որ կաղմել էր Ռուանդայի ներկայացուցիչը: Հուշագիրը գաղափար էր տալիս գենոցիդի ակունքների, տարբեր գրսևորումների մասին: Այս խնդրի շուրջ վեճ առաջացավ: Թուրքիայի ներկայացուցիչ Օսման Օլլայը առաջարկեց հուշագրից հանել 30-րդ պարա-

գրաֆը, որտեղ հիշատակվում էր 1915-ի հայերի զանգվածային կոտորածի՝ XX դարի առաջին գեներցիոնի փաստը:

Օսման Օլջայը հայտարարեց, թե այդ պարագրաֆն արտահայտում է հայկական որոշակի շրջանների տեսակետը, թեև դրված է ազգային-կրոնական առեւտրային և պայմանավորված է որոշակի նպատակներ հետապնդող պրոպագանդայով: Խեղաթյուրելով փաստերը, Օսման Օլջայը հայերի կոտորածը անվանեց «պաշտպանական միջոցառում»: Թուրք պատվիրակի առաջարկությունը պաշտպանեցին ԱՄՆ-ի, Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Իրանի, Պակիստանի, Հնդկաստանի, Ավստրիայի, Նիդեռլանդների, Թունիսի և Իրաքի ներկայացուցիչները: Սովետական Միության ներկայացուցիչը հավանություն չտվեց Թուրքիայի պատվիրակի դիրքին և առաջարկեց հուշագիրը վերադարձնել համապատասխան ենթահանձնաժողով վերանայելու համար:

ՄԱԿ-ի հանձնաժողովի կողմից հուշագրի 30-րդ պարագրաֆի մերժումը և ԱՄՆ-ի ու մյուս հիշատակված պետությունների ներկայացուցիչների թուրքանպաստ դիրքը դժգոհության և բողոքի ալիք առաջացրին արտասահմանի հայության լայն շրջաններում: Լիբանանում, Իրանում, ԱՄՆ-ում Ֆրանսիայում, Արգենտինայում և այլ երկրներում տեղի ունեցան ցույցեր և բողոքի միտինգներ: Որոշ երկրներում ԱՄՆ-ի դեսպանատները հուշագիր-բողոքներ ստացան, որոնցում խստիվ դատապարտվում էր ամերիկյան քաղաքականությունը: Հայկական մամուլը դրվատանքի խոսք էր ասում Սովետական Միության ներկայացուցչի հասցեին, որը հանուն պատմական ճշմարտության կանգնեց հումանիտական դիրքում:

ԱՄՆ-ում «Հայկական ազգային կոմիտեի» ներկայացուցիչները հանդիպումներ ունեցան մի շարք կոնգրեսմենների, պետական ղեկավարամենտի պատասխանատու աշխատակիցների հետ և պահանջեցին փոխել ԱՄՆ-ի դիրքը ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների պաշտպանության հանձնաժողովում՝ հայերի գեներցիոնի մասին հարցի վերաբնարկման ժամանակ: «Կոմիտեի» բողոքի հեռագրեր հղեց ԱՄՆ-ի պրեզիդենտին, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին: ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը և նրա վարչությունը քննադատվեցին այն բանի համար, որ

նրանք հանդես էին գալիս Թուրքիայի պաշտպանությամբ, մերժում հայերի պատմական իրավունքները:

1974-ի մայիսի 25-ին ամերիկյան «Հերալդ Տրիբյուն» թերթում տպագրվեց «Հայկական ազգային խորհրդի» հայտարարությունը «Անմարդկայնությունը մարդու իրավունքների հանձնաժողովում» վերնագրով: Նրանում դատապարտվում էին այդ հանձնաժողովի անդամները, որոնք պաշտպանել էին թուրք ներկայացուցչի առաջարկը, ասվում էր, որ 1915-ի հայերի գեներցիոնը կատարվել էր թուրքական իշխանությունների միջոցով, որ պատմությանը հայտնի առաջիկ պլանավորված ու կազմակերպված շարժումներն էր:

Հայկական թերթերում շեշտվում է այն միտքը, որ հայկական հարցն ազգային ողբերգություն չէ, այլ միջազգային խնդիր է, որովհետև հայկական հարցի շուրջում լինելը խախտում է համաշխարհային օրենքները: Հայկական հարցը ոչ թե ազգային, այլ միջազգային հարց է: Ցրվում է այն մասին, որ ցեղասպանության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանը բռնի ուժով ամբողջովին դատարկվել է հայերից, որ հայ ժողովուրդը, հանձին սփյուռքահայության, պահպանել է իր ազգային ինքնաշխատակցությունը և պատմական Հայաստան վերադառնալու կամքը, որ հայոց գեներցիոնը պաշտպանական դատապարտված չէ ոչ միջազգային կազմակերպությունների և ոչ էլ հասարակության կողմից: Այսօրվա Թուրքիայում ապրող հայերն ազգային առումով հալածվում են և եվրոպական պետությունները պարտավոր են ճանաչելու նրանց որպես իրավազուրկ հայեր, այլ ոչ թե թուրքեր, քաղաքական ապաստան տալու հարցում կիրառելով նրանց նկատմամբ համապատասխան միջազգային օրենքներ:

Սփյուռքահայությունն այլևս ապրիլի 24-ը չի նշում որպես սգի օր, այլ՝ «Հայ դատի օր», շեշտը դնելով հայության արդար իրավունքների պաշտպանության վրա:

1978-ի սեպտեմբերի վերջից այլևս հարցի քննարկումը նորից արդյունք չտվեց:

1979-ի փետրվար-մարտ ամիսներին Ժնևում մարդկային իրավունքների հանձնաժողովը պետք է կրկին քննարկեր տեղեկագիրը, և պարզ պետք է դառնար՝ ցեղասպանության հարցը հանվում է տեղեկագրից, թե՞ պահպանվում

Ռուսանդայի ներկայացուցիչ Ռուհաշանկիկոյի նախկին ձեռ-
կերպումով: Հանձնաժողովը նպատակահարմար գտավ զե-
կույցն ուղարկել վերջինիս, խնդրելով, որ վերանայման
ժամանակ հաշվի առնվի պատգամավորների բողոքները
պարբերությունը հանելու կապակցությամբ:

Հարկ է նշել, որ բացի Թուրքիայի և Պակիստանի ներկա-
յացուցիչներից, մյուս ելույթ ունեցողներն արտահայտվե-
ցին հայության օգտին: Դրանց թվում էին Ավստրիայի, Կիպ-
րոսի, ՄՍՀՄ-ի, Ավստրալիայի և Ֆրանսիայի պատվիրակ-
ները: Հօգուտ հայության արտահայտվեցին նաև Մարդկային
իրավունքների ֆեդերացիայի և եկեղեցիների համաշխար-
հային խորհրդի ներկայացուցիչները: Հանձնաժողովի պրե-
զիդենտ պր. Բոլնը խնդրեց, որպեսզի 30-րդ պարբերությունը
վերականգնվի տեղեկագրում:

Սփյուռքահայ կյանքի կարևորագույն լուրը համարվեց
այն, որ ժնկում՝ ՄԱԿ-ի մարզու իրավունքների ընթացիկ
հանձնաժողովում փվեների ջախջախիչ մեծամասնությամբ
վերականգնվել է հայոց եղեռնին վերաբերող 30-րդ պարբե-
րությունը, որ հանվել էր Թուրքիայի պահանջով:

Հանձնաժողովի նիստում 30-րդ պարբերությունը վերա-
կանգնելու օգտին քվեարկեցին նաև ՄՍՀՄ-ի ներկայացու-
ցիչները: Քննարկումը տեւել էր մեկ շաբաթ և անցել խիստ
վիճաբանությունների պայմաններում: Որոշվեց ՄԱԿ-ի ցեղա-
սպանության տեղեկագրում նշել 1915-ի Թուրքիայի կառա-
վարության կողմից հայերի դեմ գործադրված եղեռնը որպես
20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն: Այդ հողվածի
վերականգնման համար հետևողական և ուժեղ պայքար մղե-
ցին սփյուռքահայության քաղաքական, ազգային ու կրո-
նական կազմակերպությունները: Խնդրին լայնորեն արձա-
գանքեց արտասահմանյան մամուլը: Բրուսելյան թերթերից
մեկը «Մեռյալները, որոնք նորից են սպանվում» խորագրով
մի հողված էր նվիրել հայ դատին, հայության դեմ գործա-
դրված և շարունակվող անարդարություններին ու հայ ժողո-
վրդի պահանջներին:

Թուրքիայի նախկին փոխվարչապետ Օրհան էյուբօղլուն
Ստամբուլ գնաց հանդիպելու թրքահայոց պատրիարք Շնորհ
արքեպիսկոպոս Գալստյանին, առաջարկելով, որ նա սփյուռ-

քահայությանը հորդորի ետ կանգնելու 30-րդ պարբերու-
թյունը վերականգնելու պահանջից: Պատրիարքը հայտնել էր,
թե թուրք իշխանությունների կողմից արված խոստումներից
շատերը մինչև հիմա չեն իրագործվել (հինգ տարուց ի վեր
թույլ չի տրվում, որ վերսկզբին ազգային հիվանդանոցի
վերանորոգման աշխատանքները): Թուրքիայի փոխվարչա-
պետը և խորհրդարանի անդամներից մեկը հորդորել էին
նրան այցելելու ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի սփյուռքահայ կենտ-
րոնները՝ ետ պահելու նրանց 30-րդ պարբերության պահանջ-
ներից:

Արտասահմանյան մամուլի էջերում, հասարակական,
քաղաքական շրջաններում վերջին ժամանակներում բավա-
կան մեծացել է հետաքրքրությունը հայոց հարցի, արևմտա-
հայության գեներդիցի, 1915-ի երիտթուրքական շարագոր-
ծության դատապարտման և հայ ժողովրդի երեկվա ու այս-
օրվա քաղաքական կյանքի խնդիրների նկատմամբ: Դա
պայմանավորված է մի շարք պատճառներով, որոնցից առա-
ջինը սփյուռքահայ գաղթավայրերում քաղաքական նոր
կազմակերպությունների, պայքարի նոր մեթոդների առաջա-
ցումն է, Թուրքիայի ներքին լարված դրությունը, քրդա-
կան ազատագրական պայքարի ուժեղացումը, թուրք դիվա-
նագետների նկատմամբ ահաբեկչության շղաղարող փաս-
տերը:

Հայկական մի շարք կազմակերպությունների գործու-
նեություն ուժեղացումը, միանգամայն նոր պարբերական-
ների («Հայաստան», «Հայ պայքար», «Ազատ հայ», և այլն)
լույս ընծայումն իրենց հետ բերել են արևմտահայության
քաղաքական ճակատագրի նոր ընկալումներ, գործողության
նոր շափանիչներ, նոր մոտեցումներ ու մեկնաբանություններ:

Արևմտաեվրոպական և ամերիկյան թերթերի էջերում
ավելի հաճախակի են դարձել Հայաստանին նվիրված ամենա-
բազմապիսի նյութերը: Թուրքական մամուլի երեկվա լու-
թյան փոխարեն այսօր առկա է աշխույժ, բայց և տենդենցիոզ
հակահայկական նյութերի առատություն, ուղիղհեռու-
տատեսային հաղորդումների հաճախացում: Թուրքական
պրոպագանդան ամեն ինչ հակահայկական դիրքերից է մա-
տուցում, «արդարացնում» ինչպես համիդյան շրջանի, այն-

պես և երիտթուրքական իշխանության տարիներին արևմտա-հայաստանյան նկատմամբ կիրառված հակաժողովրդական գործողությունները:

Այս առումով խիստ կարևոր է իմանալ, թե մեր օրերում արևմտաեվրոպական, ամերիկյան բուրժուական մամուլը, գիտական, հասարակական-քաղաքական շրջաններն ինչպես են ընկալում ու մեկնաբանում հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության պրոբլեմները, ինչ չափով են դատապարտում կամ արդարացնում սուլթանական թուրքիայի հայասպան քաղաքականությունը, ինչ վերաբերմունք ունեն սփյուռքահայ կազմակերպությունների, կուսակցությունների գործունեության նկատմամբ, ինչպիսին է նրանց մոտեցումը Սովետական Հայաստան—սփյուռք փոխհարաբերության այսօրվա դրսևորումներին: Այս ամենի իմացությունը խիստ կարևոր է հանրապետության աշխատավորության գաղափարական-քաղաքական դաստիարակության խնդիրները ՄՄԿԿ XXVI համագումարի պահանջների ոգով հաջողությամբ իրականացնելու համար:

Ինչպես թուրքական, այնպես և ամերիկյան ու արևմտաեվրոպական բուրժուական լրագրողների հրապարակումների շարքում կան նյութեր, որոնք մեզ պարզում են հայ ժողովրդի երեկվա ու այսօրվա մասին թուրքական ու Արևմուտքի հասարակական կարծիքի ծալքերը: Ուշագրավ էր Լոնդոնի «Թայմս» (26 մարտի 1981) թերթի նախկին դիվանագիտական թղթակից Բերնարդ Լեինի «Ինչ է հիշում հայը» հոդվածը: Այդ թղթակիցը հեռացավ թերթից թուրքական կառավարության ճնշման տակ: Նույն թերթում տպագրվեց Լոնդոնում թուրքական դեսպանի պատասխան նամակը, որտեղ խախուտ ու լղարիկ փաստարկներով փորձ էր արվում արդարացնել թուրք դահիճներին:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Փրանսիական մամուլի մեկնաբանությունները: Գաղտնիք չէ, որ Փրանսահայ գաղութի կողմից 1915-ի գենոցիդի ոգեկոչման խընդրում Փրանսիական պաշտոնական շրջանների դիրքորոշումը բարդություններ առաջացրեց Փրանս-թուրքական հարաբերություններում: «Յումանիտե», «Կոմբա», «Ֆիգարո» թեր-

թերք, «Պարի մատչ» պարբերականը վերջերս հաճախակի անդրադարձան հայոց հարցին:

Թուրք հեղինակները, քաղաքական հրապարակախոսությունն ու պատմագրությունը ստիպված ավելի հաճախ են անդրադառնում ոչ հեռու անցյալի դեպքերին, բայց, որպես կանոն, միտում ունենալով կեղծել ճշմարտությունները:

Թուրքական պատմաքաղաքական գրականության մեջ պատմական եղելությունների նկատմամբ հետաքրքրության աճը, մի կողմից, բնականոն հետաքրքրություն է, ձգտում՝ բռնել հարցերի պատասխանը, փնտրել համապատասխան գրքեր, աղբյուրներ, մյուս կողմից, դա թուրքական իշխանությունների կողմից արհեստականորեն ամեն ինչին միակողմանի պատասխան տալու ջանքեր են, որ վերածվում են մեծ թվով կեղծագրերի:

Խոսենք փաստերով: Վերջին տարիներս թուրքիայում լույս տեսած մի շարք գրքերի, հրապարակումների բովանդակության քննարկման միջոցով ցույց տանք, որ թուրքական քաղաքական, պատմագիտական միտքը խարսխված է խեղաթյուրումների, պատմական իրողությունները շրջանցելու, քմահաճորեն անտեսելու կամ կեղծ հայելու մեջ ներկայացնելու պրակտիկայի վրա: Համառոտակի ցույց տանք, թե ինչ է գրվում, ինչ է մատուցվում թուրք ընթերցողին հայ ժողովրդի, նրա պատմության, Սովետական Հայաստանի մասին: Պատմագիտական, թե հանրամատչելի հրապարակումներում ամեն ինչ ներկայացվում է խեղաթյուրված և, որ հատկանշական է, խիստ թշնամական դիրքերից:

Թուրքական բաղաձայն պրոպագանդան փորձում է կեղծել, վերանայել այն ամենը, ինչը կապված է հայկական հարցի ճշմարիտ մեկնաբանությունների հետ: Հայտնի է, որ Հիտլեր 1939-ի օգոստոսին պլաններին, հրեաներին կոտորելու էր ոգեշնչում. հիշեցնելով հայոց ջարդը երիտարևելքի ձեռքով: Նա ասում էր. «Վերջին հաշվով ո՞վ է այսօր հիշում հայերի կոտորածի մասին»: Մի շարք բարե հեղինակներ իրենց հրապարակումներում փորձում են հերքել այդ բանը, ապացուցել, որ Հիտլերն այդպիսի խոսք չի ասել: Իհարկե ֆաշիստների պարագլխի ասելուց կամ շատելուց ոչինչ չի փոխվում. փաստ է, որ երկուող համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հիտլերականներն ավելի մեծ մասշտաբներով կատարեցին այն, ինչ երիտարևելքն իրենց գեմաճական համա-

խաների հետ կատարեցին առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

Հիտլերի վերը նշված ֆրագն առաջին անգամ հրապարակվել է 1945-ի նոյեմբերի 24-ին Լոնդոնի «Քայմա» թերթում:

Նյուրեմբերգի պրոցեսի այն փաստաթղթերում (NN PS/798 և PS/1014), որտեղ հիշատակվում է 1939-ի օգոստոսի 22-ին Օքեր-գայլքերգում գերմանական բանակի գլխավոր շտաբի ընդլայնված նիստում Հիտլերի արտասանած ճառի բովանդակությունը, իրապես չկա հայոց կոտորածի մասին նրա հայտնի արտահայտությունը (81): Մինչդեռ այդ ֆրագր նա արտասանել է: Այդ օրը Հիտլերը խոսել է ցերեկվա ժամը 12-ից 15-ը: Նրա զեկուցումն ընդհատվել է թեթև նախանշով: Երբ նա ցած է իջել ամբիոնից, առաջացել են խոմբեր և գտնվելով ֆսան չհանրայնների կենտրոնում, նա արտասանել է հայտնի այդ խոսքը, ինչի մասին աշխարհին տեղեկացրել է «Քայմա» 1945-ի նոյեմբերի 24-ին:

Որո՞նք են այս բանի ապացույցները:

ա) Այդ մասին 1939-ի օգոստոսի 25-ին Ֆարին օֆիս հեռագիր էր հղել Քեդլինում բրիտանական դեսպանատան աշխատակից Ջորջ Օլիվիին—Ֆորբար: «Առաջյտեղ Պրես» ամերիկյան գործակալության ներկայացուցիչ Մ. Լոկները հայտարարում է, որ նա այդ ինֆորմացիան ստացել է գերմանական բանակի շտաբի սպաներից մեկից, որն իր հերթին այն ստացել էր Օքերգայլքերգի խոհրդակցությանը ներկա գտնված և կատարվածից սարսափած մի զենհրայից:

բ) 1939-ի օգոստոսի 27-ին հղված համաման մի դեպեշա հաստատում է Լոկների ինֆորմացիան: Այդ դեպեշայի հիմքն էր ծառայել գերմանական ավիացիայի մի սպա (53, էջ 14—15):

Պատերազմից մի քանի տարի անց, ամերիկացի հեղինակ Ջոզեֆ Գուրմանը մի գիրք հրատարակեց՝ նվիրված 20-րդ դարի առաջին զենոցիդին՝ հայոց կոտորածին առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Այստեղ նա հատկապես անդրադարձավ Հիտլերի ֆրագին, ուղղակի կապ տեսնելով երիտթուրքական ու ֆաշիստական մարդկեբանական մեթոդների միջև (48):

1978-ին Նյուրեմբերգի պրոցեսի ԱՄՆ-ի գլխավոր մեղադրողի տեղակալ Ռոբերտ Կեմպները (արևմտագերմանական «Էմուդա» ամսագիր, № 3, 1978) ապացուցում էր 1915-ի երիտթուրքական շահագործությունների համամանությունը ֆաշիստական մարդասպանների կատարած հանցագործությունների հետ:

Անմեղ Վեֆա թուրքը իր «Ճշմարտություն հայերի մասին» գրության մեջ, որ թուրքական իշխանությունները ցույց են ամբողջ աշխարհում, հայերին վատաբանելու իր մտայնքի մեջ հասնում է խելագար զառանցանկների: Հիշատակելով Հիտլերի 1939-ի ասույթը

հայերի ոչնչացման փաստի մասին, այս թուրք կեղծարար փորձում է համոզել իր ընթերցողներին, որ ֆաշիստների պարագլուխը ոչ թե ակնհայտ էր հայերին արմատախիլ անելու բուրժուական ֆաղանակներությունը, այլ 7-րդ դարում (մ. թ. ա.) հայերի կողմից Ռուստուու պետությունը «կործանելու» փաստը:

Թուրքիայում մեկը մյուսի Լուսից լույս են տեսնում հայերին, հայկական հարցին, հայ-թուրքական ազգային ու քաղաքական առնչությունների պատմությանը նվիրված գրքեր:

Դատելով այդ հրատարակություններով, կարելի է ասել, որ առկա է որոշակի տեղաշարժ, որոշակի ակտիվություն օսմանյան կայսրության ոչ վաղ անցյալի պատմության այն դեպքերի ու իրադարձությունների լուսաբանման ասպարեզում, որոնք վերաբերում են արևմտահայության քաղաքական ճակատագրին, նրա ազգային-ազատագրական պայքարին, նրա նկատմամբ իրականացված սուլթանական ու երիտթուրքական դաժան քաղաքականությանը:

Թուրք հեղինակների գրքերը որպես կանոն միտում ունեն անվերապահորեն արդարացնել արևմտահայությունը ոչնչացնելու Համիդի ու երիտթուրքերի գործողությունները: Նրանց գրվածքներին օտար են ինչպես հասարակության սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական զարգացման օրինաչափություններն ըմբռնելու ունակությունը, քննական-վերլուծական մեթոդը, այնպես և տարրական օբյեկտիվությունը: Նրանց գրելաձևը պարզունակ է, անսխտեմ: Հախուռն մոտեցումն էլն ու չհիմնավորված գնահատականները, զգացական, քաղաք-մեղցր, կեղծավոր շեղումները սովորական բան են այդ հրապարակումների էջերում: Փաստերը, փաստաթղթերը վկայակոչվում և քննարկվում են կամայականորեն, երբեմն առանց կապակցելու բուն հարցադրման, կոնկրետ ասելիքի հետ:

Թուրքական կեղծարարները նորից սկսում են իրենց հին, արդուլհամիդյան մեթոդիկայից, նախ և առաջ կեղծել հայ ազգաբնակչության թիվը, ապա նոր «հերքել» զանգվածային կոտորածի ու ոչնչացման փաստը: Վերջերս շրջանառության մեջ գրված թուրքական մի պաշտոնական գրություն կառուցված է նույն այդ «սկզբունքի» հիման վրա: Այնտեղ ասվում

է, թէ 1910-ի օսմանյան 20 միլիոն 706 հազար 107 մարդու փոխարեն (ուշադրութիւն դարձրեք թէ որքան «ճշգրիտ» թվերի կարոտ են թուրքական պետական այրերը) 1914-ին բալկանյան պատերազմներից հետո և հետևանքով, բնակչութիւնը դարձել էր 18 միլիոն, 520016 մարդ: «Օսմանյան կայսրութեան փաստաթղթերում, ուր մտցվում էին ամենաճշգրիտ գրառումները (ուշադրութիւն դարձրեք այս վերջին բառերի վրա. հենց ճշտութիւնն էր պակասում թուրքական մարդահամարներին:— Զ. Կ.), հայ բնակչութիւնը 1914-ին հաշվվում էր 1 294 851 մարդ»,— կարդում ենք թուրքական այդ կեղծագրում: Այնուհետև օրինակներ են բերվում ֆրանսիական «Ռեյլու դե մոնդից» (Փարիզ, 15. 4. 1914), ըստ որի թուրքիայում հայերի թիվը եղել է 1,3 միլիոն, անգլիական մի արխիվային փաստաթղթից, ըստ որի այդ թիվը եղել է 1,5 միլիոն և ֆրանսիական դեղին գրքից (1893—1897 թթ. հայկական ռեֆորմների մասին), որտեղ այդ թիվը ցույց է տրվում 1,475 011 մարդ միայն Անատոլիայում (առանց Կ. Պոլսի և Եվրոպական թուրքիայի):

Այս ամենից հետո թուրքական կեղծարարները փորձում են հավատացնել, թէ քանի որ հայոց բնակչության թիվը 1,5 միլիոն չի եղել, ապա 1,5 միլիոն մարդ չէր կարող սպանվել: Ահավաստի կեղծարարութեան տեխնոլոգիան:

Առ այսօր չենք հանդիպել և ոչ մի թուրք հեղինակի, որը ամենահանրահայտ ու հավաստի թվերի հիման վրա խոսեր Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության, Փոքր Հայքի ու Կիլիկիայի հայոց թվի, կամ Կ. Պոլսի ու Եվրոպական թուրքիայի հայերի քանակութեան մասին: Մի՞թէ այսօր նրանք հիշատակում են թուրքիայի քուրդ, լազ կամ այլ ազգաբնակչության մասին, երբեք: Այդ նրանց ձեռնտու չէ:

Օսմանյան կայսրութիւնում 1913-ին 2,1 միլիոն հայութեան մասին հրատարակված թվերի դեմ Թալեաթն ու Կ^օ երբեք էլ չեն առարկել 1914-ի հունվարին հայոց բարենորոգումների նախագիծը քննարկելիս, ռուս-թուրքական պայմանագիրը կնքելիս: Վերը հիշատակված թվից մոտ 1,2 միլիոն ապրում էր Արևմտյան Հայաստանի հողերի վրա: Մնացյալը բնակվում էր Կիլիկիայում, Անատոլիայի տարբեր

մասերում, Կ. Պոլսում, Ադրիանոպոլում, Ռոդոստոյում և այլուր:

Թուրքական կեղծագրի հեղինակներն ամեն ինչ խեղաթյուրում են, միայն թէ ապացուցեն գենոցիդի բացակայութիւնը:

«Այդպիսի իրադրութեան մեջ, որը երկարատև պատերազմական գործողութիւնների հետևանքով բարդացել էր սովի, զրկանքների, հիվանդութիւնների առկայութեան պայմաններում, դժբախտաբար շատ անձինք զոհվեցին: Բայց դա երբեք գենոցիդ չէր»: Այսպես են մատուցում արևմտահայութեան ողբերգութեան հանգամանքները այսօրվա թուրք պատմիչները: Նրանք ժխտում են Թալեաթի հակահայկական հեռագրերի առկայութեան իսկ: Մինչդեռ, մյուսները չեն թաքցնում, որ իբր Թալեաթի հեռագրերի շնորհիվ է փրկվել օսմանյան պետութիւնը: Կեղծագրի մեջ կարդում ենք. «Իրականում օսմանյան կառավարութիւնը հսկայական հոգատարութիւն է դրսևորել, որպեսզի խանգարի դեպրտացիայի ժամանակ հայերին վնաս պատճառելուն»: Սրանք գրում են հայերի համար «կոմֆորտ» ստեղծելու, նոր բնակավայրերում տներ կառուցելու և այլնի մասին:

Թուրք դիվանագետ Ալթեմուր Քիլիջը 1950-ին հրատարակած իր գրքում փորձում էր հայերի նկատմամբ կիրառված «սահմանափակ դեպրտացիան» բացատրել նրանց՝ «օտար պետութեան» «լրտեսներ» լինելու հանգամանքով: Եվ սա ասվում էր լուրջ տոնով, մի ամբողջ աշխատավոր, հողագործ ժողովրդի հասցեին: Թուրք կցորդն անում էր այսպիսի համեմատութիւն. «Հայոց նկատմամբ կատարված էքսցենսները համեմատելի կլինեին, ես կարծում եմ, այն բանին, թէ ինչպիսին կլինեին ամերիկյան պատասխանատվութիւնը, եթէ Մինեսոտայի և Վիսկոնսիայի գերմանացի-ամերիկացիները ապստամբեին Հիտլերի կողմում համաշխարհային 2-րդ պատերազմի ժամանակ»: Նա գոհունակութիւն էր հայտնում, որ թուրքիայի նկատմամբ վատ տրամադրված համարյա բոլոր հայերն անհետացան և նույնիսկ «խեղճ ու քաղցած հայերն» ամբողջութեամբ մոռացվեցին: Ահավաստի մեր դարի 50-ական թթ. թուրքական լիտիւրճյան ցցուն օրինակներից մեկը (55, էջ 18, 141):

Ոչ շնորհակցին, պարոն կցորդ: Երիտթուրքական շարժարժութիւնը հիշվում է և պետք է հատուցվի:

Առանց իդճի խայթի, առանց ամոթի թուրքական պրոպագանդան պնդում էր, թէ «օսմանյան կայսրութիւնը միշտ այն անկյունն էր, որտեղ աշխարհի բոլոր ճնշվածները զրտնում էին իրենց ապաստանը»*:

Օսմանյան կայսրութիւնն իր շարիքներով, ժողովուրդների հանրաբանտ լինելու հանգամանքով, հետամնացութեամբ, բռնութիւններով ու հակաժողովրդական էութեամբ թուրք հեղինակների համար «սիրելի հայրենիք է»: Նրանք փստսում են, ողբում նրա կործանումը, շարութեամբ արտահայտվում այն բոլոր ժողովուրդների հասցեին, որոնք պայքարի ու արյան գնով հարթեցին իրենց ազատագրութեան ուղին, անջատվեցին թուրքական պետութիւնից: Թուրք հեղինակները հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը քննարկում են հակագիտական դիրքերից, ժխտում ինքնորոշվելու, սեփական հալոցները ստեղծելու նրա օրինական իրավունքը: Այդ ամենի մեջ թուրք հեղինակները տեսնում են «զավաճանութիւն», «երախտամոռութիւն», օտարերկրյա պետութիւնների «սադրանքներ»: Նրանք լուրջ խնդիրները քննարկում են պարզունակ, մակերեսային կատեգորիաներով, գիմում են հեքիաթանման դատողութիւնների, կեղծում և ազավազում պատմութեան փաստերը: Նրանք պաշտպանութեան տակ են առնում սուլթանների, իթթիհազականների խոսքն ու գործը, ըստ էութեան հանդես են գալիս հակաժողովրդական, հետադիմական քաղաքականութեան ժառանգորդների և փաստաբանների դերում:

Թուրք հեղինակների գործերը ներծծված են հակառուսականութեամբ, հակակոմունիզմով և պանթուրքիզմով: Նրանք փորձում են անտեսել հայ ժողովրդի սովետական պետականութիւնը, ուստի ժողովրդի և սովետական մշտու եղբայրական

* Թուրք հեղինակների մի շարք դրբերի վերաբերյալ մենք տակավին 1977-ին Մերի Քոչարի, Խաչիկ Ամիրյանի և ուրիշ ընկերների մասնակցութեամբ ԳՍ-ի հասարակական գիտութիւնների ինֆորմացիայի բաժնի հրատարակութեամբ հրատարակելու էինք մի շարք ունիթերախիլ գրքուկներ, որոնց որոշ նյութեր տեղ են գտել ներկա հասարի մեջ:

ժողովուրդների հետ համատեղ ձեռք բերած մեծ նվաճումները:

Թուրք ժամանակակից պատմաբան պրոֆ. էնվեր Զիա Քարալը, 1975-ին հայկական հարցին նվիրված մի գրքուկ հրատարակեց (54), որտեղ պատմութեան հարցերին փոքրինը ծանոթ յուրաքանչյուր ընթերցող կարող է տեսնել տարրական ճշմարտութիւնների բացահայտ խեղաթյուրումները: Նա հայկական հարցը համարում է արհեստական մի բան, այլ ոչ թէ թուրքական տիրապետութիւնը թոթափելու ժողովրդի ձգտում: Քարալը գիրքը բաժանել է հինգ հետեւյալ մասերի՝ 1. Հայերի դրութիւնը օսմանյան կայսրութեան մեջ. 2. Արտաքին ազդեցութիւններ և պրոպագանդաներ. 3. Հայկական գաղտնի հեղափոխական խմբերի կազմակերպութիւնն ու գործունեութիւնը. 4. Հայկական հարցը առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ. 5. Փարիզի կոնֆերանսը և Հայաստանի ինքնավարութիւնը կամ անկախութիւնը:

Այստեղ հեղինակը հայոց կյանքը ներկայացնում է առանձնապէս դրախտային: Նա Ստամբուլն ու որոշ քաղաքներ շփոթում է Արևմտյան Հայաստանի հետ, կրկնում է հայոց փորքամասնութիւն լինելու մասին ծամծմված թեզը: Նա գրում է, որ «հայերը օսմանյան կայսրութեան առավել բարգաւաճող համայնքն էին»: Նա չի թաքցնում հայերի ընդունակութիւնները արհեստների բնագավառում, հիշատակում է նրանց աշխատասիրութիւնը, մեծ վեզիրների հայազգի բազմաթիւ խորհրդականների, մինիստրների, նահանգապետների, դեսպանների մասին է հիշեցնում: Հենց որ նա «ապացուցում» է, թէ հայերը ոչ միայն ճշմունքների չէին ենթարկվում, այլև օգտվում էին արտոնութիւններից ու օրենքներից, անմիջապէս ձեռնամուխ է լինում գտնելու թուրք-հայկական հարաբերութիւնների վատացման պատճառները: Նախ նա հայտարարում է, որ հայերի «էթնիկական ծագումը անորոշ է մնում» և հետո հայտարարում, թէ հայերը... նույնպէս թուրքեր են:

Հայոց հարցի ծագումը նա վերագրում է արևմտյան տեթութիւններին, մասնավորապէս Ռուսաստանին: Նա արդա-

բացնում է սուլթանի Համիդի հայասպան քաղաքականությունը 1895—97 թթ.

Հայոց բառենորոգումները չիրագործելու սուլթանի քաղաքականությունը պատճառաբանում է նրա՝ բոլոր մահմեդականների խալիֆ չինելու հանդամանքով, որ նա չէր կարող խախտել թուրքերի և Անատոլիայի մահմեդականների միասնությունը: Նա հայերի կոտորածը «առասպել» է հռչակում, խոսում է միայն փոխադարձ կորուստների մասին: Էնվեր Զիա Քարալը ուղղակի կեղծել է, կրճատել, աղավաղել ու ավելացումներ արել ամերիկացի գեներալ Զեյմս Զ. Հարբորդի հաշվետվության տեքստից մեջբերումներ անելու: Նա տեքստից դուրս է գցել հայերին վերաբերող «կոտորածներ» բառը և իրենից ավելացրել «այսօր» բառը: «Քրեական հանցագործությունը հավասարազույց այս կեղծիքը էնվեր Զիա Քարալն ու նրա թուրքական պետական հովանավորողները եվրոպական ու ամերիկյան հասարակությանն են ներկայացնում որպես ճշմարիտ պատմագրություն: Մինչդեռ Հարբորդը հանգամանորեն նկարագրել է հայոց կոտորածի մանրամասները, Թալեաթի դերը և այլն (75, էջ 7, 11):

Խոսելով առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ երիտթուրքերի կազմակերպած հայերի գեներալի մասին, նա գրում է. «Թուրքերը ստիպված էին պաշտպանել իրենց պետության գոյությունը: Դաշնակից պետությունների հետ հայերի համագործակցությունը կանխելու համար անհրաժեշտ համարվեց նրանց դուրս բերումը մարտական գործողությունների գոտիներից»: Էնվեր Զիա Քարալը փորձում է ընթերցողին համոզել, որ իթթիհադի կողմից նախապես և ոչ մի ծրագիր չկար մշակված արևմտահայության ոչնչացման մասին: Նա մեկ միլիոն հայերի բռնի տեղահանությունը «ֆանտաստիկա» է հռչակում, առանց փորձելու պատասխան տալ այն տարրական ճշմարտությանը, թե ո՞ր կորան օսմանյան կայսրության հայերը: Նա պաշտպանության տակ է առնում մարդասպան Թալեաթին: Գիրքը նա ավարտում է պաթետիկ հայտարարությունով այն մասին, թե «Հայկական հարցն այսօր պատկանում է պատմությանը»: Սակայն շմոռանանք ասել, որ նույն հեղանակն արդեն 1981-ի գարնանը

Անկարայի հեռուստատեսության ամբիոն էր բարձրացել խոսելու հայոց հարցի նոր ակտիվացման փաստերի մասին:

Մանոթանալով էնվեր Զիա Քարալի գրքույկին դժվար չէ համոզվել, որ այն զուրկ է պատմական փաստերի և եղելությունների նկատմամբ տարրական հարգանքից: Նա հեշտությամբ շրջանցում է թուրքական պետության հասարակական զարգացման բոլոր պրոցեսները, նույնիսկ մոտ չի գալիս դասակարգային պայքարի, ազգային հարաբերությունների պրոբլեմներին, թուրքական հասարակության տնտեսական և քաղաքական զարգացման ամբողջ պրոցեսին և փորձում է քմահաճ բնութագրումներով իր ընթերցողներին պարզաբանել հայոց հարցի էությունը:

Նա մշտապես հանդես է գալիս թուրքական «Թերջյուման» օրաթերթի «կլոր սեղանի» հավաքներին, արդարացնում երիտթուրքերին, ցեղասպանության մեղքը դնում հայերի վրա (12, 30. 10. 1981):

Թուրք պատմաբան Ալթան Դելիրմանն իր «Հայկական կոմիտեականներն ընդդեմ թուրքերի» գրքում (42) ոչ միայն պաշտպանության տակ է վերցնում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին, իթթիհադականների պարագլուխներին, արդարացնում նրանց հակահայկական քաղաքականությունը, այլև նրանց մեղադրում է թուրքության, անհետևողականության մեջ, որ նրանք դեռ ուշացել և թերացել էին արևմտահայությանը կարգի հրավիրելու հարցում: Հեղինակը փոքրածավալ ներածականում թեև խոստանում է լինել օբյեկտիվ, ճշմարտախոս, սակայն հենց սկզբից շրջանցում է պատմական կարևոր իրողությունները, գլխավորը, էականը և իր ընթերցողին զբաղեցնում հեքիաթանման բաներով: Հայոց հակասուլթանական պայքարի ու հրահրման պատիվը նա վերագրում է ամերիկյան միսիոներներին (sic), Անգլիան և Ռուսաստանը հռչակում հայոց հարցի հեղինակներ (42, էջ 21—22):

Ըստ Դելիրմանի հայ կոմիտեականներին գլխավորում էին «ոռուսական գործակալները», որոնք իբր համատեղ «ճնշում էին մահմեդական բնակչությանը և ոչ ոք չէր հոգում նրանց պաշտպանության մասին» (42, էջ 32):

Թուրք հեղինակը «Համիդիե» գնդերի ստեղծման նպատակը հռչակում է որպես... Սասունի 15 հազար մահմեդական

բնակչության պաշտպանություն հայ «կոմիտեականներից» (42, էջ 34): Նա նույնիսկ արյունակզակ սուլթանին վերագրում է «փափուկ քաղաքականություն» (42, էջ 47—48), թե իբր սուլթանը շափից ավելի մեղմ էր վարվում հայերի հետ (42, էջ 73), որից տուժում էին թուրքական մայրաքաղաքում և այլուր հայերի հարձակումներից տանջվող «խեղճ» թուրքերը: Գրքի վեցերորդ գլխում հեղինակը երիտօրբերին քննադատում է հայկական կազմակերպությունների հետ համագործակցելու ուղեգծի համար: Այստեղ նա ստիպված խոստովանում է, որ «թուրքական մտավորականների մոտ ազգային ինքնագիտակցությունն այնքան զարգացած չէր, ինչպես հայ մտավորականների մոտ» (42, էջ 76): Առանց այլևայլության 'Երիտրմանն արդարացնում է Աղանայի կոտորածը (42, էջ 95): Առաջին համաշխարհային պատերազմի հարցերը քննարկելիս հեղինակը նորից ստիպված է ընդունել, որ «հայերը գերազասում էին ոուսներին» (42, էջ 140), արդարացնում է ցեղասպանության պրակտիկան, իսկ Թալեաթ փաշային համարյա դարձնում հայ ժողովրդի բարերար (42, էջ 166—167):

Այսպիսի կեղծիքների վրա է այսօր դաստիարակվում թուրքական երիտասարդությունը: Վերջինիս համոզում են, թե «հարյուր հազարավոր անզեն և անմեղ թուրքեր» զոհվեցին (42, էջ 168): Գրքի 14-րդ գլխում հեղինակը փորձում է ընթերցողներին համոզել, թե հայոց ողբերգության պատասխանատվությունը պետք է փնտրել ոուսական քաղաքականության մեջ (42, էջ 176—177):

17-րդ, 18-րդ, 19-րդ գլուխներում նա վիճարկում է երիտթուրքերի պարագլուխների նկատմամբ իրականացված դատավարության օրինականությունը, ողբում, որ անզեն հայերի խմբերի զազանային սպանությունների մեջ ամբաստանված Քեմալ բեյը կախաղան էր հանվել: Այս մարդասպանը զորքում հռչակվում է անմեղ, քաջ և թուրք ժողովրդին նվիրված հերոս (42, էջ 227): Նա համակրանքով է խոսում էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Աղանայի, Դիարբեքի մի շարք թուրք հանցագործ պաշտոնյաների հասցեին, որոնք նույնպես 1919-ին թուրքական զինվորական դատարանի կողմից դա-

ձապարտվել էին հայերի սպանության ամբաստանություններ (42, էջ 219—220):

Գրքի 19-րդ գլխում հեղինակն անպատկառ կերպով իր վրդովմունքն է արտահայտում, որ այն ժամանակվա Կ. Պոլսի թերթերում հայտարարություններ էին տպագրվել հայերի արտաքսման վկաներին փնտրելու և հարցաքննելու վերաբերյալ: Նա դեպքերի ականատեսներին համարում է սուտ վկայություններ տվողներ (42, էջ 240), հիշատակում հպչերի դահիճներից մեկի՝ Նուսրեթ բեյի խոսքերը, որ նա արտասանել էր մահապատժից առաջ՝ «անատոլիական հերոսները» վրեժ կառնեն հայերից իր մահապատժի համար (42, էջ 242): Ալթան Գելիորմանը համերաշխում է հայ ժողովրդի դահիճների հետ: Նա «արդարացնում է» սրանցից մեկին, որը մահապատժից առաջ հայտարարել էր. «Այո, ևս կոտորել եմ հայերին» (42, էջ 243):

Գրքում գովասանքների են արժանանում դահիճներ Բեհադդին Շաքիրը և Ջեմալ Աղմին:

Թուրք հեղինակը հայհույում է Սևրի պայմանագիրը, որով «Թուրքիան պետք է ճանաչեր Հայաստանը»:

1920—1921 թթ. իրադարձությունները, սովետա-թուրքական հարաբերությունները, միջազգային իրավական ու պայմանագրային խնդիրները հեղինակը քննարկում է կատաղի հակասովետիզմի դիրքերից: Այսօրվա սփյուռքահայության ակտիվ հասարակական-քաղաքական կյանքը ներկայացվում է որպես «կոմունիստական գործակալների ձեռքի գործ»: Լիբանանի հայկական կազմակերպությունների խրախուսողները նույնպես ոուս գործակալներն են, հայտարարում է նա (42, էջ 308): Նա թուրք երիտասարդներին որպես արգահատելի փաստ է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ օսմանյան կայսրությունում «առաջին սոցիալիստները եղել են հայ կոմիտեականները» (42, էջ 323), հայտարարում է, որ օսմանյան պառլամենտի հայ դեպուտատներն ունեին սոցիալիստական համոզմունքներ, իսկ թուրք և մահմեդական դեպուտատների շարքում ոչ մի սոցիալիստ չկար (42, էջ 324):

Նախապես ասենք, որ այս ոչ մյուս հրատարակությունները միմյանց նման են ինչպես ինկրեպատորի ճտերը:

Արհան Յալընը (80) նույնպես հայերի համար օսման-
յան կայսրության բարերարության մասին է պատմում, որ իբր
հայերը «վայելել են օսմանյան հայրենիքի բոլոր բարիք-
ները», ունեցել են «կրոնական և վարչական որոշակի իրա-
վունքներ» (80, էջ 9—10), կոչվել են «հավատարիմ ազգ»
(80, էջ 88): Արևմտյան Հայաստանի հայ աշխատավոր
դանդավաժների կյանքի ծանր պայմաններին՝ սոցիալական ու
կրոնական հալածանքների մասին գրքում ոչինչ չի ասվում:
Այստեղ նույնպես իդեալականացվում է օսմանյան իրակա-
նությունը: Հայկական հարցի ծագումը նորից վերագրվում
է Ռուսաստանին, Ադանայի ողբերգությունը՝ «հայ հեղափո-
խականներին» (80, էջ 89): Ըստ հեղինակի, եղիտթուրքերն
ամբողջ կայսրությունում ազգերի հավասարության ջատա-
գովներ էին և այլն: Հեղինակը Արևմտյան Հայաստանի հա-
յերի թիվը ցույց է տալիս 1 միլիոն և ասում է. «Մենք
պնդում ենք. թուրքիայում հայեր կան, բայց Հայաստան
չկա» (80, էջ 60): «Անարգարությունը հենց այն է, որ թուր-
քերին մեղադրում և դատապարտում են մի այնպիսի մեղ-
քի մեջ, որ նրանք ակամա են գործել հայերի դեմ»: «Մարդ-
կության և թուրք ժողովրդի դեմ կատարած ոճրի համար
միակ պատասխանատուն հայերն են» (80, էջ 91): Ահավա-
սիկ պատմագիտության նմուշ՝ à la turque «հայերը դարեր
շարունակ իրենց ապրած կայսրության հողերից ուղեցին
իրենց համար բաժին խլել: Ահա մի բան, որը չէինք կարող
թույլ տալ: Մենք հեշտ էի՞նք նվաճել այդ հողերը...» (80,
էջ 229):

Արդուլլահ Յամանը «Հայկական հարցը և թուրքիան»
գրքի (79) հիմքում դրել է 1916-ին օսմանյան կայսրության
ներքին գործերի մինիստրության կողմից հրապարակված
«հայկական հեղափոխական շարժումներին» ու կառավարու-
թյան ձեռնարկած միջոցառումների մասին վերը արդեն հի-
շատակված սուտ ու պատիր նյութերը (76): Ժամանակին
Քալեաթի ստեղծած այս կեղծագրի վերահյատարակումը
միտում ունի արգարացնելու երիտթուրքական շարագործու-
թյունները, կեղծիքի և ստի միջոցով արևմտահայության
ողբերգության պատասխանատուներ հռչակել գենոցիդի
զոհերին: Գրքի ներկա հրատարակության կազմակերպիչնե-

րը հանդես են գալիս սուլթանների, թալեաթների ու էնվեր-
ների հակաժողովրդական քաղաքականության փաստաբան-
ների դերում:

Հայ ժողովրդի ծագման, պետականության պատմության
հարցերն ամբողջապես աղավաղված են: Հեղինակը
գրում է, թե իբր մինչև 19-րդ դարը քարտեզների վրա «Հա-
յաստան» անուն գոյություն չի ունեցել (79, էջ 49): Ըստ
հեղինակի, եթե առաջին համաշխարհային պատերազմից
առաջ Անատոլիայի նահանգներում հայերի թիվը 1193394
էր, ապա 1960-ի տվյալներով այնտեղ ապրում էր միայն
53173, իսկ Ստամբուլում՝ 41 311 հայ: Չփորձելով պատաս-
խան տալ, թե ուր անհետացան արևմտահայերը, թուրք
հեղինակը շտապում է հռչակել, որ հայերի բացակայու-
թյունն իսկ ցնորք է դարձնում «մի շարք հայ հայրուկների» երա-
զած Հայաստանը (79, էջ 49): Անդրադառնալով Կիլիկիայի,
Քիթլիսի, էրզրումի, Դիարբեքի, Վանի, Տրապիզոնի, Ուր-
ֆայի, Շապին-Գարահիսարի հայության տեղահանության,
ջարդի խնդիրներին, հեղինակը փորձում է ապացուցել երիտ-
թուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված միջոց-
առումների «օրինականությունը»:

Նիյազի Բանօղլուի «Հայերի զուլումն ընդդեմ հայերի»
(38) «ուսումնասիրությունն» իր էությունամբ, ոգով ու հետա-
պանդած նպատակով վերը հիշատակված թուրք պատմաբան-
ների գրվածքների մի տարատեսակն է, թեև նրանցից տար-
բերվում է իր հավակնոտությամբ ու կառուցվածքով: «Թուրք
ազգը բռնություն գործադրե՞լ է հայերի նկատմամբ» (38,
էջ 6),— հարց է տալիս Բանօղլուն և սկսում յուրովի «հեր-
քել» բռնության փաստը:

Անցնելով փաստաթղթերի «վերլուծմանը», նա թուրքերին
ներկայացնում է որպես անմեղսակից այն ամենին, ինչ
տեղի էր ունեցել 20-րդ դարի առաջին քառորդում արևմտա-
հայության հետ և որը որպես «գենոցիդ» վերագրում են
թուրքերին:

Թուրք հեղինակն այնպիսի վիճակագրական տվյալներ է
մատուցում ընթերցողին, ըստ որոնց հայերի սարքած «խառ-
նակությունների» հետևանքով կորուստների 99 տոկոսը
բաժին էր ընկել թուրքերին ու բրդերին և միայն մեկ տո-

կուսը՝ հայերին: Ահա՛վասիկ թուրքական պատմագիտական «բարեխղճություն» մի նմուշ ևս: Հետո Բանօղլու կոչված «պատմագիրը» հնչականերին անվանում է «թալանչիներ», ժխտելով իր իսկ «պատմագիր» գործընկերոջ միտքը, թե նրանք առաջին սոցիալիստներն էին թուրքական իրականության մեջ:

Գրքի ամբողջ իմաստն այն է, որ հայերը պետք է շարունակեն ապրել թուրքերի հետ պետական մի տանիքի տակ, որ նրանք իզուր ձգտեցին ինքնուրույնության, որ իրենք էին իրենց անհաջողության, ոչնչացման պատճառը: Բանօղլուն խոստովանում է, որ հայկական թերթերը թվով ու տպաքանակով ավելի շատ էին, քան թուրքականը, որ թուրքահայերը դպրոցական գործի, ուսման առումով առաջ էին անցել թուրքերից և որ հարկ չկար չենթարկվել թուրքական պետության պահանջներին:

Գրող, ուսուցչուհի Նեշիդե Քերեմ Դեմիրին 1976-ին Անկարայում լույս է բնծայել «Հայերի հարցը Թուրքիայում. սպանվածի պատմածները իր մորը» գիրքը:

Ինչպես տեսնում ենք վերնագրից, հեղինակն ընտրել է իր ասելիքը մատուցելու մի ուրույն ձև: Գրքի շարադրանքից պարզվում է, որ 1974-ին Կալիֆոռնիայի Սանտա Բարբարա փոքրիկ քաղաքում Մկրտիչ Յանիկյանի ձեռքով սպանված երկու թուրք դիվանագետներից մեկն իր մորը անդրշիրիմյան աշխարհից պատմում է իր սպանության պատճառների, հայ ժողովրդի «անմարդկային», «զլվելի» գծերի մասին: Գրքի առաջաբանը գոված է Լուս Անջելեսի թուրքական հյուպատոսարանի սպանված գլխավոր հյուպատոս Մուսավինի Բահայր Դեմիրի մոր անունից: Ինչպես երևում է գրքի հետագա շարադրանքից, հակահայկական կեղծագրեր: պատրաստելու տարիների փորձ ունեցող մի որոշակի կազմակերպություն կարող էր միայն թխել մի այսպիսի յողկալի զբրվածք:

Նախ, թրքուհի «հեղինակը» ճշմարտախոս լինելու, խաղաղասեր մնալու, հայերի արյունը չոթելու խոստում է տալիս, որպեսզի հետո ամեն քայլափոխի դրժի իր խոսքը, ատելություն ու թշնամանք սերմանի երկու ժողովուրդների միջև:

Նա կատաղի շարունակում է խոսում Մայքլ Աուլենի (Տիգրան Գուլումյան) «Ճանապարհորդություն դեպի Արարատ» գրքի մասին: Նրան դուր չի գալիս, որ Մայքլ Աուլենը այցելել է Սովետական Հայաստան, ուսումնասիրել պատմական ճշմարտությունները և դրանց մասին պատմել աշխարհին: Թրքուհի հեղինակն այս գրքից կարծես թե ավելի շատ է նյարդայնացել, քան որդու կորստից և հայտարարում է. «Ժամանակը եկել է, որ բացենք աշխարհի ականջները և քսենք թուրքի բերանով»:

Գիրք-կեղծագիրը բաղկացած է երեք մասից: Առաջին մասում հեղինակը նպատակ է հետապնդում սեպտեմբերի հայոց պատմությունը, հայ ժողովրդին վերագրել վատ գծեր, թուրքերին օժտել բարեմասնություններով ու առաքինություններով: Հեղինակն առանձնակի կրքոտությամբ հիշատակում ու դրվատում է այն տիրակալներին, որոնք վերացրել են հայոց թագավորությունները, հայերին ցրել հեռավոր երկրներ: Այս նպատակով նա խորասուզվում է պատմության խորքերը՝ հոմեակական, բյուզանդական ու պարսկական տիրապետության ժամանակները, սելջուկյան ու օսմանյան ասպատակությունների դմի դարերը: Հեղինակը հայերին մեղադրում է և Քաղկեդոնի ժողովի համար, և այն բանի համար, որ XX դարի սկզբին Ստամբուլի հայկական մի թաղամասում բռնկված հրդեհի ժամանակ հայոց տներին 40 դաշնամուր էին փողոց դուրս բերել: Թրքուհին հենվում է էսադ Ուրասի, Խրիշիհի, էյիզե Ռեյլլուի և այլ հեղինակների ասույթների վրա և փորձում է ցույց տալ հայերի համար օսմանյան կայսրությունում եղած կրոնի ազատությունը (!), կյանքի ասպնով (!) պայմանները: Նա թվարկում է թուրքական պետական ծառայության մեջ բարձր պաշտոնների հասած հայազգի մարդկանց անուններ, խոսում նրանց նկատմամբ թուրքական «մեծահոգության» մասին, հայտարարում: թե «աղայությունը և թուլությունը» պաշտպանությունը թուրք ազգի բնավորությունն է», Կ. Պոլիսը շփոթում գավառի կիսավայրենի կացության հետ և, ընդհանրապես, օսմանյան դժոխային իրականությունը ներկայացնում մի տեսակ դրախտ հայ ժողովրդի համար: Նա

Թուրքիան հռչակում է որպես «փրկարար երկիր» հպատակ ժողովուրդների համար, թուրքերին՝ «բարձրաստիճան; մեծահոգի ժողովուրդ», իսկ հպատակ պարսիկների ու արաբների, հայերի ու մյուսների հասցեին ցեխ շարտում: Գրքում կարդում ենք, թե իբր սուլթանները հայերին շնորհել էին «սոցիալական բոլոր ազատությունները», օգտվում էին «հանգիստ ու խաղաղ» կյանքի պայմաններից: Ահավասիկ թուրք գրողի ու ուսուցչուհու խոստացած ճշմարտախոսության գոհարները:

Պատմության իրողությունների փաստաբանի ու մեկնաբանի դերն ստանձնած թուրք ուսուցչուհին առանձին թշնամանքով է խոսում հայոց աղատագրական բաղձանքների, երթմյան Հայրիկի գործունեության մասին: Նա դժգոհում է, որ հայոց թերթեր հիմնադրվեցին, որ նրանց էջերում «հեղափոխություն ու անկախություն էին քարոզում», որ թատրոնների բեմերից ինքնուրույնության ու ազատության սեր էին աթիսնացնում հայ մարդկանց հոգում:

Գրքի երկրորդ մասն ամբողջությամբ ներծծված է ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը սև դույներով ներկայացնելու, ամենաթունոգ հակառուսակա-նության ոգով: Ռուսաստանի օգնությունը սլավոններին ու հույներին պատկերվում է իբրև շարիք: Նա փորձում է հայկական հարցը ներկայացնել որպես ռուսական ստեղծագործություն, որը ծառայելու էր Ստամբուլին տիրելու, Միջերկրական ծով դուրս գալու ցարիզմի պլաններին: Թրքուհին շփոթում է եվրոպական տերությունների իմպերիալիստական քաղաքականությունը և ճնշված ժողովուրդների հակաթուրքական ազգային-ազատագրական պայքարը: Այդպիսի դիրքերից է նա քննարկում 1878-ին Սան-Ստեֆանոյի ու Բեռլինի պայմանագիրը, նրանցում Հայաստանին նվիրված հոգվածները: «Հայկական հարցը մեջտեղ բերելով, Իրանց միակ նպատակն էր կործանել օսմանյան Թուրքիան», — հայտարարում է Նեշիդե Դեմիրը:

Գրքում կարդում ենք. «Հայերի նպատակն էր աշխարհի վրայից ջնջել թուրքերին և ստեղծել հայկական պետություն»: «Հայերը չէին գիտակցում, որ Թուրքիայի տիրապետությունն

իրենց համար ավելի շահավետ էր, քան Ռուսաստանինը»: Ըստ հեղինակի, հայերը Թուրքիայում մշտապես «պատվի ու հարգանքի են արժանացել», թե իբր մուսուլմանական կրոնը միշտ էլ հեռու է մնացել շովինիստական քաղաքականությունից: Այս դեպքում ապա ինչպե՞ս է բացատրում այսօրվա Թուրքիայում հայերի բացակայության փաստը: Ո՞ր անհետացան միլիոնավոր հայերն այդ երկրից: Այդ մասին հեղինակը լռում է: Հեղինակը դժգոհ է, որ Շահումյանի անունը կրող սովետական նավ կա Սև ծովում և անդրադառնալով 1918-ի դեպքերին, Շահումյանին վերագրում է թուրքերին կոտորելու գործը զխավորելու հրեշավոր կեղծիքը:

Անդրադառնալով 1917-ի Հոկտեմբերյան հեղափոխության, Սովետական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության հարցերին, հեղինակը փորձում է խճողել հանրահայտ ճշմարտությունները, սովետական իշխանությանը վերագրում է էքսպանսիոնիզմ, Թուրքիան նվաճելու ձգտումներ, թուրքական պետականությունը վերացնելու նպատակներ: Մասնավոր շարություններ է խոսվում Չիչերինի հասցեին:

Թուրք ուսուցչուհին պաշտպանության տակ է առնում հայ ժողովրդի դահիճ Թալեաթին: 1918-ի դեպքերը, թուրքական ինտերվենցիան այնպիսի գույներով են նկարագրված, որ կարծես թե մեղավոր են բոլորը, բացի թուրքական մարդասպան արգեստներին: Լրջության և ոչ մի հետք: Ամբողջը կեղծիք է:

«Վերջին խոսքում» թրքուհի հեղինակը ցեղասպանություն կազմակերպելու մեջ մեղադրում է հայերին, փորձում է պաթետիկ հայտարարությունների միջոցով նվաճել պատմությանն անձանոթ թուրք ընթերցողների համակրանքը: Նա եզրակացնում է. «Նս կարող եմ զենք վերցնել ձեռքս, սպանել երկու հայ և ձեռք բերել «բաշ մայր» մականունը: Բայց ես դիմեցի այլ ուղու, օբյեկտիվորեն (!) նկարագրեցի ամբողջ պատմությունը, մարդկությանը ցույց տալով իրողությունը: Եվ եթե մենք կուլ տանք մեր ազգի նկատմամբ կատարված բոլոր կեղեքումները և լույս աշխարհ չհանենք դրանք, մեզ սպասում է դառը ճակատագիր: Զարթնեցեք»:

Հիրավի, հարկավոր է թուրք ընթերցողին զարթեցնել ճշմարիտ գրվածքներով, ժողովուրդների միջև բարեկամության հաստատելու անհրաժեշտության մասին ճշմարիտ խոսքով: Իսկ այսօրվա Թուրքիայում հրատարակվող գրքերով ցանկանում են բորբոքել ազգամիջյան ատելությունը, հայերի դեմ տրամադրել թուրք ժողովրդի նոր սերունդը: Մեր խնդիրն է հետևել թուրքական քաղաքական մտքի այս վնասակար դրսևորումներին, հնարավոր միջոցներով հակահարված տալ նրանց նորագույն շարագործություններին:

1978-ին Անկարայում լույս տեսավ «փաստաթղթերի» մի ժողովածու (անդլերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն), որի կազմողը Սալահի Ռ. Սոնիելն է (70): Այս հրատարակության նպատակը պատմական եղելությունների բացահայտ ազդեցությունն է: Նա գրում է օսմանյան կայսրությունում հայերի համար կյանքի «լավ» պայմանների մասին, ստի և կեղծիքի միջոցով փորձում արդարացնել երիտթուրքերի հայակուլ քաղաքականությունը: Ըստ այս պատմաշինարարի թուրքական պետությունը պլանավորել էր «որոշ» (ուշադրություն դարձրեք այս բառի վրա) հայ քաղաքացիների վերաբնակեցնել երկրի այլ մասերում, «ձեռք առնելով ամենահումանիտար միջոցներ»: Այսպիսի հակապատմական հիմքի վրա նա ընտրել ու դասավորել է որոշ պաշտոնական հեռագրեր, գրություններ, նրանց բովանդակությունը մեկնաբանելով ամենաշեշտված քմահաճությունը: Բերենք օրինակներ. մի գրության մեջ ֆինանսների մինիստր Թահսին փաշան (22. 07. 1915) տեղական իշխանություններից պահանջում է հետաձգել տեղահանված հայերից հարկերի գանձումն ավելի ուշ ժամանակ: Մի այլ փաստաթղթում (23. 07. 1915) Թալեաթը պահանջում է «հայ կաթոլիկներին բացառել տեղափոխման պրոցեդուրայից», իսկ 1915 թ. օգոստոսի 2-ի հեռագրով պահանջում է նույնը անել հայ բողոքականների նկատմամբ: 1915-ի մայիսի 24-ին Անտանտի տերությունները Պետրոգրադի նախաձեռնությամբ մի նոտա հրապարակեցին, որի մեջ հայերի կոտորածի ամբողջ պատասխանատվությունը դրվում էր երիտթուրքերի կառավարության վրա: Վերջինս վախեցած դրանից իրապես դիմեց որոշ ձևական, ցուցադրական քայլերի: Իսկ թուրք «պատմաբանը» Թալեաթի գոր-

ծողությունները որակում է հումանիստական: Նա հումանիստական է համարում նաև բանվորական գումարտակներում հայ զինվորներին հավաքելու փաստը, բայց լուռության է մատնում Թալեաթի ստորագրությամբ հայ երեխաներին մահմեդականացնելու մասին կարգադրությունը (29—30. 7. 1915):

Մինիստր Ալի Ֆեզիի ստորագրած հեռագրի մեջ (30. 8. 1915) ասվում է երկաթուղիով թուրքական զորքերի տեղափոխման դժվարությունների մասին, ինչը տեղահանված հայերի կուտակումների հետևանք էր: Ֆեզին կարգադրում էր միջոցներ ձեռնարկել խոչընդոտները վերացնելու, երկաթուղու աշխատանքները նորմալացնելու համար: Այս ակտը Սոնիելը մատուցում է, որպես հայերի նկատմամբ բարյացակամության արտահայտություն: 1915-ի օգոստոսի 4-ին Թալեաթը ստիպված էր պահանջել ձեռք չտալ երկաթուղու հայ աշխատակիցներին, որովհետև առանց նրանց գործը տուժում էր: Իսկ թուրք «պատմաբանը» սրա մեջ հայանպաստ քայլ է տեսնում: Նման օրինակները կարելի է շարունակել: Բայց բավականանանք այսքանով: Ինչն է կարևորը թուրք վայ պատմաբանի համար, ճշմարտությունը թե՛ սուտը: Նրա համար, իհարկե, սուտը: Երբ խոսում է պատմությունը, նման կեղծ պատմաբանները պետք է լռեն: Սոնիելը կեղծարար է: Ահա թե ինչու նա կատաղում է, երբ Արևմուտքում գտնվում են ազնիվ և ճշմարտացի դիրքերից զրոյ հեղինակներ, որոնք հասարակությանը ծանոթացնում են հայ ժողովրդի պատմության ողբերգական էջերին:

Սոնիելը մեկ բաց նամակով դիմում է անգլիացի ճանաչված պատմաբան, Հայաստանին նվիրված մի շարք գրքերի հեղինակ Դավիդ Մարշալ Լանգին (58, 59), մեկ նրա դեմ բողոքում Լոնդոնի համալսարանի դեկավարությանը, պահանջում կովկասագիտության ամբիոնի վաստակաշատ գիտնականին ազատել իր գրված պաշտոնից իր հրատարակած վերջին գրքի համար (37, 26. XII. 1981, 5, VI. 1982):

Սոնիելը կրակ է ժայթքում անգլիացի երիտասարդ պատմաբան Քրիստոֆեր Ուոկերի դեմ, որովհետև վերջինս գիրք

է նվիրել թուրքական ոճրագործությունից վերապրող հայ ժողովրդին (77):

Թուրք պատմաբաններին գրվածքներում և ոչ մի լուրջ բան չպետք է փնտրել: Չէ որ Բայուրը, թե Սոնիելը առանց ամաչելու: հայտարարում են, որ «հայոց տեղահանության ժամանակ» օսման յան «բարեխնամ» կառավարությունը «նրբանց հանգիստն ապահովելու համար ամեն զոհողության դիմեց»: Սրանք չեն կարողում նույնիսկ իրենց ազգազրկից ևղբայրների գրվածքները: Չէ որ Ահմեդ էմին Յալմանը տակավին 1930-ին հրատարակած գրքում սևով սպիտակի վրա գրել է. «Աքսորը սկզբում նկատի էր առնվել իբրև զինվորական ժամանակավոր միջոցառում: Բայց մի շարք ազդեցիկ քուրք Բաղադանների վկայությամբ այն նկատի էին ունեցել իբրև հայ փոքրամասնության բնաջնջում Թուրքիայում, այն մտով, թե դա պետք է հիմն ստեղծեր Փոքր Ասիայում միայն մի ցեղի գոյության համար» (ընդգծումը մերն է — Ջ. Կ.) (78, էջ 320):

Բացի առանձին գրքերից, պատմության հարցերին նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ են լույս տեսնում թուրքական պարբերական մամուլի էջերում: Սրանք նույնպես կոչված են խեղաթյուրելու ճշմարտությունը, ապակողմնորոշելու թուրք ընթերցողին:

«Հայերին առաջին գրգռողը եղել է Մեծն Պետրոս: Ուրեմն, հայկական հարցը սկիզբ առել է 1720-ին», — այսպես է մատուցում հայոց պատմությունը թուրք ընթերցողին թուրք պատմաբան Ռեշադ Իլերին «Հյուրիեթ» թերթի էջերից (22 և 23 օգոստոսի 1982): «Ռուսները, այդ առեւ, հայկական մեծ պետություն մը խոստացած էին իրենց» (12, 25. VIII. 82):

1980-ին Ստամբուլում լույս ընծայվեց 150 էջանոց մի հավաքածու՝ «Իրողություններ՝ Թուրքիո հայերեն» վերնագրով (անգլերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն): Այստեղ Պողոս Քիրեճյան արքեպիսկոպոսը, ղոկտոր Կարապետ Արմանը, Թորգոմ Ստեփանյանը փորձում են համոզել ընթերցողին (հավանաբար նաև իրենց), թե «Թուրքիո հայերը շատ հանգիստ և ապահով» կյանք ունեն, թե արտասահմանի հայերը «մոլորված են» և «անճիշտ վերագրումներ են անում» «բարեխնամ» Թուրքիո հասցեին: Գրքի էջերը լի են վերջին

15 տարիների ընթացքում թուրքական մամուլի էջերում լույս տեսած երեսուցուց, կեղծավոր նյութերից քաղված մեջբերումներով: Այստեղ «ապացուցվում է, որ 1) հայերը ազատագրվեցին արաբների, բյուզանդացիների, պարսիկների լծից շնորհիվ այն բանի, որ անցան օսմանցիների տիրապետության տակ. 2) հայերը վեց հարյուր տարի վաթիցիցի օսմանցիների «մարդկային» ու «մեծահոգի» հոգատարությունը, բարգավաճելով բոլոր մարզերի մեջ. 3) 1915-ի դեպքերը հետևանք էին «օտարների դրդման» և «արկածային դրական հովերով տարված» հայ ըմբոստների գործողությունների, որոնց դեմ օսման յան կառավարությունը «ակամա դիմեց պարպումի» քաղաքականության, անշուշտ՝ «մարդկային ամեն միջոցառում ապահովելով»:

Ահավասիկ թուրքական դժոխքի հայ մեծահոգի փաստաբանների հակազգային գոհարներից մի քանիսը: Գրքում գրվում է նաև թուրքական պետականության մեջ բարձր պաշտոններ գրաված հայազգի գործիչների, աղգային խորականության «բացակայության» և այլ սուտ ու սխալ բաների մասին: Թուրքահայ փաստաբանները «մոռանում են» հիշատակել ինքնավարության ու ինքնորոշման, օսմանյան պետությունից ղուրս ապրելու հայ ժողովրդի զայլակների նշանները միանգամայն օրինաչափ բնույթի մասին: Այդ փաստաբանները խիղճը կորցրած մասնակցում են պատմությունը խեղաթյուրելու թուրքական պետական մարմինների հակահայկական ոտնձգություններին: Սրանք գրքում են, թե «կոմիտաճի մի քանի խմբեր» հանդես գալով հայերի անունից «ուզում են հավատացնել, թե Արևելյան Անատոլիայի հայերը բռնի վտարված են իրենց հայրենիքից, թե ցեղասպանության ենթարկված են»:

Սովետական գիտնականներ Գ. Հարությունովը, Լ. Կախկոպոսովը, «Նովոյի վրեժ» շաբաթաթերթում (N 49, 1981) «Հիշողության առևանգողները» իրենց նամակում համոզիչ կերպով մերկացրել են թուրքական իշխանությունների լույս ընծայած այս կեղծագիր ստահողությունը: Թուրք կառավարողները պատմության փաստերն աղավաղելու իրենց ջանքերին հավաստիություն հաղորդելու միտումով այս անգամ դիմել են Ստամբուլի փողատեր, թրքացած ու ծախու

որոշ «հայերի» փաստաբանություններին՝ իբր հերքելու 1915-ի գենոցիդի իրողությունը: «Նովոյե վրեմյա» քաղաքական շաբաթաթերթը քարոզարի վրա շթողեց Facts from the Turkish Armenians, Istanbul, 1980 սնամեջ հրատարակությունից:

Թուրքական մամուլը մշտապես շեշտում է, թե «հրեական ցեղասպանությունից բացի ուրիշ ցեղասպանություն չկա»: Երբ Ֆրանսիական պատմագիտական «Լ՛Հեսթուար» ամսագիրը տպագրեց Ֆրանսիացի Մարք Ֆերոյի մի ակնարկը հայոց գենոցիդի վերաբերյալ, թուրք հեղինակ Օսման Քիպարը շտապեց «հերքել», աղմկել, շարախոսել նույն ամսագրի էջերում (№ 37, սեպտեմբեր 1981): Մարք Ֆերոն փաստերի հիման վրա ցույց էր տալիս, որ թուրքերն անդիտանում են, թարքնում հայերի անհետացումը, ոչնչացումը օսմանյան կայսրությունում: Թուրք Քիպարը թուրքական հանրապետությունն անջատելով սուլթանի պետությունից, ճշում է «ժառանգական հանցապարտությունը» մերժելու, ընդհանրապես գենոցիդը ժխտելու դիրքերից: «Մարք Ֆերո, նույն էջին վրա, կպատասխանե թուրքական այս տեսակետին ու կսկսի ուշապես. «Օսմանյան Քիպարի դրությունը զարմանալի է: Միաժամանակ վեճ մը կրբանա ու կրգոցի... Հիշենք սակայն, թե մեծ պատերազմի սկզբեն, թե գերմանացիք, թե անգլիացիք կոզեկոչեն այդ ջարդին հսկա ծավալը, որ կարգ մը գնահատումներու համաձայն մեկ միլիոն եղևը հարյուր հազարը կանցնի» (12, 1. 9. 1981):

Թուրք «պատմաբան» Օղուզ Քյուրթբանը 1980-ի մայիսի 26-ին թուրքական «Թերջյուման» աջակողմյան թերթում հրատարակած «Կոմունիզմի թափանցումը Թուրքիա» հոդվածում մեղադրում է հայերին, նրանց քաղաքական կուսակցություններին, որոնք թուրքական հողում արմատավորում էին «օտար», թուրքական բնավորությանն անհարիր գաղափարներ» (8, 18. 6. 1980): «Սուտը, կեղծիքը և ուրացումը կշարունակեն տիրապետել Թուրքիո ղեկավար ու մտավորական շրջաններուն մեջ»,— գրում է Վ. Աբրահամյանը «Լուսերեր» թերթում (9, 21. 11. 1981):

Թուրքական «Ձումհուրիեթ» թերթում Ալի Սիրմենը «Խենթություն» վերնագրով իր հոդվածում գրում էր, թե

«ժամանակը եկել է անցյալի դեպքերը վերաքննելու»: Սակայն այդ վերաքննությունը նա սկսում է հին մարզանքներով. նա գրում է Անգլիայի և ցարական Ռուսաստանի կողմից XIX դարի վերջին և XX սկզբին գրգռված «հայկական հրոսակների» և թուրք ժողովրդի միջև տեղի ունեցած ցեղասպանության, պետության շահերի «ապահովության մտահոգություններով» գործադրված հայկական տեղահանությունների և այլնի մասին: Նա ճշում է, թե «թուրք պետությունը օսմանյան կայսրության բարեքնների ու շարիքների ժառանգորդը չէ»: Հողվածագիրը սուր է ճոճում «Մոնդ» թերթի այն հարցադրման դեմ, ըստ որի պահանջվում է ներդրություն խնդրել հայոց դեմ գործված ոճիրների համար (6, 18. 4. 1980):

«Միլիեթը» գրում է. «Հայկական հարց կոչված հարց մը գոյություն չունի ըսելը՝ մեր արտաքին քաղաքականության կողմն ցայսօր վարված «ջայլամի» դատապարտելի քաղաքականություն մըն է: Ասոնք, այս հարցին առնչվյալմբ Թուրքիո իրավասությունն ու անմեղությունը փաստող հաստատուն քաղաքականություն մը հիմնելն խուսափելու համար եղած ջանքեր են... Արտաքին գործոց նախարարության գետնահարկերուն մեջ գտնվող 70 սնդուկ փաստաթղթեր ալ, այս պատճառով փտումի ենթարկված են...» (12, 30. 9. 1981): Նույն թերթը 1981-ի հոկտեմբերի 3-ի համարում տպագրել էր էորսան Յոմենի «Քեուլին 1921» հոդվածը, որտեղ հիշեցնում էր, որ ինչպես Թեհլերյանի դատն իր ժամանակին վերածվեց Թալեաթի դատավարության, այնպես էլ այժմ Փարիզում թուրքական հյուպատոսարանը գրաված շորս հայ ահաբեկիչների դատը կարող է մեջտեղ բերել 66 տարվա հին թղթերը: Թերթը մտահոգվել էր, որ հայկական հարցը դարձել է օրակարգի հարց» (12, 10. 11. 1981): «Բայրամ» թերթի էջերում 1981-ի օգոստոսի 3-ին Ջաֆեր Աթալը խոստովանում էր, թե «ամենեն խելքը գլուխը հեղինակներն» անգամ կողմնակից են հայկական հարցին:

Փարիզի թուրքական դեսպանատան մեկ պատասխանատուն, ի պատասխան այն հարցումին, թե 1915-ի ցեղասպանության ճանաչումը Թուրքիայի կողմից արդյոք լավագույն միջոցը չէ վերջ տալու հայկական բիրտ ուժին, պատաս-

խանել է. «Մեր դիմաց խոսակից չունինք, որ խոսի հայերի ամբողջության անունից, հետո, այդ ջարդերը ընդունած ենք 1919-ին: Հանցավորները պատժված են: Ճիշտ է որ անկե ի վեր վերապատված ենք Գալեաթ փաշան, հտ քայլ չենք կրնար ընել» (12, 1. 12. 1981):

Հայոց պատմությունն ամենալկտի կերպով նենգավորելու քայլ հանդիսացավ աշխարհի համալսարաններին ուղղված Ստամբուլի համալսարանի հայտարարությունը (74): Այն մի քանի լեզուներով հրատարակ բերվեց 1981-ին: Այդ պրովոկացիոն հորինվածքն ամեն ինչ ներկայացնում է ձուռ հայելու մեջ, միևնույն սխեմայով: Հայերը օսմանյան կայսրությունում լավ էին զգում իրենց, բայց ընկան ռուսների աղոթելույն տակ, փորձեցին անջատվել թուրքիայից, դրա համար էլ պատժվեցին: Ահա այդ «ղեկարացիայի» բովանդակությունը: Ամենահրեշավոր նորությունը խնդրի գիտականների համար այն է, որ առաջին անգամ այս «փաստաթղթում» 1915-ի գենոցիդի հեղինակները հռչակված են... հայերը:

Թուրքական իշխանությունները ժամանակ առ ժամանակ Անկարայի «Թուրք-իսլամական հետազոտությունների կենտրոնի» անունից աշխարհի տարբեր մասերն են հղում թուրքիկներ, կոչեր, որոնց մեջ խեղաթյուրում են պատմական իրադարձությունները, ապակողմնորոշում հանրային կարծիքը: Գրանցից մեկի մեջ կարդում ենք. «Իմպերիալիստներու խեղաթյուրված պատմությունն է զոր հայեր կկրկնեն: Համաշխարհային առաջին պատերազմի ընթացքին՝ իմպերիալիստներու դրդումով գրգռությամբ, հայերը հանկարծակիի բերելով հարձակեցան օսմանյան զորքերի վրա, որոնք կելավին Անատոլիայի արևելյան շրջաններուն մեջ: Թուրքական գյուղեր ավերակվեցան և թալանվեցան... Հայկական հարցը պատմության անցած երևույթ է» (5, 28. 5. 1981):

«Թուրք-ամերիկյան ընկերակցություն» կազմակերպությունը 16 էջանոց իր մի թերթիկով ասպարեզ էր հանել կեղծիքների ու աղավաղումների մի կեղտոտ խառնուրդ: «Հայերի դեմ ցեղասպանություն չի կատարվել օսմանյան կայսրությունում համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Օսմանյան կառավարության կողմից ծրագրված

կամ հրահանգված ցեղասպանություն մը երբեք չէ գործադրված: Վերջերս կատարված ակադեմիական ուսումնասիրություն մը կը հաստատեր, թե ջարդերու կապակցությամբ ջարդերու պատմությունները հնարված են հայ ազգայնականներու... կողմե, որոնք այդ շրջանին Փարիզ և Լոնդոն կգտնվեին: Այդ շինծու պատմությունները տարածվեցան Բրիտանական կայսերական լրտեսական գործակալության կողմե, լորդ Բրայսի և Առնոլդ Թոյնբիի անմիջական հակողության տակ» (5, 28. 5. 1981): Նույն թուրքիկը հակաթուրքական գործունեության մեջ մեղադրում էր ամերիկահայ պրոֆեսորներ Նինա Գարսոյանին, Ռիչարդ Հովհաննիսյանին, Վարդան Գրիգորյանին (վերջերս նշանակվել է Նյու Յորքի հանրային գրադարանի տնօրեն) և ուրիշների, նրանց հռչակելով «կոմունիստներ», Սովետական Միության «գործակալներ»:

Վերջին ժամանակներս թուրքական կեղծարարներին օգնության են շտապում Արևմուտքի որոշ երկրների քաղաքագետները և տարբեր տեսակի գրչակները: Սրանք շահագրգռված են այն բանում, որպեսզի թուրքիան ավելի հաստատուն դիրք գրավի ՆԱՏՕ-ի հակասովետական, ռազմաքաղաքական ամբողջ սիստեմում: Դեյլիորմանի, Բանիօղլույի, Բիրանդի, Սոյսալի, Սոնիելի և այլոց շարքերը լրացրել են ամերիկյան (Շոու), ֆրանսիական (Մոզեր) և ուրիշ կեղծարարներ, որոնք հանուն իմպերիալիստական տերությունների ռազմաքաղաքական շահերի, հանդիստ խղճով զոհաբերում են պատմական ճշմարտությունը, գիտական օբյեկտիվությունը:

Կեղծարարներ կային նաև առաջներում, նրանց մեջ նաև ամերիկացիներ: Օրինակ, ամերիկյան ծովակալ Կոլբի Մ. Չեստերը, որը հայերի տեղահանության փաստը լկտիորեն համեմատում էր Ֆլորիդա կամ Կալիֆոռնիա ճանապարհորդող Նյու Յորքի միլիոնատերերի ուղեորությունների հետ, որ կատարվում էին հանգստանալու համար, առողջական նպատակներով (40): Նրա դեմ հանդես եկան բազմաթիվ ազնիվ մարդիկ, հակահարված տալով կեղծարարներին: Ապացուցելով Չեստերի հիմնազուրկ պնդումները, Զորջ Մոնտգոմերին (հայ-ամերիկյան ընկերության ղեկավարը) հիշա-

տակում էր Արմին Վեգների՝ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնին հղած նամակի (Բեռլին, 1912-ի հունվար) փաստերը, որոնք տալիս են ահավոր շարագործության ճշմարիտ պատկերը (61, էջ 25—26)։

Ստենֆորդ Շոու ամերիկացի պատմաբանն իր թրքուհի կնոջ հետ միասին ավերածություններ է գործում պատմական ճշմարտությունները նենդափոխելու բնագավառում։ Նա հայտարարում է, թե շատ է ջանացել, բայց թուրքական արխիվներում հետք անգամ չի գտել հայկական ջարդերի մասին։

Ուշագրավ է, որ անգլիացի պատմաբան Ուոկերը կոնկրետ փաստերով քննադատում է ամերիկյան պրոֆ. Ստենֆորդ Շոուի և նրա թրքուհի կնոջ՝ էյել Քուրալ Շոուի գրքում՝ առաջ քաշված կեղծ հիմնավորումներն ու փաստարկները, ըստ որոնց երիտթուրքական իշխանությունների հրահանգներն իբր նպատակ էին հետապնդում պատերազմի խառնակ պայմաններում հայերին պաշտպանել վայրենաբարո մահ-մեղական բանդաների հարձակումներից։ Շոուները շարունակում են ստել։ Ինչպես ասում են, բոլոր կամակորները հիմար են այնպես, ինչպես և բոլոր հիմարները կամակոր են։

Չնայած թուրք-ամերիկյան ռազմաքաղաքական համագործակցությանը, ԱՄՆ-ում նույնպես գտնվում են պաշտոնատար թե մտավորական մարդիկ, որոնք հրապարակավ իրենց ձայնն են բարձրացնում ճշմարտության օգտին։ Հայ ուսանողների ցույցերի հետևանքով էր, որ Լոս Անջելեսի համալսարանի պրոֆ. Ստենֆորդ Շոուն ստիպված էր դադարեցնել արդի թուրքիայի պատմության դասընթացը (9, 13. 02. 1982)։ ԱՄՆ-ում թուրքիայի դեսպանի մի ելույթի կապակցությամբ, երբ միտումնավոր աղավաղվել էին արևմտահայ

յությանը վերաբերող պատմական փաստերը, Կալիֆոռնիայի նահանգային կառավարության ներկայացուցչական տան անդամ Մարտինելը մի նամակ էր հրատարակել, որտեղ ասված էր. «Ես, որպես ամերիկացի մի պաշտոնյա հաստատում եմ, որ հայկական ցեղասպանությունը փաստացի և պատմական մի իրողություն է, բայց հասկանալի չէ, թե ինչն է պատճառը, որ թուրքիան այնքան ճիգ ու ջանք է թափում իր նախորդի՝ օսմանյան կայսրության գործած արարքները ծածկելու հավար»։

1980-ին Փարիզում ոմն Փիեր Մոզեր հրատարակեց մի կեղծագիր՝ «Հայեր—ո՛ր է ճշմարտությունը» վերնագրով (Arméniens—ou est la réalité), որտեղ ամբողջապես ծուռ հայելու մեջ է ներկայացվում առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ արևմտահայության նկատմամբ երիտթուրքերի կատարած հրեշավոր ոճրագործությունը։ «Հյուրի-եթ» թուրքական թերթը շտապեց իր լրագրի առաջին էջում հրապարակել Ֆրանսիացի կեղծարարի հետ թղթակից էրզբարայի ունեցած հարցազրույցը։ Նպատակը պարզ է. որբան հնարավոր է արևմտակալուրպական երկրների նոր սերունդների աչքում խճողել պարզ ու հասկանալի խնդիրները, թաքցնել պատմական ճշմարտությունները։ Նախ հարցականի տակ է վերցվում հայոց կոտորածի նկատմամբ «ցեղասպանության» տերմինի կիրառման նպատակահարմարությունը, հետո հայերին մեղադրում թուրքական պետականության դեմ ապստամբական կեցվածքի համար։ Նա գրում է. «Այն օրերին հայերը կոնակից զարկեցին թուրքերին» (8, 3. 2. 1981)։ Այնուհետև ֆրանսիացի թուրքոֆիլը իր ընթերցողներին անդեկացնում է, թե շուտով լույս է ընծայելու իր նոր գիրքը՝ «Աթաթուրքի վերադարձը»՝ նվիրված 1980-ի սեպտեմբերի պետական հեղաշրջմանը։

Արևմտյան երկրներում այժմ էլ տպագրվում են պրքեր, որտեղ ծուռ հայելու մեջ է ներկայացվում պատմական իրականությունը։ Օրինակ, ամերիկացի հեղինակ Ռ. Ռոբինզոնն իր գրքի առաջաբանում գրում է. «Թուրքերը փորձված են վարչական արվեստում. հարյուրամյակների ընթացքում նրանք մեծածավալ կայսրություն են կառավարել և ժամա-

¹ St. J. Shaw and E. K. Shaw History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, volume I—II, 1976—1977; Cambridge, London, New York, Melbourn. Այս գիրքը հանգամանալի քննադատության է ենթարկել Կալիֆոռնիայի համալսարանի պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանը The Armenian question — The Critic's view. Beyond revisionism հոդվածում ("International Journal of Middle East Studies" vol. 9, August 1978, N 3. p. p. 379—388, Cambridge).

անում, ճիշեր արձակելով հին թղթերին ծանոթանալուց հետո: Մյուսներն առավել բանիմաց են: Երրորդները խիստ պրագմատիկ են, ամեն ինչ անում են պահի հարմարությունը նայելով, իրենց շահահանդրության համեմատ:

Ապրիլյան եղեռնի 60-ամյակի առթիվ Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը 1975-ի ապրիլին իր հրապարակած հայտարարության մեջ համերաշխություն էր արտահայտում հայ ժողովրդի նկատմամբ. «Թուրքական ազգայնամոլ խմբակցության և օսմանյան իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի դեմ ի գործ դրված ցեղասպանության 60-ամյակի նախօրյակին, Լիբանանի կոմունիստ կուսակցությունը, բանվորների, գյուղացիների ու հեղափոխական մտավորականների կուսակցությունը խոնարհվում է հիշատակի առջև քաջարի հայ ժողովրդի մեկուկես միլիոն նահատակների, որոնք ընկան ի պաշտպանություն իրենց ազգի ազատության, անկախության, ավանդությունների, մշակութթի և մայրենի լեզվի» (10, 14. 11. 1981):

Ահա թե ինչ էր պատասխանել Մարսելի «Արմենիա» ամսաթերթին ֆրանսիական կոմունիստական կուսակցության գլխավոր բարտուղար ժորժ Մարշեն հայոց գեներցիդի կապակցությամբ իրեն հղված հարցի առթիվ:

«Պարոն տնօրեն

Ապրիլի 24-ի ոգեկոչումը այս տարի ևս ցույց տվեց, որ 62 տարի վերջ մարդկության հանդեպ գործած նման ոճիր մը չէր կարող մոռացության կամ անտարբերության մեջ ընկղմիլ, ինչ որ ոմանք պիտի ուզեին:

Մեր ժողովրդին, իր գործավոր դասակարգին մարդկայնական համերաշխության ավանդությունը պիտի շնորհակալորեն արդեն:

Քանի որ կը մաղթեք ձեր ընթերցողներուն ծանոթացնել իմ տեսակետս այս տխուր դեպքերու մասին, թույլ տվեք վերհիշել, որ այն շրջանին այս բարբարոս արարքը դատապարտելու և հատուցում պահանջելու ուղղությամբ բարձրացող մեծ ձայներու մեջ կգտնվեին Մարսել Քաշենի, Անատոլ Ֆրանսի և Անրի Բարբյուսի ամենաուժգին շեշտով ձայները:

Նույնպես վերհիշել, որ 1920 թվականին ի վեր ֆրանսիական համայնավար կուսակցությունը հստակ և պայծառ

դիրքավորում ունեցած է այս հարցին արդար և նպաստավոր լուծումի մը հայ ժողովուրդի ի նպաստ. հանդիսավորապես հայտարարելով, որ մոռացումը համահավասար է ոճրի մը, երբ ան նպատակ ունի 1915—1922 թվականի ջարդերը՝ իր սեփական հողերուն վրա ժողովրդի մը բնաջնջումը:

Պարտք կհամարեմ հաստատել, որ այսօր տակավին հայ ազգային հարցը արդար դատերու շարքին է և մենք համայնավարներս պիտի շարունակենք պաշտպանել ազգային, թե միջազգային գետնի վրա:

Ֆրանսիական կառավարությունն և միջազգային աստաններն ցեղասպանության դատապարտումը կարևոր հանգրվան մը պիտի ըլլար այս հարցին արդար լուծում մը տալու ուղղությամբ:

Քանից համայնավար երեսփոխանները այս ուղղությամբ միջամտություններ ըրին Ազգային ժողովին մեջ և կառավարության մոտ. վերջին անգամ 1975-ին, Եղեռնի 60-րդ տարեդարձի առթիվ: Բայց ավաղ առանց հաջողության. պարզ այն պատճառով, որ ֆրանսիական մեծ բուրժուազիան և իր քաղաքական իշխանությունը մոռցնել տալ կուզեն մարդկության դեմ գործված ոճիրները դրամատիրության և աշխարհակալության կողմն: Ինչպես օրինակ նացի Գերմանիո գործած ոճիրները:

... Ձեր ուշադրությունը կհրավիրեմ այն բանի վրա, որ հայաշատ քաղաքներու մեջ մեր կուսակցության ներկայացուցած թաղապետական ծրագրին մեջ առաջնական կարգով հիշատակված էր հայկական ցեղասպանության նախնական առնչությամբ եղած գործունեությունը, ինչպես նաև անհրաժեշտ միջոցառումները իրենց ավանդությունները և մշակույթը պահպանելու և զարգացնելու համար:

Քանի մը տարի առաջ Ս. Հայաստան այցելած ըլլալով հոն հանդիպեցա դինամիկ ժողովուրդի մը, ապահովված իր հեռանկարներու զարգացումով և վայելելով կյանքի կատարյալ ապահովություն: Միայն սոցիալիզմի արժանիքն է, որ այս ազգին գոյության միջոցները ապահովելն վերջ անոր հնարավորություն կուտա դեպի իր ապագան վստահությամբ նայելու: ...Վաղվան դեմոկրատական Ֆրանսիայի

մեջ այն հեռանկարներով որ պիտի ընծայե հասարակաց ծրագրի կիրառումը, ձախակողմյան կառավարութեան մը կողմէն.— որուն մեջ համայնավարները պիտի ստանձնեն իրենց ամբողջ պատասխանատվութիւնը—կը փափագինք, որ անոնք իրենց արժանի տեղը բռնեն առանց բան մը զիջելու իրենց մշակույթին և ազգային հատկանիշներին մեր երկիրը ընկերային առաջադիմութեան, դեմոկրատի և անկախութեան, ազատ և ֆրանսիական երանգներով օժտված դեմոկրատիկ ընկերավարութեան միութեան մեջ ղեկելու համար:

Հաճեցեք ընդունել, պարոն տնօրէն հարգո ողջույններս:

Ժորժ Մարշե (17, հուլիս 1977):

«Արմենիա-Կիպրոս» վերտառութեամբ 1975-ի մարտին նիկոլիայում տպագրվեց մի գրքուշկ, որտեղ փաստերի հիման վրա զուգահեռներ են անցկացվում 1915-ին Արևմտյան Հայաստանում և 1974-ին Կիպրոսում թուրքերի կողմից կատարված բարբարոսական, հակամարդկային գործողութիւնների միջև:

1978-ի ապրիլի 7-ին «Ծվրոպա» իտալական ամսագրում իտալացի Զանկարյո Մաձինին մի հոդված էր հրատարակել, որտեղ զուգահեռ է անցկացնում հայերի տեղահանման, ջարդերի ու պաղեստինցի փախստականների միջև: Նա գրում է, որ հրեաներն ուղում են, որպեսզի ինչքան հնարավոր է շատ տարիներ անցնեն 1948-ից թափառական կյանք վարող և ճամբարներում իրենց կյանքն անցկացնող փախստականների ու նոր սերունդների միջև: Վերջիններս կարող են նույնիսկ մոռանալ իրենց հայրերի տառապանքները: «Մոտավորապես այնպես, ինչպես դա տեղի ունեցավ հայերի հետ: Ո՞վ է հիշում այժմ այն մասին, որ նրանք քշված են իրենց հողից: Քանի՞ երիտասարդ է այժմ բողոքում դրա դեմ: Այսպիսով, յուրաքանչյուր օր, որ շահում է Իսրայելը, այդ տեսակետից ձեռնտու է նրան»:

Փարիզի քաղաքապետ Շիրակը 1979-ին իրավունք սրվեց մի հուշակոթող կառուցել Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում 1915-ին զոհված հայերի հիշատակին: Հուշակոթողը կառուցվելու է Փարիզի հայոց եկեղեցուն մոտիկ մի հրապարակում: «Երիտթուրքերու գազանաբարո ղեկավարները,— գը-

րել է ֆրանսահայ առաջադիմական գործիչ Միհրան Մավյանը,— ուզեցին, ջանացին, ի գործ դրին բոլոր դիվային միջոցները, որպեսզի հայ ժողովուրդը բախտ չունենա ունենալու իր հայրենիքը» (4, 28, 4, 1919): Սակայն, «քաղաքակիրթ աշխարհը» իր դիվանագիտական բոլոր տեսակի դարձվածքներով, իր կողմնակցական բոլոր մտահղացումներով չի կարող, չպետք է կարողանա սփյուռքահայութեան մոռացնել տալ Արևմտյան Հայաստանի մեր սեփականութեանը լինելուց, որը դեռ անհիշատակ դարերից ի վեր եղել է և մնում է որպես մեր պապենական հայրենիքը՝ հավերժական Հայաստանը: Սփյուռքահայութեանն ապրում է այս հուշում: ... Անտարակույս, սփյուռքահայութեանն ունի իր գոյատևման մի անփոխարինելի հենարան, որը Խ. Հայաստանն է: Բայց մեկը չի կարող փոխարինել մյուսը, դրանք երկուսը միասին կազմում են մի անբաժանելի ամբողջություն» (4, 28, 4, 1979):

1979-ի ապրիլի 24-ին 25 հազար թեհրանահայեր խաղաղ ցույցով ուղևորվեցին թուրքական դեսպանատուն և պահանջեցին Թուրքիայի այսօրվա կառավարութեանից ճանաչել հայութեան իրավունքները և ընդունել հայերի դեմ իր նախնիների գործած ցեղասպանության պատասխանատվությունը: Թափորին միացել էին նաև պարսիկներ՝ «Մեր միասնությունը հայ քրիստոնյաների հետ անխախտելի է» մակագրությամբ պաստառներով:

1980-ի ապրիլի 25—27-ը Արևմտյան Գերմանիայի Բադ Մարիենբերգ քաղաքի «Եվրոպա Հաուզ» մեջ տեղի ունեցավ XX դարի առաջին ցեղասպանությանը նվիրված մի կոնֆերանս: Մասնակիցների թիվը 80 հոգի էր, որոնց թվում կային նաև Ֆրանսիայից: Զեկուցողները դատապարտեցին երիտթուրքերի շարագործությունը, քննարկեցին հայկական հարցի բազմաթիվ ասպեկտները (4, 5, 7, 1980):

1979-ի մարտի 7-ին ԱՄՆ-ի կոնգրեսում հայոց զենոցիդի խնդրին անդրադարձավ Կալիֆոռնիայի երեսփոխան Դանիելսոնը: Առիթը ՄԱԿ-ի մարդկային իրավունքների հանձնախմբի բանաձևի մեջ 30-րդ պարագրաֆի խնդիրն էր: Դանիելսոնի խոսքը տպագրվեց «Congressional Record House»-ի 1979-ի մարտի 7-ի համարում: Ամերիկյան սենատորը մաս-

նավորապես ասաց. «Հայ ժողովրդի զավակները ծրագրված ոճիրի՝ ցեղասպանության ողբալի զոհերն էին»: Նա նշում էր, թե այդ ամենից հետո զոհերի զավակները դեռ շանթեր են գործադրում, որ կատարված շարագործությունը դատապարտվի ՄԱԿ-ի կողմից: «Ինչպիսի հեղանակ, որքան անգիտություն և ինչպիսի ծագրանք կներկայացնեն այս բոլորը ուղղված արգելության դեմ», — հայտարարեց սենատորը (8, 26. 4. 1979): Նա առաջ քաշեց այն միտքը, որ ժամանակին հայոց գենոցիդի դատապարտումը, միջազգայնացումը էություն էր կանխել Հիտլերի գործած անավոր շարիքը: Դանիելսոնը լավատես է. նա չի տարակուսում, որ «պիտի գա օրը, երբ հանցապարտ թուրքիո կառավարությունը հարկադրված պիտի ըլլա ընդունելու իրողությունն այն դեպքերուն, որ տեղի ունեցան օսմանյան կայսրության մեջ», որ «Թուրքիան նաև պիտի ստիպվի իր սխալները սրբագրել սկսել և հատուցումներ կատարել հայ ժողովրդին»: «Սակայն հարկ է, որ թուրք կառավարությունը շրջադարձ մը կատարեց ցարդ իր որդեգրած ուղիեն, որ տեապես կմիտեր ուրանալ ցեղասպանության երբևիցե պատահած ըլլալը»: Դանիելսոնը քննադատում էր ամերիկյան իշխանություններին հայոց գենոցիդը նշող միջոցառումներն արգելակելու համար:

1979-ի հոկտեմբերի 13-ին «Լը Մաթեն» թերթը Հոլանդիայում թուրքական դեսպանի ողորտ սպանության առթիվ գրում էր. «Դաշնակիցների Դարդանել ցամաքահանման և ռուսական առաջխաղացման սպառնալիքի տակ թուրք կառավարությունը հրահանգեց 1915-ի ապրիլի 24-ին, օսմանյան կայսրության մեջ ապրող երկու միլիոն 100 հազար հայերի զանգվածային տեղահանումը: Մեծ մասը ջարդվեցավ, բայց Թուրքիա միշտ կուրանա այս դեպքը»: Եվրոպական թերթերը մշտապես նշում են, թե հայերը չեն ներել:

«Ուղևորություն դեպի Արարատ» (Passage to Ararat) հանրահայտ գրքի հեղինակ Մայքլ Աուլեն կրտսերը 1980-ի մարտի 11-ին հանդես եկավ մի հոդվածով «Նյու Յորք Թայմս» թերթի էջերում, դատապարտելով անաբեկչությունը որպես «քեզապանության մի նողկալի ճյուղ»: Նա դեմ է թուրք դեսպանների սպանություններին: Բայց գրում է, թե «նույնքան տխուր է, երբ գիտակցում եմ, որ այսքան տա-

րիներ անց թուրքերը չեն ուզում ամբողջ այս հարցը տեսնել այնպես, ինչպես որ է»: Մայքլ Աուլենը հույս է հայտնում, որ թերևս մոտ ապագայում թուրքական իրականության մեջ գտնվեն մարդիկ, որոնք առաջ գան և ընդունեն, որ սարսափելի դեպքն իրապես պատահել է:

Հունաստանի կոմկուսի Կենտկոմի օրգան «Ռիզոսպասախա» թերթը (19. 4. 1980) գրել է. «1915-ի ապրիլի 24-ը հայ ժողովրդի համար մտալ ու ողբերգական տարեթիվ է: Այն հիշատակի օրն է 1 500 000 հայերի, որոնք սպանվեցին ու դարձան վայրի ցեղասպանության զոհեր, որը նրանց նկատմամբ իրագործեց թուրքական պետությունը: Դա հարստ ոճիր է և ջնջման ենթակա չէ»:

Լոնդոնում ստեղծված «Փոքրամասնությունների պաշտպանության կոմիտեն», վերջին տարիներս գրքույկներ է հրատարակում միջազգային հասարակական կարծիքին ներկայացնելով անիրավված փոքրամասնությունների դատը: Այդ գրքույկներից 32-րդը նվիրված է հայ ժողովրդին: Այդտեղ բացահայտված են թուրք պատմաբանների կեղծիքները Հայաստանի, հայ ժողովրդի, նրա ծագման մասին: Գրքույկի հեղինակները ցույց են տալիս, որ զանգվածային սպանությունները «կղզիացած պատահարներ» չէին. «սպանողը, եթե ոչ տարիներ, ամիսներ առաջ մեծ զգուշությամբ մտածված և ծրագրված էր» (16. 14. 6. 1980):

1980-ին, ՄԼԾ եղեռնի 65-ամյակին, անգլիացի երիտասարդ պատմաբան Քրիստոֆեր Ուոքլըը հրատարակեց իր «Հայաստան—մի ազգի վերապրումը» արժեքավոր գիրքը (60): Այն պարունակում է 12 քարտեզներ և վան, Կարս, Անի, Սովետական Հայաստան, Մերձավոր արևելք, Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի հայաշատ գաղութները կատարած հեղինակի ուղեորությունների ու ուսումնասիրությունների արդյունքն է: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ շնայած ջարդերին ու հալածանքներին, հայերը վերապրում են իբրև ազգ: Հեղինակը շրջանառության մեջ է դրել անգլիական արտաքին քաղաքականության արխիվների բազմաթիվ նոր վավերագրեր, որոնք լրացուցիչ լույս են սփռում թուրքական պետականության հայահալած քաղաքականության վրա, պատկերացում են տալիս արևմտաեվրոպական դիվանագիտության գործողու-

թյունների մասին: 1915-ի համար հեղինակը չի խորշում Անգլիայի քաղաքականության հասցեին խստագույն քննադատությունից:

Անգլիացի Բերնարդ Լևինը «Քայմսի» (26 մարտի 1981) էջերում տպագրած իր «Ինչ են հիշում հայերը» հոդվածում գրեց. «Քառորդ դարի ընթացքում, 1895-ից 1920 թթ., հայ ազգը կորցրեց մեկկես միլիոն մարդ, որոնց գնդակահարեցին և մորթեցին, քաղցամահ արին, մատնեցին զրկանքների և տարափոխիկ հիվանդությունների: Դա սկսվեց XIX դարի վերջին, երբ քրիստոնյա հայ փոքրամասնությունն օսմանյան կայսրությունում Աբդուլ Համիդ սուլթանի կարծիքով վտանգ դարձավ իր կառավարմանը (հավանաբար նա խելագարվել էր): 1895-ին Աբդուլը շղթայակերծ արեց իր շեքերին. մոտ 300 հազար թուրքահայեր կոտորվեցին ծայրահեղ գազանային մեթոդներով»: Այնուհետև նա գրում է. «Հնարավոր չէ ճշտորեն որոշել զոհերի թիվը, բայց ոչ մի տարակույս չկա, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և առաջին ետպատերազմյան տարիներին ոչնչացվեց 1,5 միլիոն հայ»: Բերնարդ Լևինը գրում է, որ սկսած Աբդուլ Համիդի ժամանակներից հայերի կոտորածները չէին դադարել մինչև մեր դարի 20-ական թվականները: (73, 26. 3. 1981):

1980-ի ապրիլի 24-ին Լիոնի թուրքական հյուպատոս Օթան Փեզերը շնայած պայմանավորվածությանը, հրաժարվեց ընդունել Ֆրանսիացիների պատվիրակությանը, որոնք ուզում էին նրան հանձնել հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի խնդրագիրը: Այդ խմբի մեջ էին Ռոնայի դեպարտամենտից պառլամենտի անդամ Շարլ էնյուն՝ Վիլբերանի քաղաքագույնը (ներկայիս՝ պաշտպանության մինիստր), Ժան Պոպերենը՝ Մեյզնյոյի քաղաքագույնը և Ռոնայից դեպուտատ Միշել Նուարը: Այդ օրը Լիոնի ցույցին մասնակցեց երեք հազար մարդ. սրան հակառակ թուրք հյուպատոսը կազմակերպեց հակահայկական ցույց, ցրեց թուղիկներ, որոնք վիրավորական էին էնյունի, Պոպերենի և Նուարի՝ որպես պառլամենտի անդամների համար: Սրանք հասան այն բանին, որ արտաքին գործերի մինիստր Ֆրան-

սուա Պոնսեն և պրեզիդենտ Վալերի Փիսկար դ՛էստենը երկրից վտարեցին թուրք հյուպատոսին (2, 6. 8. 1981):

1980-ի դեկտեմբերի 13-ին Մարսելում բացվեց «1915 ապրիլի 24» փողոցը: Մինչ այդ նման անվանումներով փողոցներ էին կոչվել Ֆրանսիայի հայաշատ վիեն, Դեսին և այլ քաղաքներում:

Ֆրանսուա Միտտերանը պրեզիդենտ դառնալու նախօրյակին հայտարարեց, որ հայկական հարցն ուղղակիորեն վերաբերում է ֆրանսիական պետությանը: Նա կշտամբեց ժիսկարի կառավարությանը «հայկական գենոցիդը և հայկական հարցը» չճանաչելու համար: Նա հայտարարեց. «Մենք՝ սոցիալիստներս պետք է պահանջենք, որպեսզի Ֆրանսիան ճանաչի 1915-ի հայերի գենոցիդը և հանդես գանք հայկական հարցի արդարացի լուծման համար: 1981-ի ապրիլին նա այցելեց Մարսելի «Ապրիլի 24» Լեդոնի կոթողին:

1981-ի աշնանը Ֆրանսիայի արտաքին հարաբերությունների մինիստր Կլոդ Շեյսոնը ափսոսանք էր հայտնում, որ Անկարան շարունակում է ժխտել հայոց գենոցիդի փաստը («Ֆիգարո», 18. 11. 1981): Պատասխանելով ֆրանսիական պառլամենտի վերոհիշյալ դեպուտատ Միշել Նուարի (Ռոնայից) գրավոր հարցումին (1981, հուլիսի 13), Կլոդ Շեյսոնը հայտարարեց. «Վառավարությունը չի բաժանում այսօրվա թուրքական իշխանությունների դիրքորոշումը, որոնք պնդում են այն բանի վրա, որպեսզի 1915-ի իրադարձությունները դիտվեն ոչ թե որպես Արևելյան Անատոլիայի հույ բնակչության ոչնչացման նպատակին ուղղված գենոցիդ, այլ որպես խռովության ճնշում, որ բարձրացվել էր միաժամանակ ռուսական բանակի հարձակմանը դուգահեռ» (62, 18. 9. 1981):

Ֆրանսիայի կոմկուսի հայ անդամներն իրենց անհամաձայնությունը հայտնեցին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Շեյսոնին, որն ընդունելով գենոցիդի փաստը, միաժամանակ, ասել էր, թե «ներկայիս թուրքական կառավարությունը պատասխանատվություն չի կրում 60 տարի առաջ հայ ժողովրդի կրած ողբերգության համար»: Նրանք հայտարարեցին, որ «ներկայիս թուրքական կառավարությունը ըստ էության այնպիսին է, ինչ որ էր 1915—1922 թթ.:

Այն ֆաշիստական է»: Եվրոպական, թուրքական մամուլում ուշադրություն դարձրին Ֆրանսիայի ներքին գործերի մինիստր, Մարսելի քաղաքապետի Դեֆերի այն հայտարարությանը, թե «Ֆրանսիան կօգնի Ձեզ (հայերին) Ձեր գործի հաղթանակի համար»:

Քանիցս «Յուժանիտեն» պահանջել է, որպեսզի Ֆրանսիան իր ձայնը բարձրացնի 20-րդ դարի առաջին և մեծագույն գենոցիդը ՄԱԿ-ի կողմից ճանաչվելու ու դատապարտելու օգտին:

«Մոնդը» գրեց հայոց հարցի նկատմամբ ներքին գործերի մինիստր Գաստոն Դեֆերի, պաշտպանության մինիստր Շարլ էռնյուի «հետաքրքրության» ու «համակրանքի» մասին, որ նրանք ունեցել են մինչև սոցիալիստական կուսակցության իշխանության գլուխ անցնելը, մշտապես մասնակցել են ապրիլի 24-ին հայերի կողմից Մարսելում, Վիլլերբանում, Դեսինում անցկացված միջոցառումներին: 1981-ի ապրիլի 24-ին կիսում Շարլ էռնյուն հայտարարեց. «Հայոց գենոցիդի ճանաչումը անհետաձգելի պարտականություն է, մի քայլ դեպի խաղաղությունը, արդարության ակտ աշխարհում ապրող 7 միլիոն հայերի համար»:

Շարլ էռնյուն սոցիալիստական կուսակցությանը, պրեզիդենտ Միտտերանին հիշեցնում էր հայ դատը հետապնդելու գործում ֆրանսահայերին տրված խոստումները կատարելու անհրաժեշտության մասին (12, 16—18, XI, 1981): Այս հայտարարությունը մեծ աղմուկ և իրարանցում առաջ բերեց թուրքական մամուլում: Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թուրքմենը էռնյուի ելույթն անվանեց «անգլիտակից» ու «խելագար», իր մոտ հրավիրելով Անկարայում Ֆրանսիայի դեսպանին: Ֆրանս-թուրքական հարաբերություններն այն աստիճան վատացան, որ «Հյուրիեթ» թերթը 1981-ի հոկտեմբերի 15-ին լույս տեսավ էռնյուի, Դեֆերի, Պոպերենի, Ֆրանչեսկիի, Մերմազի ֆոտոներով՝ «Հինգ ֆրանսիացի կրկնորակները—Թուրքիայի թշնամիներ» վերնագրով («էքսպրես», 20—26. 11. 1981):

Պատասխանելով թուրքական թերթերի հարձակումներին, «Պարի Մատըր» գրեց (4. 11. 1981). 1914-ին Թուրքիայում կար 2 400 000 հայ: 1927-ին մնացել էր 65 հազար: Առաջին

համաշխարհային պատերազմից ու նրանում օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո Թուրքիայում հաստատված Քեմալ Աթաթուրքի «աշխարհիկ դիկտատուրան» ավարտեց հայերի «խաղաղեցումը»: «Նոր «հեղափոխական» Թուրքիան բոլոր տարբեր էթնիկական խմբերն իրար հետ ցեմենտելու կարող նացիոնալիզմի կարիքն ուներ»: «Թուրքական Հայաստանը գործնականում ջնջվեց աշխարհագրական քարտեզի երեսից»:

1981-ի ապրիլի 24-ին «Մոնդը» տպագրեց հայկական հարցին նվիրված մի հավելված, որտեղ ասվում էր. Թուրքիան շարունակում էր օկուպացնել հայկական, բրդական տերիտորիաները, Կիպրոս կղզու մի մասը: Թուրքիան ազգային հերոս է համարում Թալեաթ փաշային, որը ծրագրեց և իրականացրեց 1915-ի հայոց գենոցիդը: Թուրքական պետությունն անմահացրեց այդ գենոցիդի հիմնական պատասխանատուին: 1943-ին Թալեաթի աճյունը տեղափոխվեց Բեռլինից Ստամբուլ, որտեղ «Ազատության մարտիկներին» բլրի վրա կառուցվեց նրա դամբարանը: Վերջերս Անկարայում բացվեց Թալեաթի անվան դրոսայգի: Եվ վերջապես, Ստամբուլում բացվեց Թալեաթի անվան դպրոց: Համեմատելով Թալեաթին Ադոլֆ Հիտլերի հետ, հավելվածի հեղինակները հարցնում են. «Որտե՞ղ է գտնվում Հիտլերի անվան դրոսայգը»: «Գերմանիայի ո՞ր քաղաքում է գտնվում Ադոլֆ Հիտլերի պողոտան: Որտե՞ղ է գտնվում Հիտլերի դամբարանը»:

Արևմտահվրոպական մամուլը մշտապես մատնացույց է անում այն փաստը, որ ժամանակակից Թուրքիայում հայերը շարունակում են ենթարկվել բազմաթիվ զագրելի ճնշումներին: նրանց կրոնական ակտիվությունը գտնվում է մշտական սպառնալիքի տակ, կրթություն ստանալու նրանց հնարավորությունները խիստ սահմանափակ են, նրանց պատմական շատ հուշարձաններ քանդված են» (73, 26, 3. 1981):

Գրվում է այն մասին, որ տակավին չի փոխհատուցված միլիոնավոր մարդկային զոհերի դիմաց, հայ ազգի մտավոր վերնախավի ոչնչացման դիմաց, վեց միլիոն գանգավածների դիմաց, որոնք կոտորածի զոհերն էին, սպանված՝ ծնվելուց առաջ: Դոմոզրաֆները հաշվել են, որ 1914-ին հինգ միլիոն

հայ կար աշխարհում: Հիսուն տարի անց կար ընդամենը չորս միլիոն, մինչդեռ այդ թիվը պետք է լիներ 10 միլիոն: Վեց միլիոնի պակասը գենոցիդի անմիջական արդյունքն էր:

Պատասխանելով թուրքական մամուլի գործակալության **Բյւթակցի Տարցերին Անկաբայում Ֆրանսիայի գեսպան Թույնը** հայկական հարցի մասին ասաց հետևյալը. «Ֆրանսիայի կառավարությունը պարզորոշ բացատրել է թուրքական իշխանություններին, որ նա համաձայն չէ օսմանյան կայսրության ծանր շրջանում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձություններին նրանց տված գնահատականին: Այդ դիրքավորումը ոչ մի կերպ չի նշանակում, որ մենք հավանություն ենք տալիս կամ ըմբռնողությամբ ենք ընկալում հայերի էքստրիմիստական դործողությունները» («Միլիթ», 6. 03. 1982):

Թուրք-ֆրանսիական հարաբերություններն ավելի սրվեցին 1981-ի ապրիլին, երբ Մարսելում 1915-ին զոհված հայերին նվիրված մի ծիսակատարության ժամանակ Ֆրանսիայի ներքին գործերի մինիստր Գաստոն Դեֆերը հայտարարեց. «Ֆրանսիական կառավարությունը ճանաչում է գենոցիդը, որին զոհվեցին հայերը»: (72, 23. VIII. 1982):

Ֆրանսիացի ժան Լուի Ռիշարդոն ինչպես ֆրանսիական հեռուստատեսությամբ ունեցած իր ելույթի մեջ, այնպես էլ Փարիզում լույս տեսնող «Վի» (կյանք) քրիստոնեական շաբաթաթերթի էջերում ցույց է տալիս գենոցիդը լքնդունելու վերաբերյալ թուրքական մոտեցումների սխալականությունը:

1981-ի ապրիլի 29-ին Կիպրոսի հանրապետության պառլամենտը (ներկայացուցչական տուն) հատուկ մի բանաձև ընդունեց հայոց ցեղասպանության համար Թուրքիան դատապարտելու մասին:

Անգլիական «էկոնոմիստ» շաբաթաթերթը (2. 5. 1981) «Հայկական տեղորդմը և նրա արմատները» հոդվածում նշում էր հայկական կազմակերպությունների հակաթուրքական գործողությունների մի քանի դրդապատճառներ. ա) որպեսզի Թուրքիան ընդունի հայ ժողովրդի նկատմամբ 1915-ին օսմանյան Թուրքիայի դեմ կատարված հանցագործությունների փաստը, թերթը գրում էր, որ հայերի համար

սա այնքան կարևոր է, որ եթե թուրքերը դա ընդունեն, հայկական շարժումը կզրկվի իր հիմնական շարժիչ ուժից: Միաժամանակ թերթը քիչ հավանական է համարում դա: բ) Հայերը պահանջում են վերացնել Թուրքիայում ապրող հայերի նկատմամբ առկա խտրականությունը: Սակայն քանի որ թուրքական իշխանությունները միշտ էլ ժխտել են որևէ խտրականության գոյությունը, դժվար թե որևէ բան անեն նրա վերացման ուղղությամբ: գ) Հայերը պահանջում են վերադարձնել հայկական հողերը: Թերթը կասկածի տակ է առնում նման լուծման հնարավորությունը մոտիկ ժամանակներում: Թերթը հիշատակում է քրդական հարցի գոյությունը:

«Միդլ Իստ» ամսագրի քաղաքական խմբագիր Զուդիթ Պերերան ահա թե ինչպես է բնորոշում հայոց գենոցիդի դրդապատճառները: Նա գրում է. «Օսմանների անկումով և երիտթուրքերի իշխանության գլուխ անցնելով, 1908-ին, հայերի պրոբլեմները շատացան: Թուրքական նացիոնալիզմը դարձավ այլամերժ և պանթուրանիզմի գաղափարները տարածում գտան առանձնապես առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումից հետո: Հայերը դիտվեցին որպես Ռուսաստանին օգնող հինգերորդ զորասյուն և նրան դաշնակիցներ ու պանթուրանիստական գաղափարների տարածումը խոչընդոտողներ: Ահա այս պայմաններում տեղի ունեցան 1915-ի կոտորածները» (66, էջ 23):

«Պարի մատչ» պարբերականը (21. 3. 1981) տպագրեց Ժորժ Մենոնի ընդարձակ հոդվածը հայկական հարցի, «հայերի սառը վրեժխնդրության» մասին, որտեղ ցույց էր տրված, որ թեև «համակենտրոնացման ճամբար» հասկացությունը շրջանառության մեջ դրվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, բայց դա մարդկությանը հայտնի էր հայկական ցեղասպանության օրերից, երբ թուրքերը Միջագետքի ողջ տարածքում ստեղծել էին համակենտրոնացման ճամբարներ: Հեղինակն ուղղակի համեմատություն է անցկացնում ֆաշիստական ու թուրքական շարագործությունների միջև, Դախաուի, Օսվենցիմի և հայկական ջարդերի թուրքական մեթոդների միջև, նշելով լոկ այն տարբերությունը, որ հայերը տակավին բարոյական, նյութական փոխհատուցում չեն ստացել, չկան թուրքական վանդալիզմը

դատապարտող հուշարձաններ, երիտթուրքերի նկատմամբ նյութերի բացակասումը դատավարություն չի կազմակերպվել, մինչդեռ «շնորհակալ թուրքիան» դամբարան է կառուցել ի պատիվ ջարդերի ոգեշնչող Քալեաթ փաշայի «փառքի»:

1981-ի մայիսի 11-ին ամերիկյան «Նյուսթրիպ» շաբաթաթերթը սպագրեց Հասան Ֆուլեյմերսի նամակը (Մտոկհոմից), որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Ինձ համար սարսափելի է, երբ թուրքական իշխանություններն իրենց երկիրը կոչում են դեմոկրատական և լիբերալ, և միևնույն ժամանակ բանտարկության են դատապարտում հասարակական աշխատանքների նախկին մինիստր Շերաֆէդդին էլչինին լուկ ալն բանի համար, որ նա ասել է. «Ես քուրդ եմ. թուրքիայում քրչեր են ապրում»: Յուրաքանչյուրի համար, ով հավատում է դեմոկրատիային և ելույթների ազատությանը, դա թուրքական արդարադատության ռասիստական և ֆաշիստական կուլթյան ցցուն ցուցադրում է: Ես զարմացած եմ, որ մինչև այժմ ՄԱԿ-ը չի արտահայտել իր դատապարտման խոսքը թուրքիայում քուրդ ժողովրդի նկատմամբ կատարվող ճշմարտության դեմ»:

Արևմտաեվրոպական, ամերիկյան, արաբական մամուլը, հասարակական-քաղաքական շրջանները շարունակում են աշխուժորեն քննարկել արտասահմանում հայ-թուրքական կոնֆլիկտի զարգացումները: Ինչպես շատ տասնամյակներ առաջ, հայոց հարցի պատմության, նրա էության շուրջը սուտ ու սխալ հարցադրումների ու մեկնաբանությունների, ազավազումների կողքին առկա է համակրանքի, ըմբռնման, տիպիկ բնութագրումների որոշակի մթնոլորտ: Մարդկության առաջադիմական, հումանիստական, դեմոկրատական, սոցիալիստական միտքն ամբողջապես պաշտպանում է հայոց արդարացի դատը:

«1915-ի հայկական կոտորածը հանդիսացավ պետության կողմից կազմակերպված գենոցիդի առաջին փորձը»,— 1981-ի հունիսին «Միդլ Իստ» պարբերականում գրեց Յուզիտ Պերերան: Նա առանց տատանման իր ընթերցողին մատուցեց ճշմարտությունը. թուրքիայի 2,5 միլիոն հայությունից (19-րդ դարի ավարտ) այսօր մնացել է 50 հազար մարդ: 1,5 միլիոն մարդ զոհվել են, 500 հազար՝ արտաքսվել:

Բելգիական «Le Soir» թերթը (26. 9. 1981) գրեց. «Պատվի հարցերը կեղծ դիրքերից ըմբռնելու հետևանքով թուրքիան ժխտում է գենոցիդի ակնհայտությունը և անհարկի վեճեր է մղում զոհների թվի շուրջը»:

Իսկ թուրքական բուրժուական մամուլը շարունակում է իր հին ընթացքը: «Միլիթերի» թղթակից Մեհմեդ Ալի Բիրանգը մասնակցել էր էքսան Փրովանսի դատավարությանը, որից հետո մի բաց նամակ էր հրատարակել, ուղղված Հրաչր Քիլինջյանին: Նամակում թուրք լրագրողը սպառնալիք էր կարգում ոչ միայն հայ երիտասարդին, այլև բոլոր հայերին (12, 18. 2. 1982):

«Եանկի» շաբաթաթերթի հարցումին պատասխանած դասախոս Արթին Ինսալը շարանում է, որ «մոլեռանդ հայեր ներդրություն խնդրելիս զատ, հողային պահանջ ալ կներկայացնեն» (12, 27—28. 2. 1982): Նա պետական մարմիններին «ակտիվություն, «օսմանյան արխիվները բանալու» կոչ է անում, «հայ գիտնականներու կողքին», «Միջին Արևելքի պատմության մասնագետ ամերիկացի, ֆրանսիացի, անգլիացի, գերման և մյուս աղգների լուրջ բանասերներու հետ» 19-րդ դարի կեսերից սկսած մինչև «հանրապետության շրջան» «անկողմնակալ պատմության» խնդիրներն ուսումնասիրելու:

Թուրք ծանոթ լրագրող Ահմեդ Գալաքըլը, որ մասնագիտացել է հայերի հասցեին ափեղ-ցփեղ բաներ գրելու մեջ, այս անգամ (1982-ի փետրվարի 11-ին) «Բերլյունյանի» մեջ Քալեաթի հայասպան հեռագրերի գովքն է անում, դրանք համարում «պետությունը և ազգը ազատելու համար» արված քայլ, թե «Քալեաթ փաշան իր հեռագիրը ճիշտ ժամանակին էր քաշած»: «Այս հրամանով թե՛ Անատոլիան հայոց զուլումից ազատվեցավ և թե՛ յոթը ճակատների վրա կովող մեր բանակը կռակից զարկվելու վտանգից»,— ամփոփում է իր մարդատյաց տեսությունը թուրք գրչակը: Նա կոչ է անում ուժեղացնել հակահայկական պրոպագանդան: Նա քիչ է համարում թուրքիայի արտաքին գործերի հրատարակած երկու գրքուկները. «9 հարցում և պատասխան, հայկական հարգրությունները. «9 հարցում և պատասխան, հայկական հարցը», «Հայերի հակաթուրքական քարոզությունը և իրակացը», «Հայերի հակաթուրքական քարոզությունը և իրակացը»: Նա սպահանջում է դրանք տպագրել շուրջ-հինգ նույնությունը»:

լեզուներով, առատորեն տարածել ամենուրեք, լույս ընծայել հակահայկական վեպեր, պատմվածքներ, թատերական գործեր, ժողովածուներ: Նա գտնում է, որ մինչև «արյան լեզվով խոսելու օրը գա», «հայկական պնդումներն ու իրականությունն իմանալն էլ բավական խնդիր է»: Այս նպատակով նա պահանջում է բոլոր քարտեզներից, դասագրքերից ջնջել «Հայաստան» անունը: Ինչո՞ւ Կապադովկիա և ոչ թև Գյուրեմե—Ֆուրկույա»,— հարց է տալիս նա կարդալով թուրքական հանրագիտարանի 6-րդ հատորի 908 էջը: «Քանի անգամ գրեցի. Թուրքիայի քարտեզները, մանկական հրատարակությունները, հանրագիտարանները գիտական հանձնաժաղովի բովով անցնո՞ւմ են արդյոք»,— բղավում է թուրք կեղծարարը:

Հայոց գեներալի խնդիրները «լուսաբանելու» թուրքական հանձնաժողովի նախագահ ծովակալ Սեպայի Օրբունդը «Գունայդըն» թերթում հայտարարեց, թե «թուրք պատմության մեջ հայկական ջարդ տեղի չի ունեցած» (14, 7. 04. 1982):

Թուրքական հեռուստատեսությունը ժխտում է Թալեաթի ստորագրած հեռագրերի իսկ գոյությունը, մինչդեռ Կ. Պոլսի համալսարանի թուրք պրոֆ. Նեժադ Գոյունչիի հողվածում («Եանկի» քաղաքական շաբաթաթերթ, Անկարա, 10. 2. 1982) կարդում ենք հակառակը: Թուրք պրոֆեսորը չի ժխտում, որ Թալեաթի 1915-ի մայիսի 13-ի թվակիր հրամանով Վանի, Բիթլիսի, էրզրումի նահանգների և Ադանայի շրջանի հայերը ենթարկվել էին տեղահանության («Հառաջ», 25. 2. 1982): Նեժադ Գոյունչին հավաստում է, որ «թուրքական արխիվներում էլ անշուշտ այս նյութին շուրջ փաստաթղթեր գոյություն ունեն: Ասոնց երկու հատը, բռնագաղթի, այսինքն՝ տեղահանության մասին Թալեաթ փաշայի հրահանգներն են (12, 25. 2. 1982):

Չենք կարող մեր գոհունակությունը շնայտնել այն բանի համար, որ ֆրանսահայ պատմաբան Ա. Պեյլերյանը հանգամանալի պատասխան-հերքում տպագրեց ընդդեմ թուրքական հեռուստատեսության հաղորդումների, Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրության հրապարակած հակահայկական կեղծագրերի (17): Արթուր Պեյլերյանը ցույց է տալիս «Միլիթի» անհիմն լավատեսությունը, երբ վերջինս

շտապել էր հայտարարել, թե «արտաքին գործոց նախարարության կողմից պատրաստված այս գրքույկը (Certains aspects de la réalité sur les allégations arméniennes) հաջողած էր հայ ժողովրդի հանդեպ կատարված ցեղասպանության անհիմն պնդումները ջրել»:

Բացառությունների շարքը պետք է դասել նաև վերջերս ֆրանսիական սոցիալիստների «Լիբերասիոն» թերթի էջերում հանդես եկած թուրք լրագրող Ահմեդ Ֆուադի խոստովանությունները: Թուրք հեղինակը իր հողվածը վերնագրել էր «Կոմիկաձե» (Ճապոներեն է, որ նշանակում է նախախնամական փոթորիկ) և փորձել վերահասու լինել հայկական ահաբեկչության էություն: Ա. Ֆուադն այսպես էր սկսել իր հողվածը. «էնվեր և Թալեաթ փաշաները, որ օսմանյան կայսրությունը առաջին աշխարհամարտի արկածախնդրության մեջ առաջնորդեցին, մաքներուն չէին անցներ անշուշտ, թե իրենց թոռները օր մը պիտի կրեն 1915-ին հայ ժողովրդի դեմ իրենց ձեռնարկած ցեղասպանության հետևանքները: Վարպետի ձեռքով գործված ջարդը, ուրիշին միվանքները: Վարպետի ձեռքով գործված ջարդը, ուրիշին միվանքները: Ինչպես քուրդ ավատապետներուն, որոնց հիվանդ կայսրությունն առատաձեռնորեն կիստատանար հայերու «լքած» հողերը: Այս ամբողջը ազգայնական գաղափարաբանության մը վրա, ընդգրկված, օսմանցիներուն զինակից գերման խորհրդականներու ազդեցության տակ: Եվ առանց մոռանալու, որ այս նույն քուրդերը, իրենց կարգին, բնաջնջվեցան հետագա ցեղասպանության մը ատեն, 1937-ին, այս անգամ հանրապետության օրոք, որի հետևանքով Դերսիմ քաղաքը ջնջվեց քարտեզի երեսից» (12, 10. 08. 1982):

«Հյուրիթ» թերթն անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերություններին, այժօրվա թուրքական իրականության մեջ տիրապետող մտայնությանը, մի առիթով շատ տեղին գրեց, թե «այսպիսի կեցվածք մը որդեգրվել է, որ կարծես թե բնավ հայկական հարց մը գոյություն չըլլար»: Թերթը գրում էր, թե այլևս խոսիլ կսկսինք», թե «արտաքին գործոց նախարարության խորհրդական Քեամուրան Գյուրուն» «հայկական հարցին վրա կարևորությամբ կըհակի. հայկական հարցի մասին գրքույկ մը հրատարակած է», հայկական հարցի մասին վեց հարյուրեք ավելի օտար լեզ-

վով հրատարակված գիրք է կարդացեր» և այլն: Թերթը դժգոհություն էր հայտնում թուրքական հեռուստատեսությանից, որի «հայտագիրը օտար երկրներու մեջ պիտի կրկնվի և անհիմն պնդումները պիտի գտնին իրենց պատասխանը»: Հիրավի թուրքական անհիմն պնդումներն ամենուրեք հակահարված են ստանում:

1982-ի հունիսի 17-ին Նյու Յորքի «Արմենիեն Ռիպորտեր» շաբաթաթերթը տպագրեց մի նյութ, որը վերնագրված է. «Բավականաչափ փաստաթղթեր կան, որոնք ապացուցում են հայերի գենոցիդը թուրքերի կողմից»: Այնտեղ ասված էր, որ ամերիկյան ու կանադական մամուլի էջերում բազմաթիվ նյութեր են հրատարակվում, որոնք պատրաստված են թուրքական կազմակերպությունների կողմից, նպատակ ունենալով ցույց տալ, թե օսմանյան կայսրությունում 1915—1923 թթ. հայերին չեն ոչնչացրել, այլ ընդհակառակը հայերն են զազանություններ կիրառել թուրքերի նկատմամբ:

Թերթը մատնացույց էր անում հսկայածավալ այն աղբյուրներն ու գրականությունը, որ առկա են աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով և որոնք հեշտությամբ հերքում են թուրքական կեղծիքները: Թերթը խորհուրդ էր տալիս ծանոթանալ Վաշինգտոնի արխիվներում գտնվող թեկուզև ամերիկացիների գրածներին, թուրքական մամուլի և այլ աղբյուրների նյութերին:

Մի՞թե 1915-ի օգոստոսի 25-ին, թե հոկտեմբերի 13-ին «Ժուրնալ դը Ժընևր» փաստեր էր հորինում հայոց ցեղասպանության մասին, երբ արևմտահայության ոչնչացմանը նվիրված նյութերը վերնագրում էր «Կոտորածը Հայաստանում», «Ահավոր ոճիրը»: «Ամբողջ Փոքր Ասիայի տերիտորիայի վրա չի կարելի գտնել որևէ քաղաք, ուր հալածանք ու հարստահարություններ կատարված չլինեն»,— գրում էր շվեյցարական թերթը: «Հյուսիսային Փոքր Ասիայի ամբողջ աղգաբնակչությունը, էրզրումից մինչև Երզնկա, անցավ այս վերջին քաղաքով. գերիների մի շուկա էր հաստատված քաղաքի մուտքի մոտ և թուրքերը կանայք ու երեխաներ էին հայթայթում այնտեղ»,— նկարագրում էր թերթը: էրզրումի և Երզնկայի քարավանները, ըստ «Ժուրնալ դը Ժընևր», Խարբերդ էին հասել հուլիսի սկզբին, ցնցոտազգեստ, կեղտոտ, սովա-

հար, հիվանդ: Երկու ամիս էր տևել այդ ճանապարհը: Մարդիկ բայել էին առանց անունդ ու ջուր ստանալու: Թուրքական կեղծարարները լավ հակահարված ստացան, երբ 1982-ի ապրիլի 23-ին այս թերթի շվեյցարական բաժանորդները որպես միջուկ ստացան նույն թերթի 1915-ի օգոստոսի 25-ի տպարանային պատճենները: 67 տարի առաջ գրված ճշմարտությունը հայոց կոտորածի մասին ընթերցողին հասավ կուսական ձևով:

Մի՞թե ժամանակակից թուրք կեղծարարների կարծիքով Մեծ Բրիտանիայի պառլամենտի համայնքների ու լորդերի պալատների անդամների ելույթները, հարցապնդումները, վիճաբանություններն ու արձանագրությունները նույնպես հայերն են հորինել: Հիշատակենք անգլիական պառլամենտի 1918-ի հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների մի շաբթ նյութեր, ընթերցողին ցույց տալու համար, թե հայոց կոտորածի խնդիրը որքան լայն արձագանք էր գտել աշխարհում, որ բուրժուական պառլամենտի անդամները ստիպված էին այդքան հանգամանորեն զբաղվել այդ խնդրով:

1918-ի նոյեմբերի 18-ին համայնքների պալատում «Հայաստանի ապագան» հարցի շուրջը ելույթ ունեցավ Անեուրին Վիլյամսը: Բնութագրելով հայերի վիճակը, նա նկատեց, որ հայերի համարյա յուրաքանչյուր սերունդ տանջվել է կոտորածից ու թուրքական անկարգ կառավարությունից: «Ներքանց տանջանքներն այն բանի հետևանքն էին, որ նրանք չէին հաշտվում թուրքական լծի տակ գտնվելու հետ: Նրանք երազում էին ու ձգտում բարեկամների ու ռեֆորմների, ինչը հանցագործություն էր ներկայանում թուրք տերերին»: ինչը հանցագործություն էր հայոց վրա թուրքական կառավարման Վիլյամսը բացառում էր հայոց վրա թուրքական կառավարման հնարավորությունը: Նա անհրաժեշտ էր համարում հայտահարել թուրքերին. «Դուք ձգտում էիք տարի առ տարի ոչընչացնել հայ ժողովրդին: Դուք դրան հասաք և հայերին պատկանող տերիտորիան նոսր է բնակեցված հայերով: Նա պատկանում էր հայերին հավաքել իրենց հայրենիքում, հիշեցնում էր, որ Անգլիան պարտք է Հայաստանին, քանի որ 40 տարի առաջ խանգարեց Ռուսաստանին ազատագրել նրան թուրքական բռնակալության լծից: Դեպուսատ Ջորջ Գրինվուդը թուրքական կառավարումն անվանեց «կազմակերպ-

ված բանդիտիզմ» (65, էջ 12—19): Դեպուտատ Դիլը հիշեցնում էր պառլամենտին, որ մարդկության ամբողջ պատմությունը ինչպես անցյալում, այնպես և ապագայում շփոթի և չի իմանա մի այնպիսի սարսափելի հանցագործություն, ինչպիսին կոտորածն էր Հայաստանում» (65, էջ 21): Ահա այսպիսին էին այն ժամանակվա բնորոշումներն ու գնահատականները: Ժամանակակից թուրքական գրչակները փորձում են մոռացություն տալ այդ ամենը, յուրովի են հյուսում պատմության եղելությունները:

Հոետոր Սպիրը հիշեցնում էր, որ պատերազմի ժամանակ եղել են ողբերգություններ և տանջանքներ, բայց ոչ մի բան այնպես չի ցնցել «մեր ժողովրդին, որքան Թուրքիայի գործողությունները, երբ հազարավոր հայերի խեղդեցին ծովում: Ահա արդեն շատ տարիներ է, ինչ նորից ու նորից կրկնվում է հայկական կոտորածի ողբերգությունը և հիմա իսկական պահն է կանգնեցնել այն հանուն մարդկության» (65, էջ 25):

Սեսիլ Ռոզը պատասխանելով դեպուտատների հարցալուրումներին, ասում էր, որ «կոտորածի յուրաքանչյուր հայ զոհ ոչ թե թուրք բանդիտների պատահական դաժանություն հետևանք էին, այլ Կ. Պոլսից հղված հրամանի արդյունք: Սա է գլխավորը, որ մենք պետք է ընդունենք ներկա կացության մեջ: Թուրքական կառավարությունն ինքն է անկարգություն տարածում ամենուրեք, որպեսզի հետո դրանք ճնշի: Դա ամենևին էլ կրոնական հարց չէ: Արաբներն, օրինակ, միշտ էլ հանդես են եկել ի պաշտպանություն հայերի և, երբ մենք հասանք Հայեպ, ապա հանդիպեցինք արաբների պաշտպանության ներքո ապրող հայերի: Ճիշտ այդպես էլ, պատճառ չկա այն բանի համար, որպեսզի հայերն ու քրդերը չապրեն բարեկամաբար, երբ արդեն չլինի թուրքական իշխանությունը: ...Թուրքական քաղաքականության բնորոշ կողմը այն էր, որպեսզի նպաստեր իր տերիտորիայի վրա ապրող ազգերի պառակտմանը, նրանց թալանելու և յուրաքանչյուր պահի դաժանության կիրառումն արդարացնելու համար: Այնպես որ թուրքական կառավարությունն ապացուցել է իր անկարողությունը կառավարելու ազգերին» (65, էջ 31):

Ահավասիկ ինչպես էր արտահայտվում թուրքական

ավանդական քաղաքականության մասին անգլիացի հեղինակ էմիլի Ռոբինզոնը դեռևս 1918-ին: «Նորից ու նորից թուրքական կառավարությունը դիմում էր ոչնչացման, մինչև որ 1915-ի գարնանը նա հասավ իր սարսափելի նպատակին՝ Թուրքիայում հայազգի լրիվ արմատախիլ անելուն: Անմարդկային դաժանությունը, որ ուղեկցվում էր ավելի քան մեկ միլիոն անօգնական քրիստոնյաների կոտորածին ու դեպուրտացիային դեպի անապատային վայրերը, լավ հայտնի է բոլոր նրանց, ովքեր թերթ են կարդում» (45): Այսօր թուրք պատմաբանները, պետական ղեկավար գործիչները, զինվորականները այդ թերթերը, պատմության ճշմարտությունները կարդալ չեն ուզում:

Թուրք հեղինակները շրջանցում են այն պարզ ճշմարտությունը, որ մինչև Բեռլինի կոնգրեսը (1878) և նույնիսկ նրանից հետո օսմանյան կառավարությունը այսօրվա Թուրքիայի հյուսիսարևելյան շրջանները «էրմենիստան» — «Հայաստան» էր անվանում իր բոլոր պաշտոնական գրագրությունների մեջ: Նրանց պետք է խորհուրդ տալ չզլանալ, նայել սեփական դիվանների սունդուկները և տեսնել «Հայաստան» անունը կրող սեփական ու եվրոպական քարտեզները:

Թուրքական հակահայկական կեղծարարությունը շարունակվում է: Վերջերս այն ընդունում է աննկարագրելի ծավալներ, այլանդակ ձևեր: Տպագրվում են հակահայկական գրքեր: Թուրքական մամուլը լի է հակասովետական, հակահայկական ցապոտուքներով: Աստիճանաբար թուրքական պետական կանցլատները 1915-ի հայոց տեղահանությունն ու կոտորածի մասին իրենց խնկարկած հակապատմական պնդումները փորձում են լայնորեն տարածել աշխարհով մեկ, իրենց «տեսակետները» պարտադրել ամերիկյան, արևմտասելվուպական մամուլին: Առանձնապես ակտիվացել են թուրքական դեսպանատները, որոնք չեն խորշում մեծ գումարների ծախսելուց, միայն թե բուրժուական մամուլի ազդեցիկ օրգանները հրապարակեն քանիցս մեջտեղ բերված ու ծիծաղ շարժած ստախոսությունները: Ըստ այդ «տեսակետի» հայերը ոչ թե զոհեր էին, այլ «ազդեցիկներ»: Թուրք հեղինակներն ավելի շուտ խաբում են իրենք իրենց: Ստախոսները շփազանց գյուրահավատ են. նրանք հավատում են, թե

իրենց հավատում են: Եվ այսպես շարունակ մեր աչքի առաջ մի սուտը ծնում է մի այլ, ավելի այլանդակ սուտ: 1983-ի մարտի 15-ին «Լուս Անջելես Քայմսի» մեջ ոմն Նիկոլոս Լուսինկոտոն գրեց, թե թուրքական «պաշտոնական անձինք վախենում են, որ որևէ հանրային անկեղծ ու ճիշտ հաստատում կարող է հատուցման առաջարկների տեղիք տալ»:

1983-ի ապրիլի 23-ին «Նյու Յորք Քայմսը» տպագրել էր Կ. Մեյերի փոքրիկ հոդվածն արևմտահայության ողբերգության մասին: Նրա ձևակերպումներն ընդհանուր առմամբ ճիշտ պատկերացում են տալիս կատարվածի մասին. Քուրքիայի հայկական մեծ համայնքը 1915-ին դարձավ 20-րդ դարի առաջին գենոցիդի զոհը: Դա մի սարսափելի միջոցառում էր, որի հետևանքով ոչնչացվեց կամ արսորվեց 1,5 միլիոն արևմտահայ, գրում է նա, դատապարտելով ներկայիս թուրքական կառավարությանն այն բանի համար, որ նա հրաժարվում է ընդունել կատարվածը: Այս երևույթը շատ դիպուկ գնահատված է որպես «հիշողության կորուստ»: Թեև ընդունված է կարծել, որ ստախոսն ավելի լավ հիշողություն պետք է ունենա:

1983-ի մայիսի 5-ին «Նյու Յորք Քայմսը» տպագրեց Վաշինգտոնում Քուրքիայի դեսպան Շուքրու էլեգրադի նամակը: Այստեղ կարելի է ասել հին են սուտ պնդումները, կամ սուտ են հին պնդումները: Դեսպան Շուքրու էլեգրադը դժգոհում է, որ ժամանակին (1919-ին) թուրքական զինվորական դատարանը (որին նա «ցուցադրական» է անվանում) դատել է երիտթուրքական հանցագործներին: Ըստ դեսպանի, հայ ապստամբների մեղքն այն էր, որ ուզում էին Ռուսաստանի օգնությամբ ստեղծել «հայկական պետություն թուրքական տերիտորիայի վրա»: Նա փորձում է հերքել արևմտահայ բնակչության վերաբերյալ Կ. Մեյերի հիշատակած թիվը՝ 2 միլիոն 3 հարյուր հազար և ցույց է տալիս մեկ այլ թիվ՝ 1 միլիոն 3 հարյուր հազար: Որ ճիշտ չէ դեսպանը՝ գիտեն բոլոր նրանք, ովքեր ծանոթ են պատմությանը, ովքեր չեն կեղծում այն, ովքեր ծանոթ են ամենատարրական աղբյուրներին: Բայց կարելի է հարց տալ թուրք դիվանագետին. իսկ ո՞ւր անհետացան թեկուզ այդ 1,3 միլիոնը: Զէ որ այդ թիվը վեց տասնամյակների ընթացքում պետք է

եռապատկված, նույնիսկ քառապատկված լինէր: Թուրք դեսպանը ծաղրում է Վերֆելի «Մուսա Էռան 40 օրը» վեպը, նրանում հիշատակված եղելությունները համարելով ոչ սրժանահավատ բաներ: Դեսպան էլեգրադի բնութագրությամբ հայերի «վերաբնակեցման» մասին կառավարության որոշումն «իրականացվել էր հայերի համար լավագույն պայմաններում»: Ահավասիկ հայ ժողովրդի ոչնչացման ժամանակից թուրքական մեկնաբանման ակնհայտ լկտի դրսևորման մի բնորոշ օրինակ: Դեսպանն այսօրվա ամերիկյան հակասովետիզմի, հակառուսականության ակտիվ խնկարկուններից է: Նա հիշատակում է «Նյու Իլյարիկ» թերթում բազմաթիվ մի ոմն Ջոն Գեովիի հոդվածն այն մասին, թե «հայերը դավաճանորեն թուրքական քաղաքները հունչում էին ուսուցավորչներին»: Թե՛ ամերիկացին, թե՛ թուրք դեսպանը պատմության անցքերը տեսնում են ամերիկյան իմպերիալիզմի, ՆԱՏՕ-ի այսօրվա հակասովետական պրիզմայի միջով: Նրանց պետք է խորհուրդ տալ դիմել վաշինգտոնի ազգային արխիվին, որտեղ հազարավոր փաստաթղթեր կան պատմական իրողությունները ճիշտ ըմբռնելու համար:

Մայիսի 2-ին Փարիզի «Մոնդը» մի ամբողջ էջ նվիրեց արևմտահայության գենոցիդի խնդրին: Բուրժուական այս ազդեցիկ թերթը նախ հիշատակում է Ֆրանսիայի արտաքին հարաբերությունների մինստր Կլոդ Շեյտանի տեսակետն այն մասին, թե «օսմանյան կայսրության բնակիչ հայերը գենոցիդի զոհ դարձան, ինչը Ֆրանսիան դատապարտում է. փաստերը մնում են փաստեր և ոչ ոք իրավունք չունի դրանք փոխելու կամ ստիպելու մոռանալու Գրանսիական կառավարությունը ցավ է հայտնում թուրքական կառավարության բռնած դիրքի առթիվ, որը համառում է, այդ իբրդաբաժնությունները դիտելով որպես ուսական բանակի հարձակման հետևանքով առաջացած ապստամբության ճնշում»: Մինստրը միաժամանակ այն կարծիքն է հայտնել, թե այսօրվա թուրքական կառավարությունը չպետք է պատասխանատվություն կրի այն ողբերգության համար, որին հայ ժողովուրդը ենթարկվել է ավելի քան 60 տարի առաջ:

Նույն էջի վրա «Մոնդը» տեղադրել է Փարիզում թուրքիայի դեսպան Ադնան Բուլազի հոդվածը՝ «Անկարայի տեսակե-

տը» վերտառութիւնն ենքքո, «Օտարերկրյա շահերի ծառայութիւն մեջ» վերնագրով: Իր նամակում ֆրանսահայ հայրենասեր գործիչ Հակոբ Վեղիբայանը գրում է, որ ֆրանսահայ համայնքի ներկայացուցիչները բողոքի հեռագիր են հղել «Մոնդի» խմբագրութեանը: Ըստ դեսպանի միշտ էլ «մեղավորը» հայերն են եղել: Նրա կարծիքով մեղքն արտահայտվել է Զեյթունի և Սասունի ապստամբութիւնների, բարենորոգումներ պահանջելու, Ռուսաստանին հարելու, նրա բանակին օգնելու և այլնի մեջ: «Երբ 1915-ի սկզբին ռուսական զորքերը մտան թուրքական տերիտորիան,— գրում է նա,— ապա նրանց առաջնորդում էին հայ կամավորների զորամասերը»: Այսօր Ադնան Բուլաղ անուն ազգանունով թուրք դեսպանը երիտասարդ թուրքերի մարդակերական գործողութիւններն արդարացնող պաշտպան-փաստաբանի դերում է: Նա խոսում է սահմանափակումներ շրջաններից հայերին տեղահանելու և նրանց Սիրիա տեղափոխելու անհրաժեշտութիւն մասին, բայց փորձում «մոռանալ», ֆրանսիական ընթերցողից թաքցնել, որ Ադաբազարն ու Բրուսոն, Անկարան ու Մալաթիան, Խարբերդն ու Կալսերին, Արաբկիրն ու Վանը ճակատամերձ չէին, բայց ենթարկվեցին միևնույն ջարդարարական հարվածներին: Ավելորդ է անդրադառնալ նրա բոլոր հիմնադրուկ պնդումներին: Այսօրվա թուրքիայի գինվորական խունտայի գաղափարախոսներից այլ բան սպասել չի կարելի: Զէ որ այսօր «ռեպրեսիաները քուրդ ժողովրդի դեմ որոշ շրջաններում ընդունում են գենոցիդի մասշտաբներ» (տե՛ս ֆրանսիական ասմագիր «Վի Ուլրիեր», 1983-ի մայիս):

Չվիճենք դեսպանների հետ, բայց հիշեցնենք նրանց, որ ամենավտանգավոր սուտն աղավաղված ճշմարտութիւնն է: Հիրավի, դիպուկ է ամերիկացի լրագրող Ռիչարդ Քոհենի նկատանքը, թէ «ցեղասպանութեան վերջին զոհը ճշմարտութիւնն է» (9, 11. 5. 1983):

Ընդառաջելով թուրքիային, ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարութիւնը փորձեց հարցականի տակ դնել հայոց գենոցիդի պատմական իրողութիւնը: Այդ նպատակն էր հետապնդում 1982-ի օգոստոսին լույս ընծայված գրքույկը: Այն աղմուկ հանեց որպէս կեղծագիր: Նրա դեմ բողոքեցին հայկական

շրջանակները: Պետական դեպարտամենտը շտապեց հայտարարել, թէ գրքույկն իր տեսակետի արտահայտութիւնը չէ: Պետական դեպարտամենտի քննադատութեամբ հանդես եկավ ԱՄՆ-ի կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատի նախագահ, դեմոկրատ Օ'Նիլը: «Մեկուկես միլիոն անմեղ հայերի կոտորածը,— ասաց նա,— մի կանխամտածված ծրագիր էր հայ ազգը բնաջնջելու, որը չի կարող մոռացութեան ենթարկվել, կամ անտեսվել» («Զարթոնք», 29. 5. 1983):

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում հարցը ամերիկուհի Մերի Քել Լանդոնը «Սիտի» (Սան Ֆրանցիսկո, 1980-ի ապրիլ) ամսագրում տպագրած իր «Հայերը» հոդվածում. «Թուրքերի կողմից 1915-ին իրագործված հայ ժողովրդի գենոցիդը, որի հետևանքով զոհվեց ավելի քան 1,5 միլիոն մարդ, մինչև հիմա պաշտոնապէս չի ճանաչված որոշ կառավարութիւնների կողմից, այդ թվում և մեր կառավարութեան (ԱՄՆ-ի) կողմից: Բայց փաստը մնում է փաստ, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը թուրքիայի արևելյան շրջաններում և Արարատ լեռան մերձակայքում բնակվող հայերի թիվը երկու միլիոնից ավելի էր: Այժմ այնտեղ իրականում հայեր չկան: Ո՞ր են նրանք անհետացել»:

1. «Ազատ օր», թերթ, Աթենք:
2. «Ազատամարտ», թերթ, Փարիզ:
3. «Այիբ», թերթ, Թեհրան:
4. «Աշխարհ», թերթ, Փարիզ:
5. «Ասպարեզ», թերթ, Լոս Անջելես:
6. «Արարատ», թերթ, Բեյրութ:
7. Բայբության Վ., Թոփուզյան Հովհ. Ֆրանսիայի հեղինակը հայկական կոտորածների ու ցեղասպանութեան մասին, «Լրագիր», ՀՍՄՀ ԳԱ հասարակական գիտութիւնների, № 1, 1979:
8. «Զարթոնք» թերթ, Բեյրութ:
9. «Լրագիր» թերթ, Նյու Յորք, Լոս Անջելես:
10. «Կանչ», թերթ, Բեյրութ:
11. Կիբակոսյան Զ., Քոչար Մ. Ժամանակակից թուրք հեղինակները հայերի և հայկական հարցի մասին, ՀՍՄՀ ԳԱ հասարակական գիտութիւնների գիտական ինֆորմացիայի սեկտոր, Երևան, 1977:

12. «Հառաջ», Թերթ, Փարիզ:
13. «Հուր», ամսագիր, Թեհրան:
14. «Մարմար», Թերթ, Ստամբուլ:
15. Մրցլյան Չ., Հայկական դատի հետազոտման ճամբուն վրա, «Զարթոնք», 1. 2. 1980:
16. Յափուճյան Ավ. Մեծ Լիդներ օտար մտավորականության գնահատմով, «Արև», 14. 6. 1980:
17. Պելլերյան Ա. Թրքական ակնոցով հայկական հարցը և մեր պատասխանը, «Հառաջ», 30, 31 հուլիսի, 3, 4, 5 օրաստուի, 1982 թ.
18. «Շաղկապ», Թերթ, Փարիզ:
19. «Սփյուռք», Թերթ, Բեյրութ:
20. «Ահան», Թերթ, Բուենոս Այրես:
21. Շնորհք պատրիարք, Քոորթիո հայության մասին, «Հայաստան» ամսագիր, հուլիս-օգոստոս, 1980, Փարիզ:
22. Айзенштейн Н. А., Некоторые аспекты изучения культуры современной Турции, журнал «Народы Азии и Африки», № 3, 1980.
23. Гасанова Э. Ю., Антикommунизм в Турции., сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба», Баку, 1973.
24. Григорянц А., Люди без будущего., «Известия», 3. X. 1980.
25. Заманова Э. Э., Идеология антикоммунизма в современной турецкой буржуазной эстетике., сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба», Баку, 1973.
26. «Известия», газета, М.
27. Из истории армянского вопроса (реферативный обзор турецких изданий), составители Дж. Қиракосян, М. Меджумян и другие, АН Арм. ССР, Ереван, 1977.
28. Карабаев Б. М., Пантюркизм как часть идеологии антикоммунизма в Турции., сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба», Баку, 1973.
29. «Комсомольская правда», газета, М.
30. «Правда», газета, М.
31. Саркисов Е. Г., Рецензия на книги проф. А. Ф. Миллера, «Краткая история Турции», «Очерки новейшей истории Турции», Вестник АН СССР, № 8, 1949.
32. Старченко Г., Терроризм в Турции, журнал «Азия и Африка сегодня», № 11, 1981.
33. Филиппов А., Вспышка терроризма. «Правда», 18. VI. 1980.
34. Хикмет Назым, Избранное, изд. иностранной лит-ры, М., 1953.
35. Шпаров В. А. Эгейский конфликт., журнал «Вопросы истории», № 11, 1979.
36. «The Armenian Reporter», N.Y.
37. «Azparez», Les Angeles.
38. Banoglu N. A., Ermeninin ermeniye Zulmü, Ankara, 1976.
39. «Baris».
40. Chester, Colby M., Admiral Turkey Reinterpreted, «The New York Times Current History», September, 1921.
41. «Cumhuriyet».
42. Deliorman A., Türklere Karsi Ermeni komitecileri, Istanbul, 1973.
43. Department of State, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1935, I, Washington, 1953, p. 1053-1055.
44. «Dünya».
45. Emily J. Robinson, The Armeniens, London, 1918.
46. Erkmen H., Contemporary Turkey, «Newsweek», 23. 6. 1980.
47. Garzou Jean-Marie, Un genocide exemplaire Armenie 1915, Paris, 1975.
48. Gutfman Joseph, The beginings of genocide, N. Y., 1948.
49. A Brief Account of the Armenian Massacres in World War I, N.Y., 1948.
50. «Gunaydin».
51. Hakopyan M., Türkiye Ermenileri, Istanbul, 1925.
52. «Hürriyet».
53. Justicier du Genocide Armenien. Le Proces de Tehlirian, Paris, 1981, p. 14 — 15.
54. Karal, Enver Ziya, Armenian Question (1878 -- 1923), Ankara, 1975.
55. Kilic Altetur, Turkey and the World, Washington, 1959, p.p. 18, 141.
56. Krikorian M. K., Armenians in the service of the Ottoman Empire, 1860 — 1908, London, 1977.
57. Lanne, Peter Armenia. The First Genocide of the XX Century. Translated from the German Original, München, 1977.
58. Lang, D. M., Armenia: Cradle of Civilisation, London, 1978.
59. Lang D. M., The Armenians. A people in Exile, London, 1981.
60. «Milliet».
61. Montgomery, George R. The Massacres of Armenians in 1915, «The New York Times Current History», N.Y., October, 1922.
62. «Le Monde», Paris.

63. "Newsweek" N.Y., USA
64. "Paris Match", Paris.
65. Parliamentary Debates House of Lords, November 13, 1918, House of Commons, October 23, 24, 30, 31, November 6, 7, 12, 14, 1918, The Pelican Press, London, 1918, p. 12-17.
66. Perera Judith, Young armenians; «Armed strudgle is our answer», «The Middle East», june, 1981.
67. Robinson, Richard D., The first Turkish Republic. A case study in National Development, Harvard University press, 1963.
68. Sarkisian Ar., Genocide in Turkey., "History of the First World War", no. 3, p.p. 1321—1327.
69. Shaw St. J. and Shaw E. K., History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 1—2, 1976—1977, Cambridge—London, N.Y., London.
70. Sonyel Salahi R., Displacement of the Armenians. Documents Ankara, 1978.
71. The British Year Book of International Law, 1932, Thirteenth year of Issue, p.p. 207—209.
72. "Time", N. Y., 25. 5. 1981, no. 21.
73. "The Times", London.
74. Universite d'Istanbul. Declaration du Senat de l'Universite d'Istanbul. A propos des crimes commis par les terroristes Armeniens.
75. USA, Congress, 66th Cong., 2d sess., Senate document no. 266, Major General James G. Harbord, Conditions in the Near East: Report of the America, Washington, 1920, p. 11.
76. Verite sur le mouvement revolutionnaire Armenien et les mesures gouvernementales., Constantinople, 1916.
77. Walker, Christopher, Armenia: The survival of a nation, N.Y., 1980.
78. Yalman A. E., Turkey in the World War, New Haven, 1930.
79. Yaman A., Ermeni Maselesi ve Türkiye., Istanbul, 1973.
80. Yalçhin A., Belgelerin Isiginda Türk-Ermeni meselesinin İçyüzü., Istanbul, 1975.
81. Zur Anspache Hitlers vor de Fuhrern der Wehrmacht. 1968, Heft 2; 1971, Heft 3.

Գ Լ Ո Ւ Ն Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Ռ

Թ Ո Ւ Ր Ք Ի Ջ Մ Ն Ա Յ Ս Ո Ր

Թուրքիայում քիչ բան է փոխվել: Թուրքիան նԱՏՕ-ի «գլխավոր զինվոր»: 1980-ի սեպտեմբերի 12-ի զինվորական հեղաշրջումը: Թուրքական ֆաշիզմի սև գործերը: Թյուրքեշին դատեցին, բայց բուրժուական ֆաշիստները շարունակում են գործել: Համաշխարհային առաջադեմ հասարակական-հաղափական միաբեր դատապարտում է զինվորական խուճուխի հակաժողովրդական գործելակերպը Թուրքական պետականության հակահայկական հաղափականությանը շարունակվում է:

Տասնամյակները շատ քիչ բան են փոխել Թուրքիայում: Երիտթուրքական ոճրագործությունից հետո բավական ժամանակ է անցել. ոմանք իսկապես չգիտեն ճշմարտությունն այդ մասին, որովհետև թուրքական պետականությունը շարունակ նոր սերունդներից թաքցրել է պատմական իրողությունները: Մյուսները, զարկ տալով պանթուրքիստական գաղափարախոսությանը, փորձում են միլիտարիստական, ագրեսիվ, հակասովետական աղմկարարության մեջ կորցնել երեկվա շարագործությունների հետքերը:

Ժամանակակից Թուրքիայում տասնամյակների ընթացքում իշխանության գլուխ մշտապես կանգնած է եղել միևնույն բուրժուակալվածատիրական բլոկը: Երկրի ներքին իրադրությունը բարդ է և անկայուն: Սա պայմանավորված է ինչպես սոցիալ-դասակարգային, տնտեսական ու քաղաքական ցնցումներով, կառավարող շրջանների հակաժողովրդական քաղաքականությամբ, այնպես և արտաքին քաղաքական սուր պրոբլեմներով, նԱՏՕ-ին Թուրքիայի մասնակցությամբ և այլն:

Մինչև 1980-ի սեպտեմբերի 12-ի զինվորական հեղաշրջումը, երբ իշխանությունն առևանգեցին թուրքական բանակի հրամանատարները, շնայած միջկուսակցական մրցապայքարին, թուրքական քաղաքական կուսակցությունների գերակշռող մասը ծրագրային հիմնական հարցադրումներում չի տարբերվել մեկը մյուսից: Սրանք բոլորն էլ ՆԱՏՕ-ի կողմնակից են, օտարերկրյա կապիտալը օգտագործելու չեմենաուդ պաշտպաններ: Կուսակցությունների շարքում առանձնանում էին ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը (ժամանակին հիմնված Մուստաֆա Քեմալի կողմից) և արդարություն կուսակցությունը, որոնք մեծաթիվ էին ու ազդեցիկ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը կորցրեց իր մենաշնորհ դիրքը և քանիցս տանուլ տվեց ընտրությունների ժամանակ մեկ ղեմնկրատական, մեկ արդարություն կուսակցություններին, մեկ զինվորական հեղաշրջումների միջոցով իշխանության գլուխ անցած գեներալներին ու ոստիկաններին: 1977-ի հունիսին պառլամենտական ընտրություններում հաղթանակ տարավ ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը: Սոցիալ-դեմոկրատի պատմուճան հագած էջնիթը բարև հաշոդության ու երջանկության սարեր խոստացավ թուրք ընտրողներին, արտաքին քաղաքականության բնագավառում չափավորության նշաններ ցույց տվեց՝ ԱՄՆ-ի և ՍՍՀՄ-ի միջև խաղալու բացահայտ դրսևորումներով: Բայց շատ շուտով էջնիթի քաղաքականությունը բացարձակ սնանկ դուրս եկավ: Թուրքիայի տնտեսական դրությունն ավելի ծանրացավ, ֆինանսները սպառվեցին, արտաքին առևտուրը լղարեց, քառսն ու տեոորը հասան աննախընթաց չափերի: Նացիոնալիզմն ու հակակոմունիզմը դարձան տիրապետող տենդենց թուրքական քաղաքական կյանքում: Աշխուժացան Թյուրքեշի գլխավորած ֆաշիստական կազմակերպությունները, էրբականի պանիսլամիստական քարոզներն ու գործերը:

Դեմիրելն արդարության կուսակցության ծրագրային դրույթ հռչակեց պայքարը կոմունիզմի դմ: «Մենք կոմունիզմը վտանգավոր ենք համարում ոչ միայն մեր երկրի,

այլև ամբողջ աշխարհի համար»,— բղավում էր նա ընտրությունների նախօրյակին:

Հասարակական կյանքը ղեմնկրատացնելու, սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումներ իրականացնելու, ազգային շահերին համապատասխան արտաքին քաղաքականություն ունենալու համար Թուրքիայի առաջադիմական ուժերի ջանքերը խաթարվում էին մանրբուրժուական հոսանքների («մահմեդական», «թուրքական» սոցիալիզմի կողմնակիցների) ու կուսակցությունների էքստրեմիստական, տեոորիստական մեծաթիվ խմբերի գործունեության հետևանքով: Սրանից օգտվեց բանակի հրամանատարությունը, որը շափազանց մոտ է կանգնած ԱՄՆ-ի, ՆԱՏՕ-ի զինվորական շրջաններին և զինված ելույթով գրավեց իշխանությունը: Կուսակցությունների գործունեությունը դադարեցվեց: Պառլամենտն արձակվեց: Թուրքիայում հասարակական կյանքը դրվեց զինվորի սապոգի տակ:

Հեղաշրջումը կատարվեց երկրի տիրապետող դասակարգերի շահերին համապատասխան: Այն կրում է պարզ արտահայտված աջ բնույթ և հակակոմունիստական բովանդակություն: Իրականացնելով իր դասակարգային ֆունկցիան, զինվորական ղեկավարությունը «քաղաքական սեոորիզմի, անարխիայի և սեպարատիզմի դեմ պայքարի» լողունգի տակ հիմնական հարվածը հասցրեց ձախ ղեմնկրատական և ըըրհիմնական հարվածը հասցրեց ձախ ղեմնկրատական և ըըրհական շարժմանը, առաջադիմական քաղաքական, հասարակական և արհմիութենական կազմակերպություններին, որոնք իրենց պրակտիկ գործունեության մեջ կողմնորոշվում էին դեպի գիտական սոցիալիզմի գաղափարները կամ համակրում էին նրանց:

Մանր կորուստներ ունեցան հատկապես քրդական ազգային կազմակերպությունները՝ «Ափոջուլար», «Քուրդիստանի ազգային-աղաոագրական բանակը», «Թուրքական Քուրդիստանի ղեմնկրատական կուսակցությունը», «Թուրքական Քուրդիստանի սոցիալիստական կուսակցությունը» և այլն: 1981-ի աշնանը թուրքական բանտերում 150 հազար քաղաքական բանտարկյալ կար:

Հարյուր հազարավոր թուրքեր հեոանում են երկրից, աշխատանք փնտրում եվրոպայում, բանի ուր Թուրքիայի իշխող

մակարույծ կառավարողները կրթեք չկարողացան ամենատարրական պայմաններ ստեղծել հասարակության սոցիալ-տնտեսական նորմալ զարգացման համար: Միայն Արևմտյան Գերմանիայում աշխատող թուրքերի թիվը հասնում է 1 միլիոնի: Սրանք կատարում են ամեն տեսակի սև աշխատանքներ՝ մաքրում են փողոցները, թափում են աղբ, լվանում են ճաշարանների ամանեղենը, ածուխ են քանդում հանքախորշերում և այլն (15): Սրանց անվանում են «գետտարբայտեյներ»: Սրանք այստեղ երկրորդ տեսակի մարդիկ են, որոնց արհամարհում են ամենուրեք: Նրանք քիչ են վաստակում, բայց, այնուամենայնիվ, կարողանում են օգնել իրենց հարազատներին թուրքիայում, որոնք շատ ավելի վատ պայմանների մեջ են: Թուրքական հասարակությունը հետո է նա երբեք նորմալ չի շնչում: Թուրքական կառավարողներն արտահայտում են մի բուռ մակարույծների, շահագործողների շահերը:

Տնտեսական համագործակցության եվրոպական կազմակերպության անդամ հանդիսացող կամ նրան հարող պետությունների մեջ Թուրքիան ամենաաղքատ երկիրն է: 1981-ի նոյեմբերին Թուրքիայի աշխատանքի միևնույնիստության հրապարակած զեկուցման մեջ տազնապով ասված էր, որ Թուրքական բնակչության մոտավորապես կեսը մշտապես թերասնվում է, ղեղորայքի պակաս է զգում և շունի կրթություն ստանալու հնարավորություն: Ամեն տարի մոտ 500 հազար պատանիներ և աղջիկներ դժվարին կոիվ են տալիս գոյության համար (22, 25. XI. 1981):

Թուրքիայում փոխվում են կառավարությունները, մեկը մյուսին հաջորդում են այս կամ այն կուսակցության, թե զինվորականների իշխանությունը, բայց քաղաքական կյանքի մենաշնորհ ուղղությունը պահպանվում է. դա հակակոմունիզմն է, հակասովետիզմը: Թուրքական ուսուցչության զգալի մասը ընդգրկված է հակակոմունիստական մոլեռանդ մի կազմակերպության մեջ: Թուրքիզմ՝ առաջին հերթին՝ նախ և առաջ այլամերժ թուրքական նացիոնալիզմ: Քաղցած, կիսամերկ, առանց ապրուստի միջոցի՝ բայց թուրքական նացիոնալիստ: Սա թուրքական հասարակական կյանքի բնորոշ առանձնահատկությունն է:

Ինչպես երեկ, այսօր նույնպես թուրքական ամբողջ պետական քաղաքականությունը խարսխված է ՆԱՏՕ-ի վրա: Եթե չլիներ ՆԱՏՕ-ն, ԱՄՆ-ի հակասովետական պլաններում թուրքիային հատկացվող առանձնահատուկ դերի օգտագործման գործելակերպը՝ Թուրքիան վաղուց խորտակվել էր ներքին հակասություններից, տնտեսական քառսից ու անարխիայից: Տասնյակ տարիներ Թուրքիան ապրում է իմպերիալիստական տերությունների դրամով ու օգնությամբ:

«Յումանիտե» թերթը գրել է, թե «իբանական հեղափոխությունից հետո ՆԱՏՕ-ի գլխավոր ղեկավոր Թուրքիան պետք է «կայուն» լինի: Այդ «կայունությունն» անհրաժեշտ է ռազմական հսկայական զինապահեստը տեղադրելու համար, որ Պենտագոնը վերջին ժամանակներս ստեղծում է Թուրքիայում, այն վերածելով վառոդի մի մեծ պահեստի՝ հակառակ նրա ժողովրդի շահերին ու ձգտումներին:

Ժամանակակից թուրք պետական գործիչները հաճախ են հիշում Նապոլեոնի խոսքերն այն մասին, թե «երկրի աշխարհագրությունն է անում նրա պատմությունը» (27, էջ 51) և փորձում են ավելի թանկ ներկայանալ ՆԱՏՕ-ի հակասովետական պլաններում: 1981-ի հուլիսին ԱՄՆ-ի պաշտպանության միևնույնիստությունը մի զեկուցագիր էր պատրաստել, որի մեջ շեշտվում էր, թե Պորտուգալիայի և Անգլիայի հետ միասին ՆԱՏՕ-ի մեջ առավել մեծ ներդրումն անում է Թուրքիան (33, 22. V. 1981): Հանուն այն բանի, որպեսզի թուրքական տերիտորիան ծառայի ամերիկյան իմպերիալիզմի ագրեսիվ պլաններին, հանուն այն բանի, որպեսզի թուրք զինվորը լինի բարձրորակ «թնդանոթի միս»՝ ամերիկյան քաղաքական միտքը ծառայամիտ է, կեղծավոր, «թուրքասեր»: Հանուն ՆԱՏՕ-ի, ամերիկյան միլիտարիստները պատրաստ են կատարելու թուրքական պետականության մեծերի բոլոր քմայքները:

Հունական «ՊԱՍՈԿ» սոցիալիստական կուսակցության օրգան «էքստրմիսի» թերթը 1978-ի ապրիլի 30-ին հաղորդում էր ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Զ. Լունսի մի զաղտնի շրջաբերականի մասին: Այդ գրության մեջ կոչ էր արվում զսպել այն ազգայնական գործունեությունը, որոնց լծված են զանազան երկրների ազգային փոքրամասնությունները և,

մասնավորապես, հույները և հայերը՝ ընդդեմ Թուրքական պետության, որին այսօր պարտադրվում են նախորդ սերունդների մեղքերը: Նույն տեղեկագրում Լուսնը Եվրոպայի և Ամերիկայի հայերին կշտամբում էր Ատլանտյան պակտի գործը խոտվելու մեջ: Այստեղ ասվում էր Սովետական Հայաստանի ազգակիցներին գրգռելու, Բիթլիսի, էրզրումի և Կարսի շրջանները Թուրքիայից անջատելու հայերի պլանների մասին: Լուսնը այդ շրջանները հռչակում էր ոչ միայն կենսական Թուրք պետության համար, այլև սովետական պետության դեմ Արևմուտքի շահերն ապահովելու «հիմնական նշանակություն ներկայացնող կովաններ» (13): ՆԱՏՕ-ի տնօրենները միշտ էլ մոռացության են տալիս Թուրքական կառավարողների երկվա մեղքերը, անտեսում են հայ ժողովրդի կենսական շահերը: Նրանք պատրաստ են հակակոմունիզմի շահերին զոհաբերելու մարդկային խիղճն ու բուրբ ճշմարտությունները:

1980-ի սեպտեմբերի 12-ի Թուրք զինվորականների կատարած հեղաշրջումը կատարվեց ՆԱՏՕ-ի և Պենտագոնի սցենարով ու ռեժիսուրայով: Ամեն ինչ նախապես կազմակերպված էր: Թուրքական քաղաքական կյանքն այնքան էր շիկացած, որ ոմանք կարծում էին, թե ամեն վայրկյան կարող էր կրկնվել Իրանի օրինակը: Սա նշանակում էր, որ ԱՄՆ-ը կորցնելու էր նաև Թուրքիան որպես հակասովետիզմի բազա: Ամերիկյան ազդեցիկ «Նյուս ուիկ» ամսագիրը գրեց, թե հեղաշրջման նպատակն էր «շարունակել երկրի վճռական դերը ՆԱՏՕ-ի հարավային սահմանների վրա» (34, 6. IV. 1981, էջ 24):

Ռեյզանի վարչակարգը անվերապահորեն պաշտպանում է Թուրքիայի զինվորական իշխանությունը: Այս դիրքորոշումը պատճառ է հանդիսացել, որ ավելի խորանա այն ճեղքվածքը, որ ստեղծվել է ԱՄՆ-ի և եվրոպական դաշնակիցների միջև:

Դա ավելի պարզ դարձավ, երբ 1982-ի հուլիսին հինգ եվրոպական երկրներ Ստրասբուրգում կայացած Եվրոպայի մարդկային իրավունքների պաշտպանության հանձնաժողովի նիստում ամբաստանեցին Թուրքիային: Դանիան, Ֆրանսիան, Հոլանդիան, Նորվեգիան և Շվեդիան հայտարարեցին,

թե 1980-ին իշխանություն գլուխ անցած Թուրքական զինվորական կառավարությունը ոտնահարում է «Եվրոպայի մարդկային իրավունքների պաշտպանության հանձնաժողովի» կողմից ճանաչված մարդկային իրավունքների հիմնական սկզբունքները, ինչպիսիք են՝ տանջանքների գործադրման արգելումը, ահաբեկիչների և ապահովության իրավունքը, արդար և հրապարակային դատավարության իրավունքը, մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունքները, ազատ հայտարարության իրավունքը և խաղաղ ցույցերի ու ելույթների իրավունքը: Ասպարեզ հանվեց 85 քաղաքացիների մի անվանացանկ, որոնք սպանվել են իրենց բանտարկության ժամանակ: 1982-ի մարտի 16-ին Թուրքական կառավարությունն ընդունեց, որ 1980 թվականից ի վեր 15 հոգի մահացել են տանջանքների հետևանքով, ավելացնելով, թե այդ մահերի պատճառ հանդիսացող պաշտոնյաները պետք է պատժվեն:

1981-ի դեկտեմբերի սկզբին ժամանելով Անկարա, ԱՄՆ-ի ռազմական մինիստր Ուայներգերը շեշտեց Թուրքիայի «ստրատեգիական բացառիկ դիրքը», նրա կարևոր դերը ՆԱՏՕ-ի կազմում (33, 4. XII. 1981): Ամերիկյան իմպերիալիստները, ՆԱՏՕ-ի տնօրենները ծրագրում են Թուրքիայի տարածքը, ռազմածովային, ռազմաօդային բազաներն օգտագործել արագ ծավալման ուժերի սպասարկման համար: 1980-ին Արևմուտքը 1,6 միլիարդ դոլարի ռազմական օգնություն ցույց տվեց Թուրքիային: Թուրքական մամուլն ավելի հաճախ է հիշեցնում, թե Թուրքիան ամենակարևոր «վահանն է ընդդեմ Սովետական Միության»: «Միլիթթ» թերթը պրովոկացիոն դիրքերից քննարկելով Աֆղանստանի իրադարձությունները, գրեց, թե կարևորը Արևմուտքի համար Պարսից ծոցի պաշտպանությունն է, որի ճանապարհն անցնում է Ադրբեյջանով: «Միակ երկիրը, որ ի վիճակի է փակել այդ ուղին, հանդիսանում է Թուրքիան: Ահա թե ինչու մեզ համար Թուրքիայի դրությունն ավելի կարևոր է, քան Պակիստանինը»:

1982-ին Թուրքիան ԱՄՆ-ից ստացավ 703, 5 միլիոն դոլարի օգնություն, ինչը 56 տոկոսով ավելի է, քան նախորդ 1981-ին:

«Թուրքիայում իսկական պատերազմ է, որը դիկտատորական ռեժիմը մղում է ժողովրդի դեմ»,— 1982-ի փետրվարին գրել է «Յուժանիտե» թերթը:— Բայց արդյո՞ք միայնակ,— հարց էր տալիս թերթը: «Կոմսոմոլսկայա պրավդա» թերթը (25. II, 1982) շեշտում էր, որ թուրքական զինվորականների մեջքին կանգնած են ԱՄՆ-ը, Պենտագոնը, ՆԱՏՕ-ն: ԱՄՆ-ի ռազմական մինիստր Կ. Ուայնբերգերը Թուրքիա այցելելուց հետո հրապարակավ իր հիացմունքն արտահայտեց թուրքական խունտայի գործունեության առթիվ: «Գեներալները շպետք է շտապեն վերադառնալ դեմոկրատիային»,— նրան երկրայում էր Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Զ. Սպեյնը:

Այսօրվա Թուրքիայում իշխանության գլուխ կանգնած դինվորական դիկտատուրան ունի ազգայնական բնույթ և հակակոմունիստական բովանդակություն: 1982-ի մարտի 15-ին Ստամբուլի Շիշլիի գերեզմանատան «Ազատության բլուրի վրա» նշվեց Թալեաթի սպանության 61 տարին: Նորից ծաղկեպսակներ զինված ուժերի հրամանատարությունից, Ստամբուլի կուսակալությունից, քաղաքապետարանից... ճառեր, հարգանքի համազարկ: Ներկա էր զորավար Քեմալ Յուքսելը (12, 16. III. 1982): Իսկ այդ պահին Թուրքիայի բանտերում 81 հազար 346 բանտարկյալ կար («Գյունեշ», 24. 02. 82):

1982-ի հունիսի 21-ին Անկարա ժամանած Ռոջերսը (եվրոպայում ՆԱՏՕ-ի զորքերի հրամանատար) այցելեց էրզրում, շրջեց թուրքական 3-րդ բանակի դիրքերը, որը «իր վրա կվերցնի հնարավոր ագրեսիայի առաջին հարվածը» (30, 22. 6. 82): «ԱՎԱԿՍ» ինքնաթիռների համար վերակառուցվեց Կոնյայի ռազմաօդային ուժերի բազան: 1982-ի հուլիսին Թուրքիայում տեղի ունեցող անցուղաբժը «Մեծղունարողնայա ժիզն» ամսագիրը վերնագրեց «Ռեակցիան հարձակվում է»:

«Թուրքիայի՝ ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի ագրեսիվ ֆորպոստ դառնալու պրոցեսը շարունակվում է և դա, բնականաբար, չի կարող չանհանգստացնել նրա հարևաններին, լուրջ անհանգրստություն չառաջացնել երկրի հետագա ճակատագրի համար իր իսկ թուրք ժողովրդի մոտ» (21, էջ 138):

1983-ին Թուրքիային ամերիկյան օգնությունը կկազմի 815 միլիոն դոլար: Սրանով Թուրքիան կդառնա Իսրայելից ու Եգիպտոսից հետո ամերիկյան օգնություն ստացող ամենամեծ երկիրը: Սա վկայությունն է այն բանի, որ ԱՄՆ-ը հատուկ նշանակություն է տալիս Թուրքիային, որպես ՆԱՏՕ-ի հարավային թևի, հատկապես այժմ, երբ Պապանդրեուի հունական կառավարությունը նոր դիրքորոշում է որդեգրել:

Ամերիկյան իմպերիալիստներն օգնում են թուրքական իշխանավորներին, պաշտպանում նրանց հակահայկական դործողությունները: Մյուս կողմից, Ռեյգանն ամեն ինչ անում է Թուրքիան հակասովետական ագրեսիվ պլաններում օգտագործելու համար: Այսօր Ռեյգանի վարչակազմը ամբողջապես կանգնած է Թուրքիայի հակահայկական գործողությունները պաշտպանելու դիրքերում:

Գեներալ էվրենն իրեն համարում է Աթաթուրքի ավանդների երկրպագու ու դրանց իրագործման ասպետ: Նա իր բոլոր ճառերում հիշեցնում է թուրքական առաջին հանրապետության առաջին պրեզիդենտի ասույթները, սկզբունքները, խրատները: Բայց, նախ շատ քիչ բան է մնացել Թուրքիայում Աթաթուրքի սկզբունքներից, և հետո նորընծա դիկտատորն ինքն է վերանայում մնացածը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո նախ ոտնահարվեց «էթաթիզմի» (այսինքն երկրի տնտեսության մեջ պետության առաջնության) սկզբունքը: Երկիրը դարձավ բազմակուսակցական, այսինքն՝ Աթաթուրքի ժողովրդահանրապետական կուսակցության մենաշնորհի արևը խավարեց: «Լաիցիզմի» (կրոնի անջատումը պետությունից) սկզբունքը խաթարվեց: Գեմիլիի կառավարման տարիներին Թուրքիայում այնքան մզկիթ կառուցվեց ու մուսուլմանական-կրոնական ակումբներ և կազմակերպություններ հիմնադրվեցին, որքան նախորդ հարյուրամյակի ընթացքում չէր ստեղծվել:

Քենան էվրենն այսօր փակել է Աթաթուրքի հիմնադրած պառլամենտը, բայց խոսում է նրա ավանդույթներից, ցրել է կուսակցությունները, բայց խոսում է դեմոկրատիայից, ոչընչացնում է քաղաքական, դեմոկրատական կազմակերպությունները, կոտորում է հազարավոր առաջադեմ մարդկանց,

բայց ճառում է ժողովրդավարությունից, մարդասիրությունից, երկրի ներսում խաղաղություն հաստատելու անհրաժեշտությունից: Այսօր Թուրքիան դժոխք է թուրք աշխատավոր մարդու համար: Թուրքիայի լավագույն զավակները գնդակահարված են, զնդաններում են կամ մի կերպ խույս են տվել տեղերից և ապաստանել արտասահմանում:

Իսկ 1981-ի գարնանը Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թյուրքմենը Վաշինգտոն այցելելուց հետո հայտարարեց, թե «ամբողջապես ետևում են մնացել այն մառախլապատ օրերը, սրոնք սովեր էին ձգում ԱՄՆ-ի հետ մեր հարաբերությունների վրա»:

Այլ Հեյզի հետ Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Ի. Թյուրքմենի բանակցությունների ավարտից հետո, Վաշինգտոնում Սպիտակ տան ներկայացուցիչը ժուռնալիստներին հայտարարեց, թե «ԱՄՆ-ը վճռականորեն պաշտպանում է Թուրքիայի ջանքերը երկրի տնտեսության վիճակը կարգավորելու և զինված ուժերը մոզոնացնելու ուղղությամբ»: ԱՄՆ-ը ցանկանում է տեսնել ուժեղ Թուրքիա, հայտարարեց Այլ. Հեյզը (33, 3. IV. 81): Նույն Ի. Թյուրքմենը, շափազանց բացորոշ է արտահայտում իր կառավարության հավատամքը: Եթե «Սովետական Միությունը գրավի Ահաստանը, — հայտարարեց նա Վաշինգտոնում, — Թուրքիան կգործի ՆԱՏՕ-ի գծով իր դաշնակիցների հետ համատեղ» (33, 8. IV. 81): Որքան ավելի են սերտաճում Թուրքիա-ՆԱՏՕ ռազմաքաղաքական կապերը, այնքան զնգուն է դառնում թուրքական հակասովետիզմի ձայնը: Անկարայի, Ստամբուլի, էրզրումի ռազիոկայանների հաղորդումների որոշակի մասը մշտական ժամերի նվիրված է հակասովետական, հակահայկական շարամիտ պրոպագանդային: Արաբերեն ու թուրքերեն, պարսկերեն ու անգլերեն մշտապես լսվում է թուրքական հակասովետիզմի միայր կոկոտջը:

Քենան էվրենի ղինվորական իշխանության վերին հարկում որոշիչ դեր էր խաղում Տուրքութ Օզալը: Սա ճանաչված է որպես «Թուրքիայի ուժեղ մարդ»: Մի ժամանակ նա Դեմիրելի խորհրդականն էր, ղինվորական հեղաշրջումից հետո դարձավ էվրենի աջ ձեռքը: Նույնիսկ «առժամյա վարչապետ»: Սրան երբեմն անվանում են Թուրքիայի Կյսինչեր: Միջազ-

գային մամուլը հատկապես մատնացույց է արել նրա ազգայնական հայացքները, թուրքական աչերի գլխավոր տեսաբան լինելու հանգամանքը: 1980-ի հունիսի 10-ին Բեյրութի «Աս Սաֆիր» օրաթերթի թղթակցին արած իր հայտարարությամբ Տուրքութ Օզալը պարզեց իր քաղաքական հավատամքը առանց մնացորդի: Կարդում ենք հայտարարությունը. «Թուրքիան մի ռազմական պատվար է սովետների դեմ, բայց այդ պատճառն այժմ ենթարկվում է հարվածների: Արևմուտյան և արաբ բոլոր բարեկամների պարտականությունն է թեթևացնել այդ ճնշումները քանի ուշ չէ»: «Մենք կարող ենք փոխել ուժերի փոխհարաբերությունը աշխարհում, եթե մեր դաշնակիցները գիտակցեն մեր դերի կարևորությունը, — ասում է նեոպանթուրքիզմի գաղափարախոսը: — Թուրքական ծագումով 87 միլիոն հայրենակիցներ կան Խորհրդային Միության մեջ. Իրանի բնակչության կեսը թուրքեր են. Չինաստանի մեջ կան 15 միլիոն. տեսնո՞ւմ եք, Թուրքիան եթե ուզի կարող է շատ բան շարժել միջազգային մոլորակի վրա, եթե դաշնակիցները համաձայնվեն» (5, 3. VIII. 1981):

Նույնաբերի 6-ի ընտրություններում հաղթեց Օզալի կուսակցությունը:

Քենան էվրենի մյուս խորհրդականը Իլհան Օզթրաքն է, որը հայտնի է, որպես փոքրամասնությունների՝ հատկապես հայերի և քրդերի հալածիչ: Նրան համարում են խունտայի կազմակերպած հեղաշրջման, ղինվորականների իշխանության հաստատման «գաղտնի ուղեղ» (3, 6. VI. 1981): Սա էր պահանջում զորամասեր մտցնել համալսարաններ ու ֆակուլտետներ, ճզմելու համար համալսարանական «անկարգությունները» (33, 26. VII. 1981): Սա նույնպես ֆաշիզմ է, որը մատուցվում է որպես տեղորդի դեմ մղվող պայքար:

Որոշ ճշմարտություններ պարզելու համար մեզ պետք է մի փոքր ետ գնալ ցույց տալու համար, որ թուրքական ֆաշիզմը կամ սանձարձակ թուրքիզմը հատկապես ծաղկեցին ՆԱՏՕ-ի հովանու տակ: Երիտթուրքերի թուրքիզմի ավանդույթները տվեցին նոր թունավոր ծիլեր, տարածվեցին երկրի ներսում ու նրանից դուրս գտնվող թուրք երիտասարդության շրջանում: Վերջին տարիներս Թուրքիան դարձավ իսկական

դժոխք իր անարխիայով, զանգվածային սպանություններով, գաղափարաբաղաբական սանձարձակ հարցադրումներով:

Թուրք գրականագետ Ջեմալ Մերիզն առանց ամաչելու վերջերս գրեց, թե «մինչդեռ մասսաները եվրոպականանում են, մտավորականները պետք է էլ ավելի թուրք դառնան» (14, էջ 67): Թուրքական կյանքի ֆաշիզացման, թուրքական պետականության ագրեսիվության ամենացցուն դրսևորումը հանդիսացավ թուրքական բանակի ներխուժումը Կիպրոս: Թուրք ասկյարը հույն խաղաղ բնակչության նկատմամբ կատարած իր բռնաբարումներով, կողոպուտով ու վաճարգություններով ապացուցեց, որ թուրքական գորշ գալլերի բռնադղը շարունակվում է, որ մարդու իրավունքների մասին իմպերիալիստական արևմուտքի «մարդասիրական» ճամբարտակումները Թուրքիայի՝ ՆԱՏՕ-ի գծով իրենց դաշնակցի համար չէ: Կիպրոսի տերիտորիայի 40 տոկոսն օկուպացված է: Կիպրոսի ժողովրդի կամքը բռնադատված է, իսկ միջազգային ֆորումների բանաձևերը թուրքական պետականության կողմից արհամարհվում են, որովհետև Թուրքիայի օգտին է գործում Վաշինգտոնը: Թուրքիայի նախկին արտգործմինիստր Չաղլայանգիլը հայտարարեց մեջլիսում (երբ նա հանրապետական սենատի նախագահն էր). թե «ուր որ մեհմեդիկը մտնում է սվինով, այնտեղից նա դուրս չի գալիս գրիշով» (28, 16. II. 1980):

Թուրքական բուրժուական նացիոնալիզմի՝ պանթուրքիզմի գաղափարախոսները երազում են «մեծ Թուրքիայի մասին, որը միավորելու է աշխարհի բոլոր թուրքախոս ու թուրքալեզու ժողովուրդներին»: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին իշխանությունների թուլլավումից չէր անմիջական մասնակցությունը Թուրքիայում սանձազերծվեց հակակոմունիզմի մի սանձարձակ կամպանիա, որն ուներ շեշտված հակասովետական բնույթ: «Բողբուրտ», «Զինարալթհ», «Օրիոն» և այլ հետադիմական թերթերի և ամսագրերի շուրջը համախմբված պանթուրքիստները գրում էին մարտնչող շովինիզմի, ֆաշիզմի, հակասովետիզմի դիրքերից (15, էջ 103):

Պատմական կոնկրետ պայմաններին համապատասխան թուրքական հակակոմունիզմը փոխում է իր դրսևորման

ձևերը, Երբեմն նաև բովանդակությունը: Ներկա պահին թուրքական հակակոմունիզմն ամբողջությամբ ծառայում է ամերիկյան իմպերիալիզմի և ՆԱՏՕ-ի հակասովետական պլաններին: Պանթուրքիզմի և հակակոմունիզմի պրոպագանդան Թուրքիայում հատկապես ուժեղացավ 1950-ից հետո, երբ երկրում ուժեղացել էր ամերիկյան ազդեցությունը: Ա. Մենդերեսի կառավարությունը խրախուսում էր Զիա Գյուք Ալփի, Նիխալ Ատսըզի, Տեթհի Թևեուզլիի և այլ պանթուրքիստների գրքերի տպագրությունը: Այդ տաղիներին էլ գործել սկսեցին «Թուրք նացիոնալիստների ասոցիացիա», «Թուրք վտարանդիների և վերաբնակիչների ֆեդերացիա» ազգայնական կազմակերպությունները: «Թուրան» հրատարակությունը մշտապես պանթուրքիստական գրքեր էր տպագրում: Ամենաթունդ պանթուրքիստական հրապարակումների հեղինակը Ստամբուլի համալսարանի պրոֆ. Գ. Չաղաթայն էր (19, էջ 132—133):

1951-ին փոփոխություններ կատարվեցին քրեական օրենսդրության մեջ, ըստ որի կոմունիստական պրոպագանդայի համար արդեն նախատեսվում էր ոչ թե 1-ից 3 տարի, այլ 10 տարի բանտարկություն: Բոլոր ալլախոհներին սկսեցին «կոմունիստ» անվանել: Քրդերի էլույթներն իրենց ազգային իրավունքների համար նույնպես կոմունիստական հռչակվեցին (15, էջ 104):

«Ազգայնական շարժում» կուսակցության պարագուլիս Ա. Թյուրքեշը գեռ վերջերս, մինչև իր ձեռքակալվելը, քարոզում էր բացահայտ պանթուրքիստական ուսիզմ: Նա պընդում էր, թե քանի որ բոլոր սպիտակ ժողովուրդներն իբր թուրքերից են առաջացել, ապա Թուրքիան իրավունք ունի ստեղծելու իր կայսրությունը (24, էջ 65): Պանթուրքիստներն այսօր էլ պահանջում են Թուրքիային միացնել Արևմտյան Թրակիան, հունական Սամոս, Քիոս, Միտիլինե, Ռոդոս և այլ կղզիները:

Ա. Թյուրքեշը պանթուրքիստական գաղափարախոսությունը հռչակեց որպես միջոց հակակոմունիստական մարտաշունչ հայացքների քարոզելու համար (23, էջ 40): Պատահական չէ, որ վերջերս թուրքական «Սոն Հավադիս» թերթը տպագրեց «Ադրբեջանական թուրքերը և Աթաթուրքի

սերը» վերնագրով մի հոդված, որտեղ ասվում էր, թե Աթաթուրքը ոչ միայն անատոլիական թուրքերի, այլև աշխարհի բոլոր թուրք ժողովուրդների, մասնավորապես ադրբեջանցիների ղեկավարն էր: Նույն թերթը միաժամանակ պարծենկոտությամբ գրում էր, թե անվտանգության ուժերի գործողությունների շնորհիվ Թուրքիայի կոմունիստական կոսակցության գործունեությունը վերջնականապես ճղմված է:

1965-ին «Արդարություն» կուսակցությունը հակակոմունիզմը հասցրեց պետական քաղաքականության աստիճանի: Երկրում սկսեցին գործել մի շարք հակակոմունիստական կազմակերպություններ և ընկերություններ. «Կոմունիզմի դեմ պայքարի թուրքական ընկերություն», «Պանթուրքիստական օջախներ», «Սրբավայրերի կողմնակիցների ընկերություն» (Մուքթադեսաչի) և այլն (14, էջ 105):

Ա. Թյուրքեշն ավելի սանձարձակ էր քարոզում այն, ինչ գրում էին իր նախորդները՝ երիտթուրքերն ու հետնորդ տարիների թուրք ֆաշիստները: Ահա թե ինչ էր գրել 1942-ի մոայլ օրերին Ստամբուլի «Բոզքուրտ» (գորշ գայլ) թերթը (5 մարտի 1942-ին). «Ո՞վ ենք մենք: Մենք գորշ գայլեր ենք, ի՞նչ է մեր գաղափարաբանությունը: Գորշ գայլին թուրքիզմը ի՞նչ է գորշ գայլերուն (թուրքին) հավատամքը: Անոնք կհավատան, որ թուրք ցեղը և թուրք ազգը ուրիշ ցեղերե կամ ազգերե ավելի գերիվեր են: Ի՞նչ է իրենց գերազանցության աղբյուրը: Թուրքական արյունը: Արդյո՞ք թուրքը գերազանց է ծնունդով: ... Գորշ գայլերը պանթուրքիստ են: Այո: Գորշ գայլ թուրքերու սրբազան նպատակն է տեսնել թուրքական պետության 65 միլիոնանոց ազգ մը ըլլալը: Ի՞նչ պիտի ըլլա քու արդարացումդ ասոր համար: Գորշ գայլերը երկար ատենա ի վեր հոչակած են՝ «արդարությունը չի տրվիր: այլ կը բռնագրավվի», սկզբունքը: Պատերա՞զմ: Այո, պատերա՞զմ, եթե հարկավոր է...»

Ահա մեկ ուրիշ մեջբերում, այս անգամ մեկ այլ թուրք հեղինակի գրքից. «Թուրքիո տինամիք 20 միլիոնանոց խումբը և հյուսիսի ու արևելքի 30 միլիոնները երկար ատեն կարելի չէ զսպել: Եթե թուրքիզմը և Թուրքիան պիտի ապրին, պետք է առանց ժամանակի կորուստի միանան և կազմեն 60 միլիոնանոց թուրք ազգ մը...» (6, 23, 8, 1964):

1966-ի սեպտեմբերի 9-ին «Արդարություն» կուսակցության (այն ժամանակ կառավարության գլուխ էր կանգնած) «Նի Ստամբուլ» թերթում Մեհմեդ Սադիկ Արանը (նախկին հայտնի մուսավաթական) հրապարակեց մի հոդված, որը վերնագրված էր «Երկրորդ թուրքական պետությունը, ստեղծված XX դարում. Ադրբեջանական հանրապետություն»: Վերնագիրն ինքնըստինքյան վկայությունն է պանթուրքիստական նույն մտայնության, որին խնկարկում էին երեկ և խնկարկում են այսօր Թուրքիայում: Եվ ոչ միայն Թուրքիայում: Հեղինակը կատաղած է, որ կա Սովետական Սոցիալիստական Հայաստան, որ կա Երևան (բստ հեղինակի՝ աւանձնահատուկ խնամքով կառուցված Անաստաս Միկոյանի ջանքերով), որ Հայաստանը խանգարում է Ադրբեջանի անմիջական սահմանային շփմանը եղբայր Թուրքիայի հետ: Նա ունում է, որ Բաքվում հուշարձան է կառուցված «չեթըչի» (պարտիզան, հայդուկ) Ստ. Շահումյանի հիշատակին, նա ողբում է, որ Բաքվում շկա այնտեղ զոհված անատոլիական թուրքերի (խոսքը 1918-ի երիտթուրքական ինտերվենտների ու մարդասպանների մասին է) հիշատակը հավերժացնող որևէ հուշարձան: Մեհմեդ Սադիկ Արանը պանթուրքիստ է, սանձարձակ հակառուս: Նա չի խորշում ոռուս մեծ ժողովրդի հասցեին ամենափողոցային հայհոյանքներից:

«Թուրք կուլտուրա» ամսագրի հարձակումների գլխավոր օբյեկտը մեր երկրի թուրքալեզու ժողովուրդների սոցիալ-քաղաքական կյանքն է, գիտությունն ու կուլտուրան: Հակակոմունիստական, հակասովետական ոտնձգություններով աչքի են ընկնում «Ադրբեջանական կուլտուրայի խմբակի», «Ադրբեջան», «Մուշահիդ» (Մարտիկ, Անկարա) ամսագրերը, «Պայքար կոմունիզմի դեմ» (Իզմիր) թերթը (17, էջ 142):

Պանթուրքիզմն ագրեսիվ շովինիստական բուրժուական գաղափարախոսության ձևերից մեկն է, որը քայքայում է աշխատավորների, բանվոր դասակարգի ինտերնացիոնալ միասնությունը, ատելություն սերմանում ժողովուրդների միջև: Պանթուրքիզմն ագրեսիայի գաղափարախոսությունն է: Առաջին և երկրորդ համաշխարհային պատերազմների ժամանակ այն ծառայեց գերմանական իմպերիալիզմին: Ներ-

կայումս պանթուրքիզմը խրախուսվում է ինչպես ամերիկյան, այնպես և արևմտագերմանական իմպերիալիստների կողմից: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսները սովետա-թուրքական բարեկամության կատաղի թշնամիներ են (19, էջ 130—131): է. Հասանովյան գտնում է, որ գաղափարապես ֆաշիզմին ամենամոտ կանգնած են եղել պանթուրքիստները, որ նրանց միավորում էին ռասիզմը, շովինիզմը, հակասովետիզմը (15, էջ 102):

Լոնդոնի «Տայնաշնչը թայմս» թերթը Թյուրքեշի մասին հետևյալը գրեց. «Նրա վերաբերմունքը թուրքերի ազգային ժառանգությանը և նրանց նախկին մեծ կայսրություններին գործնականում հանգեցրեց մի այնպիսի ռասիզմի հրահրման, ինչպիսին չէր եղել հայերի և քրդերի կոտորածներից ի վեր» (18, 30. 6. 1979):

Գնդապետ Թյուրքեշի գլխավորած ֆաշիստական շարժման (բողքուրտլեր—գորշ գայլեր) գաղափարախոս ն. Աթսըզը դիմելով Թուրքիայի քրդերին հայտարարեց. «Եթե դուք, քրդերդ, պետք է շարունակեք խոսել ձեր պարզունակ լեզվով, ապա թուրքերը կկոտորեն ձեզ, ինչպես իր ժամանակին ոչընչացրին հայերին, վրացիներին և հույներին: Դուք կարող եք դիմել ՄԱԿ, որպեսզի ձեզ տրամադրեն հայրենիք Աֆրիկայի ինչ-որ մի վայրում, այլապես թուրքական ռասան կվերածվի կատաղած առյուծի, որին ոչ ոք չի կարող կանգնեցնել» (20, 2. 6. 1981):

Թյուրքեշի նեոֆաշիստական կազմակերպությունը կոչվում է «ազգային շարժման կուսակցություն»: Նա դեռևս երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ծայրահեղ աջ ազգայնական գաղափարներ էր քարոզում, ակտիվորեն համագործակցում նացիստական հատուկ ծառայությունների և, առաջին հերթին, գեստապոյի հետ: 1944-ի հոկտեմբերի 9-ին Բեռլինի գեստապոյի պետը գրում է արտաքին գործերի մինիստրություն. «Բոլոր պանթուրքական խմբավորումների հետ կապ պահպանելը համապատասխանում է ուայի շահերին: Առայժմ այդպիսի կապ կա լոկ Թյուրքեշի հետ, որը սպայական ուսումնարան է ավարտել և պանթուրքական շարժման պարագլուխներից մեկն է» (20, 2. 6. 1981): Թյուրքեշի կազմակերպությունը ֆինանսական

օժանդակություն էր ստանում Ստամբուլի առևտրական և արդյունաբերական պալատներից, խոշոր մոնոպոլիստական «Սարանջի» տրեստից, ԱՄՆ-ի, Արևմտյան Գերմանիայի և այլ երկրների նեոնացիստական կազմակերպություններից (22, 2. 11. 1981): Թյուրքեշը կապված էր ԱՄՆ-ի կենտրոնական հետախուզական վարչության, ԳՖՂ-ի նեոֆաշիստական կազմակերպությունների, Իտալիայի տեռորիստական խմբավորումների հետ (23):

1944-ին Թյուրքեշը ձերբակալվեց հեղաշրջման փորձ կազմակերպելու համար, որի նպատակն էր Թուրքիայի մուսուլման պատերազմի մեջ Գերմանիայի կազմում: 1945-ի ապրիլին նա արդեն ազատ էր արձակված ու շարունակում էր պրոֆաշիստական կազմակերպության շարքերի համախմբման գործը:

1960-ին Թյուրքեշն ասպարեզ իջավ որպես պետական նոր հեղաշրջման ակտիվ մասնակից: Մենդերեսի կուսակցությունը տապալած 32 սպաններից մեկը նա էր: Մինչ այդ նա ծառայում էր Վաշինգտոնի թուրքական զինվորական միսիայում, հետո միջուկային տեխնիկայի բարձր դպրոցի սան էր Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետությունում: 1968-ից սկսած նա ստեղծեց իր «կոմանդոսներին» կազմակերպությունը: Ստեղծվեցին մի քանի տասնյակ ճամբարներ Անկարայում, Իզմիրում, Ստամբուլի արվարձանում և այլուր, որտեղ գլուխ կտրողներ էին պատրաստում իսկական «կոմանդոսներին» «բողքուրտլեր» անվանումը տվեցին: Իր կուսակցության՝ «Ազգայնական գործողության կուսակցություն» անվանումը Թյուրքեշը փոխ էր առել Ֆրանկոյի կուսակցության անվանումից: Իսկ պարագլուխը՝ «Բաշբուկ» գերմանական «Տյուրերի» իսպանական «Կաուդիլայի» և իտալական «Դուչեի» թարգմանությունն է:

1967-ին Ա. Թյուրքեշը հայտարարում էր. «Վաղ թե ուշ Թուրքեստանը կդառնա թուրքական» (19, էջ 133): Նրա և կրոնականների նախաձեռնությամբ 1968-ից սկսած ամբողջ Թուրքիան պատվեց հիտլերյուզենդի նման «կոմանդոսներով», որոնք Թյուրքեշին հռչակեցին իրենց ֆյուրեր (բաշբուկ): Այդ կոմանդոսները ռազմական ուսուցում էին ստա-

նում հատուկ զինվորական ճամբարներում և օգտագործվում էին դեմոկրատական ուժերի միտինգները ջախջախելու, Քուրբիայի առաջադեմ գործիչներին ձեռնելու և սպանելու համար (15, էջ 108):

Արդեն 70-ական թթ. սկզբներին Քյուրբեշի «մահվան էսկադրոնները» լավ կազմակերպված զինվորական բանդաներ էին, որոնք սպանություններ կազմակերպելու, արյուն ոթնելու վարպետներ էին դարձել: Սրանք տեղոր էին անում Գերմանիայում ու Ավստրիայում թուրք առաջադեմ բանվորների դեմ (20, 2. 6. 1981): Այն ժամանակ Քյուրբեշի տղաները ձախերի դեմ կոչվում էին դանակներով, փայտերով ու շղթաներով, իսկ հետո զինվեցին ատրճանակներով ու նոնակներով: Քյուրբեշի տղաները խցկվել էին պետական ապարատի ոստիկանության, մինիստրությունների տարբեր օղակները, իրենց ձեռքն էին վերցրել մաքսային ծառայությունները և այդ միջոցով հեշտություն մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք էին հայթայթում (22, 2. 11. 1981): Նրանք կապված էին հատկապես ամերիկյան հատուկ ծառայությունների հետ, օգտվում էին նրանց հովանավորությունից ու օգնությունից: Խաղաղության ու դեմոկրատիայի կողմնակիցների, կոմունիստների ու բրդական ազատագրական պաշարի մարտիկների ոչնչացումը հանդիսանում էր նեոֆաշիստների առաջնահերթ խնդիրը:

Ստամբուլի բնակիչները սարսափով են հիշում 1977-ի մայիսի 1-ի առավոտը, երբ մազլցած տների կտուրներին թուրք ֆաշիստները կրակում էին ցուցարարների վրա: Մի տարի անց «գորշ գալերը» Ղահրամանմարաշ քաղաքում անկարգություններ սարքեցին, որոնց զոհ զնացին հարյուրից ավելի մարդ: Հոռմի պապի վրա կրակած թուրք աշ տեղորիստ Մեհմեդ Ալի Աղջան 1979-ի աշնանը «Միլիեթ» թերթի խմբագիր Իփեկչիին (փոքր ժամանակ անց սպանված նույն Աղջայի ձեռքով) գրած սպառնալից նամակում պահանջում էր միջազգային դրություն հարցերը մեկնաբանել այնպես, ինչպես ինքն էր ուզում: Նա հորջորջում էր. «Թուս իմպերիալիստները վախենում են, որ թուրքիան մի նոր պետություն կկազմակերպի Միջին արևելքում եղբայրական իսլամական երկրներին»: Այն ժամանակ արդեն նա Պապ Հովհաննես

Պողոս երկրորդին համարում էր «խաչակիրների հոգևոր առաջնորդը և պարագլուխը», որին սպանելը համարում էր իր առաջնահերթ խնդիրը (36, № 21, 1981):

Ճանաչված հայ գրագետ բեյութից Գառնիկ Աղզարյանը գրեց. «23-ամյա այս թուրք ֆաշիստը քաղց Պուստ փողոցներուն մեջ ու կանգ տալով հանկարծ, դիմացը մեծ ոճրաներուն էր վերածված հուշարձանի. դահճապետ Թալեաթը կարծես թե կրծպտեր իրեն ու կրսեր՝ մի վարանիր, սրբություն չկա ու չկա մարդկայնություն, ըրե՛ ինչ ուզես, սպանե՛ ով ուզես, ես ի գործ դրի ամբողջ ազգի մը բնաջնջման ծրագիրը ու տես, հիմա հուշարձան եմ արդեն՝ թրքական պետության իսկ կողմին կառուցված, շարունակե իմ ուղիովս ու մի վարանիր, մեր մոտ ոճիրը կը վարձատրվի ու սրբապղղուծումը կընկատվի սրբագործություն...» (10, 16. 5. 1981):

Թուրք մեկնաբաններ Ալի Բիրանդը և Տ. էրելը հանգամանորեն բացահայտեցին Հոռմի պապի վրա կրակած տեղորիստ Մ. Աղջայի կապը Քյուրբեշի գլխավորած «Ազգայնական շարժման կուսակցության» հետ: Նրանք Աղջային որակեցին որպես թուրքական ֆաշիստ: Աղջան հարցաքննությունների ժամանակ շթաքցրեց, որ «Միլիեթ» թերթի խմբագիրն (Ա. Իփեկչի) սպանել էր Սովետական Միության նկատմամբ նրա նպաստավոր դիրքորոշում ունենալու համար:

Թուրք ֆաշիստների պարագլուխ Ալիպասլան Քյուրբեշն աքսորվելով երկրից, փորձեց անցնել սիրիական «մուսուլման եղբայրներ» հետադիմական կազմակերպության գլուխ, պլտորել սիրիահայության անդորրը, կիբանանի մեջ կազմակերպել հակահայկական շարժում: Սա չէր խորշում բանասարկություններից, սպանություններից: Բազմաթիվ ձեռագիր ու տպագիր կոչեր տարածվեցին այս երկրներում հայերի դեմ, անհիմն կերպով նրանց մեղադրելով թուրքական կողմնակա անձնավորություններ սպանելու, հակաթուրքական ալ գործողությունների մեջ: «Դիինիմ Սեովտուն» (հավատալի գործողությունների մեջ: «Դիինիմ Սեովտուն») (հավատալի հայհոյեց)՝ գրվում էր այդ կոչերում: Նպատակը՝ մահմեդական կրոնական զգացմունքների գրգռելը հայերի դեմ:

Ինչպես գրում է սովետական արևելագետ Գ. Ստարչենկովը. «Թուրքական տեղորիզմը խոր արմատներ է գցել Այն զարգացավ սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերի բարդ

հիմքի վրա և ստացավ թուրքական և արտասահմանյան մի շարք հետադիմական շրջանների օժանդակությունը» (23):

Եթե 1979-ին արհմիութենական համագումարում «Ինտեր-նացիոնալ» երգելու համար «Դիսկ» առաջադիմական արհմիության 13 անդամներ դատապարտվեցին հինգ և կես տարվա բանտարկության, ապա այժմ թուրքական անվտանգության ուժերն ուղղակի փողոցում գնդակահարեցին նույն արհմիության ղեկավարության անդամ, կաշեգործների արհմիության նախագահ Կ. Բադակին (33, 26. 7. 1981):

1981-ի առաջին վեց ամսվա ընթացքում «Կարմիր փարոս» գործողության միջոցով թուրքական անվտանգության ուժերը հայտնաբերեցին և ձերբակալեցին Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ավելի քան 2 հազար անդամների (30, 23. 7. 1981):

Ստամբուլի երրորդ ռազմական դատարանը «դատեց» «Թուրքիայի ժողովրդի ազատագրության ճակատ» կազմակերպության «Մարքս-լենինյան գինված պրոպագանդա» և «Զինված մարտիկներ» միությունների ձերբակալված անդամներին: 139 մեղադրյալներից 56-ին տրվեց մահապատիժ, իսկ 83-ին՝ 38-ից 50 տարվա բանտարկություն: 56 կոմունիստների մահապատիժ ենթարկեցին այն բանի համար, որ նրանք պատկանելով «Թյուրքիե Հալք Գուլթուլաշ Պարզեսի» կուսակցությանը իբր փորձել էին «խախտել թուրք ժողովրդի դարավոր միասնությունը, այն բաժանել «ազգությունների» ու շրջանների և ազատագրել Թուրքիայի ժողովուրդներին» (12, 24, 2. 1981):

Կոմունիստական կուսակցությանը պատկանելու ամբաստանության մեջ բանտ նետված մի խումբ մարդկանց նկատմամբ, որոնց մեջ էր հայտնի հրապարակախոս Ս. Զոշկոնը, «Զուհուրիեթ» թերթի խոստովանության կիրառվել էին տանջանքներ: Զինվորական կառավարիչների հրապարակած հայտարարության մեջ նույնպես խոստովանում էին, որ Թուրքիայում «հետաքննության ու հարցաքննության ընթացքում» տեղ են գտել «անթույլատրելի մեթոդներ» (22, 23. 08. 1982):

Զինվորական իշխանություններն իսկական տեղոր սանձազերծեցին Արևելյան Անատոլիայի քուրդ բնակչության դեմ:

Թերթերը գրեցին, որ ոչ պահպանողական Սուլեյման Դեմիրելի, ոչ իրեն սոցիալ-դեմոկրատ համարող Բյուլենդ էջեթի կառավարությունները «եբբեք մատնացույց չէին անում, որ Թուրքիայի արևելքում քաղաքական ակցիաները քրդերի անլեզալ շարժման գործն էր»: Գաղտնի ծառայությունները մշտապես զգուշացնում էին «քրդական վտանգի մասին», բայց այդ խնդիրը քաղաքական տեսակետից չափազանց նրբին էր ներկայանում, որպեսզի աղմուկ բարձրացվեր նրա շուրջը: Զէ որ 8—10 միլիոն քրդերի նկատմամբ ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը թուրքական շովինիստները սկզբնավորել էին շատ վաղուց: Հետո Մուստաֆա Ֆեմալի ձեռքը շրդաց և նա ինքնաթիռներից ումբեր թափեց բրդական բնակավայրերի վրա: Իսկ այժմյան կառավարությունն արդեն բացորոշ արշավ է սկսել քրդերի դեմ:

Ինքնավարության, ազգային ինքնության մասին քրդերի հարցադրումները թուրքական զինվորականները դիմավորում են սվինների վրա, կախաղաններով, դատական պրոցեսները հաջորդում են մեկը մյուսին (Սղերդում, Դիարբեքիում և այլ վայրերում արդեն կախաղան են բարձրացվել կամ գրնդակահարվել հազարավոր քուրդ հայրենասերներ):

Քրդերի ազգային ինքնավարությունը մերժվում է. մեկ նրանց հռչակում են «լեռնաբնակ թուրքեր», մեկ «բարբառով խոսող» թուրքեր: Վերջին ձևակերպումը կրկնեց այսօրվա Թուրքիայի զինվորական դիկտատոր Քենան Էվրենը, շրջանցելով և պատմության, և լեզվագիտության, և էթնոգրաֆիայի գիտական հիմունքները: Քրդերին համարելով Միջին Ասիայից եկած թուրքական ցեղերի ճյուղավորումներից մեկը, նա ոտնահարեց բոլոր տարրական ճշմարտությունները՝ ընդդեմ քրդական ինքնավարության: Նա նույնպես ազգային հարցում իրեն պահում է թուրքավարի, թուրքիզմի տառի հարցում հավատարիմ: Կամ թուրքանալ, կամ ոչնչանալ ու ոգուն հավատարիմ: Հիրավի, երիտթուրքերի ավանդներն այսօրվա Թուրքիայում գտնվում են «հուսալի» ձեռքերում:

1981-ի մայիսի 28-ին Ամասիա քաղաքում Աթաթուրքի հուշարձանի բացման արարողության ժամանակ արտասանած ճառում էվրենն այլ հարցերում արած անհիմն պնդումներից, պատմական եղելությունների իր ծիծաղաշարժ մեկ-

նաբանություններից հետո սպառնում էր քրդերին, լազերին, ալեկներին և այլոց, որոնք իրենց թուրք չեն համարում և «նույնիսկ կրգործակցեն հայ ահաբեկիչներու հետ» (8, 7. 6. 1981): Քենան էվրենը հայտարարում է, թե «Թուրքիայի դեմ օգտագործվում են միջազգային կոմունիզմի կողմից ստեղծված (?) այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են հայկական և քրդական պրոբլեմները»:

Նա յուրովի է ըմբռնում պատմության իրողությունները: Նրա կարծիքով «Թուրքիայում ոչ որակական, ոչ քանակական տեսակետից հայկական հարց գոյություն չունի: «Որոշ հայեր արտասահմանում վերածվել են միջազգային կոմունիզմի մարիոնետների,— բղավում է նա:— Ինչ վերաբերում է քրդական հարցին, ապա Թուրքիայում թուրքերի և քրդերի միջև սեգրեգացիա երբեք չի եղել: Նրանցից ոմանք երբեմն դարձել են հակապետական օբյեկտ արտասահմանից կատարվող հրահրումների հետևանքով» (48, 19. 5. 1981):

Եվրոպական պառլամենտում հանդես եկած արևմտագերմանական դեպուտատ Ֆոն Խասսելը հարց հարուցեց Թուրքիայից պահանջել «կուլտուրական ինքնավարություն» շնորհել ազգային փոքրամասնություններին: Նրա զեկուցման մեջ մի հարցն էլ վերաբերում էր թուրքական բանտերում իրագործյունն ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը (29, 7. 07. 1982):

Հոգևորական Հրանտ Քյուչուք Կյուզելյանին թուրքական դատարանը դատեց այն բանի համար, որ նա Թուրքիայի «արևելյան նահանգներեն» Ստամբուլ բերած է «թուրք տղայի» և «Թուրքիայի բեմփին մեջ անոնց ջանուցած է հայկական ազգայնապաշտություն ներարկել»: Նրան ամբաստանում էին Մարսելից «հայ ընտանիքներու օրացույցը», «հայ քրիստոնեաների օրացույցը» Թուրքիա բերելու մեջ (7, 31. 10. 1981):

Այսօր Թուրքիայում դեմոկրատներին դատում են խաղաղության շարժմանը մասնակցելու, հանուն սեփական երկրի ու ժողովրդի շահերի պայքարելու համար: Քաղաքական ռեպրեսիաների ալիքը չի հանգստանում: Թուրքական իշխանությունները փորձում են ճզմել առաջադիմական ու դեմոկրատական ուժերին: Չերբակալությունները, «քայքայիչ ու կո-

մունիստական գործունեության» վերաբերյալ մեղադրանքները չեն դադարում: Դատում են հայտնի թուրք բանաստեղծ Ազիզ Նեսինին ու հրապարակախոս Ա. Սիրմենին, բժիշկ Մ. Օզթեկին ու Ստամբուլի փաստաբանների կոլեգիայի նախագահ Ս. Ապայդինին ու շատ ուրիշների: «Այս ամենն առաջացնում է թուրքական ու համաշխարհային հասարակայնության օրինական անհանգստությունը» (22, 7. 1. 83): Ակամա հիշում ես Նազիմ Հիքմեթի խոսքերը.

Բայց ինչպես լզայրանա,
երբ հիշում ես, թե
Ինչպես է ցնցվում իմ
հարազատ հողը
Մի խումբ սրիկանների ոտքերի
տակ:

Մի թուրք քաղաքական բանտարկյալ բանտից գրում էր իր ծնողներին. «Բանտում մենք անմարդկային շարշարանքների բերումով բղավում էինք: Ես այնպիսի վայրագ և ստոր երևույթներ եմ տեսել, որ այս օրերին կյանքն ինքը մի շարշարանք է ինձ համար: Այս պայմաններում մահը մի բան չէ, որ մարդ վախենա դրանից: Մահը դարձել է շափազանց ցանկալի և ազատարար մի երևույթ» (3, № 148, 1981): Թուրքական հասարակությունը «լրջորեն անհանգրստացած է այն բանից, որ վերջին ժամանակներս ռեպրեսիատացած է այն ավելի հաճախ են կիրառվում ազգայիններն ավելի ու ավելի նկատմամբ, որոնք մշտապես ժբիդեմոկրատական ուժերի նկատմամբ, որոնք մշտապես ժբիդեմոկրատական բռնության տակտիկան» (22, 2. 9, 1981):

1981-ի հուլիսին-օգոստոսին «Թերզուման» թերթը մի հոդվածաշարք տպագրեց Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության մասին: Բացառիկ սանձարձակ հակասովետիզմի և հակակոմունիզմի, տիպիկ թուրքական դրպարտությունների մի հավաքածու էր դա: Ի՞նչ տարբերություն Չիլիի դահիճ Պինոչետի և թուրք ֆաշիստների միջև: Առաջինի սև գործերը հայտնի են ամբողջ աշխարհին. վանդալիզմի, գնդակահարությունների, բանտ, աքսոր, վտարանդիություն, պառլամենտական ազատությունների կոխկրտում: Թուրքական զինվորականության սև գործերն իրենց հակամարտ-

կային, հակադեմոկրատական էությամբ ամբողջապես կրկր-
նում են առաջինին. պառլամենտը փակվեց, քաղաքական կու-
սակցություններն արգելվեցին, դեռևս Մուստաֆա Քեմալի ար-
գելած թուրքական կոմկուսն այսօր ենթարկվում է ամենա-
նողկալի հետապնդումների: Քուրդ ժողովրդի ծաղիկ երիտա-
սարդուկները կախում են, գնդակահարում, ոչնչացնում մի-
այն այն բանի համար, որ նրանք գիտակցել և կոչվում են
սեփական հայրենիքի գաղափարի համար: Թուրքական ֆա-
շիզմը ոչնչով չի տարբերվում Պինոչետի ֆաշիզմից, հրե-
շավոր ժողովրդասպան Պոլ Պոտից:

«Ձումհուրիեթ» թերթը փակվեց իշխանությունների կող-
մից (երկու օրով) միայն այն բանի համար, որ այնտեղ
ինֆորմացիա էր տպագրվել Անկարայում, Չանկըրում և
Կաստամունիում արտակարգ դրուժյան, զինվորական իշխա-
նությունների կիրառած պատիժների, տանջանքների մասին
(45, 3. 4. 1981):

Համաշխարհային հասարակական կարծիքը դատապարտեց
Թուրքիայի հեղափոխական բանվորների արհմիությունների
կոնֆեդերացիայի (Դիսկ) ղեկավարների նկատմամբ թուր-
քական զինվորական իշխանության դաժան հաշվեհարդարը:
«Յումանիտեն» թուրքական կառավարողների գործողու-
թյունները գնահատեց որպես ԱՄՆ-ի, ՆԱՏՕ-ի ագրեսիվ քաղա-
քականության օրգանական շարունակություն (22, 28. 6. 1981):
«Միանգամայն ակնհայտ է, որ դեմոկրատական ազատու-
թյունների ճնշումը և առաջադիմական ուժերի հետապնդում-
ները չեն նպաստում այն ճգնաժամից դուրս գալուն, որի մեջ
գտնվում է «թուրքական հասարակությունը», գրեց «Պրավ-
դան»: Երկիրը նախկինի նման գալարվում է ներքին մե-
ծաթիվ պրոբլեմների ճանկերում: Դրանց շարքում գործա-
դուրկների երեք միլիոնանոց բանակի առկայությունն է,
ինֆլյացիայի բարձր մակարդակը, հսկայական ազգային
պարտքը, ազրարային հարցը (22, 2. 7. 1981):

Նույնիսկ Քեմալ Աթաթուրքի 100-ամյա հոբելյանը, որ
անցկացվեց 1981-ին զինվորական կառավարողների հովա-
նու տակ, ամբողջովին նպատակամղվեց հակակոմունիզմի,
հակասովետիզմի դեմ պայքարի հունը: Ամենուրեք՝ ուղի-
հաղորդումներում, թե գրքերի էջերում, պատմագիտական

կոնֆերանսներում, թե թերթերի էջերում շեշտվում էր Աթա-
թուրքի հակասոցիալիզմը, նրա ուրույն թուրքական վար-
դապետության «առավելությունները»: Ժամանակին Քեմալ
Աթաթուրքի ասած հակակոմունիստական խոսքը («Չպետք է
մոռանալ, որ թուրքական աշխարհի ամենակատաղի թշնամին
կոմունիզմն է» (14, էջ 105), այսօր կրկնվում է ամեն քաջ-
լափոխին, բոլոր հակասովետական հրատարակությունների
էջերում: 1981-ի մայիսի 18-ին Ստամբուլում բացվեց Աթա-
թուրքի 100-ամյակին նվիրված միջազգային սիմպոզիում:
Թուրքիայի ներկայացուցչուհի պրոֆ. Ս. Քելին իր ելույթում
շեշտում էր թուրքական հեղափոխության «առանձնահա-
տուկ» բնույթը, ապացուցում, որ այն տարբերվում էր ֆրան-
սիականից, սովետականից և չինականից: Բնութագրելով
Աթաթուրքի հայացքները, Ս. Քելին հայտարարեց, որ թուրք
ազգի պարագլուխը հանդես էր գալիս «կոմունիզմի», «ֆա-
շիզմի», «շահագործման և էքսպանսիոնիզմի դեմ» (33, 19.
5. 1981): Ահավասիկ թուրքական քննական-վերլուծական
սոցիոլոգիական «մտքի» մի բնորոշ օրինակ:

Չնայած Անկարայի տնօրենների ջանքերին, Մուստաֆա
Քեմալի հարյուրամյակին նվիրված տոնակատարությունները
Թուրքիայից դուրս «չեն արժանացած ժողովրդային ընդունե-
լության և սահմանափակված են Թուրքիո դաշնակից պե-
տություններու կառավարությանց շրջանակներում մեջ» (8,
26. 5. 1981):

Հակաթուրքական ցույցեր տեղի ունեցան Աթենքում,
Սալոնիկում և հունական այլ կենտրոններում: Թուրքական
մամուլը սանձարձակ հարձակումներ գործեց հունական
պետական գործիչների վրա, որոնք մասնակցել էին Աթենքում
հայերի հակաթուրքական միտինգին: Անկարայում Հունաս-
տանի դեսպան Պապուլիասը հրավիրվել էր արտաքին գոր-
ծերի մինիստրություն, որտեղ նրան բողոքի պաշտոնական
նոտա էր հանձնվել հայերի հակաթուրքական միտինգի առ-
թիվ:

Հունաստանում կամպանիա ծավալվեց ընդդեմ Աթաթուր-
քի 100-ամյակի: ՊԱՍՈԿ-ի լիդեր Պապանդրևուն (1981-ի
աշնանը հաղթանակ տարավ պառլամենտական ընտրությու-
ններում և զլխավորեց կառավարությունը) հանդես եկավ այդ

հանդիսություններին Հունաստանի պաշտոնական մասնակցության դեմ, քանի որ Կիպրոսի տերիտորիայի 40 տոկոսն օկուպացված է թուրքական զորքերի կողմից: Հունական մամուլն ընթերցող հասարակությանը հիշեցրեց մեր դարի 20-ական թթ. սկզբին թուրքական բարբարոսության փաստերը:

Թուրքիայում դեմոկրատիան ոտնահարված է: Թուրքական հասարակությունը խոր ճգնաժամ է ապրում: Երկրի զինվորական տնօրեններն առայժմ տեղորոշված չեն պայքարի պատրվակի տակ վերացնում են թուրքական «դեմոկրատիայի» լղարիկ մնացորդները:

Ինչպիսի հասարակարգ է այդպես կատաղի պաշտպանում թուրքական զինվորական ռեժիմը, հարց է տալիս «Յումանիտեն»: Այդ երկրում 3 միլիոն գործազուրկ կա, որը աշխատունակ բնակչության 15 տոկոսն է կազմում: Նրանում իշխում է աղքատությունը, որը ստիպում է հարյուր հազարավոր թուրք բանվորներին ու գյուղացիներին հեռանալու հայրենիքից: Դա մի կարգ է, որի պայմաններում ծաղկում է խոշոր բուրժուազիան, որն ստեղծում է իր հարստությունը շահագործման, սպեկուլյացիայի և կորուպցիայի միջոցով: Այդ կարգը փրկելու համար էր, որ գեներալների խումբը վաշինգտոնի հավանությանը և օժանդակությանը իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը: ԱՄՆ-ը ամենաշահագրգռված կողմն է: Չէ որ 61 ռազմական բազա, բազմաթիվ ռադիոլրտեսային և այլ կենտրոններ Թուրքիայի տերիտորիայում ստեղծվել են ընդդեմ Սովետական Միության («Коммунист», 2. III. 1982):

□

Հայ ժողովրդի դեմ շարագործությունները չեն սահմանափակվում միայն «պատմագիտական» կամ լրագրային ռանձգություններով, պրոպոկանդներով: Այսօր թուրքական պետականությունն և կոտիվ հակահայկական քաղաքականություն է իրականացնում ինչպես երկրի ներսում, այնպես և միջազգային ասպարեզում: Ինչպես երեկ, այսօր նույնպես թուրքական պետականության հարվածներն ուղղվում են հայ

ժողովրդի դեմ բուն Թուրքիայում, նրանից դուրս Լիբանանում, Սիրիայում, Իրանում և այլուր: Տասնամյակների ընթացքում թուրքական պրոպագանդան թշնամական դիրք է բռնել Սովետական Հայաստանի նկատմամբ:

Ընդհանրապես թուրքական կառավարողները չեն ճանաչում ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները: Քրդները թե հայերը, հույները թե վրացիները, բոլոր փոքրաթիվ ժողովուրդները Թուրքիայում զուրկ են ամենատարրական իրավունքներից: «1923—են ետք, Մուստաֆա Քեմալ վերապրող կես միլիոն հայերը հալածելով հեռացուց իրենց տունեն ու հայրենիքեն ու մնացորդները այսօր հազիվ թե տեղյակ են իրենց հայկական ծագումեն ու մնացած են բոլորովին անպաշտպան» (1, 12. 11. 1981):

Հայերը շարունակում են հեռանալ Ստամբուլից: Ժամանակի ընթացքում նոսրացավ Ստամբուլի բազմադարյա հայոց համայնքը: Պոլսահայությունն անցավ աշխարհի տարբեր երկրները, շղիմանալով թուրքիզմին: Հարուստ կուլտուրական կյանքը մարեց: Այժմ այնտեղ հայության թիվը 40 հազարից պակի չէ: Սրանք էլ գլխավորապես գավառահայության ներկայացուցիչներն են:

Թուրքիայում հակահայկական խտրական օրենքներ են ընդունվում: Թուրքահայատակ ամեն ոք կարող է օտար երկրներում ժառանգության տեր դառնալ, բայց հատուկ օտարահայատակ հային արգելում է Թուրքիայում ժառանգություն ստանալ: Պատահական չէ, որ համաշխարհային մամուլը այս «օրենքը» նշավակեց, քննարկեց որպես մարդկային իրավունքներին հակասող, դատապարտելի քաղաքականություն հայոց նկատմամբ:

1975-ի փետրվարի 24-ին Կիպրոսում լույս տեսնող «Բողկուրտ» թերթն իր խմբագրականում զգուշացնում էր հայերեն, որ նոր դաս կտրվի նրանց, եթե նրանք շարունակեն հիշեցնել իրենց հայրերի և պապերի հետ կատարվածի մասին: Մի հայի, որ հաստատվել է Եվրոպայում, հարցնում են, թե զո՞հ է արդյոք իր նոր կյանքից: Նա արցունքն աչքերին, հուզված պատասխանում է. «Ամեն ինչ թողած հեռացած եմ այդ անիծյալ երկրեն. Եվրոպայի փողոցները կավ-

լեմ... ինքզինքս կսպանեմ, սակայն չեմ վերադառնար Քուրքիա»:

Հետապնդումների, թուրքացման քաղաքականության հետևանքով մեծ թվով հայեր ստիպված էին գլուխներն աշատել արտաքննության մուսուլմանություն ընդունելով: Միայն վերջին տարիներս հայտնի դարձավ, թե ինչպիսի սարսափելի վիճակի մեջ են եղել տասնամյակների ընթացքում այն հայերի զավակները, որոնք փրկվել էին 1915-ի կոտորածից և ապաստանել քրդական ցեղերի մոտ: Այս կապակցությամբ չափազանց հետաքրքրական տեղեկություններ հրատարակեց Քուրքիայի արևելյան շրջաններում ծպտյալ շրջած քահանա Հակոբ Գլընճյանը իր «Քրիստոնյա փառամասնություններ Քուրքիայից» հոդվածաշարքում: Պարզվում է, որ այդ հայերի շառավիղները վերածված են եղել տնային ստրուկների: Նրանք պարտավոր են կատարել ամեն տեսակի աշխատանք իրենց տիրոջ համար՝ ճաշ պատրաստել, կերպասները ներկել, սուրճ մատուցել, երեսաներին հսկել: Արտաքննապես իսլամացած (նրանց կոչում են «մուսուլմանի»), նրանք պահպանում են իրենց հայկականությունը: Վերջին տարիներս նրանց մեծամասնությունը սկսեց հեռանալ դեպի Սովետական Հայաստան, Եվրոպա, ԱՄՆ (5. 21. 6. 1980):

Թուրքիո պատրիարք Շնորհք արք. Գալստյանը գրեց, «թե զավառի մեջ նույնիսկ մինչև մեկ միլիոն հայեր ունենք» (9, էջ 16): Սրանց շարքում կան այնպիսիները, որոնք ապրում են մեկուսի և չեն խառնվել թուրքերի հետ: Նա բերում է հնուսի շրջանի օրինակը, որտեղ բազմաթիվ հայ ընտանիքներ երազում են վերադառնալ իրենց պապերի կրոնին: Իսլամացած հայերից ոմանք Ստամբուլ ընկնելով անձնաթղթի վրայի «իսլամ» գրությունը «էրմենիով» են փոխարինում: Հայոց պատրիարքը գրում է, որ այսօրվա Ստամբուլի հայության ճնշող մեծամասնությունը զավառահայերից է բաղկացած, քանի որ իսկական պոլսահայերը զաղթել են Կանադա, Ավստրալիա և այլուր: Նա հավատում է, որ Մալաթիայում հայեր կան, որոնց վիճակը տնտեսապես բարվոք է: Բողազիլի մոտ նույնիսկ հողատեր հայեր կան: Սրանք մնացել են, որովհետև ժամանակին կառավարու-

թյունը պարտադրել է իրացնել տեղի հողերը և քահանայից տարի տեղից շարժվելու և լավ արդյունքի հասնելու շնորհիվ դարձել են ունևորներ: Խարբերյից ոչ հեռու՝ էլազիկ վայրում հայերը եկեղեցի ունեն: Տիգրանակերտում, Սասնա լեռներում պահպանվել են որոշ հայկական գյուղեր: Այդ վայրերում իհարկե դպրոցներ չկան: Օսմանյան կայսրության ժամանակների 2000 եկեղեցուց պահպանվել են միայն վեցը (Կեսարիո սուրբ Գրիգոր եկեղեցին, Տիգրանակերտի սուրբ Կիրակոսը, Գերիկի եկեղեցին, Ալեքսանդրիայի եկեղեցին, Մուսա դաղի շրջակա գյուղի եկեղեցին, Վազըֆ հայկական և Քրըբ Խան եկեղեցին): Ահա արևմտահայության ոչնչացման քաղաքականության ցցուն հետևանքներից մեկը: Իսկ դպրոցների մասին կարելի է ասել, որ բացի Ստամբուլի աղքատիկ ու խեղճ վիճակի որ բացի Ստամբուլից, թուրքերի ազգային պատմության հասցված (հայ վարժարաններին պարտադրել են քաղաքացիական դաստիարակություն, թուրքերի ազգային պատմության, աշխարհագրություն և անշուշտ թուրքերեն լեզու սովորեցնելու ուսուցանել թուրքերենով) դպրոցական հաստատություններից, այլևս ոչ մի տեղ դարավոր հայկական կրթական կենտրոններից հետք անգամ չի թողնվել: Սա հենց թուրքիզմի ավերիչ հետևանքներից ամենացայտունն է: Երիտթուրքերի կատարած բարբարոսությունն ավարտեցին քեմալականներն ու նրանց այսօրվա հեռնորդները: Այս տեսակետից առավել «ալյամբեթ և անհանդուրժող քաղաքականություն էր որդեգրել» հայերի նկատմամբ Իսմեթ Ինենյուն՝ Աթաթուրքի մահից հետո թուրքիայի պրեզիդենտը: Նա Թալեաթի փեսան էր՝ նրա հարազատ քրոջ ամուսինը (9, էջ 17):

Այժմ ստամբուլահայությունը դրված է ամենածանր ստրկական վիճակում: Թուրքական իշխանությունները բանտերն են նետել Ստամբուլի հայկական համայնքի քիչ թե շատ ակտիվ դեմքերին: Ոմանց կասկածում են անարեկչական գործերին մասնակցելու մեջ: Ոմանց մեղադրում են այն բանում, որ նրանք հայ մանուկներին ներքին գավառներից Ստամբուլ են բերել և հայերեն սովորեցնելու ձեռնարկել: Մի հայ քահանայի էլ բանտ են նետել այն բանի համար, որ իբր նա իր շանը «Աթաթուրք» է կանչել:

Թուրքական մամուլն այժմ լի է հակահայկական հարձակումներով: Ամեն ինչ դրված է մերկապարանոց, ուսսիստական թուրքիզմի հիմքի վրա: Հայ է՝ վատ է, հայկական է՝ վատ է: Ահա թուրքական մտտեցման գլխավոր մեթոդը: 1981-ի սկզբին «Թերջյուման» թերթը հայհոյում էր ամերիկահայ պատմաբան Ռիչարդ Հովհաննիսյանին, որը «Միդլ իստերն ստադիո» ամսագրում քննադատել էր Սթենֆորդ Շոուի և նրա թրքուհի կնոջ թրքանպաստ, կեղծիքներով լի գիրքը: Նույն թերթը վատաբանում էր Լոս-Անջելեսի քաղաքապետ նեգր Թոմ Բրեդլիին, որն իբր հովանավորում էր հայ ահաբեկիչներին. ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների պալատի անդամներ Փաշայանին, Դանիելյանին, որոնք բազմիցս հանդես են եկել 1915-ի գենոցիդի դատապարտմամբ: «Թերջյումանը» մեղադրանքներ էր կարդում Կալիֆոռնիայի գլխավոր դատախազ Զորջ Դեոքմեջյանի (այժմ նահանգապետ) հասցեին այն բանի համար, որ նա անտարբեր է հայ տեղորիստների նկատմամբ (12, 2. 1. 1981):

«Թերջյուման» թերթը կատաղած էր, որ Մարսել քաղաքի թաղապետական խորհուրդը հայոց մեծամասնություն կազմող Պոմանի շրջանի մեջ փողոցներից մեկը կոչեց «Ապրիլ 1915—Հայկական ցեղասպանության պողոտա»: Թուրք ժուռնալիստները հայհոյեցին Մարսելի քաղաքապետ Գաստոն Դեֆերին (այժմ նաև ներքին գործերի մինիստր): «Հայերը մեզ համբերությունից հանում են»: Այս առիթով Գ. Ադաբյանը (8, 30. 8. 1980) պատասխանեց. «Այլ խոսքով՝ համբերության թուրքական բաժակը հորդելու վրա է... Իսկ մեր բաժակը՝ Մեր բաժակը փշրված է... փշուրները տարածված են աշխարհով մեկ, դարձած սփյուռք... Անոր փշուրները պապենական սեղանին վրա ի մի հավաքելու կամքն է ու երազը միայն... Երազը, որ օր մը, ուշ թե կանուխ, պիտի մարմին առնի, թեկուզ հորդեցնելով ձեր բաժակը...»:

«Հուրիեթը» (8. 8. 1980) Օքթայ էքշիի «Արժանի ենք» հոդվածում հայտարարում էր, թե իբր Թուրքիային մեղադրում են ամեն ինչում, որովհետև թուրքերն անտարբերության մատնված մատր մատին շեն խփում ամբաստանությունները մերժելու համար: «Արժանի ենք, ոչ թե 1915-ին մեռած հա-

յերի պատճառով, որովհետև մենք այդ դեպքերի հաշվեցուցակը վճարել ենք օսմանյան կայսրության տապալումով, անկախության պատերազմը շահելով և միլիոնավոր նահատակներ տալով: Մենք արժանի ենք, որովհետև մինչև այսօր Անկարայի կամ Ստամբուլի հրապարակներից մեկի վրա չկարողացանք մի հուշարձան բարձրացնել, ցույց տալու համար այն վայրագությունները, որ ֆրանսիացիները կատարել են Արևելքում կամ Աֆրիկայում» (12, 13. 8. 1980): Թուրքական «Բարիշ» թերթը (8. 8. 1980) կառավարությունից պահանջում էր վճռական քայլերի դիմել չեզոքացնելու համար արտասահմանյան այն հրապարակումների էֆեկտը, որոնք հարվածում են թուրքիայի հեղինակությունը: Թուրք դիվանագետների սպանությունից հետո պատմական թղթերի հրապարակումը, ըստ թերթի, ամենազգայուն հարվածն է պետության միջազգային հեղինակությանը:

«Հուրիեթ» թերթը (1980-ի օգոստոսի 11-ին) արտատպել էր հունական մի թերթում Սպիրոս Փայաթաքիսի հոդվածը հայոց ցեղասպանության, նրա կազմակերպիչների, վրիժառու Թեհլերյանի մասին: «Թալեաթը նախահիպոկրյան շրջանի ամենավայրագ այս ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուն էր,— գրում էր հույն հեղինակը:— Թալեաթ և էնվեր փաշա անունով երկու թուրքեր համաշխարհային Ա. պատերազմին մեկուկես միլիոն հայ ոչնչացրին»:

1980-ի հոկտեմբերի 21-ին «Հուրիեթ» թերթը գրում էր, որ Արևմուտքն է հրահրել հայ-թուրք արյունալի կոիվը XX դարի սկզբին: «Արևմուտքի մատը մի՞թե չկար այս արյունոտ խաղին մեջ: Հիմա, ինչո՞ւ նորեն Արևմուտքին մեջ հարություն կանոն այս խաղը: Ինչո՞ւ ընկերվարական երկրներու թուրք դիվանագետներուն դեմ հարձակում չի գործվիր: Խորհրդային Միության մեջ հայկական հանրապետության մը գոյությունը հանդերձ, ինչո՞ւ հանդարտություն կը տիրե» (11, 24. 10. 1980): Թուրք պոլիտիկոսներին դուր չի գալիս, որ Սովետական Միությունում, Սովետական Հայաստանում հանդարտություն է տիրում, որ այնտեղ տեղորիստական գործունեության համար հիմքեր չկան:

Անկարայի թերթերից մեկը մեղադրում էր Թուրքիոս «վարիչներին, որոնք տարիներն ի վեր անհրաժեշտ կարևո-

րություն չեն տար հայկական հարցին և անոր դեմ ժամանակակից միջոցառումներու չեն դիմեր»։ «Ինչո՞ւ ջալլամներու նման ձեր գլուխներն ավազի մեջ թաղեցիք և հարցը անգոնկատեցիք...», — այսպես էր դիմում նրանց թերթը։ «Ինչո՞ւ թե աշխարհի հանրային կարծիքին, և թե հայ հանրային կարծիքին չբացատրեցիք թե Թուրքիա ո՞ր աստիճան պատասխանատու կրնա բռնվիլ Ա. աշխարհամարտի շրջանին պատահածներեն», — գրում էր թերթը (14, 26. 2. 1981)։

Հակահայկական մարզանքների մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում «Թերջուման» թերթի ոչ անհայտ տեսարան Ահմեդ Գափակլը։ Սա սպառնալիքներ է կարդում հայերի գրլխին, պահանջում է հրաժարվել ապրիլի 24-ի ավանդական ոգեկոչումներից։ 1981-ի գարնանը նրա տպագրած հոդվածաշարն ամբողջապես հակահայկական բնույթ էր կրում։ Գափակլը պահանջում էր, որ 1981-ի ապրիլի 24-ը լինի վերջինը, որ հայերը հրաժարվեն էրզրումն ու Արարատ լեռը, Վանն ու Կարսը, Մուշը, Բիթլիսը և Տրապիզոնը վերստանալու մտքից, որ հարուստ հայերն իրենց դավակներին արգելեն մասնակցել հակաթուրքական գործողություններին, որ «ղբավար խնդիր է արլուն պահանջելը», որ «կախաղանն ինքք կկախվի» և այլն։ Նա պահանջում էր, որ արտասահմանի հայությունը հատուկ հայտարարությամբ հրաժարվի իր հողային պահանջներից (37, 7. V. 1981)։

Աթենքում տեղի ունեցած հակաթուրքական ցույցի առիթով Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թուրքմենը Հոռմում ժուռնալիստներին հայտարարեց, թե Հունաստանի արտաքին գործերի մինիստր Միցոտակիսն իրեն հավատացրել է, որ իր երկրում հակաթուրքական գործունեություն չի թուլատրվելու։ Հույն մինիստրը տվեց հետևյալ պատասխանը։ «Այս տարվա հայերի ցույցը չի տարբերվել նախորդ տարիների նման միջոցառումներից։ Մեր սահմանադրությունը և մեր օրենքները իրավունք են ընձեռում հույն քաղաքացիներին սեղատորեն արտահայտելու իրենց հայացքները։ Նման ցույցեր տեղի են ունեցել բոլոր արևմտյան երկրներում։ Մեր կառավարությունը նրանցում մասնակցություն չի ունեցել և որևէ հայտարարություն չի արել։ Դա լուկ այն խմբերի գործն է, որոնք դրանում շահագրգռված են» (26, 5. 3. 1981)։

Անկարայի հեռուստատեսությունը, ուղիղն մշտապես հակահայկական հաղորդումներ են կազմակերպում։ Նրանք հայերի դեմ սանձարձակ պրոպագանդա են մղում նաև պարսկերեն, գրգռում Իրանի հոգևոր առաջնորդներին հայ համայնքի դեմ (3, 17. 5. 1981)։

Երեսպաշտության ղեկորդ սահմանեցին թուրքական իշխանությունները, երբ 1981-ի հուլիսին աղմուկ աղաղակով նշեցին Թուրքիայում գրաքննության «վերացման» 73-րդ տարեդարձը («Հյուրիեթ», 27. 7. 1981)։ Մարդասպան երիտթուրքերին է վերագրվում Թուրքիայում մամուլին ազատութուն շնորհելու պատիվը։ Այդ «ազատության» պայմաններում էր թուրքական մամուլը կեղծում և հասարակական կարծիքից թաքցնում եղելությունները։ Այդ «ազատությունն էր», որ արգելում էր հայերին թերթ ունենալ վանում, էրզըրումում, թե Արևմտյան Հայաստանի որևէ այլ հայաշատ վայրում։ Այդ «ազատության» շնորհիվ այսօր թուրքական ընթերցողը, հեռուստադիտողը, ուղիտ ունկնդրողը միայն ստահոգ բաներ է կարդում ու լսում սովետական իրականության մասին։

Վերջերս թուրքական մամուլը շատ է գրում թուրք-աֆղանական համերաշխության, աֆղան բանդիտ-փախստականներին Թուրքիայի հյուսիսարևելյան նահանգներ փոխադրելու և նրանց այնտեղ բնակություն հաստատելու իրավունք ընձեռելու մասին։ Թուրքական կառավարության նախվճակին փոխնախագահ Տ. Օզալն այդ նպատակով այցելեց Պակիստան, հանդիպեց աֆղան թուրքախոս իր արլունակիցներին հետ, արեց հակասովետական հայտարարություններ։ Այժմ արդեն թուրքական թերթերը գրում են էրզրումի նահանգում վեց հազար աֆղան վերաբնակիչներ ընդունելու և նրանց մշտական բնակության իրավունք շնորհելու մասին։

Արևմտահայության բեկորները ցաքուցրիվ լինելով աշխարհի տարբեր մասերում, զրկվել են սեփական հողի վրա ապրելու իրավունքից, իսկ նրանց հայրենի վայրերը այսօր արամադրում են սեփական կառավարության դեմ խռովություն բարձրացրած, հետամնաց, մոլեռանդ ու խավարամուլություն մարդկանց խմբերին։ Սա հրեշավոր ու հակամարդկային միջոցառում է, որ իրականացնում են աշխարհի Թուրքիայի

գինվորական վարիչները՝ ոտնահարելով միջազգային իրավունքի տարրական կանոնները: Ամբողջ աշխարհը գիտի թուրքական պետականության հետ հայոց կոնֆլիկտի էություն մասին, գիտի, որ սփյուռքահայությունը պայքարում է իր ոտնահարված իրավունքները ետ նվաճելու համար: Իսկ թուրքական կառավարությունը փորձում է անտեսել արդարությունը, ձեռնոց է նետում հայությանը, միջազգային հասարակական կարծիքին, փորձելով անտեսել, ոտնահարել հայրենիք ունենալու նրա սուրբ իրավունքը: Այսօրվա թուրք վարիչները կրկնում են իրենց նախորդներին՝ սուլթաններին, երիտթուրքերին, քեմալականներին: Նրանք ձգտում են հայ ժողովրդին զրկել իր կորուստները վերականգնելու, հայրենիք վերադառնալու հնարավորությունից:

Թուրքական պետականությունը կոպիտ կերպով խախտում է փոքրամասնությունների իրավունքների մասին Լոզանի պայմանագրի դրույթները, որոնց տակ դրված են Թուրքիայի ներկայացուցիչների ստորագրությունները:

Ամեն մի ժողովուրդ իրավունք ունի ապրելու իր պապերի հողերի վրա:

Առավել բանական թուրքերը հավանաբար բնազդորեն զգում են, որ ուրիշի հողի վրա հաստատվելն այնքան էլ անվրտանգ բան չէ և տասնյակ տարիների ընթացքում թուրքերը խուսափում են երկրի հյուսիսարևելյան մասերում հաստատվելուց, չեն ենթարկվում կառավարության հորդորներին: Հայաստանի տարածքը շարունակում է մնալ թուրքական պետության իշխանության տակ գտնվող երկրների ամենանոսր բնակեցված երկրամասը: Սփյուռքահայը զրկված է իր հայրենի վայրերը վերադառնալու իրավունքից: Միայն նախկին Ռուսահայաստանի մի փոքր տարածքի՝ մոտ 30 հազար կմ²-ի վրա հաջողվեց ստեղծել հայոց նոր հայրենիքը: Արևմտյան Հայաստանը, Կարսի մարզը, Իգդիրն ու Սուրմալուն, հայոց սուրբ լեռը՝ Արարատը մնացին թուրքերի տիրապետության տակ:

Ժամանակները փոխվել են: Այսօր հայկական Սփյուռքում այլ աչքերով, այլ շափանիշներով են մոտենում շուծված խնդիրներին: Այնտեղ կորսված հողերը, հայրենիքը վերստանալու գաղափարը համարվում է գործնական խնդիր:

վերադարձ գեպի Արարատյան երկիրը՝ այսօր դարձել է շատերի կարգախոսը: Թուրքիան պետք է հարգի միջազգային իրավունքը, իր իսկ ստանձնած պարտավորությունները, հայերին շարգելակի վերադառնալու և ապրելու իրենց պապենական հողերի վրա, իրենց սեփական տանը:

Յուրաքանչյուր ազգության իրավունքն է մնալ իր պապենական հողերի վրա, ընդդիմանալ բռնագաղթին, պայքարել իր կորցրած հողերը ետ ստանալու համար: Պլատոնական հայրենիքի գաղափարով ազգությունը հեռու չի գնում: Նա չորանում է, ամլանում: Միայն հայրենի, սեփական հողի վրա կարող է ազգը ծլարձակել, համարձակ ու արդյունավետ ապրել ու շնչել հանուն առաջադիմության, հանուն մարդկային զարգացման:

Դեպի Սովետական Հայաստան հայերի վերադարձի, հայրենադարձության խնդիրը արդեն 60 տարի է շարունակվում է: Հայ մարդը Սովետական Հայաստանում գտել է խաղաղ և ստեղծագործ կյանքով ապրելու անհրաժեշտ պայմաններ: Նրա ապահովությունը երաշխավորված է Սովետական Միության հզորությամբ, ժողովուրդների եղբայրական համագործակցությամբ:

Հայը սկզբում փնտրում էր, գտնում ապահով անկյուն իր համար: Առաջին համաշխարհային պատերազմի արհավիրքներից մազապուրծ, թուրքական մահաբեր հարվածներին ազատված հայ մարդկանց սովալուրկ խմբերը անցան Ռուսաստան, Անդրկովկաս, հետո մաս կազմեցին Սովետական Հայաստանի բնակչությանը, մասնակցեցին նրա սոցիալիստական վերածննդի իրականացմանը: Թուրքական զանգվածային տեղորի մյուս զոհերը անցան Միջագետք, Սիրիայի անապատներով, շնորհիվ արաբ ժողովրդի ասպրնջականության հյուրընկալվեցին կիբանանում ու Սիրիայում, Իրաքում ու Եգիպտոսում, փրկվեցին, գոյատևեցին ֆիզիկապես:

... Անցել են տասնամյակներ այն դժվարին օրերից: Փոխվել են ժամանակները, փոխվել են սերունդները, փոխվել է նրանց հոգեբանությունը: Այժմ նրանք այլ ակնոցներով են նայում կատարվածին, սփյուռքի որոշ հայկաբուրով են նայում կատարվածին, սփյուռքի որոշ հայկական կուսակցությունների երբեմն ոչ նպատակասույց, ժա-

մանակավրեայ քաղաքականութեանն ու գործելակերպին. Նը-
րանք ակնհայտ էն նոր մեթոդներ, շափանիշներ կիրառելու ակ-
նհայտ ծանոթութիւնը: Այժմ ժամանակն է թուրքական պետական-
ութեանը հիշեցնելու, որ պարտավոր է վճարել իր պարտքը,
փոխհատուցել հայ ժողովրդի կորուստները: Այդ ինչպէս է
պատահել, որ հայերը պարտաճանաչ, ընդունելի քաղաքա-
ցիներ են ամենուրեք՝ Ավստրալիայում թէ Արգենտինայում,
ԱՄՆ-ում թէ Ֆրանսիայում, կիբանանում թէ Սիբիայում,
չինարար են, ստեղծագործ, իսկ իրենց հայրենիքում՝ Արև-
մշայան Հայաստանում, թուրքական իշխանութեան տակ
գտնվող իրենց հայրենի հողի վրա ապրելու իրավունք չու-
նեն: Սա կատարվել է լոկ թուրքական պետականութեան
հակահայկական շովինիստական քաղաքականութեան հետե-
վանքով:

Այս խնդիրը նոր չէ: Այն լավ հայտնի է Արևմուտքի դիվա-
նագետներին: 1920-ի օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագրի
տապալումից հետո, որով հայոց պետութիւնը իր մեջ պետք
է ներառներ նաև Արևմտյան Հայաստանը, այն բաղմակող-
մանիորեն քննարկվեց 1922—1923 թթ. Լոզանի կոնֆերան-
սում (10), շատ տեղին հարց էր դրվում, թէ «այդ ո՞ր իրավունքի
գործութեամբ որքէ այդ կարող է ընդմիշտ արտաքսել հար-
ցուր հաղարավոր սեփական հպատակներին»: Այստեղ նշվում
էր, որ «միջազգային իրավունքի էական կանոններից մեկը
պտհանջում է, որ այդպիսի գաղթականները, եթէ նրանք
չեն կատարել ոչ մի հանցանք, ստանան իրենց տները վերա-
դառնալու իրավունք»: Արդեն այն ժամանակ Իսմեթ փաշան
հանդես էր գալիս օսմանյան կայսրութեան, սուլթանների
կատարած բոլոր շարագործութիւնների փաստաբանի դե-
բում, արդարացնում նրանց գործողութիւններն ընդդեմ
«հեղափոխական» և «խռովարար» հայերի: Լոզանի կոնֆե-
րանսի ռազմատերիտորիալ հանձնաժողովի տասնչորս-
երորդ նիստում (1922-ի դեկտեմբերի 13-ին) Իսմեթ
Ինենյուն հայտարարում էր. «Ինչ վերաբերում է ներկայումս
Թուրքիայում գտնվող հայերին, նրանց ոչինչ չի խանգարում
իրենց հայրենակից թուրքերի հետ լիակատար փոխըմբռ-
նումով շարունակելու ապրել աշխատանքային ու բարե-

կեցիկ կյանքով, ինչպէս դա եղել է առաջներում, մինչև
պատերազմը»:

Այս կապակցութեամբ լորդ Քերզոնը ձաղկում էր Իսմեթ
փաշային, ասելով. «Եթէ երկու ժողովուրդների միջև գոյու-
թյուն են ունեցել երջանիկ հարաբերութիւններ, ապա ի՞նչ-
պէս պատահեց, որ Փոքր Ասիայում ապրող երեք միլիոն
հայերի թիվը նվազելով հասել է 130 հազարի»: Այնուհետև
նա ասում էր. «Ինչո՞ւ տեղահանութեան պատճառով այժմ
հարցուր հաղարավոր հայեր ցրված են բոլոր աշխարհա-
մասերում, այն ժամանակ, երբ նրանք պետք է հետևեին
թուրքական կառավարութեան սիրալիբ հրավերներին: Վեր-
ջապես, ի՞նչու է հայկական հարցը հանդիսանում աշխարհի
ամենամեծ խայտառակութիւններից մեկը»: Հանրապետա-
կան Թուրքիայում թուրքերի բացառիկութիւնն ապահովե-
լու, մյուս ազգութիւններին ճնշելու պրակտիկան հայտնի է
բոլորին: Հայերը շարունակեցին հեռանալ Ստամբուլից, Իզ-
միրից և այլ վայրերից: «Հայրենակից թուրքերի հետ» «եղ-
բայութեամբ ապրելու», «Թուրքիայում մնալ ցանկացող» հա-
յերին այդպէս էլ ապրելու, շնչելու պայմաններ չտվեցին:
Լոզանի կոնֆերանսում թէև Իսմեթ փաշան փորձում էր
խեղաթյուրել հայկական հարցի իմաստը, նրա պատմութիւնը
մեկնաբանում էր միանգամայն հակապատմական, հակա-
գիտական դիրքերից, այնուամենայնիվ ստիպված էր խոս-
տովանել, որ «Փոքր Ասիայի արևելյան մարզերում» հայ
ժողովուրդը «միշտ էլ եղել է խիստ մեծաթիվ»:

Այն ժամանակ որոշակի տրամադրութիւն կար «հայերին
խրախուսել, որպեսզի նրանք վերադառնային Անատոլիա և
նորից հաստատվեին այնտեղ»:

Լոզանի կոնֆերանսի մասնակից արևմտաեվրոպական
տերութիւնների ներկայացուցիչները նշում էին, որ «Երևան-
յան հանրապետութեան» տերիտորիան աղքատ է և դերբնա-
կեցված, ուստի հանդես էին գալիս առաջարկութեամբ, որ-
պեսզի Թուրքիան «իր ասիական տերիտորիայի որքէ մա-
սում, հյուսիսարևելյան նահանգներում, կամ Կիլիկիայի ու
Սիբիայի հարավարևելյան սահմանագծի վրա հայերի հա-
մար գտնի նրանց ցանկացած համախմբման կենտրոնը»:
Նրանք գտնում էին, որ «հայերը արժանի են հատուկ ուշա-

ռությամբ թղթակցութեան մեջ հավասարութեան նշան դնելով Արևմուտքի ու ՍՍՀՄ-ի միջև, նրանց մեղադրում էր հայերին պաշտպանելու մեջ: Գափակիլը քննադատական խոսք է ուղղում թուրքական իշխանութիւններին, արտաքին գործերի մինիստրութեանը, որոնք «մինչև օրս լուս և անտարբեր են կատարվածի նկատմամբ»: Նրան դայրացնում է այն փաստը, որ վերջերս Յյուրիխի առևտրական կենտրոնում դասախոսութիւն է կարդացվել թուրքիայի դեմ և ցուցադրվել են թուրքական տարբեր շրջանների և քաղաքների լուսանկարներ որպէս թուրքիստան և Հայաստան, իսկ Շվեյցարիայում թուրք ներկայացուցիչները բողոք չեն ներկայացրել առ այսօր: Հեղինակը հիշատակում է մեկ այլ դեպք, երբ դարձյալ Յյուրիխի խոշորագույն վաճառատներից մեկի ցուցափեղկում կախված է եղել թուրքիայի քարտեզը վրան գրված՝ Հայաստան:

«Արմենիա Ռեպորպերը» հաղորդել էր, որ «Երիտասարդ թուրք մտավորականների ավանգարդ» խումբն իր վրա է վերցրել Լուս-Անցելէսի հայ առևտրականին պատկանող գորգերի խանութում տեղի ունեցած պայթյունի պատասխանատվութիւնը: Այս կապակցութեամբ թուրքերի կողմից արված հայտարարութեան մեջ նշվում է, որ կազմակերպութիւնը պատերազմ է հայտարարել հայութեանը: «Թուրքիան ԱՄՆ-ի բարեկամն ու դաշնակիցն է,— ասվում է հայտարարութեան մեջ,— և այդ երկու պետութիւնները կողք կողքի պայքարում են կոմունիզմի դեմ»:

Փաստերը վկայում են, որ արտասահմանում հայ-թուրքական ախտանշանները նոր չափեր է ընդունում, իսկ թուրքական պետականութիւնն ընթանում է հայոց եղեռնի փաստն անտեսելու, անարդարութիւնը շրջանցելու ուղիով: Դրան զուգահեռ արտասահմանում ուժեղանում է թուրքական հակահայկական պրոպագանդան: Թուրք «պրոֆեսորները» պատմութիւնը կեղծելու նոր ռեկորդներ սահմանեցին հայկական հարցին նվիրված սիմպոզիումում, որ գումարել էր Ստամբուլի համալսարանը 1981-ի մայիսին:

Այստեղ նույնպէս թուրքական հասարակական-քաղաքական միտքը մշտապէս տուրք տվեց և ստասխոսութեանը, և ուրացումին: «Հրաշք-ղեղ մը՝ որուն գյուտը իրենք ըրած ըլլալ

կըթվին, մասնավորապէս հաշտ համաշխարհային հանրային կարծիքին՝ իրենք զիրենք չբեղացնելու համար»,— գրում է «Աշխարհ» թերթում Վ. Աբրահամյանը (4, 13. 6. 1981): Նա ցույց է տալիս, որ տասնամյակների ընթացքում չգտնվեցին ազնիվ թուրք հեղինակներ, որոնք ճշմարտութիւնն ասեին հայկական հարցի, տեղահանութիւնների, զանգվածային ջարդերի մասին: Ահավասիկ մի նմուշ այդպիսի մտեցումից. խոսելով արևմտահայութեան գենոցիդի մասին թուրք պատմաբան Նեժադ Գէոյանը սիմպոզիոսի ամբիոնից ասաց. «Օտար պետութիւններու ազդեցութեան տակ կարգ ասաց. «Օտար պետութիւններու ազդեցութեան տակ կարգ մը հայերու ստեղծած խոռվութիւններու հետևանքով կողմերը մեծ կորուստներ ունեցան» (12, 6. 5. 1981): Այն հանգամանքը, որ տասնամյակների ընթացքում առաջին անգամ թուրքիայում հնարավոր է համարվել հայոց հարցին նվիրված ֆորում գումարել, խոսել այն մասին, որ կա այդպիսի ժողովուրդ, հարց, մշակույթ, քաղաքական խնդիր՝ ինքնին հատկանշական է: Այդպիսի ֆորումը կարող էր հրավիրվել միայն համաշխարհային հասարակական կարծիքի մեջ հայոց շուրջը առկա հետաքրքրութեան զարգացման հետևանքով, այդ կարծիքը խճողելու, ապակողմնորոշելու միտումով: «... Կեզծիք ու ստորութիւն և ուրացում կհանդիսանան հնամաշ զենքերը թուրքական քարոզչութեան, եթէ անշուշտ սարսափի ավանդական մեթոդները շրջան մը հանդերձակալեն կախված կմնան» (4, 13. 6. 1981):

Պատասխանելով մի թուրք ուսանողի հարցումին, թե ինչպիսին էր Աբդուլ Համիդ II-ի վերաբերմունքը հայոց դուլ Համիդ մասնավոր ատելութիւն մը շունք հայոց նկատմամբ», թե «արտաքին նախարարութեան պաշտոնը հանձնված էր նորատունկյանին: Այդքան կարևոր պաշտոն մը, երբ հայու մը կըհանձնվի, այլևս կարելի՞ է խոսել հայոց հանդեպ ատելութեան մը մասին»: Ահա ձեզ պատմագիտութիւն, ըստ թուրք պրոֆեսորի: Հետո նա խոսեց Բեռլինի կոնգրեսին հաջորդած իրադարձութիւնների մասին, նշելով, որ այդ ժամանակ թուրքահայերն ունեին ռուսական կողմնորոշում, որի ապացույցն այն էր, որ ցարական բանակում բողոքում, որի ապացույցն այն էր, որ ցարական բանակում ընդգրկված էին մոտ 80 հազար հայ զինվորներ: «Հայերի

Ռուսաստանին ի նպաստ գործունեությունը ստիպեց Քալեաթ փաշային հայերը տեղահանել ապահովության մտահոգություններով», — ասաց պրոֆեսորն իր ելույթի վերջում: Սակայն օսմանյան կայսրությունը շուներ համապատասխան միջոցներ, որպեսզի կարողանար տիրել իրադարձություններին: Ղեկավարները մտադիր չէին կազմակերպել հայերի ցեղասպանություն: Ինչևիցե, տեղահանությունը շուտով ստացավ ուրիշ բնույթ և կատարվեցին տհաճ գործողություններ: «Տհաճ» բառը թուրք պրոֆեսորի վերաբերմունքի ամենախիստ գնահատականն էր:

Հայկական հարցի քաղաքական կողմի մասին խոսեց պրոֆ. էսադ Չամբ (Ստամբուլի համալսարանի քաղաքական գիտությունների ամբիոնի վարիչ), որն անդրադարձավ 1915-ի դեպքերին՝ ժամանակի միջազգային հարաբերությունների և մեծ տերությունների պատասխանատվության լույսի տակ: Նա նշեց, որ մեծ տերությունների նպատակը ոչ թե հայերին նպաստելն էր, այլ թուրքիան թուլացնելը և մասնատելը՝ փոքրամասնությունների շահերը հոգալու պատրվակով: Նա սիմպոզիումի ամբիոնից հայտարարում էր, թե «Հայաստանի անկախության հարցը, որ մեջտեղ էր գրված Սևրի դաշնագրով, բոլորովին ջնջվեց Գյումրիի համաձայնությանը» (3, 17. 6. 1981): Քեմալականների 1920-ի աշնան հակահայկական ագրեսիվ, նվաճողական ջարդարարական պատերազմը թուրք պրոֆեսորը ներկայացնում է որպես արդարացի գործողություն, շրջանցելով նրա պատճառած վերածությունների, մարդկային զոհերի փաստը: «Ատենախոսը ավելի վերջ հայտնեց, թե թուրքիո ներքին քաղաքականության մեջ հայկական հարց մը գոյություն չունի» (12, 6. 6. 1981): Երբ ունկնդիրներից մեկը հարց տվեց պրոֆ. էսադ Չամբին, թե «հայերի համար կարելի՞ է ըսել, որ ասպարեզի ընտրության ազատություն ունեն»։ Հետևեց հետևյալ պատասխանը. հայերն ազատ են ասպարեզ ընտրելու մեջ, «եթե հայերը այսօր առավելապես ուղղություն առած են դեպի ճարտարվեստ և առևտուր, ատոր միակ պատճառն այն է, որ անոնք ավելի հարմարություն ունեն այս ասպարեզներուն, ավելի ձեռներեց են»:

Սիմպոզիումում թուրք պրոֆ. Եսադը պնդում էր, թե «հայերն առհասարակ իրենց քրիստոնյա թուրքեր են նկատում» (3, 16. 6. 1981): Ահավասիկ այդ սիմպոզիումի գիտական մակարդակի մի ցցուն օրինակ: Նրա մեթոդով էլ նման պրոֆեսորները քրդերին «բարբառով խոսող թուրքեր են համարում»: Պատահական չէ, որ ծագումնաբանական խնդիրները «լուծելուց հետո» այս «պրոֆեսորը» հայտարարեց, թե հանուն «հայերի ապահովության» Քալեաթը հայերին տեղահան արեց իրենց պապենական հողերից: Իսկ կատարված ողբերգությունը նա վերագրեց «կազմակերպության պակասին»: Նույն ձևով էր խնդիրը բացատրել Քեհրանի հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցած Թուրքիայի դեսպանը (1981-ի ապրիլի 26), ամբողջ ժողովրդի ոչնչացումը բացատրելով «ապահովության» մտահոգությամբ:

Հայոց ազգային դարձույթի իրական, պատմական աղբակները, դեմքերը մի կողմ էին թողնվում գիտակցաբար: Գլխավոր խնդիրը նրանց համար դրսի, արտաքին խթանի մատվոր խնդիրը նրանց համար գրսի, արտաքին խթանի մատնացույց անելն է: Հայ ազգային կուսակցությունների գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում ներկայացվում է որպես ցարական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականություն խառնակություն: Թուրք պատմաբանները կրկնում են սուլթանի ու երիտթուրքերի ժամանակներում թուրքական պետականության հորինած ստահող թեզերը:

Հայ համայնքի ներկայացուցիչ Հ. Սվասլյանը իր ելույթում ցավով նշեց, որ մինչև օրս թուրքիայում չի կատարվել նման քննարկում և նյութի որևէ հետազոտություն, ավելացնելով, որ այդպիսի հետազոտություններ կատարվել են միայն եվրոպական և ոչ թուրք պիտանականների կողմից, որոնք, իր կարծիքով, օբյեկտիվ չեն եղել: Խոսելով ջարդերի պատճառների մասին, Սվասլյանը ընդգծեց, որ հայկական հարցը 1915-ին չէ, որ սկիզբ է առել, այլ շատ ավելի վաղ, այն ժամանակ, երբ Արևելքը բացվեց Արևմուտքի և եվրոպական տերությունների համար: «Ինչպես էլ կոչենք 1915-ի դեպքերը «տեղափոխություն», թե «ջարդ», փաստը մնում է այն, որ երկու կողմից էլ եղան հազարավոր զոհեր»։ «1915-ը արատ մըն է մարդկության համար», — հայտարարեց նա: Նրա կարծիքով այն սուվեր է գցել այսօրվա թուրքիայի վրա և

«մենք պետք է միջոցներ գտնենք ջնջելու այն մեր մտքերից»: Տարբեր մեկնաբաններ առանձնապես ուշադրություն դարձրին Սվաւլյանի այն խոսքերի վրա, թե «հայերը այս երկրի հարազատ զավակներն են», «ուրիշ երկիրն մը եկած չեն», «այս հողերուն հարազատ ապրանքն են» և այլն: Կոնֆերանսի մասնակից պրոֆ. Մ. Քուրաշն իր ելույթում հայտնեց, որ այսօրվա Քուրքիայի բնակչության 90 տոկոսը համարյա ոչինչ չգիտի հայկական հարցի մասին: Նա նշեց, որ անհրաժեշտ է պատրաստել հարցի գիտական հետազոտություններ, մասնավորապես հարկավոր է պատրաստել հեղինակավոր գրքեր և այլ աշխատություններ, որոնք կարելի է տարածել ամբողջ աշխարհում:

Ամերիկացիներն ականջ դնելով թուրքական կառավարողների թախանձանքներին, նպաստում են Մերձավոր արեւելքից և, մասնավորապես Լիբանանից հայերին հեռացնելուն: Այս միջոցով հայ ժողովրդի թշնամիները փորձում են վերացնել լիբանանյան հայոց ազգային օջախը: Սփյուռքահայության որոշ ոչ անհայտ «պարագուխներ» էլ գիտակցաբար գործում են թուրքական և ամերիկյան իմպերիալիստների մութ խառնակչություններին ընդառաջ:

Պատվաբեր բան չէին թուրքական հանրապետության արտաքին գործերի մինիստր Գյունդյուզ էոքչյունի, ապա վարչապետ Բյուլենդ էջեթի հետ «Արմինիեն ըիպորտեր» թերթի տնօրեն էդգի Պողոսյանի հանդիպումներն ու զրույցները, որ տեղի ունեցան 1978-ի հունիսին Անկարայում: Սփյուռքահայ մամուլի էջերում տպագրված հաղորդագրություններից, այդ զրույցների տեքստերից չի հասկացվում ոչ պարոն էդգիի հետապանդած նպատակը, առաջ քաշած հարցադրումների իմաստը, ոչ նրա քաղաքական հավատամբը: Էջեթի խորամանկ, խուսափողական պատասխանները վկայությունն են թուրքական պետականության ներկայացուցչի դիվանագիտական խաղերի, որ կիրառվում են ճարպկորեն հայկական հարցի առնչությամբ: Այնուամենայնիվ որոշ քաղվածքների վկայությամբ ու մեկնաբանությամբ ցույց տանք, որ իրեն սոցիալիստ հորջորջող էջեթը ոչնչով չի տարբերվում ավանդական թուրքիստներից: Մի՞թե սոցիալիստ մեկը, անկախ իր ազգային պատկանելությունից, թույլ կրա իրեն

ասել, թե «օսմանյան կայսրությունն այնպիսի պետություն մըն էր, որուն հովանիին տակ բազմաթիվ հանրություններ երկար ժամանակ ապրած են հաշտ ու խաղաղ»: Ավելի մեծ երկար ժամանակ ապրած են հաշտ ու խաղաղ: Ավելի մեծ սուտ կարող է լինել: Իսկ ո՞վ էր կոտորում բուլղարներին, սերբերին, հույներին, արաբներին, հայերին և մյուսներին, ո՞վ էր խաթարում նրանց նորմալ սոցիալ-տնտեսական, հասարակական զարգացումը: Պատասխանը մեկն է՝ օսմանյան պետականությունը, սուլթանի իշխանությունը:

Սակայն անցնենք առաջ, ծանոթանանք էջեթի շուրթերից պոկված «սոցիալիստական» մյուս գոհարներին. «Այդ պետությունը, — բացատրում էր նա ամերիկահայ բանագնաց սըր էդգիին, — մեծ նպաստ մը ունեցած է աշխարհի ռազմաբարեկրթության և մշակույթին և այդ նպաստը բնականաբար իր մեջ կընդգրկի նաև օսմանյան պետության մաս կազմած տարրերուն սատարը» (6, 28. 6. 1978): Ուրեմն սուլթանների երկիրը ոչ միայն ավանդ ունի համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ, այլև պաշտպանել է ոչ թուրք ժողովուրդներին: Հետաքրքիր է իմանալ այդ ի՞նչ ավանդ է մուծել սուլթանական թուրքիան մարդկության մշակույթի մեջ: Իսկ ո՞ւմից է պաշտպանել այդ իշխանությունը ոչ թուրք ժողովուրդներին: Այստեղ են ասում ստիր, բայց չափո իմացիր: Բուն 1915-ի վերաբերյալ կարծիք ասելուց խուսափելով, էջեթն առանց ամոթի զգացումի պատասխանեց, թե «հանրապետության հիմնադրումին նախորդած դեպքերուն առնչությամբ կառավարական պաշտոնական տեսակետ գոյություն ունի» (6, 30. 6. 1978):

Էջեթը մեծամտորեն մերժում էր Անիի ավերակների տերիտորիայի շուրջը էդգի Պողոսյանի հարցադրումը: Ամերիկահայ բանագնացի այցը Անկարա, անկասկած, ամերիկյան նախաձեռնություն էր, սփյուռքահայության որոշ մասի և թուրքիայի միջև կամուրջ ստեղծելու մի միտում: Սա օղակներից մեկն է ամերիկյան հակահայկական քաղաքականության, որի նպատակն է հարվածել Սովետական Հաստատանի հեղինակությանը, հայոց սովետական կողմնորոշմանը, թեթևացնել ՆԱՏՕ-ի գծով գլխավոր պարտնյոր թուրքիայի վիճակը, որն այլևայլ քաղաքական ու տնտեսա-

կան դժվարությունները շարքում այսօր ունի նաև ոչ պակաս դժվարին խնդիր հայոց հարցում:

«Արմենիան Ռիպորտեր» (անգլերեն), «Տեղեկատու» հանդիս է կրկնելու լեզուները որոնք որոնք ուղեգրի, տարիների ընթացքում արտահայտած կարծիքներն ու տեսակետները կասկած չեն թողնում, որ նրա տնօրեններն ամերիկյան պետական մարմինների հետ «բարիդրացիական» հարաբերություններ ունեն: Եվ պատահական բան չէ, որ ստանձնել են հայթուրքական պատմաքաղաքական թնջուկը հօգուտ թուրքերի քակելու առաքելությունը: Թերթը համառորեն անց է կացնում այն միտքը, թե անհրաժեշտ է փոխել հայկական հարցի էությունը, ձեռք բաշել թուրքիայի նկատմամբ թշնամական գործողություններից: Թերթը չի տարբերում թուրքիայի աշխատավորներին՝ նրա պորտաբույծ վերնախավից, նԱՏՕ-ին հավատարիմ թուրքական զինվորական արյան ծարավի խունտայից: Էդդի Պոզոսյանն ու նրա գործընկերներն առանց այլևայլության հայկական հարցի շուրջն անգորր հաստատելու միտքն են քարոզում, քանի որ այդ է պահանջում նԱՏՕ-ի գծով թուրքիայի առաքելության իրականացման ամերիկյան հակասովետական քաղաքականություն շահը: 1980-ի մայիսի 8-ին թերթի խմբագրական հոդվածը Սադաթի օրինակին հետևելու կոչ էր անում, որը «վերջապես հասկացավ, որ հասել է Իսրայելի նկատմամբ թշնամական քաղաքականությունը բանակցություններով փոխելու ժամանակը»: Թերթը ապրիլի 24-ի ելույթներին, «ինքնախաբեությունը» վերջ դնելու կոչ էր անում: Ամենաարգահատելին այն է, որ նույն խմբագրականի հեղինակները ազգությունը մոռանալու, հայ ժողովրդի հավաքականության գաղափարը մերժում են այն պատճառաբանությամբ, թե սփյուռքի հայերը վաղուց դարձել են այն երկրների զավակները, որտեղ նրանք ծնվել են: «Հայկական հարցը կորցրել է իր նշանակությունը ժամանակակից հայերի մեծամասնության համար»: Մեկ ուրիշ վարձու գրչակ նույն թերթում (1980, 5 հունիսի) թուրքիայից վերցվելիք հոդերը յուրացնելու, այնտեղ նոր հայրենիք ստեղծելու խոչընդոտներն ու անհնարինությունն է քննարկում, ամեն կերպ ապացուցելով, թե ամերիկահայերը գոհ են իրենց «Ամերիկա հայրենիքից»

և Հայաստան գնալու միտք չունեն: Ահա մի քանի օրինակներ, որոնք ցույց են տալիս թուրքական քաղաքականությանը նպաստելու էդդի Պոզոսյանի գլխավորած թերթի ուղեգրի: 1980-ի մայիսի 22-ին թերթի էջերում երևաց անձամբ ինքը՝ պարոն էդդի Պոզոսյանը: Այս անգամ նա թուրքական քաղաքական «ակադեմիայի պրոֆ. Գ. Էրգրիլ» այն հակապատմական պնդման փաստաբանի դերում էր, թե հայերը օսմանյան կայսրության ոչ մի մասում մեծամասնություն չեն կազմել: Բեյրութահայ առաջադիմական գործիչ Գառնիկ Աղդարյանը զայրացուցիչ լկտիություն գնահատեց հայերի գենոցիդը հայերին վերագրելու թուրք-պողոսյանական համատեղ ջանքերը: Զարմանալի չէ, որ թուրք պրոֆեսորը կրկնում է հայկական հարցի արհեստական բնույթի մասին իր նախորդների հեքիաթները: Զարմանալի է, որ իր թերթում պարոն Պոզոսյանն է հրապարակում ու կրկնում թուրքաց հակահայկական ստերը: «Հայերն ուզում են բաժանել և ոչնչացնել թուրքիան», — աղմկում է թուրքը: Սրան յուրովի ձայնակցում է ամերիկա-թուրքասեր պարոն էդդին: Անդրադառնալով սրան ու թուրքանպաստ դիրք բռնած թերթին Գառնիկ Աղդարյանը գրեց, թե «Արմենիան Ռիպորտերը» պետք է այլևս «Թուրքիչ Ռիպորտեր» կոչել: Նա համոզիչ ցույց տվեց, որ էդդի Պոզոսյանի խոսքն ու գործը համապատասխանում են հայկական հարցը թաղելու նպատակ հետապնդող թուրք-ամերիկյան համատեղ ջանքերին, որ ամերիկյան թերթի խմբագրի և թուրք վարչապետի հանդիպումը կարող էր իրագործվել միմիայն ամերիկյան հատուկ ծառայությունների, այսինքն կենտրոնական հետախուզական վարչության միջոցով:

Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թյուրքմենը հաղորդեց, թե ամբողջ աշխարհում հայերի դեմ թուրքական կառավարության ձեռնարկելիք միջոցառումների հարցում նա խորհրդակցել էր ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Հեյզի հետ և ստացել նրա հավանությունը:

ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի սեսիայից վերադառնալով, 1981-ի հոկտեմբերի սկզբին Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թյուրքմենը մամուլի ասուլիսում պատաս- խանելով այն հարցին, թե «ինչ է ձեռնարկվելու հայերի

քննադատության գեներին: Բայց կարելի է այսպիսի խնդիր առաջադրել: Հանդիսանում է արդյոք «գեների միջոցով» ահաբեկչական քննադատությունն այն նյութական ուժը, որն ի վիճակի է խորտակել բուրժուական պետության գինված ուժը: Կ. Մարքսն այդ հարցադրմանը տալիս էր բացասական պատասխան: «Կոմունիստները,— իր հերթին գրում էր Ֆ. էնգելսը,— շատ լավ գիտեն, որ ամեն տեսակի դավադրությունները ոչ միայն անօգուտ են, այլև նույնիսկ վնասակար» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. II изд. т. 4, стр. 331):

Ռուսաստանյան էսէռների «տեղորի ճղճղան քարոզը» մշտապես գտնվել է մեր կուսակցության քննադատության կրակի տակ: Այդ քարոզը բանվորական զանգվածների մեջ արմատավորում էր «վնասակար իլյուզիաներ, իբր տեղորի ի վիճակի է «ստիպելու մարդկանց խորհելու քաղաքականապես թեկուզև իրենց կամքին հակառակ»... իբր այն կարող էր նոր ուժ հաղորդել տատանվողներին, շղկվածներին, բազմաթիվ ցույցերի վշտալի ելքից պարտվածներին: «Այդ վնասակար իլյուզիաները,— գրում էր Վ. Ի. Լենինը,— կարող են հասցնել լոկ արագ հուսախաբույթյան և միահեծանության վրա ճնշում գործադրելուն նախապատրաստվելու աշխատանքի թուլացման» (ПСС, т. 6, стр. 376): Քաղաքական պայքարում տեղորը երբեք օգուտ չի տվել և մեր կուսակցությունը ոչ միայն մերժել է այն խոսքով, այլև հետեվողականորեն պայքարել նրա ու նրա գործադրողների դեմ:

Աշխարհի տարբեր երկրներում սպանություններ կազմակերպող ամերիկյան կենտրոնական հետախուզական վարչությունն իր հանցագործությունները թաքցնում է իր իսկ մեթոդներն ուրիշներին վերագրելու ծանոթ աղմուկով: Մեր երկրի հասցեին կատարվող ոտնձգությունները զուրկ են որևէ հիմքից և կարող են շփոթեցնել միմիայն միամիտներին:

Սովետական թուրքագետ Գ. Ստարչենկովը «Ասիան և Աֆրիկան այսօր» ամսագրում բացահայտել է իրենց իսկ գինվորական իշխանությունների տեղորիստական գործողությունները այսօրվա թուրքիայում (23):

Եվրոպական խորհրդի 21 հոգուց բաղկացած պատվիրակությունը, որ գլխավորում էր անգլիական լեյբորիստական

կուսակցության գործիչ Քոմ Արվինը, մեկ շաբաթ թուրքիայում գործերի վիճակին ծանոթանալուց հետո մարդկային իրավունքները կոպտորեն ոտնահարելու համար հարց հարուցեց թուրքիան եվրոպական խորհրդից վտարելու մասին (22, 17. 1. 1982):

Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ի. Բիլենը ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ռեյգանին հղած բաց նամակում բացահայտեց ամերիկյան քաղաքականության երեսպաշտությունը արհմիութենական շարժման նկատմամբ ունեցած դիրքորոշման հարցում: Մի կողմից, ամերիկյան վարչակազմը աղմկում է լեհական արհմիությունների իրավունքների պաշտպանության դիրքերից, մյուս կողմից, լուսիայի մատնում թուրքիայի գինվորական իշխանությունների հակաժողովրդական, հակամարդկային, տեղորիստական գործողությունները: Ի. Բիլենը պահանջեց վերջ դնել թուրքական գեներալների անօրինակապություններին (22, 16. 1. 1982):

Թուրքիան գալարվում է տեղորիստական գործողությունների ճիրաններում: Թուրքիստներն ու պանթուրքիստները կերպարանափոխվում են, համակերպվում իրադրությանը, բայց նրանց էությունը մնում է նույնը: Նրանք մնում են հայ ժողովրդի շահերի հետևողական թշնամի:

Թուրքիայի գինվորական տնօրենները շարունակում են հետևել ԱՄՆ-ի ագրեսիվ կուրսին, ՆԱՏՕ-ի հակասովետական պլաններին: Մեկը մյուսի հուսից կնքվում են նոր համաձայնագրեր ռազմական բազաները թուրքիայի տերիտորիայում ընդլայնելու, գինվորական ռեժիմին բազմազան օգնություն ցույց տալու վերաբերյալ: ՆԱՏՕ-ի հարավարևելյան հրամանատարությունն անցկացրեց առաջին բազմազգ զորավարժությունները թուրքիայի արևելյան շրջաններում, որոնք սահմանակից են Սովետական Միությանը: Զորավարժություններին մասնակցեցին ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, ԳՖՀ-ի, Իտալիայի, Թուրքիայի և Բելգիայի ցամաքային ուժերի և ռազմաօդային ուժերի գինձառայողներ, որոնք մտնում են «ՆԱՏՕ-ի բազմազգ արագաշարժ ուժերի» կազմի մեջ: Զորավարժությունները, ՆԱՏՕ-ի կենտրոնակայարանում պարծենում էին լարվածության թուլացման և բարիդրացիության քա-

ղաքականության ամերիկյան խափանարարները, մտահղացված են «որպես ահաբեկման միջոց» և «իրենց մասշտաբներով աննախադեպ են»: «Պրավդան» (25. 5. 1933) գրեց.

«Իսկ ո՞րն է ՍՍՀՄ սահմանների մոտ Հյուսիսատլանտյան բլոկի հարավարևելյան թևում ռազմական հիստերիայի հերթական նուպայի պատճառը: Գուցե ինչ-որ մեկը «սպառնում է» Թուրքիային: Իհարկե, ոչ: Նրա այժմյան ռազմական դեկավարությունը բազմիցս և ի լուր ամենքի, սովետա-թուրքական հարաբերությունները բնութագրել է որպես «ավանդական բարիդրացիական»: Հիշողության մեջ դեռ թարմ է «Ալ Ֆաջր» թերթի աշխատակցի հետ ունեցած հարցազրույցի ժամանակ Թուրքիայի պրեզիդենտ Քենան էվրենի հունվարյան հայտարարությունը այն մասին, որ իր երկիրը ձգտում է զարգացնել բարիդրացիության և խաղաղության սկզբունքների վրա հիմնված բարեկամական հարաբերությունները Սովետական Միության հետ: Քաջ հայտնի է, որ մեր երկիրը իրականում կենսագործում է հիշյալ սկզբունքները»:

ԱՄՆ-ի հետ Թուրքիայի ռազմական համագործակցության ընդլայնումը հղի է վտանգավոր հետևանքներով: Պենտագոնը ձգտում է Թուրքիան ամբողջապես ենթարկել իր ագրեսիվ քաղաքականությանը: Թուրքական հասարակությունն օրինական անհանգստություն է արտահայտում, իր կառավարությունից պահանջում է վարել կշռադատված և հավասարակշռված քաղաքականություն: Սովետական Միությունը չունի այլ նպատակ, քան պահպանել բարիդրացիական հարաբերություններ հարևան Թուրքիայի հետ:

Առայժմ Թուրքիան տնօրինում են սև ուժերը:

Հայ ժողովրդի հուսալի պատվար Սովետական Միությունը խաղաղասիրական իր հետևողական քաղաքականությամբ ապահովում է նրա սոցիալիստական առաջընթացը:

1. «Ազատամարտ», Փարիզ:
2. «Ազատ օր», Աթենք:
3. «Ալիք», Թեհրան:
4. «Աշխարհ», Փարիզ:
5. «Արարատ», Բեյրութ:
6. «Ջարթոնք», Բեյրութ:

7. Լրաբեր», Նյու Յորք, Լոս Անջելես:

8. «Կանչ», Բեյրութ:

9. «Հայաստան» ամսագիր, № 416—417, հուլիս-օգոստոս, 1980, Փարիզ:

10. Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի առաջարկով, Երևան, 1972:

11. «Հառաջ» Փարիզ:

12. «Մարմարա» Ստամբուլ:

13. Մարտի Զ., Հայկական դատի հետապնդման ճամբուն վրա, «Ջարթոնք», 1. 2. 1980:

14. Айзенштейн Н. А., Некоторые аспекты изучения культуры современной Турции, журнал «Народы Азии и Африки», № 3. 1980.

15. Гасанова Э. Ю., Антикommунизм в Турции. Сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба». Баку, 1973.

16. Григорянц А., Люди без будущего, «Известия», 3. X. 1981.

17. Заманова Э. Э., Идеология антикоммунизма в современной турецкой буржуазной эстетике. Сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба». Баку, 1973.

18. «Известия».

19. Карабаев Б. М., Пантюркизм как часть идеологии антикоммунизма в Турции. Сб. «Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба», Баку, 1973.

20. «Комсомольская правда».

21. «Международная жизнь», № 7, 1982.

22. «Правда».

23. Старченков Г., Терроризм в Турции, журнал «Азия и Африка сегодня», № 11, 1981.

24. Шпаров В. А., Эгейский конфликт. Журнал «Вопросы истории», № 11, 1979.

25. Филиппов А., Вспышка терроризма, «Правда», 18. VI. 1980.

26. «Dünya»

27. Erkmen H. Contemporary Turkey, «NewsWeek», 23. 6. 1980

28. «Gunaydin»

29. «Gumhuriet»

30. «Hürriyet»

31. Krikorian H. K. The mandate for Armenia, Constantinople, 1919.

32. Lang D. M. The Armenians: A people in Exile, London, 1981.
33. "Milliet"
34. "NewsWeek"
35. Robinson, Richard D., The first Turkish republic. A case study in National Development, Harvard University press, 1963.
36. "Time" N. Y.
37. "The Armenian Reporter", N. Y.

Р Е З Ю М Е

МЛАДОТУРКИ ПЕРЕД СУДОМ ИСТОРИИ (1915 г. — наши дни)

КНИГА ВТОРАЯ

Данная — вторая книга монографии состоит из шести глав. В первой главе — «Младотурки — организаторы геноцида западных армян» дан анализ антиармянской политики младотурецкого правительства. На основании обобщения правдивых фактов, событий времен первой мировой империалистической войны показан процесс осуществления принципов тюркизма за счет жизненных интересов армянского народа. Прогрессивные демократические силы России, Европы, США уже тогда последовательно осуждали массовый геноцид армян в Османской империи.

Вторая глава — «Год 1918 — пантюркизм в действии» посвящена разоблачению планов организаторов турецкой антисоветской интервенции в Закавказье. В главе показана борьба большевиков края за победу принципов Великого Октября, за установление Советской власти. Закавказская контрреволюция облегчила задачу младотурецких интервентов. Захватническая политика Османской Турции провалила осуществление ленинского декрета «О Турецкой Армении». Сардара-

патская битва спасла население Восточной Армении от неминуемой гибели.

В третьей главе — «Младотурецкие преступники перед военным трибуналом» впервые в нашей историографии обстоятельно рассмотрен судебный процесс над младотурецкими убийцами. Привлечен богатый материал (свидетельства, показания, официальные материалы государственных учреждений Османской империи), который полностью изобличает младотурецких главарей как организаторов массового уничтожения армян. Особенно интересны материалы турецких периодических изданий тех лет («Таквим и Вакаи», «Ренесанс» и др.), которые раскрывают всю мерзость совершенного преступления. В то время, по признанию турецких интеллектуалов, «турецкий народ склонял свою голову» перед трагедией армянского народа. Немного спустя взяла верх практика фальсификации и извращения фактов истории.

Четвертая глава — «Националисты — продолжатели антиармянской политики султанов и младотурок» посвящена событиям 1919—1921 гг. В условиях сложной международной обстановки, антисоветской интервенции и гражданской войны только Советская Россия выступила в защиту интересов армянского народа против агрессивного курса турецких националистов.

Пятая глава — «Против турецкой фальсификации истории» посвящена критике старых и новых адвокатов младотурецких преступников. На основе анализа богатого фактического материала читатель получит представление о фальсификаторских стараниях турецкой политической пропаганды и историографии. Мировое общественное мнение осуждает лжеисториков.

Глава шестая — «Туркизм сегодня» посвящена по-

литическим событиям турецкой действительности последних лет: военный переворот 12 сентября 1980 г.; Турция «главный солдат» НАТО; черные дела турецких фашистов. Антиармянская политика турецкой государственности продолжается.

Источники и использованная литература даны после каждой главы.

THE YOUNG TURKS BEFORE THE TRIAL OF HISTORY

(summary)

(From 1915 to our days)

BOOK TWO

The present volume, consisting of six chapters, is the second book of the monograph. The first chapter — “Young Turks — Organizers of the Genocide of Western Armenians” — offers an analysis of the anti-Armenian policy endorsed by the Young Turk government. Based on hard facts from the imperialist World War I, it elaborates on the implementation of the principles of Turkism to the detriment of the vital interests of the Armenian people. The progressive, democratic forces of Russia, Europe and the USA persistently condemned the mass genocide of Armenians in the Ottoman Empire.

The second chapter — “The Year 1918 — PanTurkism in Action”, — exposes the scheme of the organizers of Turkish anti-Soviet intervention in Transcaucasia. The chapter canvasses the struggle of the bolsheviks of the area for the triumph of the principles of the Great October Revolution, for the institution of Soviet power. Transcaucasian counter-revolution eased the task of the Young Turk interventionists. The aggressive policy of Ottoman Turkey put a spoke in the wheels of Lenin’s decree “On Turkish

Armeria”. The battle of Sardarapat saved Eastern Armenia from imminent destruction.

The third chapter — “Young Turk Criminals before the Military Tribunal” — surveys, for the first time in our historiography, the legal proceedings of the Young Turk killers. The chapter is replete with rich data (eye-witness accounts, testimonies, official documents of the government offices of the Ottoman Empire) that ultimately lay bare the ring-leaders of the Young Turks as organizers of the wholesale massacre of the Armenians. Of particular interest are the materials carried in the Turkish periodicals of those days (“Takviem-i Vaki”, “Renaissance” and others) that expose the naked villainy of the perpetrated crime. As the Turkish intellectuals of the times acknowledged “The Turkish people bows down” before the tragedy of the Armenian people. Before long, however, the practice of falsifying and perverting the historical facts got the upper hand.

The fourth chapter — “Nationalists Pursuing the Anti-Armenian policy of the Sultan and the Young Turks” — treats of the events of 1919-1921. Under encumbered international circumstances — the anti-Soviet intervention of the imperialists and the Civil War — it was only Soviet Russia that defended the interests of the Armenian people in the face of the aggressive policy of the Turkish nationalists.

The fifth chapter — “Against Turkish Falsification of History” — takes stock of the criticism of the old and new advocates of the Young Turk criminals. Abundant circumstantial evidence adduced in the chapter will give the reader an idea of the forgery of Turkish political propaganda and historiography. World public opinion condemns the pseudo-historians.

The sixth chapter — "Turkism Today" — highlights the political events in Turkey in recent years: the Turkish coup of September 12, 1980, Turkey — "the foremost solid" of NATO, four cases of Turkish fascists. The anti-Armenian policy of the Turkish state is keeping up.

Each chapter is supplemented with a reference list.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	3
Գլուխ առաջին	
Երիտթուրքերն արևմտահայության գենոցիդի կազմակերպիչներ	5
Գլուխ երկրորդ	
1918 թվական. պանթուրքիզմը գործողության մեջ Հայոց գենոցիդը շարունակվում է	88
Գլուխ երրորդ	
Երիտթուրք ոճրագործները զինվորական դատարանի առաջ	157
Գլուխ չորրորդ	
Օսմանյան կայսրությունը խորտակվեց. Հայաստանությունը շարունակվեց	235
Գլուխ հինգերորդ	
Ընդդեմ պատմության թուրքական կեղծարարության	335
Գլուխ վեցերորդ	
Թուրքիզմն այսօր	401
Резюме	457

Կիրակոսյան Ջոն Սահակի
ԵՐԵՎԱՆԻ «ԱՅԱՍՏԱՆ» ՅԵՆՈՒՄԱՆՅԱՆ ԿԱԿԵՐ

(1915-ից մինչև մեր օրերը)
Գիրք երկրորդ

Киракосян Джон Саакович
МЛАДОТУРКИ ПЕРЕД СУДОМ ИСТОРИИ

(с 1915 г. до наших дней)
Книга вторая
(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван — 1983

Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Հ. Մուրադյան
Կրտսեր խմբագիր՝ Գ. Ռ. Կնյազյան
Գեղ. խմբագիր՝ Մ. Մ. Բաղդասարյան
Տեխն. խմբագիր՝ Կ. Բ. Նահապետյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ռ. Բ. Մանգուրյան

ИБ № 3706

Հանձնված է շարվածքի 13.09.1983 թ.: Ստորագրված է լրագրության
16.12.1983 թ.: Տորմատ 84×108¹/₃₂: Թուղթ տպ. № 1: Տառատեսակ՝
«Գրքի սովորական»: Տպագրություն՝ բարձր: 24,36 պայմ. տպ. մամ.,
հրատ. 21,45 մամ.: Պատվեր՝ 2458: ՎՖ 07011: Տպաքանակ՝ 20000: Գինը՝
2 ս. 80 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի
պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան փող № 65:

Типография № 1 Госкомитета Арм. ССР по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли. Ереван, ул. Алавердяна, 65.